

पू.आ.श्रीविजयरामचन्द्रसूरिस्मृति-संस्कृत-प्राकृतग्रन्थमाला - क्रमाङ्क-२४

याकिनीमहत्तराधर्मसूनु-समर्थशास्त्रकारशिरोमणि-
पूज्याचार्यश्रीमद्-हरिभद्रसूरिविरचितवृत्त्या समन्वितं
युगप्रधानपूज्याचार्यश्रीमद्-जिनभद्रगणिकक्षमाश्रमणविरचितं

ध्यानशतकम्-२

भाग-१ - टीका-टिप्पण-पाठान्तरयुक्तम्

भाग-२ - १ तः ३६ परिशिष्टसमेतम्

-: सम्पादकाः संशोधकाः :-

सुविशालतपागच्छाधिपतिपूज्यपादाचार्यश्रीमद्विजयरामचन्द्रसूरीश्वराणां
पट्टप्रभावकवर्धमानतपोनिधिपूज्यपादाचार्यश्रीमद्विजयगुणयशसूरीश्वराणां
चरणचञ्चरीकाः प्रवचनप्रभावकपूज्यपादाचार्यश्रीमद्विजयकीर्तियशसूरीश्वराः

पू.आ.श्रीविजयरामचन्द्रसूरिस्मृति-संस्कृत-प्राकृतग्रन्थमाला - क्रमाङ्क-२४

याकिनीमहत्तराधर्मसूनु-समर्थशास्त्रकारशिरोमणि-
पूज्याचार्यश्रीमद्-हरिभद्रसूरिविरचितवृत्त्या समन्वितं
युगप्रधानपूज्याचार्यश्रीमद्-जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणविरचितं

ध्यानशतकम्-२

१ तः ३६ परिशिष्टसमेतम्

-: सम्पादकाः संशोधकाः :-

सुविशालतपागच्छाधिपतिपूज्यपादाचार्यश्रीमद्विजयरामचन्द्रसूरीश्वराणां
पट्टप्रभावकवर्धमानतपोनिधिपूज्यपादाचार्यश्रीमद्विजयगुणयशसूरीश्वराणां
चरणचञ्चरीकाः प्रवचनप्रभावकपूज्यपादाचार्यश्रीमद्विजयकीर्तियशसूरीश्वराः

ग्रन्थनाम	: ध्यानशतकम्
ग्रन्थकर्तारः	: युगप्रधानपूज्याचार्यश्रीमद्जिनभद्रगणिकक्षमाश्रमणाः
टीकाकर्तारः	: समर्थशास्त्रकारशिरोमणिपूज्याचार्यश्रीहरिभद्रसूरीश्वराः
सम्पादकाः संशोधकाश्च	: पूज्यपादाचार्यश्रीमद्विजयकीर्तियशसूरीश्वराः
प्रकाशकम्	: सबभार्गप्रकाशनम् , अहमदावाद
आवृत्तिः	: प्रथमा
प्रकाशनवर्षः	: वि.सं. २०६६, वि.सं. २५३६, ई.सं. २००९ ज्ञानपञ्चमी
प्रतयः	: ७००
मूल्यम्	: रूप्यकाणि २७५/-

ISBN - 978-81-87163-57-2

सूचनम्

ज्ञाननिधिव्ययेन मुद्रितोऽयं ग्रन्थोऽतो सम्पूर्णं मूल्यं तत्क्षेत्रे दत्तैव गृहस्थैः स्वामित्वमस्य करणीयं सुयोग्यं वा शुल्कं (नकरो) दत्तैष पठनीयः ।

- **सबभार्गप्रकाशनम्**

પ્રકાશકીય

જૈનશાસન શિરતાજ તપાગચ્છાધિરાજ વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ સુવિશાળગચ્છાધિપતિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ આઠ-આઠ દાયકા સુધી પ્રવચન ગંગાનું વહેણ વહેવડાવી ભારતભરના ભવ્યોને જિનાજ્ઞા-મર્મનું મહાપ્રદાન કર્યું હતું. તેના મૂળમાં તેઓશ્રીમદે આજીવન કરેલી આગમાદિ શ્રુતની અપ્રમત્ત ઉપાસના હતી.

તેઓશ્રીમદ્ની શ્રુતસિદ્ધિ અને શ્રુતવિનિયોગની હાર્દિક અનુમોદનાના બીજરૂપ તેઓશ્રીમદ્ની પુણ્યસ્મૃતિને શાશ્વત બનાવવા કાજે અમોએ તેઓશ્રીમદ્ના મંત્રતુલ્ય નામ સાથે સંકળાયેલ ‘પૂ. આ. શ્રી. વિજય રામચંદ્રસૂરિસ્મૃતિ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથમાળા’ પ્રકાશિત કરવાનો શુભ નિર્ણય કર્યો હતો.

તેઓશ્રીમદ્ના પટ્ટાલંકાર સુવિશાલ ગચ્છાધિરાજ પૂ.આ.શ્રી. વિજય મહોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજાના આશીર્વાદથી આ શ્રેણીમાં અમો ઠીક-ઠીક આગળ વધી શક્યા હતા. વર્ધમાન તપોનિધિ પૂ.આ.શ્રી.વિજય ગુણાયશસૂરીશ્વરજી મહારાજની છત્રછાયા અને તેઓશ્રીના શિષ્યપ્રવર પ્રવચન-પ્રભાવક પૂ.આ.શ્રી.વિજય કીર્તિયશસૂરીશ્વરજી મહારાજના શાસ્ત્રીય માર્ગદર્શનને પામી વિવિધ શ્રુત-સેવી મુનિવરો આદિ દ્વારા વિવિધ વિષયના પ્રતાકાર તેમજ પુસ્તકાકાર અનેક ગ્રંથો છપાયા બાદ આ જ શ્રેણીના ૨૩મા પુષ્પ તરીકે ‘ધ્યાનશતકમ્-૨’ આગમગ્રંથરત્નનું પ્રકાશન કરતાં અમને સવિશેષ આનંદની અનુભૂતિ થઈ રહી છે. જેના પ્રથમ ભાગમાં ધ્યાનશતકમૂળગ્રંથ-હારિભદ્રીયટીકા-ટિપ્પન-પાઠાંતરોનો સમાવેશ કરાયો છે તથા બીજા ભાગમાં ધ્યાનશતકગ્રંથ સંબંધિ ૧થી ૩૬ પરિશિષ્ટોનો સમાવેશ કરાયો છે. જેમાં અનેક અપ્રગટ ગ્રંથોને પણ સમાવિષ્ટ કરાયા છે.

પરમ યોગીશ્વરશ્રી અરિહંતપ્રભુ અને તેમના આજ્ઞાશાસનના વર્તતા પ્રત્યેક સૂરિ-વાચક-સાધુવૃંદના અનુગ્રહ તેમજ શાસનદેવોની શુભ સહાયથી ધ્યાનયોગસાધનાના પ્રકાશક આવા વધુને વધુ આગમાદિ ગ્રંથોના પ્રકાશનમાં અમે નિમિત્તરૂપ બનીએ એવી ભાવના ભાવવા સાથે સહુ કોઈ અધિકારી બની આવા શ્રુતરત્નોના અભ્યસન દ્વારા પરમાત્મા શ્રી અરિહંત દેવોના યોગસામ્રાજ્યના સ્વામી બની શાશ્વત સુખરૂપ મોક્ષને પામે એ જ શુભકામના.

- સન્માર્ગ પ્રકાશન

લાભાર્થી

સત્માર્ગ પ્રકાશન

દ્વારા આયોજિત પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી
વિજય રામચંદ્રસૂરિ-સ્મૃતિ-સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથમાળાના
૨૪મા પુષ્પરૂપે

પ્રકાશિત થતા અનેક મહાપુરુષોની વૃત્તિ તથા અપ્રગટ ગ્રંથો સહિત ૧ થી ૩૬
પરિશિષ્ટોથી વિભૂષિત યુગપ્રધાન પૂજ્યપાદ
આચાર્યવર્ય શ્રીમદ્ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ રચિત

ધ્યાનશતકમ્- ભાગ-૨

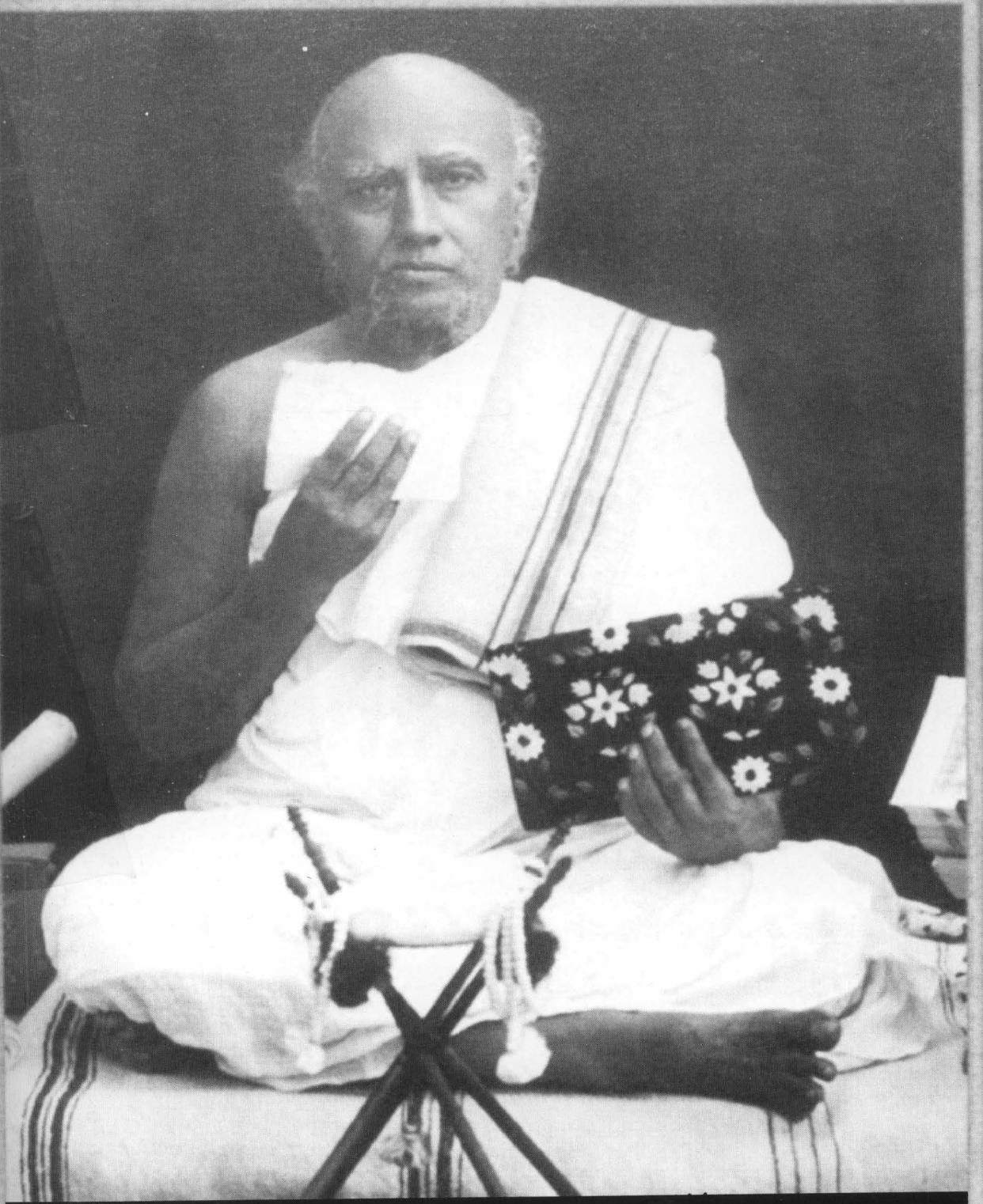
જૈન શાસન શિરતાજ, તપાગચ્છાધિરાજ પૂજ્યપાદ ભાવાચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્
વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પ્રશાંતમૂર્તિ સિદ્ધાંત સંરક્ષક પૂજ્યપાદ
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય શાંતિચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના અગણિત ઉપકારોથી
ઉપકૃત થયેલ

સાંચોર (સત્યપુર) નિવાસી શાહ બાબુલાલ કાળુચંદજી કીસનાજી
શ્રીશ્રીશ્રીમાળની સુપુત્રી મુમુક્ષુરત્ના કુમારી-રેખાબેન
દીક્ષાપછીનું નૂતનનામ-પૂજ્ય સાદવીજી શ્રી મોક્ષદયેયાશ્રીજી
મહારાજની વિ.સ. ૨૦૬૩ વૈશાખ સુદ-૭ની ભવ્ય દીક્ષા પ્રસંગે થયેલી
જ્ઞાનખાતાની ઉપજમાંથી પ્રકાશિત થયો છે.

જેની

અમો હાર્દિક અનુમોદના કરીએ છીએ અને
ભવિષ્યમાં પણ તેઓના હાથે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ કક્ષાની
શ્રુતભક્તિ થતી રહે એવી શુભકામના કરીએ છીએ.

સત્માર્ગ પ્રકાશન

વયસ્થવિર-જ્ઞાનસ્થવિર-પર્યાયસ્થવિર-સંઘસ્થવિરાદિ ગુણોપેત, તપોનિધાન,
સિદ્ધાંત સંરક્ષક, સંયમમૂર્તિ, વચનસિદ્ધ પરમપૂજ્ય પરમતારક પૂજ્યપાદ
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય સિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજ
(પૂજ્યપાદ શ્રી બાપજી મહારાજ)

સમર્પણમ્

- ❁ મારી ચાર વર્ષની ઉંમરથી જ મારા પિતાશ્રીએ મને જેમના ખોળામાં સમર્પિત કર્યો;
- ❁ મારા આર્યબિલો અને પરચક્ષ્ણાણો જેમના સાનિઘ્યમાત્રથી અખંડિત રહ્યાં;
- ❁ મારા જીવનના 'સ્વપ્નગુરુ' રૂપે એકમાત્ર જેઓનું જ સ્થાન-માન હતું;
- ❁ જેઓના કાળઘર્મના સમાચારે મારા જીવનમાં ઘરતીકંપ જેવી સંવેદના સર્જી હતી;
- ❁ જેમની ગેરહયાતીમાં મહિનો માસ સુધી ખાલીપો અને ખાવા-પીવાની અનિચ્છા ઘર કરી ગઈ હતી;
- ❁ જેમની આંખોમાં મને મા દેખાતી, જેમના હાથોમાં પિતાનો સ્પર્શ અનુભવાતો અને જેમની મીઠી પ્રેરણા અને મધુર સંબોધનોથી મારા અંગે અંગમાં અધ્યાત્મના રોમાંચ ઊભા થતા;
- ❁ જેમની દિવ્ય-કૃપાથી જ મને જગતના સુવિશુદ્ધપ્રરૂપક ગુરુદેવ પૂ.આ. શ્રીમદ્વિજય રામચંદ્રસૂરિરાજનો ભેટો થયો;
- ❁ મારી દીક્ષાના સમયે રજોહરણ-પ્રદાનની વેળાએ મેં મારા ગુરુદેવની પાછળ ઉભેલા અને મને ઓઘો આપતા એ મારા બાપજીનાં જાણે કે સાક્ષાત્ દર્શન કર્યાં હતાં;

જીવનની પ્રત્યેક પળે, કસોટીની કપરી ઘડીઓમાં, સાધના માટેનું સંગીન માર્ગદર્શન

જેઓશ્રીના શુભસ્મરણો મને સંપ્રાપ્ત થતું રહ્યું છે તે

સ્વનામધન્ય, વય-પુણ્ય-રાન-પર્યાય-સંઘસ્યવિર, વચનસિદ્ધ,

મણિગુરુવિશ્વાસધામ, રાજનગરના લાડીલા, જૈનશાસન જવાહીર,

સૂરિમંત્રસાધક, ધ્યાનમગ્ન પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય

સિદ્ધિસૂરીશ્વરજી (બાપજી) મહારાજાની ૫૦મી સ્વર્ગારોહણ તિથિ પ્રસંગે

તેઓશ્રીમદ્ના પાવન પાણિપદ્મોમાં 'ધ્યાનશતકમ્-૨' મહાનગ્રંથનું

સાદર સમર્પણમ્

સેવકાણુ - વિજય કીર્તિયશસૂરિ.

[ધ્યાનશતક - ભાગ-૧]

પ્રસ્તાવના-અનુક્રમ:

વિષય	પત્રાંક
ધ્યાનશતક પ્રથમભાગની અનુક્રમણિકા	૧
ધ્યાનશતક દ્વિતીયભાગની અનુક્રમણિકા	૭
સંપાદકીય	૧૫
ગ્રંથપરિચય	૨૭
ગ્રંથગાથાપ્રમાણ	૨૮
ધ્યાનશતક-ગ્રંથવિષય [CHARTS]	૩૦
આર્તધ્યાન વગેરે ચાર ધ્યાનનું વર્ણન કયા ગ્રંથોમાં ?	૪૦
ચત્વારિ આર્તધ્યાનાનિ	૪૨
ચત્વારિ રૌદ્રધ્યાનાનિ	૪૩
ગ્રંથકારશ્રીનો પરિચય	૪૪
ગ્રંથકાર અને રચનાકાળ [સં. વિજયકુમાર]	૪૫
ટીકાશૈલી	૫૧
ટીકાકારશ્રીનો પરિચય	૫૨
પ્રસ્તુતગ્રંથ વિશેષપદાર્થો	૫૭
હસ્તલિખિતપ્રતો [PHOTOS]	૬૪
હસ્તલિખિત પ્રતોનો વિશેષ પરિચય	૭૭
ગ્રંથ કા વિષય [પં. બાલચન્દ્ર શાસ્ત્રી]	૮૦
ધ્યાન કે સ્વામી [પં. બાલચન્દ્ર શાસ્ત્રી]	૮૮
ધ્યાનશતક કા તુલનાત્મક અધ્યયન [પં. બાલચન્દ્ર શાસ્ત્રી]	૯૬
ધ્યાનસ્તુતિ-અધિકાર [અધ્યાત્મસાર]	૧૨૭

ધ્યાનશતકઃ પ્રથમભાગની અનુક્રમણિકા

ગાથા- ક્રમઃ	વિષયઃ	વિષય	પત્રાંકઃ
૧. મહુગલાચરણમ્ -		મંગલાચરણ	૧
પ્રભોઃ અનુત્તરયોગાઃ		પ્રભુના અનુત્તર યોગો	૩
૨. ધ્યાનાધ્યાનસ્વરૂપમ્		ધ્યાન અને અધ્યાનનું સ્વરૂપ	૫
ભાવલેશ્યા જીવપરિણામરૂપા		ભાવલેશ્યા એ જીવના પરિણામરૂપ	૫
કાયોત્સર્ગસ્ય ગુણાઃ		કાયોત્સર્ગના ગુણો	૬
કાયિક-માનસિક-વાચિકધ્યાનસ્વરૂપમ્		કાયિક - માનસિક - વાચિકધ્યાન	૮
સપ્તપ્રકારકં ધ્યાનમ્		સાત પ્રકારનું ધ્યાન	૧૦
ભાવના-ડનુપ્રેક્ષા-ચિન્તાસ્વરૂપમ્		ભાવના - અનુપ્રેક્ષા - ચિંતાનું સ્વરૂપ	૧૧
સપ્તપ્રકારિકા - ચિન્તા		સાત પ્રકારની ચિંતા	૧૧
૩. ધ્યાનસ્ય કાલસ્વામિનૌ		ધ્યાનનો કાળ તથા ધ્યાનના સ્વામી	૧૨
દ્વિપ્રકારકં ધ્યાનમ્		બે પ્રકારનું ધ્યાન	૧૨
ધ્યાનસ્વામી ઉત્તમસંઘયણ શાલી		ધ્યાન ઉત્તમ સંઘયણાવાળાને સંભવે	૧૩
યોગાનાં સ્વરૂપમ્		યોગોનું સ્વરૂપ	૧૪
અયોગિઃસયોગિનોઃ યોગનિરોધરૂપધ્યાનમ્		યોગનિરોધ સ્વરૂપ ધ્યાન અયોગિને તથા સયોગિને	૧૫
૪. ધ્યાનાદનુ ચિન્તા ધ્યાનાન્તરં વા		ધ્યાનકાળ પછી ચિંતા અથવા ધ્યાનાંતર	૧૫
ચિરકાલીનધ્યાનસ્ય ઘટમાનતા		ઘણા કાળ સુધી ધ્યાનની ઘટમાનતા	૧૬
ધ્યાનાન્તરિકા		ધ્યાનાંતરિકા	૧૬
૫. ધ્યાનસ્ય ચતુર્ભેદાઃ		ધ્યાનના આર્ત વગેરે ચાર ભેદો	૧૭
આર્તધ્યાનાદિનાં ચતુર્ણાં સ્વરૂપમ્		આર્તધ્યાન વગેરે ચારનું સ્વરૂપ	૧૭
આર્તધ્યાનાદિનાં ફલમ્		આર્તધ્યાન વગેરે ચારના ફળ	૨૧
નવપ્રકારકં ધ્યાનમ્		ધ્યાનના નવ પ્રકાર	૨૧
[આર્તધ્યાનમ્]		[આર્તધ્યાન]	
૬. અનિષ્ટવિયોગચિન્તાનામ પ્રથમભેદઃ		પ્રથમ ભેદ : અનિષ્ટવિયોગ ચિંતન	૨૨
૭. રોગવિયોગચિન્તાનામ દ્વિતીયભેદઃ		બીજો ભેદ : રોગવિયોગ ચિંતન	૨૩
૮. ઇષ્ટાવિયોગચિન્તાનામ તૃતીયભેદઃ		ત્રીજો ભેદ : ઈષ્ટાવિયોગ ચિંતન	૨૪
૯. નિદાનચિન્તાનામ ચતુર્થભેદઃ		ચોથો ભેદ : નિદાનચિંતન	૨૬
મમત્વમાર્તધ્યાનરૂપમ્		મમત્વ એ આર્તધ્યાન સ્વરૂપ	૨૬

ગાથા- વિષય: વિષય પત્રાક્ક:

ક્રમ:

૧૦ સંસારવર્ધકં તિર્યગતેશ્વમૂલમાર્ત્ત ધ્યાનમ્	આર્તધ્યાન એ સંસારને વધારનાર છે, તિર્યચગતિનું મૂળ છે.	૨૮
નિદાનમનન્તસંસારાનુબન્ધિ	અનંત સંસારનો અનુબંધ કરનાર નિયાણું	૨૮
આર્તસ્ય ચતુર્ભેદાનાં સ્વરૂપમ્	આર્તધ્યાનના ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ	૨૮
૧૧ સાધોર્આર્તધ્યાનં ભવતિ ન વા ?	સાધુ સંબંધી આર્તધ્યાનની વિચારણા	૩૧
૧૨ પ્રશસ્તાલમ્બનસ્ય સ્વરૂપમ્	પ્રશસ્ત આલંબનનું સ્વરૂપ	૩૨
૧૩ આર્તધ્યાનં સંસારતરુબીજરૂપમ્	આર્તધ્યાન એ સંસાર વૃક્ષનાં બીજ સ્વરૂપ	૩૩
૧૪ લેશ્યા:	લેશ્યા	૩૩
૧૫ લિङ્ગાનિ	લિંગો	૩૪
૧૬ લિङ્ગાનિ	લિંગો	૩૪
૧૭ લિङ્ગાનિ	લિંગો	૩૪
૧૮ સ્વામી	સ્વામી	૩૬
સ્વામિનો વિચારણા	સ્વામી સંબંધી વિચારણા	૩૭
સ્વામિસત્ક: તાત્પર્યાર્થ:	સ્વામી સંબંધી તાત્પર્યાર્થ	૩૮

[રૌદ્રધ્યાનમ્]

[રૌદ્રધ્યાન]

૧૧ હિંસાનુબન્ધીનામ પ્રથમભેદ:	પ્રથમ ભેદ : હિંસાનુબંધી	૪૦
૨૦ મૃષાનુબન્ધીનામ દ્વિતીયભેદ:	બીજો ભેદ : મૃષાનુબંધી	૪૨
ત્રિપ્રકારકમસત્યમ્	અસત્યના ત્રણ પ્રકાર	૪૨
૨૧ સ્તેયાનુબન્ધીનામ તૃતીયભેદ:	ત્રીજો ભેદ : સ્તેયાનુબંધી	૪૬
૨૨ સંરક્ષણાનુબન્ધીનામ ચતુર્થભેદ:	ચોથો ભેદ : સંરક્ષણાનુબંધી	૪૭
ચતુષ્પ્રકારકરૌદ્રસ્ય સ્વરૂપમ્	ચાર પ્રકારના રૌદ્રધ્યાનનું સ્વરૂપ	૪૮
૨૩ સ્વામી	સ્વામી	૪૮
સ્વામિનો વિચારણા	સ્વામી સંબંધી વિચારણા	૫૦
૨૪ સંસારવર્ધકં તિર્યગતેશ્વ મૂલં રૌદ્રધ્યાનમ્	રૌદ્રધ્યાન એ સંસાર વધારનાર તથા નરકગતિનું મૂળ	૫૧
૨૫ લેશ્યા:	લેશ્યા	૫૧
૨૬ લિङ્ગાનિ	લિંગો	૫૨
ઉસન્ન-બહુલાદિનાં સ્વરૂપમ્	ઉત્સન્ન-બહુલ-નાનાવિધ-આમરણદોષોનું સ્વરૂપ	૫૨
૨૭ લિङ્ગાનિ	લિંગો	૫૩

[ધર્મધ્યાનમ્]

[ધર્મધ્યાન]

૨૮ દ્વારાણિ	દ્વારોના નામ	૫૪
૨૯ દ્વારાણિ	દ્વારોના નામ	૫૪
૩૦ (૧) ભાવનાદ્વારમ્	(૧) ભાવનાદ્વાર	૫૪
૩૧ જ્ઞાનભાવનાયા: સ્વરૂપં ફલાનિ ચ	જ્ઞાનભાવનાનું સ્વરૂપ તથા લાભો	૫૬

ગાથા-	વિષય:	વિષય	પત્રાક્ર્:
ક્રમ:			
૩૨	દર્શનભાવનાયા: સ્વરૂપં ફલાનિ ચ	દર્શનભાવનાનું સ્વરૂપ તથા લાભો	૫૮
૩૩	ચારિત્રભાવનાયા: સ્વરૂપં ફલાનિ ચ	ચારિત્રભાવનાનું સ્વરૂપ તથા લાભો	૬૦
૩૪	વૈરાગ્યભાવનાયા: સ્વરૂપં ફલાનિ ચ	વૈરાગ્યભાવનાનું સ્વરૂપ તથા લાભો	૬૧
	અપ્રમાદૈકાગ્રાદિભાવનાનાં સ્વરૂપમ્	અપ્રમાદ-એકાગ્ર વગેરે ભાવનાઓનું સ્વરૂપ	૬૧
	વૈરાગ્યસ્ય સ્વરૂપમ્	વૈરાગ્યનો અર્થ	૬૨
૩૫	(૨) દેશદ્વારમ્ - અપરિણતયોગિને	(૨) દેશદ્વાર - અપરિણતયોગી માટે	૬૩
૩૬	પરિણતયોગિને સ્થાનમ્	સ્થાન - પરિણતયોગી માટે	૬૪
૩૭	સ્થાનાય સામાન્યનિયમા:	સ્થાન માટે સામાન્ય નિયમો	૬૪
૩૮	(૩) કાળદ્વારમ્	(૩) કાળદ્વાર	૬૫
૩૯	(૪) આસનદ્વારમ્	(૪) આસનદ્વાર	૬૬
૪૦	દેશ-કાળ-ડડસેનષ્વનિયમસ્ય કારણમ્	દેશ-કાળ-આસનમાં અનિયમનું કારણ	૬૬
૪૧	ધ્યાનાય યોગસમાધેરાવશ્યકતા	ધ્યાન માટે યોગોની સમાધિની મહત્તા	૬૭
૪૨	(૫) આલંબનદ્વારમ્-શ્રુતધર્મચારિત્રધર્મૌ	(૫) આલંબનદ્વાર - શ્રુતધર્મ તથા ચારિત્રધર્મ	૬૭
	વાચનાદીનાં સ્વરૂપમ્	વાચના વગેરેનું સ્વરૂપ	૬૮
૪૩	સૂત્રાદેરાલંબનત્વે કારણમ્	સૂત્રાદિ આલંબનપણામાં કારણ	૬૮
૪૪	(૬) ક્રમદ્વારમ્	(૬) ક્રમદ્વાર - ધર્મધ્યાન તથા શુકલધ્યાન	૬૯
૪૫	(૭) ધ્યાતવ્યદ્વારમ્	(૭) ધ્યાતવ્ય	૬૯
	આજ્ઞાવિચયનામ પ્રથમભેદ:	પ્રથમ ભેદ : આજ્ઞાવિચય	૬૯
૪૬	આજ્ઞાવિચયનામ પ્રથમભેદ:	પ્રથમ ભેદ : આજ્ઞાવિચય	૭૦
૪૭	આજ્ઞાયા અબોધે કારણાનિ	આજ્ઞા ન સમજાવવાના કારણો	૭૪
૪૮	આજ્ઞાયા અબોધે કારણાનિ	આજ્ઞા ન સમજાવવાના કારણો તથા તે સમયનું	
	તત્સમયસ્ય ચ ચિન્તનમ્	ચિંતન	૭૪
૪૯	જિનસ્ય યથાર્થવાદિત્વે કારણાનિ	પરમાત્મા અન્યથાવાદી ન હોવાના કારણો	૭૫
૫૦	અપાયવિચયનામ દ્વિતીયભેદ:	બીજો ભેદ : અપાયવિચય	૭૫
૫૧	વિપાકવિચયનામ તૃતીયભેદ:	ત્રીજો ભેદ : વિપાકવિચય	૭૮
૫૨	સંસ્થાનવિચયનામ ચતુર્થભેદ:	ચોથો ભેદ : સંસ્થાનવિચય	૮૨
	દ્રવ્યાણાં લક્ષણ-સંસ્થાનાદીનાં ચિન્તનમ્	દ્રવ્યોના લક્ષણ, સંસ્થાન, આસન વગેરે	૮૨
૫૩	લોકસ્વરૂપચિન્તનમ્	લોકનું સ્વરૂપ	૮૫
૫૪	પૃથ્વી-વલયાદીનાં સ્વરૂપચિન્તનમ્	પૃથ્વી, વલય, દ્વીપ, સાગર વગેરેનું ચિંતન	૮૬
૫૫	જીવસ્વરૂપચિન્તનમ્	જીવનું સ્વરૂપ	૮૭
૫૬	સંસારસાગરસ્વરૂપચિન્તનમ્	સંસારસાગરનું સ્વરૂપ	૮૮

ગાથા-	વિષય:	વિષય	પત્રાક્ક:
ક્રમ:			
૫૭ સંસારસાગરસ્વરૂપચિન્તનમ્		સંસારસાગરનું સ્વરૂપ	૮૮
૫૮ ચારિત્રમહાપોતસ્વરૂપચિન્તનમ્		ચારિત્રસ્વરૂપ મહાજહાજનું સ્વરૂપ	૮૯
૫૯ ચારિત્રમહાપોતસ્વરૂપચિન્તનમ્		ચારિત્રસ્વરૂપ મહાજહાજનું સ્વરૂપ	૮૯
૬૦ ચારિત્રમહાપોતસ્વરૂપચિન્તનમ્		ચારિત્રસ્વરૂપ મહાજહાજનું સ્વરૂપ	૮૯
૬૧ મોક્ષસુખસ્વરૂપચિન્તનમ્		મોક્ષસુખનું સ્વરૂપ	૯૦
૬૨ સર્વસિદ્ધાન્તપદાર્થચિન્તનમ્		સર્વ સિદ્ધાંતના પદાર્થોની વિચારણા કરવી	૯૦
આજ્ઞાવિચયાદીનાં સ્વરૂપમ્		આજ્ઞાવિચય વગેરે ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ	૯૧
૬૩ (૮) ધ્યાતૃદ્વારમ્		(૮) ધ્યાતૃદ્વાર	૯૫
ધ્યાતુરભ્યન્તરસ્વરૂપમ્		ધ્યાતાનું અભ્યંતર સ્વરૂપ	૯૫
ધ્યાતૃવિચારણા		ધ્યાતાની વિચારણા	૧૦૨
૬૪ શુક્લધ્યાનધ્યાતૃસ્વરૂપમ્		શુક્લધ્યાનના ધ્યાતા	૧૦૩
૬૫ (૯) અનુપ્રેક્ષાદ્વારમ્		(૯) અનુપ્રેક્ષાદ્વાર	૧૦૫
અનિત્યાદીનાં સ્વરૂપમ્		અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓ	૧૦૬
૬૬ (૧૦) લેશ્યાદ્વારમ્		(૧૦) લેશ્યાદ્વાર	૧૧૦
૬૭ (૧૧) લિङ्ગદ્વારમ્		(૧૧) લિંગદ્વાર-	૧૧૧
૬૮ લિङ્ગાનિ		લિંગદ્વાર	૧૧૧
નિર્સર્ગાદીનાં સમ્યક્ત્વભેદાનાં વર્ણનમ્		નિર્સર્ગ વગેરે સમ્યક્ત્વના દશ ભેદોનું વર્ણન	૧૧૨
વિનયસ્વરૂપમ્		વિનયનું સ્વરૂપ	૧૧૫
દાનસ્વરૂપમ્		દાનનું સ્વરૂપ	૧૧૫
સંયમસ્વરૂપમ્		સંયમનું સ્વરૂપ	૧૧૭
[શુક્લધ્યાનમ્]		[શુક્લધ્યાન]	
૬૯ (૫) આલમ્બનદ્વારમ્		(૫) આલંબનદ્વાર	૧૧૮
ક્ષમાદીનાં સ્વરૂપમ્		ક્ષમા વગેરેનું સ્વરૂપ	૧૧૮
૭૦ (૬) ક્રમદ્વારમ્		(૬) ક્રમદ્વાર	૧૨૫
૭૧ છદ્મસ્થેન મનોવિષયસંક્ષેપીકરણે દૃષ્ટાન્ત:		છદ્મસ્થ દ્વારા મનના વિષયનું સંક્ષેપીકરણનું દૃષ્ટાન્ત	૧૨૬
૭૨ ઉપનય:		ઉપનય	૧૨૬
૭૩ અન્યદૃષ્ટાન્ત:		અન્ય દૃષ્ટાન્ત	૧૨૬
૭૪ ઉપનય:		દૃષ્ટાંતનો ઉપનય	૧૨૭
૭૫ તૃતીયદૃષ્ટાન્તોપનયૌ		ત્રીજું દૃષ્ટાંત તથા ઉપનય	૧૨૭
૭૬ શેષયોગનિરોધવિધિ:		શેષયોગનિરોધવિધિ	૧૨૭
૭૭ (૭) ધ્યાતવ્યદ્વારમ્		(૭) ધ્યાતવ્યદ્વાર	૧૩૦

ગાથા- ક્રમ:	વિષય:	વિષય	પત્રાંક:
	પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચારનામ પ્રથમભેદ:	પ્રથમભેદ : પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર	૧૩૦
૭૮	પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચારનામ પ્રથમભેદ:	પ્રથમભેદ : પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર	
	પ્રથમભેદસ્ય ફલમ્	પ્રથમભેદનું ફળ	૧૩૫
૭૯	એકત્વવિતર્કાવિચારનામ દ્વિતીયભેદ:	બીજો ભેદ : એકત્વવિતર્કઅવિચાર	૧૩૫
૮૦	એકત્વવિતર્કાવિચારનામ દ્વિતીયભેદ:	બીજો ભેદ : એકત્વવિતર્કઅવિચાર	૧૩૫
	દ્વિતીયભેદફલમ્	બીજા ભેદનું ફળ	૧૩૭
૮૧	સૂક્ષ્મક્રિયાડનિર્વર્તિનામ તૃતીયભેદ:	ત્રીજા ભેદ : સૂક્ષ્મક્રિયાઅનિર્વર્તિ	૧૩૮
૮૨	વ્યુચ્છિન્નક્રિયાડપ્રતિપાતિનામ ચતુર્થભેદ:	ચોથો ભેદ : વ્યુચ્છિન્નક્રિયાઅપ્રતિપાતિ	૧૪૪
	ચતુર્થભેદનાં સ્વરૂપમ્	ચારે ભેદનું સ્વરૂપ	૧૪૫
૮૩	ચતુર્ષુ ભેદેષુ યોગસંખ્યા	ચારે ભેદમાં યોગ સંખ્યા	૧૪૭
૮૪	સયોગિનો ધ્યાનસ્ય સિદ્ધિ:	સયોગિને ધ્યાનની સિદ્ધિ	૧૪૮
૮૫	અયોગિનો ધ્યાનસ્ય સિદ્ધિ:	અયોગિને ધ્યાનની સિદ્ધિ	૧૪૮
૮૬	અયોગિનો ધ્યાનસ્ય સિદ્ધિ:	અયોગિને ધ્યાનની સિદ્ધિ	૧૫૦
૮૭	(૧) અનુપ્રેક્ષાદ્વારમ્	(૮) અનુપ્રેક્ષાદ્વાર	૧૫૧
૮૮	અનુપ્રેક્ષા	અનુપ્રેક્ષાઓ	૧૫૧
૮૯	(૧૦) લેશ્યાદ્વારમ્	(૧૦) લેશ્યાદ્વાર	૧૫૨
૯૦	(૧૧) લિંગદ્વારમ્	(૧૧) લિંગદ્વાર	૧૫૩
૯૧	અવધાસંમોહયો: સ્વરૂપમ્	અવધ અને અસંમોહનું સ્વરૂપ	૧૫૩
૯૨	વિવેકવ્યુત્સર્ગયો: સ્વરૂપમ્	વિવેક અને વ્યુત્સર્ગનું સ્વરૂપ	૧૫૩
૯૩	(૧૨) ધર્મધ્યાનફલમ્	(૧૨) ધર્મધ્યાનનું ફળ	૧૫૪
૯૪	(૧૨) શુક્લધ્યાનફલમ્	(૧૨) શુક્લધ્યાનનું ફળ	૧૫૬
૯૫	ધર્મશુક્લધ્યાને સંસારાવિરોધિની	ધર્મ-શુક્લધ્યાન સંસારના વિરોધી	૧૫૬
૯૬	ધ્યાનં મોક્ષહેતુ:	ધ્યાન - મોક્ષ હેતુ	૧૫૭
૯૭	દૃષ્ટાન્તેન સિદ્ધિ:	દૃષ્ટાંત દ્વારા સિદ્ધિ	૧૫૭
૯૮	દૃષ્ટાન્તેન સિદ્ધિ:	દૃષ્ટાંત દ્વારા સિદ્ધિ	૧૫૭
૯૯	ધ્યાયિન: કર્મનાશોઽવશ્યં ભવતિ	ધ્યાનિને કર્મનાશ અવશ્ય	૧૫૮
૧૦૦	ધ્યાનં કર્મનાશકમ્	ધ્યાન - કર્મને નાશ કરનાર	૧૫૮
૧૦૧	દૃષ્ટાન્તેન સ્પષ્ટતા	દૃષ્ટાંત દ્વારા સ્પષ્ટતા	૧૫૮
૧૦૨	દૃષ્ટાન્તેન સ્પષ્ટતા	દૃષ્ટાંત દ્વારા સ્પષ્ટતા	૧૫૮
૧૦૩	ઇહલૌકિકં ધ્યાનફલમ્	ઇહલૌકિક ધ્યાનફળ	૧૫૮
૧૦૪	ઇહલૌકિક ધ્યાનફલમ્	ઇહલૌકિક ધ્યાનફળ	૧૫૮

ગાથા-	વિષય:	વિષય	પત્રાંક:
ક્રમ:			
૧૦૫	સર્વે સાધ્વાચારાઃ ધ્યાનરૂપાઃ	સાધુનો સર્વ આચાર ધ્યાનરૂપ	૧૬૦
૧૦૬	ગ્રન્થકર્તારઃ	ગ્રંથકર્તા	૧૬૦
	પાઠાન્તરાણિ	પાઠાંતરની નોંધ	
ગાથા: ૧ ત: ૧૧		ગાથા ૧ થી ૧૧	૧૬૧
ગાથા: ૧૨ ત: ૨૨		ગાથા ૧૨ થી ૨૨	૧૬૨
ગાથા: ૨૩ ત: ૩૯		ગાથા ૨૩ થી ૩૯	૧૬૩
ગાથા: ૪૦ ત: ૫૧		ગાથા ૪૦ થી ૫૧	૧૬૪
ગાથા: ૫૧ ત: ૬૪		ગાથા ૫૧ થી ૬૪	૧૬૫
ગાથા: ૬૪ ત: ૭૭		ગાથા ૬૪ થી ૭૭	૧૬૬
ગાથા: ૭૯ ત: ૧૦૨		ગાથા ૭૯ થી ૧૦૨	૧૬૭
ગાથા: ૧૦૩ ત: ૧૦૬		ગાથા ૧૦૩ થી ૧૦૬	૧૬૮

મોક્ષ કર્મક્ષયાદેવ, સ ચાત્મજ્ઞાનતો મતઃ ।

ધ્યાન સાધ્યં મતં તદ્વ, તદ્ ધ્યાનં હિતમાત્મનઃ ॥૧૧૩॥ યોગશાસ્ત્ર, પ્ર-૪ ॥

કર્મના ક્ષયથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ, તે કર્મનો ક્ષય આત્મજ્ઞાનથી અને તે આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી સાધ્ય છે. માટે ધ્યાન જ આત્માનું હિત કરનાર છે.

ભદન્ત ! દ્વાદશાઙ્ગસ્ય, કિં સારમિતિ કથ્યતામ્ ।

સૂરિઃ પ્રોવાચ સારોઽત્ર, ધ્યાનયોગઃ સુનિર્મલઃ ॥

મૂલોત્તરગુણાઃ સર્વે, સર્વા ચેયં બહિષ્ક્રિયા ।

મુનીનાં શ્રાવકાણાં ચ, ધ્યાનયોગાર્થમીરિતા ।

મનઃપ્રસાદઃ સાધ્યોઽત્ર મુક્ત્યર્થં ધ્યાનસિદ્ધયે ।

અહિંસાદિવિશુદ્ધેન સોઽનુષ્ઠાનેન સાધ્યતે ॥ઉપમિતિસારોદ્ધાર, પ્ર. ૮ ॥

હે ભગવંત ! દ્વાદશાંગીનો સાર શું છે ? કહો. આચાર્ય ભગવંત જણાવે છે કે, અત્યંત નિર્મળ એવો ધ્યાનયોગ જ દ્વાદશાંગીના સાર સ્વરૂપ છે. સર્વે મૂલગુણો તથા ઉત્તરગુણો અને આ સર્વે સાધુ અને શ્રાવકોનો બાહ્ય ક્રિયાકલાપ ધ્યાનયોગ માટે કહેવાયો છે. મુક્તિ માટે આ ધ્યાન યોગ મનની પ્રસન્નતાથી સાધ્ય છે. વળી, અહિંસા વગેરેથી વિશુદ્ધ એવા અનુષ્ઠાન વડે તે ધ્યાનયોગ સિદ્ધ કરી શકાય છે.

સદ્ધર્મધ્યાનસન્ધાન-હેતવઃ શ્રીજિનેશ્વરૈઃ ।

મૈત્રીપ્રભૃતયઃ પ્રોક્તા-શ્રતસ્ત્રો ભાવનાઃ પરાઃ ॥ - શાંતસુધારસ, પ્ર. ૧૩ ॥

શ્રી જિનેશ્વર પરમાત્માઓ વડે મૈત્રી વગેરે ચાર શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓને સદ્ધર્મધ્યાનની પ્રાપ્તિની કારણભૂત કહેવાયી છે.

ध्यानशतकः द्वितीयभागनी अनुक्रमणिका

परिशिष्टानि, १ तः ३६

परिशिष्टक्रमः	विषयः	पत्राङ्कः
१.	A कालसौकरिककथानकम् ।	१
	B सम्यक्त्वातिचारस्वरूपम् ।	३
	C पञ्चक्रियास्वरूपम् ।	७
	D लोकस्वरूपम् ।	११
२.	आवश्यकचूर्णिगतध्यानस्वरूपम् ।	१४
३.	ध्यानशतकस्यार्थलेश-दीपिकाऽवचूर्ण्य-वचूरि-टीकाः ।	१९
४.	ध्यानशतकहारिभद्रीयवृत्तिटिप्पणकम् ।	८५
५.	A ध्यानशतकहारिभद्रीयवृत्तिविषमपदपर्यायाः ।	८८
	B ध्यानशतकहारिभद्रीयवृत्तिविषमपदपर्यायाः ।	८८
६.	दशवैकालिकचूर्णिगतध्यानस्वरूपम् ।	८९
७.	संबोधप्रकरणा-ध्यात्मसारगतध्यानस्वरूपम् ।	९३
८.	दर्शनरत्नरत्नाकरगतध्यानस्वरूपम् ।	१०२
९.	ध्यानदीपिका ।	११२
१०.	संवेगरङ्गशालागतध्यानस्वरूपम् ।	१२६
११.	लोकप्रकाशगतध्यानस्वरूपम् ।	१२९
१२.	धर्मसंग्रहगतध्यानस्वरूपम् ।	१३६
१३.	प्रतिक्रमणसूत्रपदविवृत्तिगतध्यानस्वरूपम् ।	१३८
१४.	श्राद्धदिनकृत्यगतध्यानस्वरूपम् ।	१४०
१५.	A आत्मप्रबोधगतध्यानस्वरूपम् ।	१४१
	B विचारसारप्रकरणगतध्यानस्वरूपम्	१४३
१६.	त्रिषष्टिध्यानकथानककुलकम् ।	१४८
१७.	ध्यानचतुष्टयस्य विचारः ।	१५२
१८.	ध्यानस्वरूपणप्रबन्धः ।	१५३
१९.	ध्यानदीपिकाचतुष्पदी ।	१६७
२०.	नवतत्त्वसंग्रहगतध्यानस्वरूपम् ।	२०९
२१.	पञ्चपरमेष्ठिमंत्रराजध्यानमाला	२१८

પરિશિષ્ટક્રમ:	વિષય:	પત્રાઙ્ક:
૨૨.	જૈનેન્દ્રસિદ્ધાન્તકોશગતધ્યાનસ્વરૂપમ્ ।	૨૩૦
૨૩.	ધ્યાનશતકગાથાનુક્રમણિકા ।	૩૦૨
૨૪.	ધ્યાનશતકગાથા-ઉદ્ધૃતાનાં ગ્રન્થાનાં સૂચિ: ।	૩૦૬
૨૫.	ધ્યાનશતકમૂલગ્રન્થગતવિશિષ્ટશબ્દાનુક્રમ: ।	૩૦૭
૨૬.	ધ્યાનશતકટીકાગતવિશિષ્ટશબ્દાનુક્રમ: ।	૩૧૬
૨૭.	ધ્યાનશતકટીકાગતનિરુક્તશબ્દાનિ ।	૩૨૦
૨૮.	ધ્યાનશતકટીકાગતાવતરણવાક્યાનિ ।	૩૨૨
૨૯.	ટીકાનુસારિપાઠભેદા: ।	૩૨૪
૩૦.	ટીકાનુસારિમતભેદા: ।	૩૨૪
૩૧.	ટીકાગતગ્રન્થનામોલ્લેખાદિ ।	૩૨૪
૩૨.	ટીકાગતન્યાયોક્તય: ।	૩૨૫
૩૩.	વિભિન્નગ્રન્થાધારિતધ્યાનશબ્દસ્ય વ્યાખ્યા: ।	૩૨૬
૩૪.	મુદ્રિતામુદ્રિતસાહિત્યસૂચિ: ।	૩૨૮
૩૫.	ટિપ્પન-પરિશિષ્ટોપયુક્તગ્રન્થાવલિ: ।	૩૨૯
૩૬.	ગ્રન્થસંક્રેતસૂચિ: ।	૩૩૨

સજ્ઞાયસંજમતવે વેઆવચ્ચે અ ઙ્ગાણજોગે અ ।

જો રમઙ્ગ નો રમઙ્ગ અસંજમમ્મિ સો વચ્ચઈ સિદ્ધિ ॥૩૬૬॥ - દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ ॥

જે સાધક સ્વાધ્યાય, સંયમ, તપ, વૈયાવચ્ચ અને ધ્યાનયોગમાં રમે છે તથા અસંયમની પ્રવૃત્તિઓમાં રમતો નથી તે સાધક સિદ્ધિગતિને પામે છે.

યદૈવ સંયમી સાક્ષાત્સમત્વમવલમ્બતે ।

સ્યાત્તદૈવ પરં ધ્યાનં તસ્ય કર્મૌઘઘાતકમ્ ॥ - [ ]

સંયમી મહાત્મા જ્યારે સાક્ષાત્ સમત્વનું આલંબન ગ્રહણ કરે છે ત્યારે જ સંયમીને કર્મના સમૂહને નાશ કરનાર શ્રેષ્ઠ ધ્યાન પ્રગટ થાય છે.

અનાદિવિભ્રમોદ્ભૂતં રાગાદિતિમિરં ઘનમ્ ।

સ્ફુટત્યાશુ જીવસ્ય ધ્યાનાર્કઃ પ્રવિજૃમ્ભિતઃ ॥ - [ ]

પ્રગટ થયેલ ધ્યાનરૂપી સૂર્ય, અનાદિકાળના વિભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલ રાગાદિ અંધકારરૂપ વાદળને જલ્દીથી નષ્ટ કરે છે.

परिशिष्टम्-१A

[ध्यानशतकस्य गाथा-२६ वृत्तौ रौद्रध्यायिनो लिङ्गाधिकारे कालसौकरिको दृष्टान्ततया दर्शितः । तद् दृष्टान्तमत्र कलिकालसर्वज्ञाचार्यश्रीमद्देवचन्द्रसूरीश्वर-
विरचित-योगशास्त्रस्य द्वितीयप्रकाशस्य त्रिंशत्तमगाथाया अन्तर्गताभिः ९ तः ४७
गाथाभिरत्र गृहीतम् । - सम्पा०]

कालसौकरिकोऽप्यूचे राजा सूनां विमुञ्च यत् । दास्येऽहमर्थमर्थस्य लोभात्त्वमसि सौनिकः ॥ १ ॥
सूनायां ननु को दोषो यया जीवन्ति मानवाः । तां न जातु त्यजामीति कालसौकरिकोऽवदत् ॥ २ ॥
सूनाव्यापारमेषोऽत्र करिष्यति कथं न्विति । नृपः क्षिप्त्वाऽन्धकूपे तमहोरात्रमधारयत् ॥ ३ ॥
अथ विज्ञपयामास गत्वा भगवते नृपः । सोऽत्याजि सौनिकः सूनामहोरात्रमिदं विभो ॥ ४ ॥
सर्वज्ञोऽभिदधे राजत्रन्धकूपेऽपि सोऽवधीत् । शतानि पञ्च महिषान् स्वयं निर्माय मृन्मयान् ॥ ५ ॥
तद्गत्वा श्रेणिकोऽपश्यत् स्वयमुद्विविजे ततः । धिगहो मे पुरा कर्म नान्यथा भगवद्गिरः ॥ ६ ॥
पञ्च पञ्च शतान्यस्य महिषान्निघ्नतोऽन्वहम् । कालसौकरिकस्योच्चैः पापराशिरवर्द्धत ॥ ७ ॥
इहापि रोगास्तस्यासन्दारुणैरतिदारुणाः । पर्यन्तनरकप्राप्तेरुपर्युत्कलितैरधैः ॥ ८ ॥
हा तात हा मातरिति व्याधिबाधाकदर्शितः । वध्यमानः शूकरवत्कालसौकरिकोऽरटत् ॥ ९ ॥
सोऽङ्गनातूलिकापुष्पवीणाकणितमार्जिताः । दृष्टित्वग्रासिकाकर्णजिह्वाशूलान्यमन्यत ॥ १० ॥
ततस्तस्य सुतस्तादृक् स्वरूपं सुलसोऽखिलम् । जगाद जगदाप्तायाभयायाभयदायिने ॥ ११ ॥
ऊचेऽभयस्त्वत्पिता यच्चक्रे तस्येदृशं फलम् । सत्यमत्युग्रपापानां फलमत्रैव लभ्यते ॥ १२ ॥
तथाऽप्यस्य कुरु प्रीत्यै विपरीतेन्द्रियार्थताम् । अमेध्यगन्धविध्वंसे भवेन्न जलमौषधम् ॥ १३ ॥
अथैत्य सुलसस्तं तु कटुतिक्तान्यभोजयत् । अपाययदपोऽत्युष्णास्तप्तत्रपुसहोदराः ॥ १४ ॥
भूयिष्ठविष्टया सुष्ठु सर्वाङ्गीणं व्यलेपयत् । उध्वकण्टकमय्यां च शय्यायां पर्यसूषपत् ॥ १५ ॥
श्रावयामास चक्रीवत्क्रमेलकरवान् कटून् । रक्षोवेतालकङ्कालघोररुपाण्यदर्शयत् ॥ १६ ॥
तैः प्रीतः सोऽब्रवीत्पुत्रं चिरात्स्वाद्वद्य भोजनम् । शीतं वारि मृदुः शय्या सुगन्धि च विलेपनम् ॥ १७ ॥
शब्दः श्रुतिसुधाऽमूनि रुपाण्येकं सुखं दृशोः । भक्तेनापि त्वयाऽस्मात् किं वञ्चितोऽस्मि चिरं सुखात् ॥ १८ ॥
तच्छ्रुत्वा सुलसो दध्याविदमत्रैव जन्मनि । अहो पापफलं घोरं नरके किं भविष्यति ॥ १९ ॥

सुलसे चिन्तयत्येवं स मृत्वा प्राप दारुणम्। सप्तमे नरके स्थानमप्रतिष्ठानसंज्ञितम् ॥ २० ॥
 कृतोर्ध्वदेहिकोऽभाणि सुलसः स्वजनैरिति। पितुः श्रयपदं स्याम सनाथा हि त्वया यथा ॥ २१ ॥
 सुलसस्तानुवाचेदं करिष्ये कर्म न ह्यदः। किञ्चिद्देहे फलं पित्राऽप्यत्रैवामुष्य कर्मणः ॥ २२ ॥
 यथा मम प्रियाः प्राणास्तथाऽन्यप्राणिनामपि। स्वप्राणिताय धिगहो परप्राणप्रमारणम् ॥ २३ ॥
 हिंसाजीविकया जीवेत् कः प्रेक्ष्य फलमीदृशम्। मरणैकफलं ज्ञात्वा किंपाकफलमिति कः ॥ २४ ॥
 अथ ते स्वजनाः प्रोचुः पापं प्राणिवधेऽत्र यत्। तद्विभज्य ग्रहीष्यामो हिरण्यमिव गोत्रिणः ॥ २५ ॥
 त्वमेकं महिषं हन्या हनिष्यामोऽपरान् वयम्। अत्यल्पमेव ते पापं भविष्यति ततो ननु ॥ २६ ॥
 आदाय सुलसः पित्र्यं कुठारं पाणिना ततः। तेनाजघ्ने निजां जङ्घां मूर्छितो निपपात च ॥ २७ ॥
 लब्धसंज्ञस्ततोऽवादीत् साक्रन्दः करुणस्वरम्। हा कुठारप्रहारेण कठोरेणास्मि पीडितः ॥ २८ ॥
 गृहीत बन्धवो यूयं विभज्य मम वेदनाम्। स्यामल्पवेदनो येन पीडितं पात पात माम् ॥ २९ ॥
 सुलसं खिन्नमनसस्ते च प्रतिबभाषिरे। पीडा कस्यापि केनापि गृहीतुं शक्यते किमु ॥ ३० ॥
 सुलसो व्याजहारेदं यद् व्यथामियतीमपि। न मे ग्रहीतुमीशिध्वे तत्कथं नरकव्यथाम् ॥ ३१ ॥
 कृत्वा पापं कुटुम्बार्थे घोरां नरकवेदनाम्। एकोऽमुत्र सहिष्येऽहं स्थास्यन्त्यत्रैव बान्धवाः ॥ ३२ ॥
 हिंसां तत्र करिष्यामि पैत्रिकीमपि सर्वथा। पिता भवति यद्यन्धः किमन्धः स्यात्सुतोऽपि हि ॥ ३३ ॥
 एवं व्याहरमाणस्य सुलसस्यातिपीडया। प्रतिजागरणायागादभयः श्रेणिकात्मजः ॥ ३४ ॥
 परिरभ्य बभाषे तमभयः साधु साधु भोः। सर्वं ते श्रुतमस्माभिः प्रमोदाद्वयमागताः ॥ ३५ ॥
 पापात्पैत्र्यादपक्रामन् कर्दमादिव दूरतः। त्वमेकः श्लाघ्यसे हन्त पक्षपातो गुणेषु नः ॥ ३६ ॥
 सुलसं पेशलैरेवमालापैर्धर्मवत्सलः। अनुमोद्य निजं धाम स जगाम नृपात्मजः ॥ ३७ ॥
 स्वाननादृत्य सुलसो गृहीतद्वादशव्रतः। दौर्गत्यभीतोऽस्थाज्जैनधर्मे रोर इवेश्वरे ॥ ३८ ॥

फालसौकरिकसूनुनिवैवं, यस्त्यजेत् कुलभवामपि हिंसाम् ।

स्वर्गसम्पददवीयसि तस्य, श्रेयसामविषयो न हि किञ्चित् ॥ ३९ ॥

परिशिष्टम्-१B

['तेषां च स्वरूपं प्रत्याख्यानाध्ययने न्यक्षेण वक्ष्यामः' इति श्रीध्यानशतके गा. ३२ वृत्तौ वृत्तिकारमहर्षि-पूज्याचार्यहरिभद्रसूरिभिः निर्देशितम्। तदनुसारेणात्र प्रत्याख्यानाध्ययनवृत्तिगतं सम्यक्त्वस्य शङ्कादि-अतिचारसन्दर्भमुद्धृतम् । - सम्पा०]

१ - शङ्कनं शङ्का, भगवदहंत्प्रणीतेषु पदार्थेषु धर्मास्तिकायादिष्वत्यन्तगहनेषु मतिदौर्बल्यात् सम्यगनवधार्यमाणेषु संशय इत्यर्थः, किमेवं स्यात् नैवमिति । संशयकरणं शङ्का, सा पुनर्द्विभेदा-देशशङ्का सर्वशङ्का च । देशशङ्का देशविषया, यथा किमयमात्माऽसङ्ख्येयप्रदेशात्मकः स्यादथ निष्प्रदेशो निरवयवः स्यादिति । सर्वशङ्का पुनः सकलास्तिकायजात एव किमेवं नैवं स्यादिति । मिथ्यादर्शनं च त्रिविधम्— अभिगृहीताऽनभिगृहीत-संशयभेदात् । तत्र संशयो मिथ्यात्वमेव । यदाह—

पयमक्खरं च एक्कं जो न रोएइ सुत्तनिद्धिं । सेसं रोयंतो वि हु मिच्छदिट्ठी मुणेयव्वो ॥१॥ तथा -

सूत्रोक्तस्यैकस्याप्यरोचनादक्षरस्य भवति नरः । मिथ्यादृष्टिः सूत्रं हि नः प्रमाणं जिनाज्ञा च ॥१॥

एकस्मिन्नप्यर्थे सन्दिग्धे प्रत्ययोऽर्हति हि नष्टः । मिथ्यात्वदर्शनं तत् स चादिहेतुर्भवगतीनाम् ॥२॥ तस्मात् मुमुक्षुणा व्यपगतशङ्केन सता जिनवचनं सत्यमेव सामान्यतः प्रतिपत्तव्यम्, संशयास्पदमपि सत्यम्, सर्वज्ञाभिहितत्वात्, तदन्यपदार्थवत्, मतिदौर्बल्यादिदोषात् कात्स्न्येन सकलपदार्थस्वभावावधारणमशक्यं छद्वास्थेन । यदाह—

न हि नामानाभोगश्छद्वास्थस्येह कस्यचिन्नास्ति । ज्ञानावरणीयं हि ज्ञानावरणप्रकृति कर्म ॥१॥

इह चोदाहरणम् — जो संकं करेइ सो विणस्सति, जहा सो पेज्जापायओ, पेज्जाए मासा जे परिभज्जमाणा ते छूढा, अंधगारए लेहसालाओ आगया दो पुत्ता पियंति, एगो चिंतेति—एयाओ मच्छियाओ, संकाए तस्स वग्गुलो वाउ जाओ, मओ य । बिइओ चिंतेइ— न मम माया मच्छिया देइ, जीओ । एते दोसा ।

२ - काङ्क्षणं काङ्क्षा— सुगतादिप्रणीतदर्शनेषु ग्राहोऽभिलाष इत्यर्थः, तथा चोक्तम्—‘कंखा अन्नन्नदंसणग्गाहो’ सा पुनर्द्विभेदा- देशकाङ्क्षा सर्वकाङ्क्षा च । देशकाङ्क्षैकदेशविषया, एकमेव सौगतं दर्शनं काङ्क्षति, चित्तजयोऽत्र प्रतिपादितोऽयमेव च प्रधानो मुक्तिहेतुरित्यतो घटमानकमिदं न दूरापेतमिति । सर्वकाङ्क्षा तु सर्वदर्शनान्येव काङ्क्षति, अहिंसादिप्रतिपादनपराणि सर्वाण्येव कपिल-कणभक्षा-ऽक्षपादादिमतानीह लोके च नात्यन्तक्लेशप्रतिपादनपराण्यतः शोभनान्येवेति, अथवैहिकामुष्मिकफलानि काङ्क्षति, प्रतिषिद्धा चैयमर्हद्भिरतः प्रतिषिद्धानुष्ठानादेनां कुर्वतः सम्यक्त्वातिचारो भवति, तस्मादैकान्तिकमव्याबाधमपवर्गं विहायान्यत्र काङ्क्षा न कार्येति ।

एत्योदाहरणम्— राया कुमारामच्चो य आसेणावहिया अडविं पविट्ठा, छुहापरद्धा वणफलाणि खायंति, पडिनियत्ताण राया चिंतेइ-लड्डुय-पूयलगमादीणि सव्वाणि खामि, आगया दोवि जणा, रण्णा सूयारा भणिया- -जं लोए पयरइ तं सव्वं सव्वे रंधेहत्ति, उवट्ठवियं च रत्तो, सो राया पेच्छणयदिट्ठंतं करेइ, कप्पडिया

बलिएहिं धाडिज्जइ, एवं मिट्ठस्स अवगासो होहितित्ति कणकुंडगमंडगादीणिवि खइयाणि, तेहिं सूलेण मओ, अमञ्चेण वमण-विरेयणाणि कयाणि, सो आभागी भोगाण जाओ, इयरो विण्णो ।

३ - विचिकित्सा मतिविभ्रमः- युक्त्यागमोपपत्तेऽप्यर्थे फलं प्रति सम्मोहः—किमस्य महतस्तपःक्लेशायासस्य सिकताकणकवलनादेरायत्यां मम फलसम्पद् भविष्यति किं वा नेति, उभयथेह क्रियाः फलवत्यो निष्फलाश्च दृश्यन्ते कृषीवलानाम् । न चेयं शङ्कातो न भिद्यते इत्याशङ्कनीयम्, शङ्का हि सकलासकलपदार्थभाक्त्वेन द्रव्य-गुण विषया, इयं तु क्रियाविषयैव, तत्त्वतस्तु सर्व एते प्रायो मिथ्यात्वमोहनीयोदयतो भवन्तो जीवपरिणामविशेषाः सम्यक्त्वातिचारा उच्यन्ते, न सूक्ष्मेक्षिकाऽत्र कार्येति । इयमपि न कार्या, यतः सर्वज्ञोक्तकुशलानुष्ठानाद् भवत्येव फलप्राप्तिरिति ।

अत्र चौरौदाहरणम्—सावगो नंदीसरवरगमणं दिव्यगंधाणं (तं) देवसंघरिसेण मित्तस्स पुच्छणं विज्जाए दाणं साहणं मसाणे चउप्पायं सिक्कगं, हेट्ठा इंगाला खायरो य सूलो अट्ठसयं वारा परिजवित्ता पाओ सिक्कास्स छिज्जइ, एवं बितिओ तइए चउत्थे य छिण्णे आगासेण वञ्चति, तेण विज्जा गहिया, किण्हचउदिसरित्तिं साहेइ मसाणे, चोरो य नगरारक्खिएहिं परिभ्रममाणो तत्थेव अतियओ, ताहे वेढेउं सुसाणे ठिया पभाए घिप्पिहितित्ति, सो य भमतो तं विज्जासाहयं पेच्छइ, तेण पुच्छिओ भणति— विज्जं साहेमि । चोरो भणति— केण दिण्णा ? सो भणति— सावगेण, चोरेण भणितम्—इमं दव्वं गिण्हाहि विज्जं देहि, सो सट्ठो वितिगिच्छति—सिज्जेज्जा न वत्ति । तेण दिण्णा, चोरो चिंतेइ—सावगो कीडियाएवि पावं नेच्छइ, सञ्चमेयं, सो साहिउमारद्धो, सिद्धा, इयरो सट्ठो गहिओ, तेण आगासगएण लोओ भेसिओ ताहे सो मुक्को, सट्ठावं दोवि जाया । एवं निव्वितिगिच्छेण होयव्वं ।

अथवा विद्वज्जुगुप्सा-विद्वांसः - साधवो विदितसंसारस्वभावाः परित्यक्तसमस्तसङ्गाः, तेषां जुगुप्सा-निन्दा, तथाहि— तेऽस्नानात् प्रस्वेदजलक्लृप्तमलत्वात् दुर्गन्धिवपुषो भवन्ति, तान् निन्दति— को दोषः स्यात् यदि प्रासुकेन वारिणाऽङ्गक्षालनं कुर्वीरन् भगवन्तः? इयमपि न कार्या, देहस्यैव परमार्थतोऽशुचित्वात् ।

एत्थ उदाहरणम्— एको सट्ठो पञ्चते वसति, तस्स धूयाविवाहे कहवि साहवो आगया, सा पिउणा भणिया—पुत्तिगे! पडिलाहेहि साहुणो, सा मंडियपसाहिया पडिलाभेति, साहुण जल्लगंदो तीए अग्घाओ, चिंतेइ—अहो अणवज्जो भट्टारगेहिं धम्मो देसिओ, जइ फासुएग ण्हाएज्जा को दोसो होज्जा ? सा तस्स ठाणस्स अणालोइयऽपडिक्कंता कालं किञ्चा रायगिहे गणियाए पोट्टे उववन्ना, गब्भगता चेव अरइं जणेति, गब्भपाडणेहि य न पडइ, जाया समानी उज्झिया, सा गंधेण तं वणं वासेति, सेणिओ य तेण पएसेण निग्गच्छइ सामिणो वंदगो, सो खंधावारो तीए गंधं न सहइ, रण्णा पुच्छियं किमेयंति, कहियं दारियाए गंधो, गंतूण दिट्ठा, भणति—एसेव पढमपुच्छति, गओ सेणिओ, पुव्वुद्धिद्वुत्तंते कहिते भणइ राया—कहिं एसा पञ्चणुभविस्सइ सुहं दुक्खं वा? सामी भणइ—एएण कालेण वेदियं, सा तव चेव भज्जा भविस्सति अगमहिस्सी, अट्ठ संवच्छराणि जाव तुज्जं रममाणस्स पुट्ठीए हंसोवल्लीलीं काही, तं जाणिज्जासि, वंदित्ता गओ, सो य अवहरिओ गंधो, कुलपुत्तएण साहरिया, संवड्डिया जोव्वणत्था जाया, कोमुइवारे अम्मयाए समं आगया, अभओ सेणिओ (य) पच्छण्णा कोमुइवारं पेच्छंति, तीए दारियाए अंगफासेण अज्झोववण्णो णाममुदं दसियाए तीए बंधति,

अभयस्स कहियं—णाममुद्धा हरिया, मग्गाहि, तेण मणुस्सा दारेहिं ठविया, एकेकं माणुस्सं पलोएउं नीणिज्जइ, सा दारिया दिट्ठा चोरोत्ति गहिया, परिणीया य, अण्णया य वज्झुक्केण रमंति, रायाणिउ तेण पोत्तेण वाहेति, इयरा पोत्तं देंति, सा विलग्गा, रण्णा सरियं, मुक्का य पव्वइया । एयं विउदुगुंछाफलं ।

४ - परपाषण्डानां सर्वज्ञप्रणीतपाषण्डव्यतिरिक्तानां प्रशंसा, प्रशंसनं प्रशंसा स्तुतिरित्यर्थः । परपाषण्डानामोघतस्त्रीणि शतानि त्रिशष्ट्यधिकानि भवन्ति। यत उक्तम्—

असीयसयं किरियाणं अकिरियवाईण होइ चुलसीति ।

अण्णाणिय सत्तट्ठी वेणइयाणं च बत्तीसं ॥१॥

इयमपि गाथा विनेयजनानुग्रहार्थं ग्रन्थान्तरप्रतिबद्धाऽपि लेशतो व्याख्यायते—

असीयसयं किरियाणं इति अशीत्युत्तरं शतं क्रियावादिनाम्—तत्र न कर्तारं विना क्रिया सम्भवति तामात्मसमवायिनीं वदन्ति ये तच्छीलाश्च ते क्रियावादिनः । ते पुनरात्माद्यस्तित्वप्रतिपत्तिलक्षणाः अनेनोपायेनाशीत्यधिकशतसङ्ख्या विज्ञेयाः— जीवाजीवाश्रव-बन्ध-संवर-निर्जरा-पुण्यापुण्य-मोक्षाख्यान् नव पदार्थान् विरचय्य परिपाट्या जीवपदार्थस्याधः स्व-परभेदावुपन्यसनीयौ, तयोरधो नित्या-नित्यभेदौ, तयोरप्यधः कालेश्वरात्मनियति-स्वभावभेदाः पञ्च न्यसनीयाः, पुनश्चेत्थं विकल्पाः कर्तव्याः—अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालत इत्येको विकल्पः, विकल्पार्थश्चायम्— विद्यते खल्वयमात्मा स्वेन रूपेण नित्यश्च कालतः कालवादिनः, उक्तेनैवाभिलापेन द्वितीयो विकल्पः ईश्वरवादिनः, तृतीयो विकल्प आत्मवादिनः ‘पुरुष एवेदं सर्वम्’ इत्यादि, नियतवादिनश्चतुर्थो विकल्पः, पञ्चमविकल्पः स्वभाववादिनः, एवं स्वत इत्यत्यजता लब्धाः पञ्च विकल्पाः, परत इत्यनेनापि पञ्चैव लभ्यन्ते, नित्यत्वापरित्यागेन चैते दश विकल्पाः, एवमनित्यत्वेनापि दशैव, एकत्र विंशतिर्जीवपदार्थेन लब्धाः, अजीवादिष्वप्यष्टस्वेवमेव प्रतिपदं विंशतिर्विकल्पानामतो विंशतिर्नवगुणा शतमशीत्युत्तरं क्रियावादिनामिति ।

अकिरियवाईण होइ चुलसीतिति—अक्रियावादिनां च भवति चतुरशीतिर्भेदा इति, न हि कस्यचिदवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया समस्ति, तद्भाव एवावस्थितेरभावादित्येवंवादिनोऽक्रियावादिनः, तथा चाहुरेके—

क्षणिकाः सर्वसंस्काराः, अस्थितानां कुतः क्रिया । भूतिर्येषां क्रिया सैव, कारकं सैव चोच्यते ॥१॥ इत्यादि, एते चात्मादिनास्तित्वप्रतिपत्तिलक्षणा अमुनोपायेन चतुरशीतिर्द्रष्टव्याः—एतेषां हि पुण्यापुण्यवर्जित-पदार्थसप्तकन्यासस्तथैव जीवस्याधः स्व-परविकल्पभेदद्वयोपन्यासः, असत्त्वादात्मनो नित्यानित्यभेदौ न स्तः, कालादीनां तु पञ्चानां षष्ठी यदृच्छा न्यस्यते, पश्चाद्विकल्पभेदाभिलापः—नास्ति जीवः स्वतः कालत इत्येको विकल्पः, एवमीश्वरादिभिरपि यदृच्छावसानैः, सर्वे च षड् विकल्पाः, तथा नास्ति जीवः परतः कालत इति षडेव विकल्पाः, एकत्र द्वादश, एवमजीवादिष्वपि षट्सु प्रतिपदं द्वादश विकल्पाः, एकत्र सप्त द्वादशगुणाश्चतुरशीतिर्विकल्पा नास्तिकानामिति ।

अण्णाणिय सत्तट्ठीति—अज्ञानिकानां सप्तषष्टिर्भेदा इति, तत्र कुत्सितं ज्ञानमज्ञानं तदेषामस्तीति अज्ञानिकाः, नन्वेवं लघुत्वात् प्रक्रमस्य प्राक् बहुव्रीहिणा भवितव्यं ततश्चाज्ञाना इति स्यात्, नैष दोषः ज्ञानान्तरमेवाज्ञानं मिथ्यादर्शनसहचारित्वात्, ततश्च जातिशब्दत्वाद् गौरखरवदरण्यमित्यादिवदज्ञानिकत्वमिति, अथवा अज्ञानेन

चरन्ति तत्प्रयोजना वा अज्ञानिकाः—असञ्चित्य कृतवैफल्यादिप्रतिपत्तिलक्षणा अमुनोपायेन सप्तषष्टिज्ञातव्याः—
 - तत्र जीवादिनवपदार्थान् पूर्ववत् व्यवस्थाप्य पर्यन्ते चोत्पत्तिमुपन्यस्याधः सप्त सदादय उपन्यसनीयाः, सत्त्वम् असत्त्वं सदसत्त्वम् अवाच्यत्वम् सदवाच्यत्वम् असदवाच्यत्वं सदसदवाच्यत्वमिति चैकैकस्य जीवादेः सप्त सप्त विकल्पाः, एते नव सप्तकाः त्रिषष्टिः, उत्पत्तेस्तु चत्वार एवाद्या विकल्पाः, तद्यथा— सत्त्वम् असत्त्वं सदसत्त्वम् अवाच्यत्वं चेति, त्रिषष्टिमध्ये क्षिप्ताः सप्तषष्टिर्भवन्ति, को जानाति जीवः सन्नित्येको विकल्पः, ज्ञातेन वा किम् ? एवमसदादयोऽपि वाच्याः, उत्पत्तिरपि किं सतोऽसतः सदसतोऽवाच्यस्येति को जानातीति ? एतन्न कश्चिदपीत्यभिप्रायः ।

वेणइयाणं च बन्तीसंति— वैनयिकानां च द्वात्रिंशद् भेदाः, विनयेन चरन्ति विनयो वा प्रयोजनमेषामिति वैनयिकाः, एते चानवधृतलिङ्गाचारशास्त्रा विनयप्रतिपत्तिलक्षणा अमुनोपायेन द्वात्रिंशदवगन्तव्याः—सुर-नृपति-यति-ज्ञाति-स्थविराधम-मातृ-पितृणां प्रत्येकं कायेन वचसा मनसा दानेन च देश-कालोपपन्नेन विनयः कार्य इत्येते चत्वारो भेदाः, सुरादिष्वष्टसु स्थानकेषु, एकत्र मिलिता द्वात्रिंशदिति, सर्वसङ्ख्या पुनरेतेषां त्रीणि शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि । न चैतत् स्वमनीषिकाव्याख्यानम्, यस्मादन्यैरप्युक्तम्—

आस्तिकमतमात्माद्या नित्यानित्यात्मका नव पदार्थाः ।

काल-नियति-स्वभावेश्वरात्मकृताः [तकाः] स्व-परसंस्था ॥१॥

काल-यदृच्छा-नियतीश्वर-स्वभावात्मनश्चतुरशीतिः । नास्तिकवादिगणमतं न सन्ति भावाः स्वपरसंस्थाः ॥२॥

अज्ञानिकवादिमतं नव जीवादीन् सदादिसप्तविधान् । भावोत्पत्तिं सदसद्-द्वैतावाच्यां च को वेत्ति ? ॥३॥

वैनयिकमतं विनयश्चेतोवाक्कायदानतः कार्यः । सुरनृपतियतिज्ञातिस्थवि-राधममातृपितृषु सदा ॥४॥

इत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतं प्रस्तुतम्, एतेषां प्रशंसा न कार्या—पुण्यभाज एते, सुलब्धमेभिर्यद् जन्मेत्यादिलक्षणा, एतेषां मिथ्यादृष्टित्वादिति ।

अत्र चोदाहरणम्—पाडलिपुत्ते चाणक्को, चंदगुत्तेणं भिक्खुगाणं वित्ती हरिता, ते तस्स धम्मं कहेति, राया तूसति चाणक्कं पलोएति, ण य पसंसति ण देति, तेण चाणक्कभज्जा ओलगिता, ताए सो करणिं गाहितो, ताधे कथितेण भणितं तेण सुभासियंति, रण्णा तं अण्णं च दिण्णं, बिदियदिवसे चाणक्को भणति-कीस दिन्नं ? राया भणइ—तुज्जेहिं पसंसितं, सो भणइ—ण मे पसंसितं, सव्वारंभपवित्ता कहं लोगं पत्तियाविं-तित्ति ! पच्छा ठितो, केत्तिता एरिसा तम्हा ण कायव्वा ।

५ - परपाषण्डैः अनन्तरोक्तस्वरूपैः सह संस्तवः परपाषण्डसंस्तवः, इह संवासजनितः परिचयः संवसन-भोजनालापादिलक्षणः परिगृह्यते, न स्तुतिरूपः तथा च लोके प्रतीत एव संपूर्वः स्तौतिः परिचय इति, 'असंस्तुतेषु प्रसभं कुलेषु...' इत्यादाविति, अयमपि न समाचरणीयः, तथा हि एकत्र संवासे तत्प्रक्रियाश्रवणात् तत्प्रक्रियादर्शनाच्च तस्यासकृदभ्यस्तत्वादवाप्तसहकारिकारणात् मिथ्यात्वोदयतो दृष्टिभेदः सञ्जायते अतोऽतिचारहेतुत्वात् समाचरणीयोऽयमिति । **अत्र चोदाहरणं—** सोरडुसङ्गो पुव्वभणितो ।

परिशिष्टम्-१C

['एताः पुनरुत्तरत्र न्यक्षेण वक्ष्यामः' इति श्रीध्यानशतके गाथा-५० वृत्तौ टीकाकारमहर्षिणा ज्ञापितम् । तस्मादत्र प्रतिक्रमणाध्ययनवृत्तिगतं **पञ्चक्रियायाः स्वरूपमृद्धतम् । - सम्पा० ।]**
पडिक्रमामि पंचहि किरियाहिं - काइयाए, अहिगरणियाए, पाउसियाए, पारितावणियाए, पाणाइवायकिरियाए ।

वृ.- प्रतिक्रमामि पञ्चभिः क्रियाभिः-व्यापारलक्षणाभिर्योऽतिचारः कृतः, तद्यथा- 'काइयाए' इत्यादि,

१ - चीयत इति कायः, कायेन निर्वृत्ता **कायिकी** तथा, सा पुनस्त्रिधा-अविरतकायिकी दुष्प्रणिहितकायिकी उपरतकायिकी [च], तत्र मिथ्यादृष्टेरविरतसम्यग्दृष्टेश्चाऽऽद्या अविरतस्य कायिका-उत्क्षेपणादिलक्षणा क्रिया कर्मबन्धनिबन्धनाऽविरतकायिकी, एवमन्यत्रापि षष्ठीसमासो योज्यः, द्वितीया दुष्प्रणिहितकायिकी प्रमत्तसंयतस्य, सा पुनर्द्विधा- इन्द्रियदुष्प्रणिहितकायिकी नोइन्द्रियदुष्प्रणिहितकायिकी च, तत्राऽऽद्येन्द्रियैः-श्रोत्रादिभिर्दुष्प्रणिहितस्य-इष्टानिष्टविषयप्राप्तौ मनाक्सङ्गनिर्वेदद्वारेणापवर्गमार्गं प्रति दुर्व्यवस्थितस्य कायिकी, एवं नोइन्द्रियेण-मनसा दुष्प्रणिहितस्याशुभसङ्कल्पद्वारेण दुर्व्यवस्थितस्य कायिकी, तृतीयाऽप्रमत्तसंयतस्य-उपरतस्य - सावद्ययोगेभ्यो निवृत्तस्य कायिकी, गता कायिकी ।

२ - अधिक्रियत आत्मा नरकादिषु येन तदधिकरणम्-अनुष्ठानं बाह्यं वा वस्तु चक्रमहादि तेन निर्वृत्ता -**अधिकरणिकी** तथा, सा पुनर्द्विधा-अधिकरणप्रवर्तिनी निर्वर्तिनी च, तत्र प्रवर्तिनी चक्रमहःपशुबन्धादिप्रवर्तिनी, निर्वर्तिनी खड्गादिनिर्वर्तिनी, अलमन्यैरुदाहरणैः, अनयोरेवान्तःपातित्वात्तेषां, गताऽधिकरणिकी ।

३ - प्रद्वेषः-मत्सरस्तेन निर्वृत्ता **प्राद्वेषिकी** तथा, असावपि द्विधा-जीवप्राद्वेषिक्यजीवप्राद्वेषिकी च, आद्या जीवे प्रद्वेषं गच्छतः, द्वितीया-पुनरजीवे, तथाहि- पाषाणादौ प्रस्खलितस्तत्प्रद्वेषमावहति, गता तृतीया ।

४ - परितापनं-ताडनादिदुःखविशेषलक्षणं तेन निर्वृत्ता **पारितापनिकी** तथा, असावपि द्विधैव-स्वदेहपरितापनिकी परदेहपरितापनिकी च, आद्या स्वदेहे परितापनं कुर्वतो द्वितीया परदेहे परितापनमिति, तथा च अन्यरुष्टोऽपि स्वदेहपरितापनं करोत्येव कश्चिज्जडः, अथवा स्वहस्तपरितापनिकी परहस्तपरितापनिकी च, आद्या स्वहस्तेन परितापनं कुर्वतः द्वितीया परहस्तेन कारयतः, गता चतुर्थी ।

५ - प्राणातिपातः- प्रतीतः, तद्विषया क्रिया **प्राणातिपातक्रिया** तथा, असावपि द्विधा-स्वप्राणातिपातक्रिया परप्राणातिपातक्रिया च, तत्राऽऽद्याऽऽत्मीयप्राणातिपातं कुर्वतः द्वितीया परप्राणातिपातमिति, तथा च कश्चिन्निर्वेदतः स्वर्गाद्यर्थं वा गिरिपतनादिना स्वप्राणातिपातं करोति, तथा क्रोधमानमायालोभमोहवशाच्च परप्राणातिपातमिति, क्रोधेनाऽऽकुष्टः रुष्टो वा व्यापादयति, मानेन जात्यादिभिर्हीलितः, माययाऽपकारिणं विश्वासेन, लोभेन शौकरिकः, मोहेन संसारमोचकः स्मार्तो वा याग इति, गता पञ्चमी ।

क्रियाऽधिकाराच्च शिष्यहितायानुपात्ता अपि सूत्रे अन्या अपि विंशतिः क्रियाः प्रदर्श्यन्ते, तंजहा-

૧- આરંભિયા ૨- પારિગ્ગહિયા ૩- માયાવત્તિયા ૪- મિચ્છાદંસણવત્તિયા ૫- અપચક્ષાણકિરિયા ૬- દિટ્ઠિયા ૭- પુટ્ઠિયા ૮- પાડુચ્છિયા ૯- સામંતોવણિવાઇયા ૧૦- નેસત્થિયા ૧૧- સાહત્થિયા ૧૨- આણમણિયા ૧૩- વિયારણિયા ૧૪- અણાભોગવત્તિયા ૧૫- અણવકંઠવત્તિયા ૧૬- પઓગકિરિયા ૧૭- સમુયાણકિરિયા ૧૮- પેઙ્ગવત્તિયા ૧૯- દોસવત્તિયા ૨૦- ઈરિયાવહિયા ચેતિ ।

૧ - તત્થારંભિયા દુવિહા-જીવારંભિયા ય અજીવારંભિયા ય જીવારંભિયા-જં જીવે આરંભઇ, અજીવારંભિયા-અજીવે આરંભઇ ।

૨ - પારિગ્ગહિયા કિરિયા દુવિહા-જીવપારિગ્ગહિયા અજીવપારિગ્ગહિયા ય, જીવપારિગ્ગહિયા-જીવે પરિગિણ્હઇ, અજીવપારિગ્ગહિયા-અજીવે પરિગિણ્હઇ ।

૩ - માયાવત્તિયા કિરિયા દુવિહા-આયભાવવંચના ય પરભાવવંચના ય, આયભાવવંચના અપ્પણોચ્છયં ભાવં ગૂહઇ નિયડીમંતો ઉચ્છયભાવં દંસેઇ, સંજમાઇસિદ્ધિલો વા કરણફાડોવં દરિસેઇ, પરભાવવંચના ય તં તં આયરંતિ જેણ પરો વંચિજ્ઞઇ કૂડલેહકરણાઈહિં ।

૪ - મિચ્છાદંસણવત્તિયા કિરિયા દુવિહા-અણભિગ્ગહિયમિચ્છાદંસણવત્તિયા ય અભિગ્ગહિયમિચ્છાદંસણવત્તિયા ય, અણભિગ્ગહિયમિચ્છાદંસણવત્તિયા અસંણીણ સંણીણ વિ જેહિં ન કિંચિ કુતિત્થિયમયં પડિવણ્ણં, અભિગ્ગહિયમિચ્છાદંસણવત્તિયા કિરિયા દુવિહા-હીણાઇરિત્તદંસણે ય તવ્વઇરિત્તદંસણે ય, હીણા જહા-અંગુટ્ઠપવ્વમેત્તો અપ્પા, જવમેત્તો, સામાગતંદુલમેત્તો, વાલ્લગ્ગમેત્તો, પરમાણુમેત્તો હૃદયે જાજ્વલ્યમાનસ્તિષ્ઠતિ ભૂલ્લાટમધ્યે વા, इत्येवमादि, અહિગા જહા-પંચધણુસઇગો અપ્પા, સવ્વગઓ, અક્કતા, અચેયણો इत्येवमादि, एवं હીણાઇરિત્તદંસણં, તવ્વઇરિત્તદંસણં નાસ્ત્યેવાऽऽત્માऽऽત્મીયો વા ભાવઃ, નાસ્ત્યયં લોકઃ, ન પરલોકઃ, અસત્સ્વભાવાઃ સર્વભાવા इत्येवमादि ।

૫ - અપચક્ષાણકિરિયા અવિરતાનામેવ, તેષાં ન કિચ્છિદ્વિરતિરસ્તિ, સા દુવિહા-જીવઅપચક્ષાણકિરિયા અજીવઅપચક્ષાણકિરિયા ય, ન કેસુઇ જીવેસુ અજીવેસુ ય વા વિરતી અત્થિત્તિ ।

૬ - દિટ્ઠિયા કિરિયા દુવિહા, તંજહા- જીવદિટ્ઠિયા ય અજીવદિટ્ઠિયા ય, જીવદિટ્ઠિયા આસાઈણં ચક્કુદંસણવત્તિયાએ ગચ્છઇ, અજીવદિટ્ઠિયા ચિત્તકમ્માઈણં ।

૭ - પુટ્ઠિયા કિરિયા દુવિહા પણ્ણત્તા-જીવપુટ્ઠિયા અજીવપુટ્ઠિયા ય, જીવપુટ્ઠિયા જા જીવાહિયારં પુચ્છઇ રાગેણ વા દોસેણ વા, અજીવાહિયારં વા, અહવા પુટ્ઠિયત્તિ ફરિસણકિરિયા, તત્થ જીવફરિસણકિરિયા ઇત્થી પુરિસં નપુંસગં વા સ્પૃશતિ, સંઘટ્ટેઇત્તિ ભણિયં હોઇ, અજીવેસુ સુહનિમિત્તં મિયલોમાઇ વત્થજાયં મોત્તિગાદિ વા રયણજાયં સ્પૃશતિ ।

૮ - પાડુચ્છિયા કિરિયા દુવિહા-જીવપાડુચ્છિયા અજીવપાડુચ્છિયા ય જીવં પડુચ્છ જો બંધો સા જીવપાડુચ્છિયા જો પુણ અજીવં પડુચ્છ રાગદોસુબ્ભવો સા અજીવપાડુચ્છિયા ।

૯ - સામંતોવણિવાઇયા સમન્તાદનુપતતીતિ સામંતોવણિવાઇયા । સા દુવિહા-જીવસામંતોવણિવાઇયા ય

अजीवसामंतोवणिवाइया य, जीवसामंतोवणिवाइया जहा-एगस्स संडो तं जणो जहा जहा पलोएइ पसंसइ य तथा तथा सो हरिसं गच्छइ, अजीवेवि रहकम्माई, अहवा सामंतोवणिवाइया दुविहा-देससामंतोवणिवाइया य सव्वसामंतोवणिवाइया य, देससामंतोवणिवाइया प्रेक्षकान् प्रति यत्रैकदेशेनाऽऽगमो भवत्यसंयतानां सा देससामंतोवणिवाइया, सव्वसामंतोवणिवाइया य यत्र सर्वतः समन्तात् प्रेक्षकणामागमो भवति सा सव्वसामंतोवणिवाइया, अहवा समन्तादनुपतन्ति प्रमत्तसंजयाणं अन्नपाणं प्रति अवंगुरिते संपातिमा सत्ता विणस्संति ।

१० - नेसत्थिया किरिया दुविहा-जीवनेसत्थिया अजीवनेसत्थिया य, जीवनेसत्थिया रायाइसंदेसाउ जहा उदगस्स जंतादीहिं, अजीवनेसत्थिया जहा पहाणकंडाईण गोफणधणुहमाईहिं निसिरइ, अहवा नेसत्थिया जीवे जीवं निसिरइ पुत्तं सीसं वा, अजीवे सूत्रव्यपेतं निसिरइ वस्त्रं पात्रं वा, सृज विसर्ग इति ।

११ - साहत्थिया किरिया दुविहा-जीवसाहत्थिया अजीवसाहत्थिया य, जीवसाहत्थिया जं जीवेण जीवं मारेइ, अजीवसाहत्थिया जहा-असिमाईहिं, अहवा जीवसाहत्थिया जं जीवं सहत्थेण तालेइ, अजीवसाहत्थिया अजीवं सहत्थेण तालेइ वत्थं पत्तं वा ।

१२ - आणमणिया किरिया दुविहा-जीवआणमणिया अजीवआणमणिया य, जीवाणमणी जीवं आज्ञापयति परेण, अजीवं वा आणवावेइ ।

१३ - वेयारणिया दुविहा-जीववेयारणिया य अजीववेयारणिया य, जीववेयारणिया जीवं विदारेइ, स्फोटयतीत्यर्थः, एवमजीवमपि, अहवा जीवमजीवं वा आभासिएसु विक्रमाणो दो भासिउ वा विदारेइ परियच्छावेइ ति भणियं होइ, अहवा जीवं वियारेइ असंतगुणेहिं एरिसो तारिसो तुमंति, अजीवं वा वेतारणबुद्धीए भणइ एरिसं एयंति ।

१४ - अणाभोगवत्तिया किरिया दुविहा-अणाभोगआदियणा य अणाभोगणिक्खेवणा य, अणाभोगो-अन्नाणं आदियणआ-गहणं निक्खिवणं-ठवणं, तं गहणं निक्खिवणं वा अणाभोगेण अपमज्झियाइ गिण्हइ निक्खिवइत्ति वा, अहवा अणाभोगकिरिया दुविहा-आयाणनिक्खिवणाभोगकिरिया य उक्कमणअणाभोगकिरिया य, तत्थादाणनिक्खिवणाणाभोगकिरिया रओहरणेण अपमज्झियाइ पत्तचीवराणं आदाणं णिक्खेवं वा करेइ, उक्कमणअणाभोगकिरिया लंघणपवणधावणअसमिक्खगमणागमणाइ ।

१५ - अणवकंखवत्तिया किरिया दुविहा-इहलोइयअणवकंखवत्तिया य परलोइयअणवकंखवत्तिया य, इहलोयअणवकंखवत्तिया लोयविरुद्धाई चोरिकाईणि करेइ जेहिं वहबंधणाणि इह चेव पावेइ, परलोयअणवकंखवत्तिया हिंसाईणि कम्माणि करेमाणो परलोयं नावकंखइ ।

१६ - पओयकिरिया तिविहा पण्णत्ता तं० मणप्पओयकिरिया वइप्पओयकिरिया कायप्पओयकिरिया य, तत्थ मणप्पओयकिरिया अट्टरुद्धज्जाई इन्द्रियप्रसृतौ अनियमियमण इति, वइप्पओगो-वायाजोगो जो तित्थगरेहिं सावज्जाई गरहिओ तं सेच्छाए भासइ, कायप्पओयकिरिया कायप्पमत्तस्स गमणागमणकुंचणपसारणाइचेद्धा कायस्स ।

१७ - समुदाणकिरिया समग्गमुपादाणं समुदाणं, समुदाओ अट्ट कम्माई, तेसिं जाए उवायाणं कज्जइ

सा समुदाणकिरिया, सा दुविहा-देसोवघायसमुदाणकिरिया सव्वोवघायसमुदाणकिरिया, तत्थ देसोवघाएण समुदाणकिरिया कज्झइ कोइ कस्सइ इंदियदेसोवघायं करेइ, सव्वोवघायसमुदाणकिरिया सव्वप्पयारेण इंदियविणासं करेइ ।

१८ - पेज्जवत्तिया पेम्म राग इत्यर्थः, सा दुविहा-मायानिस्सिया लोभनिस्सिया य, अहवा तं वयणं उदाहरइ जेण परस्स रागो भवइ ।

१९ - दोसवत्तिया अप्रतीतिकारिका सा दुविहा-कोहनिस्सिया य माणनिस्सिया य, कोहनिस्सिया अप्पणा कुप्पइ, परस्स वा कोहमुप्पादेइ, माणणिस्सिया सयं पमज्झइ परस्स वा माणमुप्पाएइ ।

२० - इरियावहिया किरिया दुविहा-कज्जमाणा वेइज्जमाणा य, सा अप्पमत्तसंजयस्स वीयरायछउमत्थस्स केवलस्स वा आउत्तं गच्छमाणस्स आउत्तं चिट्ठमाणस्स आउत्तं निसीयमाणस्स आउत्तं तुयट्ठमाणस्स आउत्तं भुंजमाणस्स आउत्तं भासमाणस्स आउत्तं वत्थं पडिग्गहं कंबलं पायपुंछणं गिण्हमाणस्स निक्खिण्णमाणस्स वा जाव चक्खुपम्हनिवायमवि सुहुमा किरिया इरियावहिया कज्झइ, सा पढमसमए बद्धा बिइयसमए वेइया सा बद्धा पुट्ठा वेइया निज्झिण्णा सेअकाले अकमंसे यावि भवइ । एयाओ पंचवीस किरियाओ ।।

परिशिष्टम्-१D

['भावार्थश्चतुर्विंशतिस्तवविवरणादवसेयः' इति श्रीध्यानशतके गाथा-५३ वृत्तौ देशितम् ।
तदनुसारेणात्र चतुर्विंशतिस्तवाध्ययन-वृत्तिगतं लोकस्वरूपं समुद्धृतम् । - सम्पा० ।]

अव० तत्र लोकस्योद्योतकरानिति यदुक्तं तत्र लोकनिरूपणायाऽऽह—

णामं १ ठवणा २ दविए ३ खित्ते ४ काले ५ भवे अ ६ भावे अ ७ ।

पज्जवलोगे अ ८ तथा अट्टविहो लोगणिकखेवो ॥१०५७॥ [आव० नि०]

वृ.- नामलोकः, स्थापनालोकः, द्रव्यलोकः, क्षेत्रलोकः, काललोकः, भवलोकः, भावलोकश्च पर्यायलोकश्च तथा, एवमष्टविधो लोकनिक्षेप इति गाथासमासार्थः ॥

व्यासार्थं तु भाष्यकार एव वक्ष्यति, तत्र नामस्थापने अनादृत्य द्रव्यलोकमभिधित्सुराह—

जीवमजीवे रूवमरूवी सपएसमप्यएसे अ ।

जाणाहि दव्वलोगं णिञ्चमणिञ्चं च जं दव्वं ॥११५॥ [भा०]

वृ.- जीवाजीवावित्यत्रानुस्वारोऽलाक्षणिकः, तत्र सुखदुःखज्ञानोपयोगलक्षणो जीवः, विपरीतस्त्वजीवः, एतौ च द्विभेदौ-रूप्यरूपिभेदाद्, आह च—रूप्यरूपिणाविति, तत्रानादिकर्मसन्तानपरिगता रूपिणः- संसारिणः, अरूपिणस्तु कर्मरहिताः सिद्धा इति, अजीवास्त्वरूपिणो धर्माधर्माकाशास्तिकायाः रूपिणस्तु परमाणवादय इति, एतौ च जीवाजीवावोद्यतः सप्रदेशाप्रदेशावगन्तव्यौ, तथा चाह—सप्रदेशाप्रदेशाविति, तत्र सामान्यविशेषरूपत्वात्परमाणुव्यतिरेकेण सप्रदेशाप्रदेशत्वं सकलास्तिकायानामेव भावनीयम्, परमाणवस्त्वप्रदेशा एव, अन्ये तु व्याचक्षते—जीवः किल कालादेशेन नियमात् सप्रदेशः, लब्ध्यादेशेन तु सप्रदेशो वाऽप्रदेशो वेति, एवं धर्मास्तिकायादिष्वपि त्रिष्वस्तिकायेषु परापरनिमित्तं पक्षद्वयं वाच्यम्, पुद्गलास्तिकायस्तु द्रव्याद्यपेक्षया चिन्त्यः, यथा-द्रव्यतः परमाणुरप्रदेशो द्व्यणुकादयः सप्रदेशाः, क्षेत्रत एकप्रदेशावगाढोऽप्रदेशो द्व्यादिप्रदेशावगाढाः सप्रदेशाः, एवं कालतोऽप्येकानेकसमयस्थितिर्भावतोऽप्येकानेकगुणकृष्णादिरिति कृतं विस्तरेण, प्रकृतमुच्यते-इदमेवम्भूतं जीवाजीवव्रातं जानीहि द्रव्यलोकं द्रव्यमेव लोको द्रव्यलोक इतिकृत्वा, अस्यैव शेषधर्मोपदर्शनायाऽऽह-नित्यानित्यं च यद् द्रव्यं चशब्दादभिलाष्यानभिलाष्यादिसमुच्चय इति गाथार्थः ॥११५॥

साम्प्रतं जीवाजीवयोर्नित्यानित्यतामेवोपदर्शयन्नाह—

गइ १ सिद्धा २ भविआया ३ अभविअ ४-१ पुगल १ अणागयद्धा य २ ।

तीअद्ध ३ तिन्नि काया ४-२ जीवा १ जीव २ द्विई चउहा ॥११६॥ [भा०]

वृ.—अस्याः सामायिकवद् व्याख्या कार्येति, भङ्गकास्तु सादिसपर्यवसानाः, साद्यपर्यवसानाः, अनादिसपर्यवसाना अनाद्यपर्यवसानाः । एवमजीवेषु जीवाजीवयोरष्टौ भङ्गाः । द्वारम् ॥

अधुना क्षेत्रलोकः प्रतिपाद्यते, तत्र—

आगासस्स पएसा उड्डं च अहे अ तिरियलोए अ ।

जाणाहि खित्तलोगं अणंत जिणदेसिअं सम्मं ॥११७॥ [भा०]

वृ०- आकाशस्य प्रदेशाः प्रकृष्टा देशाः प्रदेशास्तान् ऊर्ध्वं च इत्यूर्ध्वलोके च अधश्च इत्यधोलोके च तिर्यग्लोके च, किम् ? जानीहि क्षेत्रलोकम्, क्षेत्रमेव लोकः क्षेत्रलोक इतिकृत्वा, लोकयत इति च लोक इति, ऊर्ध्वादिलोकविभागस्तु सुज्ञेयः, अनन्तमित्यलोकाकाशप्रदेशापेक्षया चानन्तम्, अनुस्वारलोपोऽत्र द्रष्टव्यः, जिनदेशितम् इति जिनकथितं सम्यक् शोभनेन विधिनेति गाथार्थः ॥१९७॥

साम्प्रतं काललोकप्रतिपादनायाह-

समयावलिअमुहुत्ता दिवसमहोरत्तपक्खमासा य ।

संवच्छरजुगपलिआ सागरओसप्पिपरिअट्टा ॥१९८॥ [भा०]

वृ०- इह परमनिकृष्टः कालः समयोऽभिधीयते, असङ्ख्येयसमयमाना त्वावलि, द्विघटिको मुहूर्तः, षोडश मुहूर्ता दिवसः, द्वात्रिंशदहोरात्रम्, पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, द्वौ पक्षौ मासः, द्वादश मासाः संवत्सरमिति, पञ्चसंवत्सरं युगम्, पल्योपममुद्गरादिभेदं यथाऽनुयोगद्वारेषु तथाऽवसेयम्, सागरोपमं तद्वदेव, दशसागरोपमकोटाकोटिपरिमाणोत्सर्पिणी, एवमवसर्पिण्यपि द्रष्टव्या, परावर्तः पुद्गलपरावर्तः, स चानन्तोत्सर्पिण्यव-सर्पिणीप्रमाणो द्रव्यादिभेदः, तेऽनन्ता अतीतकालः अनन्त एवैष्यन्निति गाथार्थः ॥१९८॥

उक्तः काललोकः, लोकयोजना पूर्ववद् । अधुना भवलोकमभिधित्सुराह—

णेरइअदेवमणुआ तिरिक्खजोणीगया य जे सत्ता ।

तंमि भवे वट्ठंता भवलोगं तं विआणाहि ॥१९९॥ [भा०]

वृ०- नारकदेवमनुष्यास्तथा तिर्यग्योनिगताश्च ये सत्त्वाः प्राणिनः तंमिति तस्मिन् भवे वर्तमाना यदनुभावमनुभवन्ति भवलोकं तं विजानीहि, लोकयोजना पूर्ववदिति गाथार्थः ॥१९९॥

साम्प्रतं भावलोकमुपदर्शयति—

ओदइए १ ओवसमिए २ खइए अ ३ तहा खओवसमिए अ ४ ।

परिणामि ५ सन्निवाए अ ६ छव्विहो भावलोगो उ ॥ २००॥ [भा०]

वृ०- उदयेन निर्वृत औदयिकः, कर्मण इति गम्यते, तथोपशमेन निर्वृत औपशमिकः, क्षयेण निर्वृतः क्षायिकः, एवं शेषेष्वपि वाच्यम्, ततश्च क्षायिकश्च तथा क्षायोपशमिकश्च परिणामिकश्च सान्निपातिकश्च, एवं षड्विधो भावलोकस्तु, तत्र सान्निपातिक ओघतोऽनेकभेदोऽवसेयः, अविरोद्धस्तु पञ्चदशभेद इति, उक्तं च—

“ओदइअखओवसमे परिणामेक्केओ गइचउक्केऽवि ।

खयजोगेणवि चउरो तदभावे उवसमेणंपि ॥ १॥

उवसमसेढी एक्को केवलणोऽवि य तहेव सिद्धस्स ।

अविरुद्धसन्निवाइयभेया एमेव पण्णरस ॥२॥”ति गाथार्थः ॥२००॥

तिव्वो रागो अदोसो अ, उइन्ना जस्स जंतुणो ।

जाणाहि भावल्लोअं, अणंतजिणदेसिअं सम्मं ॥२०१॥ [भा०]

वृ०- तीव्र उत्कटः रागश्च द्वेषश्च तत्राभिष्वङ्गलक्षणो रागः अप्रीतिलक्षणो द्वेष इति, एतावुदीर्णो यस्य जन्तोः यस्य प्राणिन इत्यर्थः, तं प्राणिनं तेन भावेन लोक्यत्वाज्जानीहि भावलोकमनन्तजिनदेशितम् एकवाक्य-
तयाऽनन्तजिनकथितं सम्यग् इति क्रियाविशेषणम्, अयं गाथार्थः ॥ २०१ ॥

द्वारं, साम्प्रतं पर्यायलोक उच्यते, तत्रौघतः पर्याया धर्मा उच्यन्ते, इह तु किल नैगमनयदर्शनं मूढनयदर्शनं वाऽधिकृत्य चतुर्विधं पर्यायलोकमाह-

द्व्यगुण १ खित्तपज्जव २ भवाणुभावे अ३ भावपरिणामे ४ ।

जाण चउव्विहमेअं, पज्जवलोगं समासेणं ॥२०२॥ [भा०]

वृ०- द्रव्यस्य गुणाः रूपादयः, तथा क्षेत्रस्य पर्यायाः-अगुरुलघवः भरतादिभेदा एव चान्ये, भवस्य च नारकादेरनुभावः तीव्रतमदुःखादिः, यथोक्तम्-

“अच्छिणिमिलीयमेत्तं णत्थि सुहं दुक्खमेव अणुबन्धं । णरए णेरइआणं अहोणिसिं पञ्चमाणाणं ॥१॥

असुभा उव्वियणिज्जा सदरसा रूवगंधफासा य । णरए णेरइआणं दुक्कयकम्मोवलित्ताणं ॥ २ ॥”
इत्यादि, एवं शेषानुभावोऽपि वाच्यः, तथा भावस्य जीवाजीवसम्बन्धिनः परिणामस्तेन तेन अज्ञानाद् ज्ञानं नीलालोहितमित्यादिप्रकारेण भवनमित्यर्थः, जानीहि अवबुध्यस्व चतुर्विधमेनमोघतः पर्यायलोकं समासेन संक्षेपेणेति गाथार्थः ॥ २०२ ॥

तत्र यदुक्तं द्रव्यस्य गुणा इत्यादि तदुपदर्शनेन निगमयन्नाह-

वन्नरसगंधसंठाणफासदुणगइवन्नभेए अ ।

परिणामे अ बहुविहे पज्जवलोगं विआणाहि ॥ २०३ ॥ [भा०]

वृ०- वर्णरसगन्धसंस्थानस्पर्शस्थानगतिवर्णभेदाश्च, चशब्दाद् रसादिभेदपरिग्रहः, अयमत्र भावार्थः-
-वर्णादयः सभेदा गृह्यन्ते, तत्र वर्णः कृष्णादिभेदात् पञ्चधा, रसोऽपि तिक्तादिभेदात्पञ्चधा, गन्धः सुरभिरित्यादिभेदाद् द्विधा, संस्थानं परिमण्डलादिभेदात्पञ्चधैव, स्पर्शः कर्कशादिभेदादष्टधा, स्थानमवगाहनालक्षणं तदाश्रयभेदादनेकधा, गतिः स्पर्शवद्गतिरित्यादिभेदा द्विधा, चशब्द उक्तार्थ एव अथवा कृष्णादिवर्णादीनां स्वभेदापेक्षया एकगुणकृष्णाद्यनेकभेदोपसङ्ग्रहार्थ इति, अनेन किल द्रव्यगुणा इत्येतद्वयाख्यातम् । परिणामांश्च बहुविधानित्यनेन तु चरमद्वारम्, शेषं द्वारद्वयं स्वयमेव भावनीयम्, तच्च भावितमेवेत्यक्षरगमनिका । भावार्थस्त्वयम् - परिणामांश्च बहुविधान् जीवाजीवभावगोचरान्, किम् ? पर्यायलोकं विजानीहि इति गाथार्थः ॥ २०३ ॥

अक्षरयोजना पूर्ववदिति द्वारम्, साम्प्रतं लोकपर्यायशब्दान्निरूपयन्नाह-

आलुक्कइ अ पलुक्कइ लुक्कइ संलुक्कइ अ एगट्टा ।

लोगो अट्टविहो खलु तेणेसो वुञ्चई लोगो ॥ १०५८ ॥

वृ०- आलोक्यत इत्यालोकः, प्रलोक्यत इति प्रलोकः, लोक्यत इति लोकः, संलाक्यत इति च संलोकः, एते एकार्थिकाः शब्दाः, लोकः अष्टविधः खल्वित्यत्र आलोक्यत इत्यादि योजनीयम्, अत एवाऽऽह -तेनैष उच्यते लोको येनाऽऽलोक्यत इत्यादि भावनीयमिति गाथार्थः ॥ १०५८ ॥ व्याख्यातो लोकः ।

परिशिष्टम्-२

पूज्यपादश्रीमज्जिनदासगणिमहत्तरविरचिता

आवश्यकसूत्राऽन्तर्गतस्य “पडिक्कमामि चउहिं झाणेहिं” सूत्रस्य चूर्णिः ।

जीवस्स एगगगे जोगाभिनिवेसो झाणं, अंतोमुहुत्तं तीव्रजोगपरिणामस्यावस्थानमित्यर्थः, तस्य सत्त भंगा-
१- मानसं, २- अहवा वाइयं, ३- अहवा कायिगं, ४- अहवा माणसं वाइयं च, ५- अहवा वाइगं कायिगं
च, ६- अहवा माणसं कायिगं, ७-अहवा मणवयणकायिगं ति ।

एत्थ पढमो भंगो छउमत्थाणं सम्मदिट्ठिमिच्छादिट्ठीणं सरागवीतरागाणं भवति, बितितो तेसिं चेव छउमत्थाणं
सजोगिकेवलीणं च धम्मं कथेन्ताणं, काइगं तेसिं चेव छउमत्थाणं सजोगिकेवलीणं च चरमसमयसजोगिति
ताव भवति, चउत्थो पंचमो य जथा पढमो, छट्ठो जथा सजोगिकेवलीणं, सत्तमो जथा पढमो ।

तं झाणं चतुव्विधं- अट्ठं रुढं धम्मं सुक्कं च ।

आर्तभावं गतो आर्तः आर्तस्य ध्यानम् आर्तध्यानं, रौद्रभावं गतो रौद्रः, धर्मभावं गतो धर्मः, शुक्लभावं
गतः शुक्लः । उक्तं च-

“हिंसाणुरंजितं रौद्रं, अट्ठं कामाणुरंजितं । धम्माणुरंजितं धम्मं, शुक्कं झाणं निरंजणं ॥ १ ॥”

एगेगस्स असंखेज्जाइं ठाणाइं, एतेसु ठाणेसु जीवो अरहट्ठघटीविय आएति य जाति य ।

तत्थ संखेवतो अट्ठं चतुव्विधं-

१ - अमणुण्णाणं संजोगाणं वियोगं चिंतेति-काए वेलाए विमुञ्चेज्जामि ?, अणागतेऽवि असंप्रयोगाणुसरणं,
अतीतेऽवि वियोगं बहु मण्णति,

२ - एवं बीयं मणुण्णाणं वियोगं नेच्छति,

३ - एवं ततियं आयंकस्स केण उवाएण सचित्तादिणा दव्वजातेण तिगिच्छं करेमिति चिंतेति,

४ - चउत्थं परिहीणो वित्तेण तं पत्थेतो वित्तं झायति, दुब्बलो थेरो असमत्थो वा भोत्तुं आंहारं इत्थिं
वा कदा भुंजेज्जामिति य चिंतेति । गाहाओ-

अमणुण्णसंपयोगे मणुण्णवग्गस्स विप्पओगे वा । वियणाए अभिभूतो परइट्ठीओ य दट्ठणं ॥ १ ॥

सद्धा रूवा गंधा रसा य फासा य जे तु अमणुण्णा । बंधववियोगकाले अट्ठज्जाणं झियारयति ॥ २ ॥

एवं मणुण्णविसए इट्ठीओ चक्कवट्ठिमाणदीणं । गहिते विम्वित्तमनसे पत्थेमाणे झियाएज्जा ॥ ३ ॥

मित्तयनातिवियोगे वित्तविण्णासे तह य गोमहिसे । अट्ठं झाणं झायति परितप्पंते सिदंते य ॥ ४ ॥

किण्हा नीला काऊ अट्टज्झाणस्स तिण्णि लेसाओ । उव्वज्जति तिरिएसुं भावेण य तारिसेणं तु ॥ ५ ॥

अट्टं झाणं झियायंतो, किण्हलेसाए वट्टती । उक्किट्टगंमि ठाणंमि, अचरिच्ची असंजतो ॥ ६ ॥

अट्टं झाणं झियायंतो, नीललेसाए वट्टती । मज्झिझगंमि ठाणंमि, अचरिच्ची असंजतो ॥ ७ ॥

अट्टं झाणं झियायंतो, काऊलेसाए वट्टती । कणिट्टगंमि ठाणंमि, अचरिच्ची असंजतो ॥ ८ ॥

तिव्वकोधोदयाविट्ठो, किण्हलेसाणुरंजितो ।

अट्टं झाणं झियायंतो तिरिक्खत्तं निगच्छती ॥ ९ ॥ एवं चत्तारिवि कसाया भाणितव्वा ।

मज्झिमकोधोदयाविट्ठो, नीललेसाणुरंजितो ।

अट्टं झाणं झियायंतो, तिरिक्खत्तं निगच्छति ॥ १० ॥ एवं चत्तारिवि कसाया ।

मंदकोधोदयाविट्ठो, काउलेसाणुरंजितो ।

अट्टज्झाणं झियायंतो, तिरिक्खत्तं निगच्छति ॥ ११ ॥ एवं चत्तारिवि कसाया ।

अट्टस्स लक्खणाणि-कंदणता, सोयणता, तिप्पणता, परिदेवणता । तत्थ कंदणता- हा मात ! हा पितेत्यादि, सोयणता- करतलपल्हत्थमुहो दीणदिट्ठी झायति, तिप्पणता-तिहिं जोगेहिं तप्पति, परिदेवणता- एरिसा मम माता वा २ लोगस्स साहति, अहवा वेमाए वायं जोएति वा, अहवा परि २ तप्पति, सरित्ता मातुगुणे सयणवत्थाणि वा घरं वा दमं २ तप्पति-

इंदियगारवसंण्णा उस्सेय रती भयं च सोगं च । एत्ते तु समाहारा भवन्ति अट्टस्स झाणस्स ॥ १ ॥

रोहं चतुव्विधं-हिंसाणुबंधी, मोसाणुबंधी, तेणाणुबंधी, सारक्खणाणुबंधी ।

तत्थ हिंसाणुबंधी हिंसं अणुबंधति, पुणो पुणो तिव्वेण परिणामेणं तसपाणे हिंसति, अहवा पुणो पुणो भणति चिंतेति वा सुट्ठु कतं, अहवा छिद्वाणि वयराणि वा मग्गति, हिंसं अणुबंधति, ण विरमति । एवं मोसेवि, तिण्णेवि, संरक्खणो परागादीणि करोति, जो वा जोइल्लओ खाति तं मारेति, मा अण्णोवि खाहिति, दुट्ठे सासति, सव्वतो य बीभेति, पलित्तमिव मण्णति, उक्खणति, निक्खणति, सव्वं तेलोक्कं चोरमइयं मंणति, परनिंदासु व हिस्सति, रुस्सति, वसणमभिनंदति परस्स, रोहज्झाणमतिगतो भवति येव दुक्कडमयीयो, एवं सारक्खणाणुबंधे, सेसं तहेव ।

तस्स चत्तारि लक्खणाणि-उस्सण्णदोसो, बहुदोसो, अण्णाणदोसो, आमरणंतदोसो,

ओसण्णं हिंसादीणं एगतरं अभिक्खणं २ करेति उस्सण्णदोसो, हिंसादिसु सव्वेसु पवत्तमाणो बहुदोसो, अण्णाणदोसो संसारमोदगादीणं, आमरणंतदोसो जथा पव्वतराई, परिगिलायमाणस्सवि आगतपच्चादेसस्स थोवोऽपि पच्छाणुतावो न भवति, अवि मरणकालेवि जस्स **कालसोयरियस्सेव** ण ताओ उवरती भवति, एस आमरणंतदोसो । **तत्थ गाहाओ**—

अट्ठाए अणट्ठाए निरवेक्खो निदयो हणति जीवे । चिंतेतो वावि विहरे रोहज्झाणे मुणेतव्वो ॥ १ ॥

अलियपिसुणे पसत्तो णाहियवादी तहेवमादी य । अभिसंधाणभिसंदण रोहज्झाणं झियायेति ॥ २ ॥

परदव्वहरणलुद्धो निञ्चंपि य चोरियं तु पत्थेतो । लुद्धो य रक्खणपरो रुद्धज्झाणे हवति जीवो ॥ ३ ॥

किण्हा नीला काऊ रोद्धज्झाणस्स तिण्णि लेसाओ । नरगंमि य उववत्ती रोद्धज्झाणा उ जीवस्स ॥ ४ ॥

रोद्धज्झाणं झियायंतो, किण्हलेसाए वट्टती । उक्कस्सगंमि ठाणंमि, अचरित्ती असंजतो ॥ ५ ॥

सेसं जथा अट्टे, नवरं गतिं गच्छति दुद्धरं ।

पाणवहमुसावाए अदत्तमेहुणपरिग्गहे चेव । एते तु समाहारा हवन्ति रोद्धस्स ज्ञाणस्स ॥ ६ ॥

धम्मे चतुव्विधे चउप्पडोयारे पण्णत्ते, तंजथा-ज्ञाणे अणुप्पेहाउ लक्खणे आलंबणे, एतं चतुव्विधं, चउप्पडोयारं नाम एक्केकं तत्थ चतुव्विधं ज्ञाणं, चतुव्विधं तंजथा-आणाविजये अवायविजए विवागविजए संठाणविजये ।

१ - तत्थ आणाविजए आणं विवेएति, जथा पंचत्थिकाए छज्जीवनिकाए अट्ट पवयणमाता, अण्णे य सुत्तनिबद्धे भावे अबद्धे य पेच्छ कहं आणाए परियाणिञ्जति ?, एवं चिंतेति भासति य, तथा पुरिसादिकारणं पडुच्च किच्छासज्जेसु हेतुविसयातीतेसुवि वत्थुसु सव्वण्णुणा दिट्ठेसु एवमेव सेतंति चिंतंतो भासंतो य आणा विवेयेति,

२ - एवं अवायविजयेति, पाणातिवातेणं निरयं गच्छति अप्पाउओ काणकुंटादी भवति एवमादि त्वाज्ञा, अहवा मिच्छत्त-अविरति-पमाय-कसाय-जोगाणं अवायमणुचिंतेति, णाणदंसणचरित्ताणं वा विराधणावायमणुचिंतेति,

३ - विवागविजयो विविधो पागो विवागो कंमाणुभावोति भणितं होति, सुभासुभा य जे कंमोदयभावा ते चिंतेति,

४ - संठाणविजयो, संठाणाणि विवेचयति, सव्वदव्वाणं संठाणं चिंतेति, जथा लोए सुपत्तिट्ठासंठिते, अलोए सुसिरगोलकसंठिते, नरगा हुंडसंठिता, एवं सव्वदव्वाणं । एत्थ इमाओ चउण्हंपि कारगगाथाओ-

पंचत्थिकाए आणाए, जीवा आणाए छव्विहे । विजए जिणपण्णत्ते, धम्मज्झाणं झियायइ ॥ १ ॥

इहलोइए अवाए, तथा य पारलोइए । चितयंतो जिणक्खाए, धम्मज्झाणं झियायती ॥ २ ॥

इहलोइयं अवायं, बितियं पारलोइयं । अप्पमत्तो पमत्तो वा, धम्मज्झाणं झियायती ॥ ३ ॥

सुभमसुभं अणुभावं कंमविवागं विवागविजयंमि । संठाण सव्वदव्वे णरगविमाणाणि जीवाणं ॥ ४ ॥

देहादीयं परीणामं, नारगादीसु णेकधा । लेस्सातिगं च चिंतेति, विवागं तु झियायती ॥ ५ ॥

सुभाणं असुभाणं च, कंमाणं जो विजाणती । समुत्तिण्णाणमप्पाणं, विवागं तु झियायती ॥ ६ ॥

पंचासवपडिविरओ चरित्तजोगंमि वट्टमाणो उ । सुत्तत्थमणुसरंतो धम्मज्झायी मुणेयव्वो ॥ ७ ॥

तेजोपम्हासुक्कालेसाओ तिण्णि अण्णतरिगाओ । उववातो कप्पतीते कप्पंमि व अण्णतरगंमि ॥ ८ ॥

धम्मज्झाणं झियायंतो, सुक्कलेसाए वट्टती । विक्किट्टगंमि ठाणंमि, सचरित्ती सुसंजतो ॥ ९ ॥

एवं पम्हालेसाए मज्झियगंमि ठाणंमि, तेऊलेसाए कणिट्टगंमि ठाणंमि ।

कोवनिग्गहसंजुत्तो, सुक्कलेसाणुरंजितो, धम्मज्झाणं झियायंतो, देवयत्तं निगच्छति ॥ १० ॥ त्ति ।

एवं माणमायालोभनिग्गहेऽवि, एवं पम्हाएवि, तेऊएवि लेसाए ।

इमाओ पुण से चत्तारि अणुप्पेहाओ, तं० अणिच्चताणुप्पेहा एवं असरणता०, एगता०, संसाराणुप्पेहा ।

संसारसंगविजयनिमित्तमणिच्चताणुप्पेहमारभते, एवं धंमे थिरतानिमित्तं असरणगत्तं, संबंधिसंगविजयाय एगत्तं, संसारद्वेगकारणा संसाराणुप्पेहं ।

लक्खणाणि इमाणि चत्तारि-आणारुई, निसग्गरुई, सुत्तरुई, ओगाहरुई । आणारुई-तित्थगराणं आणं पसंसति, निसग्गरुई- सभावतो जिणप्पणीए भावे रोयति, सुत्तरुई-सुत्तं पढंतो संवेगमावज्जति, ओगाहणारुई- णयवादभंगुविलं सुत्तमत्थतो सोतूण संवेगमावन्नसद्धो ज्ञायति ।

आलंबणाणि च से चत्तारि, जथा-विसमसमुत्तरणे वल्लिमादीणि, तंजथा-वायणा, पुच्छणा, परियट्टणा, अणुप्पेहा । धम्मकहा परियट्टणे पडति । एवं विभासेज्जा ॥

इदाणि सुक्कं, सुक्के चतुर्विधे चउप्पडोयारे पण्णत्ते-१-पुहत्तवितक्के सविचारे, २-एगत्तवितक्के अविचारे, ३-सुहुमकिरिए अणियट्टी, ४-समुच्छिण्णकिरिए अप्पडिवाई ।

सुत्तणाणे उवउत्तो अत्थंमि य वंजणंमि सवियारं । ज्ञायति चोदसपुव्वी पढमं सुक्कं सरागो तु ॥ १ ॥

सुत्तणाणे उवउत्तो अत्थंमि य वंजणंमि अवियारं । ज्ञायति चोदसपुव्वी बीयं सुक्कं विगतरागो ॥ २ ॥

अत्थसंकमणं चेव, तहा वंजणसंकमं । जोगसंकमणं चेव, पढमे ज्ञाणे निगच्छति ॥ ३ ॥

अत्थसंकमणं चेव, तहा वंजणसंकमं । जोगसंकमणं चेव, बितिए ज्ञाणे वितक्कती ॥ ४ ॥

जोगे जोगेसु वा पढमं, बीयं योगंमि कण्हुयी । ततियं च कायिके जोगे, चउत्थं च अजोगिणो ॥ ५ ॥

पढमं बीयं च सुक्कं, ज्ञायंतो पुव्वजाणगा । उवसंतेहिं कसाएहिं, खीणेहिं व महामुणी ॥ ६ ॥

बीयस्स य ततियस्स य अंतरियाए केवलनाणं उप्पज्जति ।

दोण्णी सुत्तणाणीगा ज्ञाणा, दुवे केवलणाणिगा । खीणमोहा ज्ञियायंतो, केवली दोण्णि उत्तमे ॥ ७ ॥

सिज्झितुकामो जाहे कायजोगे निरुभती ताहे, तस्स सुहुमा उस्सासनस्सासा, तत्थ य दुसमयट्ठितियं परमसातं इरियावधियं कम्मं बज्जति, तत्थ ततियं सुहुमकिरियं अणियट्टीज्ञाणं भवति जोगनिरोधे कते पुव्वपयोगेणं, चउत्थं समुच्छिन्नकिरियमप्पडिवादि ज्ञाणं गाणाठाणोदयं जथा तथा ज्ञायति, अहवा कुल्ललचक्केण

दिट्ठतो, जथा दंडपुरिसपयत्तविरामवियोगेण कुलालचक्रं भमति तथा सयोगिकेवलिणा पुव्वारद्धे सुक्कज्झाणे अजोगिकेवलीभावेण सुक्कज्झायी भवति ।

पढमबितियाओ सुक्काए, ततियं परमसुक्कियं । लेश्यातीतं उवरिल्लं, होति ज्झाणं वियाहितं ॥ ८ ॥

अणुत्तरेहिं देवेहिं, पढमबीएहिं गच्छती । उवरिल्लेहिं झाणेहिं, सिज्झती निरयो धुवं ॥ ९ ॥

इमाओ पुण से चत्तारि अणुप्पेहाओ-अवायाणुप्पेहा, असुभाणुप्पेहा, अणंतवत्तियाणुप्पेहा, विप्परिणामाणुप्पेहा । जधत्थं आसवादिअवायं पेक्खति, संसारस्स असुभत्तं, अणंतत्तं, सव्वभावविपरिणामित्तं ।

लक्खणाणि वि चत्तारि-विवेगे, वियोसग्गे, अव्वहे, असंमोहे । विवेगे सव्वसंजोगविवेगं पेक्खति, वियोसग्गे सव्वोवहिमादिविउस्सग्गं करेति, अव्वधे विण्णाणसंपण्णो ण बिहेति ण चलति, असंमोहे सुसण्हेवि अत्थे न संमुज्झतित्ति ।

आलंबणाणि चत्तारि-खंती, मुत्ती, अज्जवं, मद्दवंति ॥

एत्तेहिं चउहिं झाणेहिं जो मे अत्तियारो पडिसिद्धकरणे कतो तस्स मिच्छामि दुक्कडं ति ।

परिशिष्टम्-३

॥ पूज्यपादाचार्यश्रीमज्जिनभद्रगणिकक्षमाश्रमणविरचित-ध्यानशतकस्य

पूर्वाचार्यकृत अर्थलेशः,

पूज्यपादाचार्यश्रीमाणिक्यशेखरसूरिकृता दीपिकाटीका,

पूज्यपादाचार्यश्रीज्ञानसागरसूरिकृता अवचूर्णिः,

पूज्यपादमुनिश्रीधीरसुन्दरगणिरचिता अवचूरिः,

पूज्यपादाचार्यश्रीतिलकसूरिकृता च लघुटीका ॥*

वीरं सुक्कज्झाणग्गि-दड्ढकम्मिंधणं पणमिऊणं ।

जोईसरं सरणं, झाणज्झयणं पवक्खामि ॥१॥

अर्थलेशः - वीरं गाथा ॥ अहं ध्यानाध्ययनं प्रवक्ष्यामि । किं कृत्वा? वीरं श्रीवर्द्धमानं जिनं प्रणम्य । किं विशिष्टं वीरम्? शुक्लध्यानाग्निदग्धकर्मन्धनं तथा योगीश्वरम् अपरं शरण्यम् ॥ १॥

दीपिका - ध्यानस्वरूपज्ञापनाय श्रीजिनभद्रगणिकृतो ध्यानशतकाख्यो ग्रन्थो व्याख्यायते-
शुक्लध्यानाग्निदग्धकर्मन्धनम्, योगो धर्म्यं शुक्लध्यानं सोऽस्ति येषां तैर्योगिभिः स्मर्यं ध्येयम्, शरण्यं शरणे हितम्, प्रणम्य ध्यानाध्ययनं प्रवक्ष्यामि ॥१॥

अवचूर्णिः - अस्य च शास्त्रान्तरत्वात्रमस्कारमादावाह -

अवचूरिः - असौ शास्त्रान्तरत्वात्रमस्कारमादावाह- वीरं० ॥ शुक्लध्यानाग्निदग्धकर्मन्धनं प्रणम्य योगीश्वरं शरण्यं ध्यानप्रतिपादकमध्ययनं ध्यानाध्ययनं प्रवक्ष्ये ॥१॥

टीका - ध्यानान्येव गाथाशतेनाह । तत्रादौ नमस्कारमाह - विशिष्टमनोवाक्काययोगवन्तो योगिनः साधवस्तेषामीश्वरम् ॥१॥

जं थिरमज्झवसाणं, तं झाणं जं चलं तयं चित्तं ।

तं होज्ज भावणा वा, अणुपेहा वा अहव चिन्ता ॥२॥

अर्थलेशः - जं थिरं गाथा ॥ यत् स्थिरमध्यवसानं निश्चलो मनःपरिणामः तद् ध्यानं स्यात् यत् चलं चञ्चलं तच्चित्तं भवति । तच्चित्तं भावनारूपं स्यात् । अनुप्रेक्षारूपं वा स्यात् । चिन्तारूपं

* अस्मिन् परिशिष्टे ध्यानशतकस्योपरि रचितानां टीकादीनां समावेशः कृतः, तन्मध्ये चामुद्रितानामर्थलेश-अवचूरि - टीकानामपि ग्रहणं कृतमस्ति । सम्पा० ।

वा स्यात् । तत्र भावना अनित्याद्या द्वादशभेदा । अनुप्रेक्षा शास्त्रार्थचिन्ता । चिन्ता यादृशी तादृशी सांसारिकी धार्मिकी वा स्यात् ॥ २ ॥

दीपिका - यत् स्थिरमेकाग्रालम्बनमध्यवसानं मनस्तद्भयानम्, यच्चलं मनस्तच्चित्तमुच्यते । तच्चित्तमोघतस्त्रिधा भवेत् । 'भावणा वा' भाव्यते इति भावना ध्यानाभ्यासक्रिया, अनु - पश्चात्प्रेक्षा स्मृतिर्ध्यानाद् भ्रष्टस्य चित्तचेष्टानुप्रेक्षा वा, उक्तद्विभेदवर्जमनश्चेष्टा चिन्ताऽथवा ॥ २ ॥

अवचूर्णिः - यत् स्थिरमध्यवसानं तद्भयानम्, यत्तु चलं तच्चित्तम्, तच्चित्तं भवेद्भावना ध्यानाभ्यासक्रिया, अनुप्रेक्षा अनु-पश्चाद्भावे प्रेक्षणं प्रेक्षा, सा च स्मृतिर्ध्यानाद् भ्रष्टस्य चित्तचेष्टेत्यर्थः, अथवा चिन्ता प्रोक्तप्रकारद्वयरहिता चित्रा मनश्चेष्टा सा चिन्ता ॥ २ ॥

अवचूरिः - ध्यानलक्षणमाह - जं धिर० ॥ यत्स्थिरमध्यवसानं मन एकाग्रालम्बनं तद्भयानम्, यच्चलमनवस्थितं तच्चित्तम्, तच्चोघतस्त्रिधेति दर्शयति । १-तच्चित्तं भवेत् भाव्यत इति भावना ध्यानाभ्यासक्रिया, २-अनुप्रेक्षा वाऽनु पश्चाद्भावो प्रेक्षणं प्रेक्षा सा च स्मृतिर्ध्यानाद् भ्रष्टस्य चित्तचेष्टेत्यर्थः, ३-अथवा चिन्ता प्रोक्तप्रकारद्वयरहिता चित्रा मनश्चेष्टा सा चिन्ता ॥ २ ॥

टीका - ध्यानाध्यानलक्षणमाह— यच्चलं तच्चित्तम् । तच्च त्रिधा । भाव्यत इति भावना ध्यानाभ्यासक्रिया, अनुप्रेक्षा ध्यानाद् भ्रष्टस्य पुनस्तदनुचिन्तनम्, अथवा चिन्ता मनश्चेष्टा ॥ २ ॥

अंतोमुहुत्तमेतं, चित्तावस्थाणमेगवत्थुमि ।

छउमत्थाणं झाणं, जोगनिरोहो जिणाणं तु ॥ ३ ॥

अर्थलेशः - अंतो गाथा ॥ छद्मस्थानामन्तर्मुहूर्तमेकवस्तुनि चित्तावस्थानं ध्यानं स्यात् । तु पुनर्जिनानां योगनिरोधो ध्यानं भवति ॥ ३ ॥

दीपिका - इह समाधिस्थैकोच्छ्वासनिःश्वासरूपप्राणसप्तकोत्थस्तोकसप्तकलवः, सप्तसप्ततिलवैर्मुहूर्तं तन्मध्यमन्तर्मुहूर्तं तन्मात्रमेकवस्तुनि चित्तावस्थानं छद्मस्थानां ध्यानम्, जिनाणां तु योगः मनोवाक्कायास्तेषां निरोधो निग्रहः शैलेश्यवस्थायां ध्यानम् ॥ ३ ॥

अवचूर्णिः - ध्यानलक्षणमुक्त्वा ध्यानमेव कालस्वामिभ्यामाह— अन्तर्मुहूर्तकालं चित्तावस्थानमेकस्मिन् वस्तुनि यत्तद् छद्मस्थानां ध्यानम्, योगनिरोध एव जिनाणां केवलानां ध्यानम्, न तु चित्तावस्थानम्, चित्तस्यैवाऽभावात्, एतदुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ ३ ॥

अवचूरिः - ध्यानाध्यानलक्षणमुक्त्वा ध्यानमेव कालस्वामिभ्यामाह - अंतो० ॥ अंतर्मुहूर्तमात्रं कालं चित्तस्यावस्थानं निःप्रकम्पतया वृत्तिरित्यर्थः । कस्मिन् ? वस्तुनि यत्तद् छद्मस्थानां ध्यानम् । योग औदारिकादिशरीरसंयोगसमुत्थआत्मपरिणामविशेषव्यापारस्तेषां तोरेवार्थत्वात्त्रिरोध एव न तु चित्तावस्थानम्, चित्तस्यैवाभात् जिनाणां यथा चायं योगनिरोधो जिनाणां ध्यानं यावन्तं च कालमित्येतदुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ ३ ॥

टीका - अथ कालस्वामिभ्यां ध्यानरूपमाह— त्रिपदी स्पष्टा । जिनाणां केवलानां पुनर्योगनिरोधो ध्यानम्, तेषां चित्ताभावात् ॥ ३ ॥

अंतोमुहुत्तपरओ, चिंता झाणंतंरं व होज्जाहि ।

सुचिरंरिपि होज्ज बहुव-त्थुसंकमे झाणसंतानो ॥ ४ ॥

अर्थलेशः - अंतो गाथा ॥ अन्तर्मुहूर्तात् परतः चिन्ता सांसारिकी धार्मिकी वा स्यात् । ध्यानान्तरं वा स्यात् । बह्वर्थसङ्क्रमे सति सुचिरमपि बहुकालमपि ध्यानसन्तानः स्यात् ॥४॥

दीपिका - छद्मस्थानामन्तर्मुहूर्तमात्रध्यानात्परतः चिन्ता प्रागुक्तरूपा ध्यानान्तरं भावनानुप्रेक्षात्मकं वा भवेत् । एतच्चोत्तरकालभाविनि ध्याने सति स्यान्नान्यथा । तत्रापि ध्यानादूर्ध्वं चिन्ता ध्यानान्तरं वेत्याद्येवं सुचिरमपि बहुवस्तुसङ्क्रमे ध्यानसन्तानो भवेत् ॥ ४ ॥

अवचूर्णिः - छद्मस्थानामन्तर्मुहूर्तात्परतो यत्स्यात्तदाह- भिन्नमुहूर्तादूर्ध्वं चिन्ता प्रागुक्तस्वरूपा ध्यानान्तरं वा भवेद्भावनानुप्रेक्षात्मकं चेतः, सुचिरमपि कालं भवेद् बहुवस्तुसङ्क्रमे ध्यानसन्तानो ध्यानप्रवाहः, बहुवस्तूनि चात्मगतानि मनःप्रभृतीनि, परगतानि द्रव्यादीनि, तेषु सङ्क्रमः सञ्चरणम् ॥४॥

अवचूरिः - छद्मस्थानामन्तर्मुहूर्तपरतो यत्स्यात्तदाह - अंतो० ॥ अन्तर्मुहूर्तात्परत इति भिन्नमुहूर्तादूर्ध्वं चिन्ता प्रागुक्तस्वरूपा तथा ध्यानान्तरं वा । इह न ध्यानादन्यद् ध्यानं ध्यानान्तरं गृह्यते । किं तर्हि ? भावनानुप्रेक्षात्मकं चेतः । इदं च ध्यानान्तरं तदुत्तरकालभाविनि ध्याने सति स्यात् । तत्राप्ययमेव न्याय इतिकृत्वा ध्यानसंतानप्राप्तिः यतः, अतस्तमेव कालमानं वस्तुसंक्रमद्वारेणाह सुचिरमपि प्रभूतमपि कालं भवेत्, बहुवस्तुसंक्रमे सति ध्यानसंतानो ध्यानप्रवाह बहुवस्तूनि चात्मगतानि मनःप्रभृतीनि, परगतानि द्रव्यादीनि तेषु संक्रमः संचरणम् ॥४॥

टीका - अन्तर्मुहूर्तात्परतः किमित्याह- स्पष्टा ॥४॥

अट्टं रुद्धं धम्मं, सुक्कं झाणाइ तत्थ अंताइ ।

निव्वाणसाहणाइ, भवकारणमट्टरुद्धाइ ॥ ५ ॥

अर्थलेशः - अट्टं गाथा ॥ ध्यानानि चत्वारि स्युः । कथम्? १-आर्तं, २-रौद्रं, ३-धर्मं, ४-शुक्लम् । तत्र अन्त्यध्याने धर्म-शुक्लरूपे निर्वाणसाधके भवतः । आर्तरौद्रे भवसाधने संसारकारणे स्तः ॥ ५ ॥

दीपिका - १-ऋतं-दुःखं तत्र भवम् आर्तम्, २-क्रौर्यानुगतं रोदयति जीवं नरके इति रौद्रम्, ३-चरण-श्रुतधर्मानुगतं धर्मम्, ४-शोधयत्यष्टकर्मणि शुचं क्लमयतीति शुक्लम् । तत्रान्ते इति धर्म्यशुक्ले ॥५॥

अवचूर्णिः - इत्थं ध्यानस्य सामान्येन लक्षणमुक्त्वा विशेषत आह -

अवचूरिः - इत्थं ध्यानस्य सामान्येन लक्षणमुक्त्वा विशेषत आह - अट्टं० ॥ १-ऋतं दुःखं तन्निमित्तो दूढोऽध्यवसाय ऋते भवमार्तम्, २-हिंसाद्यतिक्रौर्यानुगतं रौद्रम्, ३-श्रुतचरणधर्मानुगतं धर्मम्, ४-शुचं क्लमयति शुक्लम् । तत्रान्ते ध्याने धर्मशुक्ले निर्वाणसाधने भवकारणमार्तरौद्रे, भवग्रहणादिह तिर्यग्नारकभवग्रहः ॥५॥

टीका - उक्तं ध्यानसामान्यलक्षणम् । विशेषमाह - स्पष्टा ॥ ५ ॥

[अथ आर्तध्यानम्]

अमणुण्णाणं सहा-इविसयवत्थूण दोसमइलस्स ।

धणियं विओगचिंतण-मसंपओगाणुसरणं च ॥ ६ ॥

अर्थलेशः - अमणु गाथा ॥ आर्तादीनि चत्वार्यपि प्रत्येकं चतुर्भेदानि स्युः । तत्रार्तध्यानस्य चत्वारो भेदा यथा । जीवस्य द्वेषमलिनस्य । अमनोज्ञानां शब्दादिविषयवस्तूनां पञ्चानामपि धनिकम-
त्यर्थवियोगचिन्तनम्, तथा असम्प्रयोगानुस्मरणं च प्रथम आर्तध्यानभेदः । एतेषां शब्दादीनां विरूपाणां कदा
वियोगो भविष्यति । रक्षे [?] एते शब्दादयो विरूपाः कदापि [न] मिलन्तीति भावार्थः ॥ ६ ॥

दीपिका - चत्वार्यपि चतुर्द्धा, तत्राद्यभेदानाह - अमनोज्ञानां शब्दादिविषयाधारवस्तूनां द्वेषमलिनस्य
जीवस्य 'धणियं' अत्यर्थं वियोगचिन्तनम्, यथा कथमेभिः सह वियोगः स्यादिति वर्तमानग्रहः, सति च
वियोगेऽसम्प्रयोगानुस्मरणम्, सदैवैभिः सहासम्प्रयोगो -वियोगो भूयादित्यनेनैष्यत्कालग्रहः चशब्दात्पूर्वमपि
वियोगायोगयोर्मतत्त्वादतीतकालग्रहः ॥ ६ ॥ इति अनिष्टसम्प्रयोगनामा प्रथमो भेदः १।

अवचूर्णिः - आर्तध्यानं चतुर्द्धा, तत्राद्यं भेदमाह - अमनोज्ञानां [शब्दादयः] विषया इन्द्रियगोचरा
वस्तूनि च तेषां शब्दादिविषयवस्तूनां सम्प्राप्तानां सताम्, 'धणियं' अत्यर्थं वियोगचिन्तनं कथमेभिर्वियोगः
स्यात्? अनेन वर्तमानकालग्रहः, तथा सति वियोगेऽसम्प्रयोगानुस्मरणम्, कथमेभिः सह सदैव सम्प्रयोगाभावः?
अनेनानागतकालग्रहः, चशब्दात् पूर्वकालमपि वियुक्तासम्प्रयुक्तयोर्बहुमतत्वेनातीतकालग्रहः, किंविशिष्टस्य सत
इदं वियोगचिन्तनादि? द्वेषमलिनस्य तदाक्रान्तमूर्तेर्जन्तोः ॥ ६ ॥

अवचूरिः - आर्तध्यानं चतुर्द्धा, तत्राद्यं भेदमाह - अम० ॥ अमनोज्ञानामनिष्टानां विषया
इन्द्रियगोचरा वस्तूनि तु तदाधारभूतानि रासभादीनि ततश्च शब्दादिविषयवस्तूनां संप्राप्तानां सताम् ['धणियं'
अत्यर्थं वियोगचिन्तनं कथं नु नाम ममैभिर्वियोगः स्यादनेन वर्तमानकालग्रहः, तथा वियोगेऽसम्प्रयोगानुस्मरणं
कथमेभिः सदैव सम्प्रयो] गाभावोऽनेन चानागतकालग्रहणम्, चशब्दात्पूर्वमपि वियुक्तासंयुक्तयोर्बहुमतत्वेनातीतकाल
संयुज्य वियुक्त आदित एव न संयुक्तस्तत्सुंदरमभूदित्येवमतीतमनुमोदमानस्यातीतकालविषयमप्यार्तः स्यादित्यर्थः ।
किं विशिष्टस्य सत इदं वियोगचिन्तनादि ? द्वेषमलिनस्य अप्रीतिलक्षणो द्वेषस्तेन मलिनस्य तदाक्रान्तमूर्ते
जीवाः ॥ ६ ॥

टीका - अथार्तध्यानं चतुर्धा तस्याद्यभेदमाह - अमनोज्ञानामनिष्टानां शब्दादीनां विषयाणां वस्तूनां
रासभादीनाम्, द्वेषमलिनस्य द्वेषाक्रान्तमूर्तेः । धणियमत्यर्थं वियोगचिन्तनं कदा ममैभिर्वियोगः स्यादिति ।
असम्प्रयोगानुस्मरणम्, अनागतकालेपि कथं ममैभिरसम्प्रयोगः स्यादित्यनुस्मरणं च ॥ ६ ॥

तह सूलसीसरोगा-इवेयणाए विजोगपणिहाणं ।

तदसंपओगचिंता, तप्पडियाराउलमणस्स ॥ ७ ॥

अर्थलेशः - तह गाथा ॥ तथा यस्य जीवस्य शूलशीर्षरोगादिवेदनाया वियोगप्रणिधानं स्यात् । तथा तदसम्प्रयोगचिन्तनं च तेषां रोगाणामसम्प्रयोगः अनुत्पत्तिस्तस्याश्चिन्तनं च स्यात् । किं विशिष्टस्य जीवस्य? तत्प्रतीकाराकुलमनसः । तेषां रोगाणां प्रतीकाराय आकुलचित्तस्य एष द्वितीय आर्तध्यानभेदः । रोगचिकित्साकुल[म]नानाम् मम रोगा कदा यास्यन्ति । रक्षे (?) नवीना उत्पद्यन्ते इति चिन्ताव्याकुलस्यायं भेदः ॥ ७ ॥

दीपिका - तथाऽत्यर्थं शूलशीर्षरोगादिवेदनाया वियोगे प्रणिधानं दृढोऽभिप्रायः इति वर्तमानकालग्रहस्तथा तस्या वेदनाया अभावे सत्यसम्प्रयोगचिन्ता वियोगचिन्ता तत्प्रतीकाराकुलमनसो जीवस्य स्यात् । भविष्यातीतकालावत्र स्वयं ज्ञेयौ । वेदनाऽसम्प्रयोगनामा द्वितीयो भेदः २ ॥ ७ ॥

अवचूर्णिः - द्वितीयमाह - तथाऽत्यर्थमेव, शूलशिरोरोगादिवेदनाया वियोगप्रणिधानं वियोगे दृढाध्यवसाय इति वर्तमानग्रहः, तदसम्प्रयोगचिन्ता तस्याः-वेदनायाः कथञ्चिदभावे सति असम्प्रयोगचिन्ता, कथं ममाऽनयाऽऽयत्यां सम्प्रयोगो न स्यादिति, चिन्ताध्यानमित्यनागतकालग्रहः, पूर्ववदतीतग्रहोऽपि ज्ञेयः, तत्प्रतीकारे वेदनाप्रतीकारे चिकित्सायामाकुलं, व्यग्रं मनो यस्य स तथाविधस्तस्य, वियोगप्रणिधानाद्यार्तध्यानम् ॥ ७ ॥

अवचूरिः - द्वितीयमाह - तह० ॥ तथाऽत्यर्थमेव शूलशिरोरोगादिवेदनाया वियोगप्रणिधानं वियोगे दृढाध्यवसाय इत्यर्थः, अनेन वर्तमानकालग्रहः । तदसंप्रयोगचिन्ता तस्या वेदनायाः कथञ्चिदभावे सति असंप्रयोगचिन्ता, कथं ममानया आयत्यां संप्रयोगो न स्यादिति चिन्ताध्यानम् इत्यनागतग्रहः, पूर्ववदतीतमहापि विज्ञेयः । तत्प्रतीकारे वेदनाप्रतीकारे चिकित्सायामाकुलं व्यग्रं मानसं यस्य तथाविधस्तस्य वियोगप्रणिधानाद्यार्तध्यानम् ॥ ७ ॥

टीका - द्वितीयमाह - स्पष्टा । नवरं 'तयसंप्रयोगचिन्तणं' तेषां रोगाणां तत्कालमसम्प्रयोगचिन्तनम् । असम्प्रयोगानुस्मरणं चानागतकालेपि ॥ ७ ॥

इष्टाणं विसर्गार्थं, वेयणाए य रागरक्तस्स ।

अवियोगऽज्जवसाणं, तह संयोगाभिलासो य ॥ ८ ॥

अर्थलेशः - इष्टाणं गाथा ॥ यस्य जीवस्य रागरक्तस्य रागरञ्जितचित्तस्य इष्टानां विषयादीनामिष्टाया वेदनाया सातवेदनरूपाया अवियोगाध्यवसानमवियोगचिन्तारूपं स्यात् । तथा संयोगाभिलाषश्च स्यात् । एते स्थाय्यपदार्था इष्टास्तेषां वियोगो मा भवतु । संयोगस्तु सदास्तु इति चिन्तारूपं तृतीय आर्तध्यानभेदः इष्टसंयोगचिन्तानामको ज्ञेयः ॥ ८ ॥

दीपिका - इष्टानां विषयादीनाम्, आदिशब्दाद्वस्तूनाम्, इष्टाया वेदनायाश्च सातवेद्यरूपाया रागरक्तस्यावियोगाध्यवसानं दृढोऽभिप्रायः, अनेन वर्तमानातीतकालौ गृहीतौ, तथा इष्टविषयादीनां सातवेदनायाश्च संयोगाभिलाषश्च । अनेनैष्यत्कालग्रहः ॥ ८ ॥ इष्टसम्प्रयोगनामा तृतीयो भेदः ३ ।

अवचूर्णिः - तृतीयमाह - **इष्टानां** मनोज्ञानां विषयादीनामादिशब्दाद्वस्तुग्रहः, तथा **वेदनायाश्चेष्टाया** अवियोगाध्यवसानमिति वर्तमानग्रहः, तथा धणियं **संयोगाभिलाषश्चायत्यामित्यनागतग्रहः**, **रागोऽभिष्वङ्गस्तेन** रक्तस्य जन्तोः ॥ ८ ॥

अवचूरिः - तृतीयमाह - **इष्टा०** ॥ **इष्टानां** मनोज्ञानां विषयादीनामादिशब्दाद्वस्तुग्रहः । तथा **वेदनायाश्चेष्टाया** इति वर्तते । **अवियोगाध्यवसानमविप्रयोगे** दृढोऽध्यवसायः । अनेन वर्तमानग्रहः **तथेत्यत्यर्थं संयोगाभिलाषः** कथं ममैभिर्विषयादिभिरायत्यां सम्बन्ध इतीच्छा इत्यनागतग्रहः **चशब्दात्प्राग्वदतीतग्रहः** । **रागोऽभिष्वङ्गस्तेन रक्तस्य** तद्भावितामूर्तेः ॥ ८ ॥

टीका - तृतीयमाह - **रागरक्तस्य** प्रेमभाविताचेतसः । **वेदना** इहेष्टा ज्ञेया ॥ ८ ॥

देविंदचक्रवट्टि-तणाइं गुणरिद्धिपत्थणमईयं ।

अहमं नियाणचिंतण-मण्णाणाणुगयमञ्चंतं ॥ ९ ॥

अर्थलेशः - **देविंद गाथा** ॥ यस्य जीवस्य **अधमं निदानचिन्तनं** स्यात् । किं विशिष्टं निदानचिन्तनम् ? **देवेन्द्रचक्रवर्तित्वादिप्रार्थनामयम्** । पुनः किं विशिष्टं निदानम् ? **अत्यन्ताज्ञानानुगतम्** अज्ञानत्वेन सहितमित्यर्थः । एष आर्त्तध्यानस्य चतुर्थो भेदो निदानचिन्तानामको ज्ञेयः ॥ ९ ॥

दीपिका - **देवेन्द्रादीनां गुणा** रूपादयः, ऋद्धिर्विभूतिस्तत्प्रार्थनामयमनेन तपसा देवेन्द्रः स्यामित्यादिरूपं **निदानचिन्तनम्** । **अज्ञानैरनुगतमाश्रितमत्यन्तम्** ॥ ९ ॥ निदाननामा चतुर्थो भेदः ४ ।

अवचूर्णिः - चतुर्थमाह - **देवेन्द्रचक्रवर्त्यादीनां गुणर्द्धयः**, तत्र **गुणाः** सुरूपादयः, ऋद्धिस्तु विभूतिः, तत्प्रार्थनात्मकं तदधमं जघन्यं **निदानचिन्तनम्**, अहमनेन तपस्त्यागादिना **देवेन्द्रः** स्यामित्यादिरूपम्, यस्मादज्ञानानुगतमत्यन्तम्, नाज्ञानिनो विहाय सांसारिकसुखेष्वन्येषामभिलाषः ॥ ९ ॥

अवचूरिः - चतुर्थमाह - **देविं०** ॥ **देवेन्द्रचक्रवर्त्यादीनां गुणर्द्धयः** गुणा सुरूपादयः ऋद्धिस्तु विभूतिस्तत्प्रार्थनात्मकम्, किम् ? तदधमं जघन्यं **निदानचिन्तनमहमनेन** तपस्त्यागादिना **देवेन्द्रः** स्यामित्यादिरूपम् । यस्मादज्ञानानुगतमत्यन्तम्, 'नो ज्ञानिनो विहाय सांसारिकसुखेष्वन्येषामभिलाषः' ॥ ९ ॥

टीका - चतुर्थमाह - **देवेन्द्राश्चमरादयः, चक्रवर्तिनः** प्रतीताः । आदिशब्दाद्वासुदेवाद्यास्तेषां **गुणा** रूपाद्याः संसारसुखाभिलाषरूपत्वात् । **निदानचिन्तनमत्यन्तमज्ञानानुगतम्**, न हि ज्ञानिनो निदानं कुर्वते ॥ ९ ॥

एयं चउव्विहं, रागदोसमोहं कियस्स जीवस्स ।

अट्टज्झाणं संसारवद्धणं तिरियगइमूलं ॥ १० ॥

अर्थलेशः - **एयं गाथा** । एतत् **चतुर्विधमार्त्तध्यानं** रागद्वेषमोहाद्विहितस्य जीवस्य भवति । किं विशिष्टम् आर्त्तध्यानम् ? **संसारवर्द्धनं** तथा **तिर्यग्गतिमूलम्** ॥ १० ॥

दीपिका - चतुर्विधमार्तध्यानं रागद्वेषमोहैरङ्कितस्य लाञ्छितस्य जीवस्य ओघतः संसारवर्द्धनं विशेषतस्तिर्यग्गतिमूलम् ॥१०॥

अवचूर्णिः - संसारवर्द्धनमोघतः, तिर्यग्गतिमूलं विशेषतः ॥ १० ॥

अवचूरिः - एअं० ॥ एतत्चतुर्विधं रागद्वेषमोहाङ्कितस्य रागादिलाञ्छितस्य आर्तध्यानं संसारवर्द्धनमोघतः, तिर्यग्गतिमूलं विशेषतः ॥१०॥

टीका - तदेतत्कस्य किं फलं च स्यादित्याह - स्पष्टा ॥१०॥

मज्झत्थस्स उ मुणिणो सकम्मपरिणामजणिमेयंति ।

वत्थुस्सभावचिन्तणपरस्स समं सहंतस्स ॥ ११ ॥

दीपिका - ननु साधोरपि रोगेऽसमाधानं १ चिकित्साकृतौ च तद्वियोगध्यानापत्तेः २ स्तथा तपःसंयमासेवने च संसारदुःखवियोगध्यानाद् ३ आर्तध्यानाप्तिः, उच्यते, सा रागादिवशगस्य स्यान्नान्यस्येत्याह - मध्यस्थस्यैव मुनेस्तुरवधारणे नान्यस्य, स्वकर्मपरिणामजनितमेतद्दुःखमिति वस्तुस्वभावचिन्तनपरस्य सम्यक् सहतः कुतोऽसमाधिः? अपि तु धर्म्यं ध्यानमेव ॥ ११ ॥

अवचूर्णिः - आह - साधोरपि शूलद्यभिभूतस्याऽसमाधानात्तत्प्रतीकारकरणे च तद्विप्रयोगप्रणिधानापत्तेः, तथा तपःसंयमासेवने च सांसारिकदुःखवियोगप्रणिधानादार्तध्यानप्राप्तिः, अत्रोच्यते, रागादिवशवर्त्तिनः स्यादेव, न पुनरन्यस्य इत्याह च- स्वकर्मपरिणामजनितमेतत्-शूलादि, इत्येवं वस्तुस्वभावचिन्तनपरस्य सम्यक्सहमानस्य सतः कुतोऽसमाधानम्? अपि तु धर्म्यमनिदानम् ॥ ११ ॥

अवचूरिः - आह- साधोरपि शूलवेदनाद्यभिभूतस्यासमाधानात्तत्प्रतीकारकरणे च तद्विप्रयोगप्रणिधानापत्तेस्तथा तपःसंयमासेवने च नियमतः सांसारिकदुःखवियोगप्रणिधानादार्तध्यानप्राप्तिरिति । अत्रोच्यते - रागादिवशवर्त्तिनः स्यादेव, न पुनरन्यस्य । आह च - मज्झ० ॥ मध्यस्थस्यैव नान्यस्य मुनेः 'स्वकर्मपरिणामजनितमेतत् शूलादि' इत्येवं वस्तुस्वभावचिन्तनपरस्य सम्यक्सहमानस्य सतः कुतोऽसमाधानमपि तु धर्म्यम् ॥११॥

टीका - परः - साधोरपि रोगप्रतीकारकरणे तद्वियोगस्य, तपःसंयमासेवने च सांसारिकदुःखवियोगस्य प्रणिधानापत्तेरार्तध्यानं स्यादित्यत्रोत्तरमाह- ॥ ११॥

कुणओ व पसत्थालंबणस्स पडियारमप्पसावज्जं ।

तवसंजमपडियारं च, सेवओ धम्ममणियाणं ॥ १२॥

अर्थलेशः - मज्झत्थ गाथा ॥ कुणउ गाथा ॥ अत्र मुनेः चिकित्सां कारयतो धर्मफलं स्वर्गादिवाञ्छां कुर्वत आर्तध्यानं भवेदिति । शिष्याशङ्कामाशङ्क्याह - मध्यस्थस्य मुनेः प्रशस्तालम्बनस्य अल्पसावद्यप्रकारं कुर्वतो धर्मध्यानमेव भवति । अपरमनिदानं तपःसंयमप्रतीकारं सेवमानस्य

धर्मध्यानमेव भवति । किं विशिष्टस्य मुनेः ? एतद् रागादिकं स्वकर्मपरिणामजनितमिति ध्यायन् तथा वस्तुस्वभावचिन्तनपरस्य वस्तूनां देहादीनां स्वभावमनित्यतादिकं तस्य चिन्तनं स्मरणं तत्र परस्य तत्परस्य अपरं सम्यक्सहमानस्य ॥ ११-१२ ॥ एष चतुर्थ आर्तध्यानभेदो निदाननामको ज्ञेयः । एवमार्तध्यानस्य चत्वारो भेदाः कथिताः ।

दीपिका - द्वितीयतृतीयपक्षावाश्रित्याह - प्रशस्तालम्बनस्य ज्ञानार्थालम्बनवतोऽल्पसावद्यं प्रतीकारं कुर्वतो वाऽनिदानं धर्मध्यानमेवेति सम्बन्धः, सूत्रे उत्सर्गापवादयोरुक्तत्वात्, अन्यथा परलोकस्य साधयितुमशक्यत्वाच्च । तथा तपःसंयमावेव प्रतीकारौ भवदुःखानाम्, तं मोक्षेऽप्यनिदानं निदानरहितं यथा भवति सेवमानस्य धर्ममेव, तथा तत्त्वतो मोक्षेच्छापि निदानमेव परं भावनायामपरिणतं सत्त्वमाश्रित्य व्यवहारात् सा अदुष्टा, अनेनैव प्रकारेण तच्चित्तशुद्धेर्भावात् क्रियायाः प्रवृत्तियोगाच्च ॥१२॥

अवचूर्णिः - कुर्वतो वा प्रशस्तालम्बनस्य प्रतीकारमल्पसावद्यम्, अल्पशब्दोऽभाववचनः स्तोकवचनो वा, धर्ममनिदानमेव, तथा तपःसंयमावेव प्रतीकारः सांसारिकदुःखानामिति गम्यते, तं च सेवमानस्य धर्मं धर्मध्यानमेव, अनिदानमिति क्रियाविशेषणम्, देवेन्द्रादिनिदानरहितम् ॥ १२॥

अवचूरिः - परिहृत आशंकागतः प्रथमपक्षः, द्वितीयतृतीयावधिकृत्याह - कुण० ॥ कुर्वतो वा प्रशस्तं ज्ञानाद्युपकारकमालम्बनं यस्य एतस्य प्रशस्तालम्बनस्य प्रतीकारम्, अल्पसावद्यमभाववचनः स्तोकवचनो वाऽल्पशब्दः । तथा तपःसंयमावेव प्रतीकारस्तपःसंयमप्रतीकारः सांसारिकदुःखानामिति गम्यते । तं च सेवमानस्य चशब्दात् प्रागुक्तप्रतीकारं च किम् ? धर्मं धर्मध्यानमेव स्यात् । कथं सेवमानस्यानिदानमिति क्रियाविशेषणं देवेन्द्रादिनिदानरहितमित्यर्थः ॥१२॥

टीका - कुर्वतो वा प्रशस्तालम्बनस्य 'काहं अच्छित्तिमि'त्याद्यालम्बनवतः प्रतीकारं रोगचिकित्सनम् अल्पसावद्यमसावद्यम्, तपःसंयमरूपं च प्रतीकारं संसारदुःखानां सेवतो धर्मं धर्मध्यानमेव नार्तम् अनिदानं राज्याद्यनभिलाषत्वात् ॥ १२ ॥

रागो दोसो मोहो य, जेण संसारहेतवो भणिआ ।

अट्टमि य ते तिण्णिवि, तो तं संसारतरुबीयं ॥१३॥

अर्थलेशः - अथार्तध्यानवतो लेश्या आह - रागो गाथा ॥ येन कारणेन लेश्याया कारणं रागो द्वेषो मोहश्च संसारकारणं संसारहेतवो भणिताः । आर्तध्याने ते रागादयः त्रयोऽपि भवन्ति । ततः तस्मात् कारणात् तदार्तध्यानं संसारतरुबीजं स्यात् ॥१३॥

दीपिका - येन कारणेन रागादयः संसारहेतवो भणिताः । ते च त्रयोऽप्यार्तं भवन्ति, ततस्तदार्तं संसारतरुबीजम् ॥१३॥

अवचूर्णिः - आह - कथमार्तं संसारवर्द्धनम् ? उच्यते - ॥ १३॥

अवचूरिः - आह - कथमार्त्तं संसारवर्द्धनमुच्यते - रागो० ॥ रागो द्वेषो मोहश्च येन संसारहेतव उक्ताः, आर्त्ते च ते त्रयोऽपि सम्भवन्ति, यतस्ततस्तत्संसारतरुबीजम् । आह - यद्येवमोघत एव संसारतरुबीजं ततश्च तिर्यग्गतिमूलमिति किमभिधीयते ? उच्यते, तिर्यग्गतावेव प्रभूतसत्त्वसंभवात् स्थितिबहुत्वाच्च संसारोपचारः ॥१३॥

टीका - इदं च संसारबीजमित्याह - स्पष्टा ॥ १३ ॥

कावोयनीलकालालेस्साओ णाइसंकिलिद्धाओ ।

अट्टज्झाणोवगयस्स कम्मपरिणामजणिआओ ॥ १४ ॥

अर्थलेशः - कावोय गाथा ॥ आर्त्तध्यानोपगतस्य जीवस्य १-कापोत, २-नील, ३-कृष्ण, तिस्रो लेश्या स्युः । किं विशिष्टा लेश्याः ? नातिसङ्किल्ष्टाः नात्यन्ताऽशुभपरिणामाः । पुनः किं लक्षणा लेश्याः ? कर्मपरिणामजनिताः ॥१४॥

दीपिका - कापोतनीलकृष्णलेश्या नातिसंक्लिष्टा रौद्रध्यानलेश्यापेक्षया आर्त्तध्यानमुपगतस्य प्राप्तस्य भवन्ति । तत्र कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यजनिता जीवपरिणामा लेश्या उच्यन्ते । ताः स्वकर्मपरिणामजनिताः । चूर्णौ कषाया अप्यार्त्तध्यानम् ॥१४॥

अवचूर्णिः - अथ आर्त्तध्यायिनो लेश्या आह - नातिसंक्लिष्टाः रौद्रध्यानलेश्यापेक्षया नात्यशुभानुभावाः स्युः ॥१४॥

अवचूरिः - अथार्त्तध्यायिनो लेश्या आह - कावो० ॥ कापोतनीलकृष्णलेश्या नातिसंक्लिष्टा रौद्रध्यानलेश्यापेक्षया नात्यशुभानुभावाः स्युः । आर्त्तध्यानोपगतस्य कर्मपरिणामजनिताः ॥१४॥

टीका - आर्त्तध्यायिनो लेश्या आह— स्पष्टा ॥ १४ ॥

तस्सऽक्कंदणसोयणपरिदेवणताडणाइं लिंगाइं ।

ट्टाणिट्टविओगाविओगवियणानिमित्ताइं ॥ १५ ॥

अर्थलेशः - तस्स गाथा ॥ तस्यार्त्तध्यानस्य एतानि लिङ्गानि भवन्ति । एतानि कानि ? आक्रन्दनं रोदनम्, शोचनम् शोककरणम्, परिदेवनं गाढस्वरेण रोदनम्, ताडनं हृदयादीनां कुट्टनमित्यादीनि । किं विशिष्टानि लिङ्गानि ? इष्टवियोग-अनिष्टावियोग-अनिष्टवस्तुसंयोगरोगादिवेदनानिमित्तानि ॥१५॥

दीपिका - तस्य आर्त्तध्यानस्य लिङ्गानि- १-आक्रन्दन, २- शोचन, ३- परिदेवन, ४- ताडनादीनि, क्रमात् १-विलाप, २- साश्रुत्व, ३- दैन्यभाषण, ४- शीर्षादिकुट्टनरूपाणि । 'इद्धा' कोऽर्थः ? इष्टवियोगानिष्टावियोगौ वेदनानिमित्तं कारणं येषां तानीष्टानिष्टवियोगावियोगवेदनानिमित्तानि ॥१५॥

अवचूर्णिः - आर्त्तध्यायिनो लिङ्गान्याह - तस्यार्त्तध्यायिनः आक्रन्दनं महता शब्देन रोदनम्,

शोचनं त्वश्रुपूर्णनयनस्य दैन्यम्, परिदेवनं क्लिष्टभाषणम्, ताडनम् उरः-शिरःकुट्टनकेशलुञ्चनादि, एतानि लिङ्गानि चिह्नानि, अमूनि च इष्टानिष्टवियोगावियोगवेदनानिमित्तानि इष्टवियोगनिमित्तानि तथानिष्टावियोगनिमित्तानि वेदनानिमित्तानि च ॥ १५ ॥

अवचूरिः - आर्तध्यायिनो लिङ्गान्याह- तस्स० ॥ तस्यार्तध्यायिन आक्रन्दनं महता शब्देन रोदनम्, शोचनं चाश्रुपूर्णनयनस्य दैन्यम्, परिदेवनं पुनः क्लिष्टभाषणम्, ताडनमुरःशिरःकुट्टनकेशलुञ्चनादि एतानि लिङ्गानि चिह्नानि, अमूनि च इष्टानिष्ट-वियोगावियोगवेदनानिमित्तानि इष्टवियोगनिमित्तानि, अनिष्टावियोगनिमित्तानि वेदनानिमित्तानि च ॥ १५ ॥

टीका - आर्तध्यानलिङ्गान्याह - आक्रन्दनं महता शब्देन रोदनम्, शोचनं साश्रुनेत्रस्य दैन्यवचनम्, परिदेवनं क्लिष्टभाषणम् ॥ १५ ॥

निंदइ य नियकयाइं, पसंसइ सविम्वओ विभूईओ ।

पत्थेइ तासु रज्जइ, तयज्जणपरायणो होइ ॥ १६ ॥

अर्थलेशः - निंदइ गाथा ॥ आर्तध्यानवान् निजकृतानि कार्याणि निन्दति । परविभूतीर्दृष्ट्वा सविस्मयः सन् मत्सरेण प्रशंसति । ताः परविभूतीः प्रार्थयति । तासु परविभूतिषु रज्यन्ते रागं करोति । मम एवंविधा विभूत्यो भवन्त्विति । अपरं तदर्जनपरायणो भवति ॥ १६ ॥

दीपिका - निजकृतान्यल्पफलविफलानि कार्याणि निन्दति, प्रशंसति स्तौति च सविस्मयः परविभूतीः, प्रार्थयते च परविभूतीः - परद्धीस्तास्विति प्राप्तासु ऋद्धिषु रज्यति । तदर्जने तस्या ऋद्धेरर्जने परायणस्तत्परो भवति ॥ १६ ॥ १५ भेदा आद्यभेदे, रोगादीनां त्रैकाल्यवियोगचिन्तनेन द्वितीये ३, तृतीये इष्टानां विषयानां सद्देवनायाश्च त्रिकालेन १८ भेदाः, तूर्ये निदाने ९ भेदाः, एवं सर्वे ४५ ।

अवचूर्णिः - किञ्चान्यत्— निन्दति निजकृतानि अल्पफलविफलानि कर्मशिल्पकलावाणिज्यादीनि, तथा प्रशंसति सविस्मयो विभूतीः परसम्पदः, तथा प्रार्थयते परविभूतीः, तासु प्राप्तासु, तदर्जनपरायणः स्यात् ततश्चैवम्भूतोऽप्यार्तध्यायी ॥ १६ ॥

अवचूरिः - किञ्चान्यत् - निंद० ॥ निन्दति च निजकृतान्यात्मकृतानि अल्पफलविफलानि कर्मशिल्पकलावाणिज्यादीनि इति गम्यम् । तथा प्रशंसति सविस्मयो विभूतीः परसंपदः तथा प्रार्थयते परविभूतीः तथा प्राप्तासु तासु रज्यते विभूतिषु रागं गच्छति, तथा तदर्जनपरायणः स्यात् ततश्च य एवंभूतोऽसौऽप्यार्तध्यायी ॥ १६ ॥

टीका - किञ्चान्यत्— निजकृतानि वाणिज्यादीनि, विभूतयः परश्रियः तथा ताः प्रार्थयते, तासु प्राप्तासु रज्यते, तदर्जनपरायणो भवति । सोऽप्यार्तध्यायी ।

सदाइविसयगिद्धो, सद्धम्मपरम्मुहो पमायपरो ।

जिणमयमणवेक्खंतो, वट्ठइ अट्ठमि झाणंमि ॥ १७ ॥

अर्थलेशः - सदाइ गाथा ॥ एवंविधो जीव आर्त्तध्याने वर्त्तते । किं लक्षणो जीवः? शब्दादिपञ्चविषयेषु गृद्ध आसक्तः, तथा सद्धर्मपराङ्मुखः, अपरं प्रमादपरजीवः । किं कुर्वन् ? जिनमतमनवेक्षत्रविचारयन् ॥ १७ ॥

दीपिका - शब्दादिविषयगृद्धो लम्पटः, सद्धम्मो जिनधर्मस्तस्मिन् पराङ्मुखः प्रमादपरो जीवो जिनमतमनपेक्षमाण आर्त्तध्याने वर्त्तते ॥ १७ ॥

अवचूर्णिः - किञ्च - जिनमतम् आगमरूपम्, तदनपेक्षमाणः ॥ १७ ॥

अवचूरिः - किञ्च - सदा० ॥ शब्दादिविषयगृद्धः सद्धर्मपराङ्मुखः प्रमादपरो जिनमतमनपेक्षमाणो वर्त्तते आर्त्तध्याने ॥ १७ ॥

टीका - किञ्च - स्पष्टा ॥ १७ ॥

तदविरयदेसविरयापमायपरसंजयाणुगं झाणं ।

सव्वप्पमायमूलं, वज्जेयव्वं जइजणेणं ॥ १८ ॥

अर्थलेशः - तद गाथा ॥ बुधैस्तदार्त्तध्यानं प्रयत्नेन वर्जनीयम् । किं विशिष्टमार्त्तध्यानम् ? अविरतदेशविरतप्रमादपरसंयतानुगतम् । अपरं सर्वप्रमादमूलम् ॥ १८ ॥ आर्त्तध्यानं समाप्तम् ।

दीपिका - तदार्त्तध्यानमविरतदेशविरतप्रमादपरसंयतानामनुगं पृष्ठतो लग्नं विद्यते । न तु अप्रमत्तादीनामाश्रितमित्यर्थः ॥ १८ ॥ आर्त्तध्यानं समाप्तम् ।

अवचूर्णिः - आर्त्तध्यानं यदनुगतं यदनर्हं च स्यात्तदाह - तद् आर्त्तध्यानमविरताः मिथ्यादृष्टयः सम्यग्दृष्टयश्च, देशविरताः श्रावकाः, प्रमादपरसंयतास्ताननुगच्छतीति, नैवाप्रमत्तसंयतानामिति भावः, यतिजनेन श्राद्धजनेन च ॥ १८ ॥

अवचूरिः - आर्त्तध्यानं यदनुगतं यदनर्हं च स्यात्तदेतदाह - तद० ॥ तदार्त्तध्यानमविरता मिथ्यादृष्टयः सम्यग्दृष्टयश्च, देशविरताः श्रावकाः, प्रमादपराश्च ते संयताश्च प्रमादपरसंयतास्ताननुगच्छतीत्यविरतदेशविरतप्रमादपरसंयतानुगम् । इदं च स्वरूपतः सर्वप्रमादमूलं यतोऽतो वर्जयितव्यं यतिजनेनोपलक्षणत्वात् श्रावकजनेन च ॥ १८ ॥

टीका - तत्कस्य स्यादित्याह - तदार्त्तध्यानं वर्जयितव्यं यतिजनेन उपलक्षणत्वात् श्रावकजनेन च

॥ १८ ॥

[अथ रौद्रध्यानम्]

सत्त्ववधवेहबंधणदहणंकणमारणाइपणिहाणं ।

अइकोहगहघत्थं, निग्घिणमणसोऽहमविवागं ॥ १९ ॥

अर्थलेशः - सत्त गाथा ॥ निर्घृणमनसो निर्दयचित्तस्य जीवस्य एवंविधं रौद्रध्यानं स्यात् । किं विशिष्टं रौद्रध्यानम्? सत्त्ववधवेधबन्धनदहनाङ्कनमारणादिप्रणिधानं सत्त्वानां वधो विनाशः, वेधो नासिकादीनाम्, बन्धनं रज्ज्वादिना, दहनं तप्तशलाकया, अङ्कनमङ्कपातना, मारणं दण्डादिना इत्यादिषु परिणामकरणम् । तथा अतिकोपग्रहग्रस्तं तथा अधमविपाकं रौद्रध्यानस्य प्रथमो भेदो जीववधादिविषयो ज्ञेयः ॥१९॥

दीपिका - रौद्रं हिंसानृतास्तेयविषयसंरक्षणानुबन्धिभेदाच्चतुर्था, क्रमेणाह - सत्त्वा जीवास्तेषां वधादिप्रणिधानम् । तत्र वधस्ताडनम्, वेधो नासिकादौ, बन्धनं रज्ज्वादिना, दहनमग्निना, अङ्कनं लाञ्छनम्, मारणं घातः, आदितो गाढपरितापपाटनादि, एषु प्रणिधानम् अकुर्वतोऽपि (करणं प्रति) दृढं ध्यानम्, अतिक्रोधग्रहग्रस्तं क्रोधादानान्मानादयोऽपि ज्ञेयाः, निर्घृणमनसो निर्दयमनसोऽधमो विपाको नरकफलो यस्य । हिंसानुबन्धिनामा प्रथमो भेदः १ ॥ १९ ॥

अवचूर्णिः - अथ रौद्रं चतुर्था, १-हिंसानुबन्धि, २-मृषानुबन्धि, ३- स्तेयानुबन्धि, ४- विषयसंरक्षणानुबन्धि च । तत्राद्यमाह - सत्त्वाः पञ्चेन्द्रियास्तेषां वधः करकशलतादिभिः ताडनम्, वेधः आरादिभिः, बन्धनं रज्ज्वादिभिः, दहनमुल्मुकादिभिः, अङ्कनं लाञ्छनं श्वशृगालचरणादिभिः, मारणं प्राणवियोजनमसिशक्त्यादिभिः, आदिशब्दादागाढपरितापनादिग्रहः, एतेषु प्रणिधानम् अकुर्वतोऽपि करणं प्रति दृढाध्यवसानम्, रौद्रध्यानम्, अतिक्रोधग्रहस्तम् अतिक्रोधग्रहणाच्च मानादयोऽपि गृह्यन्ते, निर्घृणमनसः सतः, अधमो नरकादिप्राप्तिलक्षणो विपाको यस्य तत्तथाविधम् ॥ १९ ॥

अवचूरिः - अथ रौद्रं चतुर्था हिंसानुबन्धि १, स्तेयानुबन्धि २, मृषानुबन्धि ३, विषयसंरक्षणानुबन्धि ४ । तत्राद्यमाह- सत्त० ॥ सत्त्वा एकेन्द्रियादयस्तेषां वधस्ताडनं करकशलतादिभिर्वेधो नासिकादिवेधनमारार्थदिभिः, बंधनं रज्जुनिगडादिभिः, दहनमुल्मुकादिभिः, अङ्कनं लाञ्छनं श्वशृगालचरणादिभिः, मारणं प्राणवियोजनमसिशक्त्यादिभिः, आदिशब्दादागाढपरितापनादिग्रहः । एतेषु प्रणिधानमकुर्वतोऽपि करणं प्रति दृढाध्यवसानमित्यर्थः, रौद्रध्यानमिति गम्यम् । अतीवोत्कटो यः क्रोधः स एवऽपायहेतुत्वाद् ग्रह इव ग्रहस्तेन ग्रस्तमभिभूतं क्रोधग्रहणान्मानादयोऽपि गृह्यते । कस्य ? निर्घृणमनसः सतोऽधमो नरकादिप्राप्तिलक्षणो विपाकः परिणामो यस्य तत्तथाविधम् ॥१९॥

टीका - उक्तमार्तध्यानम्, रौद्रमाह - तदपि चतुर्था हिंसानृतास्तेयानुबन्धविषयसंरक्षणभेदात् । आद्यभेदमाह - सत्त्वाः प्राणिनस्तेषां वधवेधबन्धनदहनाङ्कनमारणादिप्रणिधानम्, अतिक्रोधग्रहग्रस्तस्येदम् अतिक्रोधग्रहग्रस्तं रौद्रध्यानमधमविपाकं नरकप्रदम्, निर्घृणमनसः प्रकृत्या निर्दयचेतसः ॥ १९ ॥

पिसुणासम्भासम्भूयभूयघायाइवयणपणिहाणं ।

मायाविणोऽइसंधणपरस्स पच्छत्रपावस्स ॥ २० ॥

अर्थलेशः - पिसुणा गाथा । मायाविनो जीवस्य असत्याख्याननामकं द्वितीयं रौद्रध्यानं स्यात् । किं विशिष्टं रौद्रध्यानम्? पिशुनासम्भासद्भूतभूतघातादिवचनप्रणिधानं पिशुनं परदोषवचनम् । असम्भ्यं-दुर्वाक्कथनम्, असद्भूतं त्रिधा, अभूतोद्भावनं १-यथा सर्वग आत्मा, २-भूतनिहवो यथा नास्ति आत्मा, ३- विपरीतकथनं गामऽश्वं वदतः । भूतघातो यथा अमुकं जीवं विविधदुष्टवाक्यैः पीडयिष्यामि इत्यादिषु दुष्टवचनपरिणामरूपम् । किं विशिष्टस्य जीवस्य? अतिसन्धानपरस्य वञ्चनतत्परस्य, तथा प्रच्छत्रपापस्य । रौद्रध्यानस्य द्वितीयो भेदः ॥२०॥

दीपिका - पिशुनमनिष्टसूचकम् । असम्भ्यमवाच्यम् । असद्भूतं व्यवहारान्निधा - अभूतोद्भावनं यथा १- सर्वग आत्मा, २- भूतनिहवो - नास्त्यात्मा, ३- अर्थान्तराख्यानं गाम् अश्वमित्यादि वदतः भूतानां घातो यत्र तत् छिन्धि भिन्द्धीत्यादि वचनं प्रति अप्रवृत्तस्यापि ध्यानम् । मायाविनो वणिगादेरतिसन्धाना वञ्चना तत्परस्य, प्रच्छत्रपापस्य कूटप्रयोगकारिणः, यद्वा धिग्जातिककुतीर्थिकादेरन्येषां पुरतोऽगुणमपि स्वं गुणवन्तं वदतः, यतोऽगुणः स्वं गुणित्वं वक्ति स महान् प्रच्छत्रपापः ॥ २० ॥ मृषानुबन्धिनामा द्वितीयो भेदः २।

अवचूर्णिः - द्वितीयमाह— पिशुनमनिष्टसूचकम् । असम्भ्यं जकारमकारादि । असद्भूतं त्रिधा - अभूतोद्भावनं- १-सर्वगत आत्मेत्यादि, २-भूतनिहवो-नास्त्यात्मेत्यादि, ३-गामश्वमित्यादि ब्रुवतोऽर्थान्तराभिधम्, भूतघातादि छिन्धि भिन्धि व्यापादयेत्यादि । तत्र पिशुनादिवचनेष्वप्रवर्तमानस्यापि प्रवृत्तिं प्रति प्रणिधानं रौद्रध्यानम्, मायाविनो वणिजादेः, तथाऽतिसन्धानपरस्य परवञ्चनाप्रवृत्तस्य तथा प्रच्छत्रपापस्य कूटप्रयोगकारिणः ॥ २० ॥

अवचूरिः - द्वितीयभेदमाह - पिसु० ॥ अनिष्टस्य सूचकं पिशुनम्, सभायां साधु सभ्यं न सभ्यमसभ्यं जकारमकारादि, असद्भूतमनृतं तच्च त्रिधा - अभूतोद्भावनं सर्वगतोऽयमात्मेत्यादि, भूतनिहवो नास्त्येवात्मेत्यादि, गामश्वमित्यादि वदतोऽर्थान्तराभिधानम्, भूतानां सत्त्वानामुपघातो यस्मिंस्तद्भूतोपघातं छिन्धि भिन्धि व्यापादयेत्यादि । आदिशब्दः प्रतिभेदं स्वगतानेकभेददर्शनार्थः । तत्र पिशुनादिवचनेष्वप्रवर्तमानस्यापि प्रवृत्तिं प्रति प्रणिधानं दृढाध्यवसानं रौद्रध्यानमिति गम्यम् । किं विशिष्टमतः मायाविनो वणिजादेः तथा अतिसंधनपरस्य परवञ्चनाप्रवृत्तस्य तथा प्रच्छत्रपापस्य कूटप्रयोगकारिणः ॥२०॥

टीका - द्वितीयमाह— पिशुनम् अनिष्टसूचकम् । असम्भ्यं प्रतीतम् । असद्भूतं त्रिधा- १-अभूतोद्भावनं सर्वग आत्मेत्यादि, २-भूतनिहवो - नास्त्यात्मेत्यादि, ३-अर्थान्तराभिधानं - गामश्वं ब्रुवतः, भूतघातादिवचनं छिन्धि - भिन्द्धीत्यादि । तेषां प्रणिधानं रौद्रध्यानं मायाविनः अतिसन्धानं वञ्चनं तत्परस्य । प्रच्छत्रपापस्य कूटप्रयोगकारिणः ॥ २० ॥

तह तिव्वकोहलोहाउलस्स भूओवघायणमणज्जं ।

परदव्वहरणचित्तं, परलोयावायनिरविक्खं ॥ २१ ॥

अर्थलेशः - तह गाथा ॥ जीवस्य परद्रव्यहरणं प्रति चित्तपरिणमनं तृतीयो रौद्रध्यानभेदः स्यात् । किं विशिष्टं चित्तपरिणमनम् ? अनार्यं विरूपम् । किं विशिष्टस्य जीवस्य ? तथा लोकप्रसिद्धप्रकारेण तीव्रक्रोधलोभाकुलस्य । किं विशिष्टं चित्तपरिणमनम् ? भूतोपघातनं जीवादिविनाशपरिणामरूपम् । तथा परलोकापायनिरपेक्षं परलोकनरकादिदुःखचिन्तारहितम् । तृतीयो रौद्रध्यानभेदः ॥ २१ ॥

दीपिका - भूतानां जीवानामुपघातनं क्लेशकारकम् अनार्यं पापमयम्, किं तत् ? परद्रव्यहरणचित्तं परलोकेऽपायः कष्टं तन्निरपेक्षम् ॥ २१ ॥ स्तेयानुबन्धिनामा तृतीयो भेदः ३ ।

अवचूर्णिः - तृतीयमाह - तीव्रक्रोधलोभाकुलस्य जन्तोः, भूतानामुपहननं भूतोपहननम्, अनार्यम्, परद्रव्यहरणचित्तम्, रौद्रध्यानम् ॥ २१ ॥

अवचूरिः - तृतीयमाह - तह० ॥ तथा तीव्रक्रोधलोभाकुलस्य जन्तोरिति गम्यम् । भूतानामुप सामीप्येन हननं भूतोपहननमनार्यं किं तदेवंविधमित्यत आह - परेषां द्रव्यं सचित्तादि तद्विषयं हरणचित्तं किंभूतम् ? परलोकापायनिरपेक्षं रौद्रध्यानं गम्यम् ॥ २१ ॥

टीका - तृतीयमाह - तथेति समुच्चये । परलोकापायो नरकगत्यादिः ॥ २१ ॥

सद्वादिविषयसाहणधनसंरक्षणपरायणमणिदुं ।

सव्वाभिसंकणपरोवघायकलुसाउलं चित्तं ॥ २२ ॥

अर्थलेशः - सद्वादि गाथा ॥ एवंविधं चित्तं चतुर्थो रौद्रध्यानभेदः स्यात् । किं विशिष्टं चित्तम् ? शब्दादिविषयसाधनधनसंरक्षणपरायणं शब्दादिपञ्चविषयानां साधनानि उपकरणानि, यथाक्रमं १- वीणादीनि, २- प्रासादादीनि, ३- कर्पूरादीनि, ४- मोदकादीनि, ५- स्त्र्यादीनि एतेषु, अपरं धनसंरक्षणतत्परम् । तथा अनिष्टं विरूपम्, अपरं सर्वाभिशङ्कनपरोपघातकलुषाकुलं सर्वाभिशङ्कनं सर्वत्राविश्वासः, परोपघातः परस्य विरूपकरणम्, अनेन प्रकारेण कलुषो दुष्टपरिणामस्तेन आकुलं व्याप्तमेषश्चतुर्थो रौद्रध्यानस्य भेदः ॥ २२ ॥

दीपिका - शब्दादिविषयानां साधनं हेतुः, तच्च तद्धनं च तत्संरक्षणपरायणमनिष्टम् । 'सव्वा०' न वेद्मि कः किं कर्ता, तस्मात्सर्वेषां घातः श्रेयान् इति सर्वाभिशङ्कनेन परोपघातेन च कलुषाः कषायास्तैश्चाकुलं चित्तम् ॥ २२ ॥ विषयसंरक्षणनामा चतुर्थो भेदः ४ ।

अवचूर्णिः - चतुर्थमाह - शब्दादयश्च ते विषयाश्च ते, साधनं कारणं तच्च तद्धनं च, तत्संरक्षणं परायणम्, तथाऽनिष्टं सताम्, सर्वेषामभिशङ्कनेन न विद्मः कः किं करिष्यतीत्यादिलक्षणेन, तस्मात्सर्वेषामुपघातः श्रेयानित्येवं परोपघातेन च, तथा कलुषाः कषायास्तैश्चाकुलं व्याप्तं यत्तथा, चित्तं तत् रौद्रध्यानम् ॥ २२ ॥

अवचूरिः - चतुर्थमाह - सद्वा० ॥ शब्दादयश्च ते विषयाश्च तेषां साधनं कारणं च तद्धनं च तत्संरक्षणे परायणं तथाऽनिष्टं सतामनभिलषणीयम् सर्वेषामभिशाङ्कनेन न विद्मः कः किं करिष्यतीत्यादिलक्षणेन तस्मात्सर्वेषां यशाशक्त्योपघात एव श्रेयानित्येवं परोपघातेन कलुषाः कषायास्तैश्चाकुलं व्याप्तं यत्तथा चित्तं तद् रौद्रध्यानम् ॥२२॥

टीका - चतुर्थमाह— शब्दादिविषयसाधनं धनसंरक्षणपरायणमनार्यं सर्वेभ्यो येभ्योऽभिशाङ्कनं तेषां परेषामुपघातो हननपरिणामस्तेन कलुषमाकुलं चित्तं रौद्रध्यानम् ॥ २२ ॥

इय करणकारणानुमद्विसयमणुचिंतणं चउब्भेयं ।

अविरयदेसासंजयजणमणसंसेवियमहण्णं ॥ २३ ॥

एयं चउव्विहं, रागदोसमोहांकियस्स जीवस्स ।

रोहज्झाणं संसारवद्धणं नरयगइमूलं ॥ २४ ॥

कावोयनीलकालालेसाओ तिव्वसंकिलिद्धाओ ।

रोहज्झाणोवगयस्स, कम्मपरिणामजणियाओ ॥२५॥

अर्थलेशः - इय गाथा ॥ इति अधन्यमनुत्तमं चतुर्भेदं रौद्रध्यानं स्यात् । किं विशिष्टं रौद्रध्यानम्? करणकारणानुमतिविषयानुचिन्तनम्, अपरमविरतदेशविरतजनमनसंसेवितम् ॥२३॥ रागद्वेषमोहाङ्कितस्य जीवस्य, एतत् रौद्रध्यानं चतुर्विधं संसारवर्धनं नरकगतिमूलं भवति ॥२४॥ रौद्रध्यानोपगतस्य १-कापोत, २-नील, ३-कृष्णाख्यास्तिस्रो लेश्याः तीव्रसङ्क्लिष्टा अत्यन्ताशुभपरिणामाः, कर्मपरिणामजनिताः स्युः ॥ २५॥

दीपिका - एवं चतुर्भेदमनुचिन्तनं करणादिविषयं रौद्रम्, देशाः संयताः श्राद्धाः । अधन्यं पापं एतद्रौद्रध्यानं चतुर्विधमित्यादि प्राग्वत्, 'नरयगइ' नरकगतिः ॥ २३-२४ ॥

कापोतनीलकृष्णलेश्यास्तीव्रसंक्लिष्टा अतिसंक्लिष्टाः स्युः ॥ २५ ॥

अवचूर्णिः - एवं करणं स्वयमेव, कारणमन्यैः, कृतानुमोदनमनुमतिरेता एव विषयो यस्य तत्करणकारणानुमतिविषयम्, अनुचिन्तनं पर्यालोचनम्, चतुर्भेदं हिंसानुबन्ध्यादि रौद्रध्यानम्, अविरताः सम्यग्दृष्टयः, इतरे च देशसंयताः श्रावकास्त एव जनास्तेषां मनांसि तैः संसेवितम्, अधन्यम-श्रेयस्करम् ॥ २३ ॥

तीव्रसङ्क्लिष्टाः ॥ २४-२५॥

अवचूरिः - इय० एवं करणं स्वयमेव, कारणमन्यैः, कृतानुमोदनमनुमतिरेता एव विषयो यस्य तत्करणकारणानुमतिविषयमनुचिन्तनं पर्यालोचनं हिंसानुबन्ध्यादि चतुर्भेदं रौद्रध्यानम् । इदमेव

स्वामिद्वारेणाह - अविरताः सम्यग्दृष्टयश्च इतरे वा, देशासंयताः श्रावकास्ते एव जनास्तेषां मनांसि तैः संसेवितमधन्यमश्रेयस्करम् ॥२३॥

एयं० ॥ कावो० ॥ तीव्रसंक्लिष्टा अतिसंक्लिष्टाः ॥२४-२५॥

टीका - इदमुपसंहरन्नाह - तथा स्पष्टे ॥ २३-२४ ॥

रौद्रध्यानिनो लेश्या आह - स्पष्टा ॥ २५ ॥

लिङ्गाइं तस्स उत्सण्णबहुलानाणविहामरणदोसा ।

तेसिं चिय हिंसाइसु, बाहिरकरणोवउत्तस्स ॥ २६॥

अर्थलेशः - लिङ्गाइं गाथा ॥ तस्य रौद्रध्यानस्य चत्वारि लिङ्गानि स्युः। कानि ?

१-उत्सन्नदोषः उत्सन्नं प्रायः प्रतिदिवसम् एतानि सत्त्ववधादीनि चिन्तयति । तदा २-बहुलानि कदाचित् द्वे, कदाचित् त्रीणि, कदाचित् चत्वार्यपि चिन्तयति । ३-नानाविधदोषि नानाप्रकारैः अमुकं जीवममुकप्रकारेण वधेन बन्धादिना ताडयिष्यामि इति चिन्तयति । ४-आमरणदोषो यावज्जीवो मरणकालेऽपि रौद्रध्यानं न मुञ्चति । तेषु च हिंसादिषु मनसा चिन्तितस्य बाह्यकरणोऽपयुक्तस्य - बाह्यजीववधादिकरणतत्परस्य एतद् रौद्रध्यानं स्यात् ॥२६॥

दीपिका - दोषशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । १-उत्सन्नदोषः, २-बहुलदोषः ३-नानाविधदोषः, ४- आमरणदोषः । तत्र १-उत्सन्नमनुपरतं हिंसादीनामन्यतरस्मिन् दोषे प्रवर्तते इत्युत्सन्नदोषः । २- सर्वेष्वप्येवं प्रवर्तते इति बहुलदोषः । ३-नानाविधेषु त्वक्तक्षणाक्षयुत्खननादिहिंसाद्युपायेषु असकृदप्येवं प्रवर्तते नानाविधदोषः । ४-महदापद्रतोऽपि स्वतो महदापद्रतोऽपि चान्यस्मिन्नामरणं पश्चात्तापं नाधत्ते स आमरणदोषः । एते दोषास्तस्य रौद्रध्यायिनो लिङ्गानि, किम्भूतस्य तेष्वेव हिंसादिषु आदिशब्दान्मृषावादादिषु बाह्यकरणाभ्यां वाक्कायाभ्यामुपयुक्तस्य प्रवृत्तस्य ॥ २६॥

अवचूर्णिः - तस्य रौद्रध्यायिनः, दोषशब्दः प्रत्येकं योज्यः, ततो हिंसानुबन्ध्यादीनामन्यतरस्मिन् प्रवर्तमान उत्सन्नमनुपरतं बाहुल्येन प्रवर्तते इत्युत्सन्नदोषः, सर्वेष्वपि चैवं प्रवर्तते इति बहुलदोषः, नानाविधेषु त्वक्तक्षणनयनोत्खननादिषु हिंसाद्युपायेषु असकृदप्येवं प्रवर्तते इति नानाविधः दोषः, महदापद्रतोऽपि स्वतः महादापद्रतोऽपि च परे आमरणादसञ्जातानुताप इत्यामरणदोषः, तेष्वेव हिंसादिषु हिंसानुबन्ध्यादिषु बाह्यकरणोपयुक्तस्य सत् उत्सन्नादिदोषलिङ्गानि, बाह्यकरणशब्देनेह वाक्कायौ गृह्येते, ततश्च ताभ्यामपि तीव्रमुपयुक्तस्य ॥ २६ ॥

अवचूरिः - लिङ्गा० ॥ लिङ्गानि चिह्नानि तस्य रौद्रध्यायिनः उत्सन्न-बहुल-नानाविधा-मरणदोषा इत्यत्र दोषशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । तत्र हिंसानुबन्ध्यादीनामन्यतरस्मिन् वर्तमान उत्सन्नमनुपरतं बाहुल्येन प्रवर्तते इत्युत्सन्नदोषः । सर्वेष्वपि चैवमेव प्रवर्तते इति बहुलदोषः । नानाविधेषु त्वक्तक्षण-

नयनोत्खननादिषु हिंसाद्युपायेष्वसकृदेवं प्रवर्तत इति नानाविधदोषः । महापद्मतोऽपि स्वतः महापद्मतेऽपि च परे आमरणादसंजातानुतापः कालसौकरिकादिवद् अपि तु असमाप्तानुतापानुशयपर इत्यामरणदोषः । तेष्वेव हिंसानुबन्ध्यादिषु बाह्यकरणोपयुक्तस्य सत् उत्सन्नादिदोषा लिङ्गानि । बाह्यकरणशब्देनेह वाक्कायौ गृह्येते ततश्च ताभ्यामपि तीव्रमुपयुक्तस्य ॥२६॥

टीका - अथ तल्लिङ्गान्याह— उत्सन्नबहुलनानाविधामरणदोषा दोषशब्दः प्रत्येकं योज्यः । उत्सन्नदोषः उत्सन्नमनुपरातं हिंसादौ प्रवृत्तेः । बहुलदोषो बहुलं प्राचुर्येण पुनः पुनः तत्र प्रवृत्तेः । नानाविधदोषो नानाविधेषु त्वक्तक्षणनयनोत्खननादिषु हिंसाद्युपायेष्वसकृत् प्रवृत्तेः । आमरणदोषो हिंसादिषु कृतेष्वामरणादपि नानुतापो यस्य कालसौकरिकस्येव स तथा । तेष्वेव हिंसादिषु बाह्यकरणोपयुक्तस्य वाक्काययोगाभ्यां प्रसक्तस्य ॥२६॥

परवसनं अभिनन्दइ, निरविक्खो निद्वओ निरनुतावो ।

हरिसिज्जइ कयपावो, रोद्वज्जाणोवगयचित्तो ॥२७॥

अर्थलेशः - परवसनं गाथा ॥ रौद्रध्यानोपगतचित्तो जीवः परव्यसनं परकष्टम् अभिनन्दति स्तौति, निरपेक्षः स्यात् कस्यापि चिन्तां न करोतीत्यर्थः, तदा[था] निर्दयः स्यात्, अपरं निरनुतापः स्यात्-पापं कृत्वा पश्चात्तापं न करोतीत्यर्थः, अपरं कृतपापः सन् हृष्यति ॥२७॥ ॥ रौद्रध्यानं समाप्तम् ॥

दीपिका - परस्य व्यसनं कष्टम् अभिनन्दति प्रशंसति, परव्यसने निरपेक्षः, निर्दयः, निरनुतापः पश्चात्तापरहितः, कृतपापो हृष्यति ॥ २७ ॥ रौद्रध्याने प्रथमभेदे १-वध २-वेध ३-बन्धन ४-दहन ५-अङ्कन ६-मारणानि ६ । द्वितीये १ पिशुन २ असभ्य ३ असद्भूत ४ भूतघाताः । तृतीये तुर्ये एकैको भेदः, एवं १२, करणादित्रिगुणिताः ३६, ते चतुःकषायैः १४४, एते रागद्वेषमोहैः ४३२, एते कालत्रयेण गुणिताः १२९६ । उक्तं रौद्रम् ।

अवचूर्णिः - किञ्च— अभिनन्दति बहुमन्यते, तथा निरपेक्षः इहान्यभविकापायरहितः ॥ २७ ॥

अवचूरिः - पर० ॥ परस्य व्यसनमापत् तत् अभिनन्दति बहुमन्यते, तथा निरपेक्ष इहान्यभविकापायभयरहितः, निर्दयः, निरनुतापः, तुष्यति कृतपापः सन् अमूनि च लिङ्गानि ॥२७॥

टीका - किञ्च— स्वयं कृतपापो हृष्यति सिंहमारकवत् । उक्तं रौद्रध्यानम् ॥ २७ ॥

[अथ धर्मध्यानम्]

झाणस्स भावणाओ, देसं कालं तहाऽऽसणविसेसं ।

आलंबणं कमं झाइयव्वयं जे य झायारो ॥२८॥

तत्तोऽणुप्पेहाओ, लेस्सा लिंगं फलं च नाऊणं ।

धम्मं झाइज्ज मुणी, तक्कयजोगो तओ सुक्कं ॥२९॥

अर्थलेशः - ज्ञाणस्स गाथा ॥ तत्तो गाथा ॥ मुनिः एतस्य धर्मध्यानस्य एतानि द्वाराणि ज्ञात्वा धर्मध्यानं ध्यायेत् । एतानि कानि ? १-भावना २-देशं ३-कालं ४-तथा आसनविशेषम् ५-आलम्बनं ६-च अन्यत् क्रमं ७-ध्यातव्यं ८-ये च ध्यातारः ९-ततोऽनुप्रेक्षा १०-लेश्या ११-लिङ्गम् १२-अन्यत्फलं ततो अनन्तरं-धर्मध्यानानन्तरं तत्कृतयोगः तेन धर्मध्यानेन कृतो योगो मुनिः शुक्लं ध्यानं ध्यायति ॥२८-२९॥

दीपिका - अथ धर्मध्यानस्य द्वारगाथे— १ ध्यानस्य भावनाः २ देशं ३ कालम् ४ आसनम् ५ आलम्बनं ६ क्रमं ७ तथा ध्यातव्यं ८ ये च ध्यातारः ९ ततोऽनुप्रेक्षा ध्यानोपरमादनुभाविन्योऽनित्यत्वाद्यालोचनारूपाः १० लेश्याः ११ लिङ्गं १२ फलं १३ च ज्ञात्वा मुनिर्धर्मं ध्यायेत् । 'तच्छ्रु' तत्कृतयोगो धर्मध्यानकृताभ्यासस्ततः शुक्लध्यानं ध्यायेत् ॥२८-२९॥

अवचूर्णिः - अथ धर्मध्यानाभिधित्सया द्वारगाथाद्वयमाह— भावना ज्ञानाद्या ज्ञात्वेति योगः, आलम्बनं वाचनादि, क्रमं मनोनिरोधादि, ध्यातव्यमाज्ञादि ॥२८॥ अनुप्रेक्षा ध्यानोपरमकालभाविन्योऽनित्यत्वाद्यालोचनारूपाः, तत्कृतयोगः धर्मध्यानकृताभ्यासः ॥२९॥

अवचूरिः - अथ धर्मध्यानाभिधित्सयादौ द्वारगाथाद्वयमाह - ज्ञाण० ॥ तत्तो० ॥ ध्यानस्य भावना ज्ञानाद्याः १, देशं तदुचित्तम् २, कालम् ३, आसनविशेषम् ४, आलम्बनं वाचनादि ५, क्रमं मनोनिरोधादि ६, ध्यातव्यं ध्येयम्, ७, ये च ध्यातारोऽप्रमादादियुक्ताः ८ ॥ ततोऽनुप्रेक्षा ध्यानोपरमकालभाविन्योऽनित्यत्वाद्यालोचनारूपाः ९, लेश्या १०, लिङ्गम् ११, फलं १२, ज्ञात्वा धर्मध्यानं ध्यायेन्मुनिः । तत्कृतयोगो धर्मध्यानकृताभ्यासस्ततः पश्चात् शुक्लं शुक्लध्यानं ध्यायेत् ॥२८-२९॥

टीका - अथ धर्मध्यानम्, तत्रादौ द्वारगाथाद्वयमाह— ध्यानस्य भावना ज्ञानाद्याः । देशं कालं तथाऽऽसनविशेषं ध्यानोचितम्, आलम्बनं वाचनादि, क्रमं मनोनिरोधादि, ध्यातव्यमाऽऽज्ञादि, ये च ध्यातारोऽप्रमत्ताः, ततोऽनुप्रेक्षा ध्यानकालेऽनित्यत्वाद्यालोचनारूपा, लेश्याः शुद्धाः, लिङ्गं श्रद्धानादि, फलं स्वर्गादि, एतत्ज्ञात्वा धर्मध्यानं ध्यायेन्मुनिः । तत्कृतयोगो धर्मध्यानकृताभ्यासः ततः शुक्लम् ॥ २८-२९॥

पुव्वकयब्भासो भा-वणाहिं ज्ञाणस्स जोग्गयमुवेइ ।

ताओ य नाण-दंसण-चरित्त-वेरग्गजणिया[नियता]ओ ॥ ३०॥

अर्थलेशः - पुव्व गाथा ॥ जीवः पूर्वं भावनाभिः कृताभ्यासो ध्यानस्य योग्यतामुपैति । ताश्च भावनाः १-ज्ञान २-दर्शन ३-चारित्र ४-वैराग्याः । एतैश्चतुर्भिः प्रकारैः जनिता भवन्ति ॥३०॥

दीपिका - ध्यानात्पूर्वं भावनाभिः कृताभ्यासो ध्यानस्य योग्यतामुपैति । ताश्च ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वैराग्यजनिताः ॥३०॥ तद्यथा—

अवचूर्णिः - पूर्वं ध्यानात् कृतोऽभ्यासः आसेवनालक्षणो येन स तथाविधः, भावनाभिः ॥३०॥

अवचूरिः - आद्यद्वारमाह - पुव्व० ॥ पूर्वं ध्यानात्प्रथमं कृतोऽभ्यास आसेवनारूपो येन स तथा काभिर्भावनाभिः करणभूताभिः ध्यानस्य धर्मस्य योग्यतामुपैति । ताश्च भावना ज्ञानदर्शनचारित्रवैराग्यनियताः परिच्छिन्नाः ॥३०॥

टीका - आद्यद्वारमाह— स्पष्टा ॥३०॥

णाणे णिञ्चब्भासो, कुणइ मणोधारणं विसुद्धिं च ।

नाणगुणमुणियसारो झाइ सुनिञ्चलमईओ ॥३१॥

अर्थलेशः - नाणे गाथा ॥ ज्ञाने नित्याभ्यासः क्रियमाणो मनोधारणां मनःस्थिरताम् अन्यच्च विशुध्यं मनसः शुध्यं करोति । ततोऽनन्तरं ज्ञानगुणज्ञातसारः सुनिश्चलमतिः धर्मध्यानं ध्यायति ॥३१॥

दीपिका - ज्ञाने श्रुतज्ञाने नित्याभ्यासोऽशुभचिन्तारोधेन, मनोधारणं विशुद्धिं च सूत्रार्थयोः कुरुते एव । ज्ञानेन गुणानां जीवाजीवाश्रितानां चेतनादीनां पर्यायाणां च क्रमभाविनां ज्ञातसारस्तत्त्वं नित्यानित्यादिरूपं येन स तादृक्, ततः सुनिश्चलमतिर्ध्यायति ॥ ३१ ॥ १-ज्ञानभावना

अवचूर्णिः - ज्ञाने श्रुतज्ञाने, नित्यं सदा, अभ्यासः आसेवनालक्षणः, करोति मनसो धारणम् अशुभव्यापारनिरोधेनावस्थानम्, तथा विशुद्धिं च सूत्रार्थयोः, चशब्दाद्भविर्निर्वेदं च, एवं ज्ञानगुणेन ज्ञानमाहात्म्येन ज्ञातः सारो विश्वस्य येन स तथाविधः, सुनिश्चला सम्यग्ज्ञानतोऽन्यथाप्रवृत्तिकम्परहिता मतिर्यस्य स तथाविधः ॥३१॥

अवचूरिः - ज्ञानभावनामाह - नाणे० ॥ ज्ञाने श्रुतज्ञाने नित्यं सदा अभ्यास आसेवनालक्षणः करोति । मनसो धारणमशुभव्यापारनिरोधेनावस्थानं तथा विशुद्धिं च विशोधनं सूत्रार्थयोरिति गम्यम् । चशब्दाद्भविर्निर्वेदं च । एवं ज्ञानगुणेन ज्ञानमाहात्म्येन ज्ञातः सारो विश्वासेन स तथाविधः । ततश्च पश्चाद् ध्यायति सुनिश्चला सम्यग्ज्ञानतोऽन्यथाप्रवृत्तिकम्परहिता मतिर्यस्य स तथाविधः सन् ॥३१॥

टीका - ज्ञानभावनामाह— ज्ञाने श्रुतज्ञाने कृताभ्यासः करोति मनसो धारणम् अशुभव्यापारनिरोधेनावस्थानम् । विशुद्धिं च सूत्रार्थयोः । ज्ञानगुणेन ज्ञातः सारो विश्वस्य येन स तथा । ततो ध्यायति सुनिश्चलमतिकः ॥ ३१ ॥

संकाइदोसरहिओ, पसमथेज्जाइगुणगणोवेओ ।

होइ असंमूढमणो, दंसणसुद्धीए झाणांमि ॥३२॥

अर्थलेशः - संकाइ गाथा ॥ जीवो दर्शनशुद्ध्या धर्मध्याने असंमूढमना अमोहितमना भवति । किं लक्षणो जीवः ? शङ्कादिदोषरहितः तथा प्रशमस्थैर्यादिगुणगणोपेतः ॥ ३२ ॥

दीपिका - प्रश्नमः स्वान्यशास्त्रे प्रश्नो वा तेन स्थैर्यादिगुणगणैश्चोपेतो दर्शनशुद्ध्या ध्यानेऽसंमूढमना भवति ॥ ३२ ॥ २ - दर्शनभावना

अवचूर्णिः - प्रशमादिना स्थैर्यादिना च गुणगणेनोपेतः प्रशमस्थैर्यादिगुणोपेतः, इत्थम्भूतः स्यादसम्मूढमनास्तत्त्वान्तरेऽध्रान्तचितः ॥ ३२॥

अवचूरिः - दर्शनभावनामाह - संका० ॥ शङ्कादिदोषरहितः प्रकर्षेण श्रमः प्रश्रमः खेदः स्वपरसमयतत्त्वाधिगमरूपः । स्थैर्यं जिनशासने निःकम्पता आदिशब्दात् प्रभावनादिग्रहः प्रश्रमस्थैर्यादय एव गुणगणास्तेनोपेताऽथवा प्रशमादिना स्थैर्यादिना च गुणगणेनोपेतः । इत्थंभूतः स स्यादसम्मूढमना तत्त्वान्तरेऽसंध्रान्तचितो दर्शनशुद्ध्योक्तया क्व ? ध्याने ॥३२॥

टीका - दर्शनभावनामाह - प्रशमादिः प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पाऽऽस्तिक्यरूपः, स्थैर्यं जिनशासने निश्चलत्वं तदादिगुणगणास्तेनोपेतः, दर्शनशुद्ध्या ध्यानेऽसम्मूढमना भवति ॥ ३२॥

नव्वकम्माणायाणं, पोरणविणिज्जरं सुभायाणं ।

चारित्तभावणाए, झाणमयत्तेण य समेइ ॥ ३३॥

अर्थलेशः - नव गाथा ॥ चारित्रभावनया नवकर्मणादानं नवकर्मणामग्रहणं स्यात् । पुरातनानां भवान्तरसञ्चितानां कर्मणां निर्ज्वरणं क्षपणं स्यात् । शुभानां कर्मणाम् आदानं ग्रहणं स्यात् । अपरं धर्मध्यानमयत्नेन उपक्रमं विनापि उपैति ॥३३॥

दीपिका - चारित्रभावनया नवकर्मणामनादानमग्रहणम्, पुराणानां विनिर्जरं क्षपणम्, शुभानि पुण्यकर्मणि सातवेद्यादीनि तेषामादानं ग्रहणम्, तथा अयत्नेन ध्यानं समेति लभते ॥३३॥ ३ चारित्रभावना

अवचूर्णिः - चारित्रभावनया सर्वसावद्ययोगनिवृत्तिरूपक्रियाभ्यासेन, ध्यानं नवकर्मणादानादि चायत्नेन समेति प्राप्नोति ॥३३॥

अवचूरिः - चारित्रभावनामाह - नव० ॥ नवकर्मणादानम्, पुराणविनिर्जरां चिरन्तनक्षपणाम्, शुभं सातसम्यक्त्वादि तस्यादानं चारित्रभावनया सर्वसावद्ययोगनिवृत्तिरूपक्रियाभ्यासेन ध्यानं चशब्दान्नवकर्मणादानादि चायत्नेन समेति प्राप्नोति ॥३३॥

टीका - चारित्रभावनामाह - नवानां कर्मणामनादानं यस्मात् तत् तथा पुराणविनिर्जरम्, शुभानां पुण्यशतादीनां चादानम्, चारित्रभावनया ध्यानमयत्नेन समेति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥३३॥

सुविदियजगस्सभावो, निस्संगो निब्भओ निरासो य ।

वेरग्गभावियमणो, झाणंमि सुनिञ्चलो होइ ॥३४॥

अर्थलेशः - सुवि गाथा ॥ जीवो वैराग्यभावितमनाः ध्याने सुनिश्चलो भवति । किं विशिष्टो

जीवः? सुविदितजगत्स्वभावः सुज्ञातजगत्स्वरूपः, अपरं निस्सङ्गः स्नेहरहितः, अपरं निर्भयः तथा निरासः तृष्णारहितः ॥३४॥

दीपिका - सुष्ठु विदितो ज्ञातो जगत्स्वभावोऽनित्यतादिरूपो येन, निःसङ्गो नीरागः निराशोऽतृष्णः, चशब्दादक्रोधादिः, य एवंविधो वैराग्यभावितमना भवति स खल्वज्ञानाद्युपद्रवरहितत्वाद् ध्याने सुनिश्चलः भवतीति गार्थार्थः ॥३४॥ ४-वैराग्यभावना

अवचूर्णिः - निराशंसश्च इहपरलोकाशामुक्तः, चशब्दात्क्रोधादिरहितश्च ॥३४॥

अवचूरिः - वैराग्यभावनामाह - सुवि० ॥ सुविदितजगत्स्वभावः, निःसंगः, निर्भयो निराशश्चेहपरलोकाशाविमुक्तः चशब्दात् क्रोधादिरहितश्च य एवं वैराग्यभाविनमना स ध्याने सुनिश्चलः स्यात् ॥३४॥

टीका - वैराग्यभावनामाह - निस्सङ्गो विषयस्नेहरहितः, निर्भयः सप्तभयवर्जितः, निराशः इहपरलोकाशाविमुक्तः, शेषं स्पष्टम् । उक्ता भावनाः ॥३४॥

निञ्चं चिय जुवइपसूनपुंसगकुसीलवज्जियं जइणो ।

ठाणं वियणं भणियं, विसेसओ ज्ञाणकालंमि ॥३५॥

अर्थलेशः - भावनाद्वारं व्याख्यातम्, देशद्वारमाह - निञ्चं गाथा ॥ यतेः साधोर्नित्यमपि युवतिपशुनपुंसककुशीलवर्जितं स्थानं भणितं भवति । किं विशिष्टं स्थानम् ? विजनं लोकरहितं ध्यानकाले विशेषतः । एवंविधं स्थानं भणितम् ॥३५॥

जूईय-रसोल-मेंठा वट्टा उब्भामगादिणो जे य ।

एए होंति कुसीला वज्जेयव्वा पयत्तेणं ॥३६॥

जूईय गाथा ॥ एते कुशीला भवन्ति । साधुना एते यत्नेन परिवर्जयितव्याः । एते के? द्यूती द्यूतकारो युवतिर्वा । रसोला राज्ञो रसवतीकाराः, तत्र मांसादिसंस्कारादेते कुशीलाः । मिंठा हस्तिपालाः, चट्टा लेखशालिका ते हास्यशीला अतः कुशीलाः । उद्भ्रामकाः तालाकुट्टनकारिणः यद्वा नटविटाः इत्यादयो ये धर्मरहितास्ते कुशीलाः स्युः ॥३६॥

दीपिका - अथ देशद्वारम् - यतेर्नित्यमपि युवत्यादिवर्जितं विजनं स्थानं भणितम्, विशेषतो ध्यानकाले । तत्र कुशीला द्यूतिमुख्याः, उक्तं च,

‘जूईयरसोलमिंठा, चट्टा उब्भामगाइणो जे य । एए हुंति कुसीला, वज्जेयव्वा पयत्तेणं’ ॥१॥

द्यूतिनो - द्यूतकाराः, रसोलाः - स्थानपाला आरक्षकाद्याः, रसोलाः - कल्पपाला वा , मिंठा -

अश्वेभाद्युपासकाः । चट्टाश्छात्रदासादयः । उद्भ्रामकाः - स्वैरिणः, आदिशब्दाद् याचकादयश्च, एते कुशीला उच्यन्ते । एतदवशीकृतयोगानां स्थानम् ॥ ३५ ॥

अवचूर्णिः - देश[द्वार]माह- नित्यमेव, न केवलं ध्यानकाले, कुशीलाः द्यूतकारादयः, स्थानं युवत्यादिव्यतिरिक्तशेषजनापेक्षया विगतजनं विजनम् ॥ ३५ ॥

अवचूरिः - मूलद्वारं गतम्, देशमाह - निश्च० ॥ नित्यमेव न केवलं ध्यानकाले युवति-पशुनपुंसककुशीलपरिवर्जितं कुशीला द्यूतकारादयो यतः साधोः स्थानं युवत्यादिव्यतिरिक्तशेषजनापेक्षया विगतजनं विजनं भणितमर्हद्भिः । इदमेवंभूतं नित्यमेव विशेषतो ध्यानकाले परिणतो योगादिनाऽन्यत्र ध्यानस्याराधयितुमशक्यत्वात् ॥ ३५ ॥

टीका - देशद्वारमाह— स्पष्टा ॥ ३५ ॥

थिरकयजोगाणं पुण मुणीण झाणे सुनिश्चलमणाणं ।

गामंमि जणाइण्णे, सुण्णे रण्णे व ण विसेसो ॥ ३६ ॥

अर्थलेशः - थिर गाथा ॥ पुनर्मुनीनां ध्याने सुनिश्चलमनसां जनाकीर्णं लोकव्याकुले ग्रामे शून्यगृहे वा अरण्ये वा शून्यवनमध्ये विशेषो न भवति । किं विशिष्टानां मुनीनाम्? स्थिरकृतयोगानां निश्चलीकृतमनोवाक्कायव्यापाराणाम् ॥ ३७ ॥

दीपिका - स्थिराः संहननधृतिभ्याम्, तथा कृता योगा ज्ञानादिभावनादिव्यापाराः सत्त्वसूत्रतपोमुख्या वा यैस्ते अभ्यस्तयोगा इत्यर्थः । स्थिराश्च ते कृतयोगाश्च तेषाम्, मुनीनां ध्याने, सुष्ठु निश्चलमनसाम्, जनैराकीर्णं पूर्णं ग्रामे शून्येऽरण्ये वा न विशेषः ॥ ३६ ॥

अवचूर्णिः - स्थिराः संहननधृतिभ्यां बलवन्तः, कृताः अभ्यस्ताः योगाः ज्ञानादिभावनादिव्यापारा यैस्ते स्थिरकृतयोगास्तेषां, ग्रामे जनाकीर्णं शून्येऽरण्ये वा ॥ ३६ ॥

अवचूरिः - इत्थमपरिणतयोगादीनामुक्तमथ परिणतयोगादीनधिकृत्य विशेषमाह - थिर० ॥ स्थिराः संहनन-मनोधृतिभ्यां बलवन्तः कृता अभ्यस्ता योगा ज्ञानादिभावनाव्यापाराः स च सूत्रतपप्रभृतयो यैस्ते तथा स्थिराश्च ते योगाश्च तेषां मुनीनां ध्याने धर्मध्याने सुनिश्चलमनसां स्थानं प्रति ग्रामे जनाकीर्णं शून्येऽरण्ये वा न विशेषः ॥ ३६ ॥

टीका - इदमकृतध्यानाभ्यासानां स्थानमुक्तम्, कृताभ्यासानां त्वाह - स्थिरा धृतिसंहननाभ्यां बलवन्तः कृतयोगाः स्वभ्यस्तज्ञानादिभावनाव्यापारास्तेषां मुनीनां ध्याने सुनिश्चलमतीनाम् ॥ ३६ ॥

तो जत्थ समाहाणं, होज्ज मणोवयणकायजोगाणं ।

भूओवरोहरहिओ, सो देसो झायमाणस्स ॥ ३७ ॥

अर्थलेशः - तो जत्थ गाथा ॥ ततः कारणाद् यत्र स्थाने मनोवाक्काययोगानां समाधानं समाधानं- समाधिप्रापणं भवेत् । ध्यानकर्तुः स देशः स्थानकविशेषो योग्यो भवति । किं लक्षणो देशः ? भूतोपरोधरहितः भूतानि पृथ्व्यादयो जीवास्तेषामुपरोधो विनाशस्तेन रहित इत्यर्थः ॥३८॥

दीपिका - यत्र देशे मनोवचनकाययोगानां समाधानं स्वास्थ्यं भवेत् । ननु मनःसमाधिरस्तु, वाक्कायसमाधिभ्यां तु किम् ? तन्मयध्यानाभावात्, उच्यते, तयोः समाधिर्मनोयोगोपकारीति ध्यानं तदात्मकं स्यादेव, यथेदृग्वाग् वाच्येति ध्यात्वा वक्तुर्वाचिकं ध्यानम्, संलीनाङ्गस्याऽस्याऽयतनात्यागः कायिकम् । तथा यो भूतानामुपरोधः संघट्टनादिस्तद्रहितश्च, यथा स देशो ध्यायत उचितः ॥३७॥

अवचूर्णिः - आह- वाक्काययोगसमाधानमत्र कोपयुज्यते ? उच्यते, तत्समाधानं मनोयोगोपकारकम्, ध्यानमपि तदात्मकं स्यादेव, यथा-

‘एवंविहा गिरा मे वत्तव्वा एरिसि न वत्तव्वा ।

इअ वेआलिअवक्कस्स भासओ वाइअं झाणं ॥ १॥’ तथा-

‘सुसमाहिअकरपायस्स अकज्जे कारणंमि जयणाए ।

किरिआकरणं जं तं काइअझाणं भवे जइणो ॥२॥’

भूतोपघातरहितः, भूतानि पृथिव्यादीनि उपरोधः तत्संघट्टनादिलक्षणस्तेन रहितो यः, तथा अनृतादत्तादानमैथुनपरिग्रहाद्युपरोधरहितश्च स देशो ध्यायत उचितः ॥३७॥

अवचूरिः - तो ज० ॥ ततो यत्र ग्रामादौ स्थाने समाधानं स्वास्थ्यं स्यान्मनोवाक्काययोगानाम् । आह - मनोयोगसमाधानमस्तु वाक्काययोगसमाधानं तत्र कोपयुज्यते, न हि तन्मयं ध्यानं भवत्यत्रोच्यते - तत्समाधानं तावन्मनोयोगोपकारकम्, ध्यानमपि च तदात्मकं स्यादेव, यथोक्तम् -

“एवंविहा गिरा मे वत्तव्वा एरिसी न वत्तव्वा । इअ वेआलिअवक्कस्स भासओ वाइअं झाणं ॥१॥ तथा -

सुसमाहिअकरपायस्स अकज्जे कारणंमि जयणाए । किरिआकरणं जं तं काइअझाणं तु भवे जइणो ॥२॥

भूतानि पृथिव्यादीनि उपरोधस्तं घट्टनादिलक्षणस्तेन रहितः । एकग्रहे तज्जातीयग्रहणेऽनृतादत्ता-दानमैथुनपरिग्रहाद्युपरोधरहितश्च यः स देशो ध्यायत उचित इति शेषः ॥३७॥ द्वार-२

टीका - यतश्चैवमत आह- भूतोपरोधरहितः भूतानां प्राणिनां उपरोधः उपघातस्तेन रहितः । उपलक्षणत्वादनृतादत्तादानमैथुनपरिग्रहोपघातरहितश्च । गतं देशद्वारम् ॥ ३७ ॥

कालोऽवि सोच्चिय, जहिं जोगसमाहाणमुत्तमं लहइ ।

न उ दिवसनिसावेलाइनियमणं झाइणो भणियं ॥३८॥

अर्थलेशः - देशद्वारं व्याख्यातम्, कालद्वारमाह कालो गाथा ॥ ध्यानकर्तुः स एव कालो योग्यः स्याद् यत्र काले उत्तमं योगसमाधानं मनोवाक्कायव्यापाराणां समाधिप्रापणं लभते तु पुनः ध्यानकर्तुः

दिवसनिशादिवेलानियमनं निश्चयकरणं न विद्यते न भणितम् ॥३९॥

दीपिका - अथ कालद्वारम्- कालोऽपि स एव ध्यानार्हः यत्र ध्याता योगानां समाधानमुत्तमं लभते, न तु दिवसनिशादिवेलाया नियमनं नियन्त्रणं ध्यायिनो भणितम्, ॥ ३८॥ द्वा० ३

अवचूर्णिः - कालोऽपि स एव ध्यानोचितः ॥ ३८॥

अवचूरिः - कालमाह- कालो० ॥ कालोऽपि स एव ध्यानोचित इति गम्यम् । यत्र काले योगसमाधानं मनोयोगादिस्वास्थ्यं प्रधानं लभते, न तु नैव दिवसनिशादिवेलानियमनं ध्यायिनो भणितम् ॥३८॥ गतं द्वारम् ३ ।

टीका - गतं देशद्वारम्, कालद्वारमाह- स्पष्टा, नवरं वेला मुहूर्तादि ॥ ३८ ॥

जञ्जिय देहावस्था, जिया ण झाणोवरोहिणी होइ ।

झाइजा तदवस्थो, ठिओ निसण्णो निवण्णो वा ॥३९॥

अर्थलेशः - कालद्वारं व्याख्यातम्, अथासनविशेषद्वारमाह - जञ्जिय गाथा ॥ जीवानां यैव देहावस्था - पर्यङ्काद्यासनस्थितिः ध्यानोपरोधिनी ध्यानसाधनकारणं भवति। साधुः तदवस्थः तस्याम् अवस्थायां पर्यङ्काद्यासनरूपायां स्थितः सन् स्थित ऊर्ध्वस्थानेन निषण्णुपविष्टो वा निविण्णः शयितो वा ध्यायेद् ध्यानं कुर्यात् ॥४०॥

दीपिका - अथासनद्वारम् - यैव निषण्णतादिरूपा देहावस्था, जिताऽभ्यस्ता, ध्यानस्योपरोधिनी पीडाकारिणी न स्यात्, सैवावस्था यस्य स तदवस्थः, स्थितः कायोत्सर्गे, निषण्ण उपविष्टः, निविण्णः- शयितो वा ध्यायेत् ॥ ३९ ॥

अवचूर्णिः - आसनमाह- यैव देहावस्था निषण्णतादिरूपा जिताऽभ्यस्ता तथानुष्ठीयमाना, न ध्यानोपरोधिनी स्यात् नाधिकृतधर्मध्यानपीडाकारी स्यात्, स्थितः कायोत्सर्गेण ईषन्नतादिना, निषन्नः उपविष्टः वीरासनादिना, निर्विन्नः शयितो दण्डायतादिना, वा विकल्पार्थे ॥३९॥

अवचूरिः - आसनविशेषमाह- जच्चि० ॥ यैव देहावस्था निषण्णतादिरूपा जिता अभ्यस्ता तथाऽनुष्ठीयमाना न ध्यानोपरोधिनी भवति नाधिकृतधर्मध्यानपीडाकारी स्यादिति ध्यायेत् तदवस्थः स्थितः कायोत्सर्गेण ईषन्नतादिना निषण्ण उपविष्टो वीरासनादिना निविण्णः शयितो दण्डायतादिना वा विकल्पार्थः ॥३९॥

टीका - आसनविशेषद्वारमाह- यैव देहावस्था जिताऽभ्यस्ता न ध्यानोपरोधिनी ध्यानावारिका भवति, तदवस्थो ध्यानं ध्यायेद् ध्यानं कुर्वीत। स्थितः कायोत्सर्गेण निषण्ण आसीनो वीरासनादिना, निवन्नः सुप्तो दण्डायतादिना ॥ ३९ ॥

सव्वासु वट्टमाणा, मुणओ जं देसकालचेट्टासु ।

वरकेवलाइलाभं, पत्ता बहुसो समियपावा ॥ ४० ॥

अर्थलेशः - सव्वासु गाथा ॥ यद् यस्मात् कारणाद् मुनयः सर्वासु देशकालावस्थासु वर्तमाना वरकेवलदिलाभं प्राप्ताः। तत्र देशो ग्रामादिः, कालो घटिकादि, चेष्टा पर्यङ्काद्यासनरूपा ज्ञेया । किं विशिष्टा मुनयः? बहुशो बहून् वारान् ध्यानबलेन शमितपापाः ॥४१॥

दीपिका - यतः चेष्टा देहावस्था उच्यन्ते । देशश्च कालश्च चेष्टाश्च देशकालचेष्टास्तासु, सर्वासु देशकालचेष्टासु वर्तमानाः शान्तपापाः सन्तो मुनयो वरकेवलज्ञानमनोज्ञानादिलाभं प्राप्ता बहुशः, केवलज्ञानवर्जमनेकवारान् ॥४०॥

अवचूर्णिः - अथ- किं देशकाला[सना]नामनियमः? उच्यते- सर्वासु देशकालचेष्टासु, चेष्टा देहावस्था, वर्तमाना मुनयो यद् यस्मात्कारणात् प्रधानकेवलदिलाभं प्राप्ताः, आदर्शनः पर्यायादिग्रहः, केवलवर्जं बहुशोऽनेकशः, शमितपापाः सन्तः ॥४०॥

अवचूरिः - किं देशकालासनानामनियमः ? उच्यते- सव्वा० ॥ सर्वासु वर्तमाना मुनयो यद् यस्माद् देशकालचेष्टासु चेष्टा देहावस्था गृह्यते । वरकेवलदिलाभं प्राप्ता शमितपापाः ॥४०॥

टीका - कथं ध्यानस्य देशादीनामनियम इत्याह - स्पष्टा । नवरं चेष्टा देहावस्था ॥४०॥

तो देसकालचेष्टानियमो ज्ञाणस्स नत्थि समयंमि ।

जोगाण समाहाणं, जह होइ तहा पयइयव्वं ॥४१॥

अर्थलेशः - तो देस गाथा । ततः कारणात् । समये सिद्धान्ते ध्यानस्य देशकालचेष्टानियमो नास्ति । यथा योगानां समाधानं भवति तथा ध्यानकर्त्रा प्रयतितव्यम् ॥४२॥

दीपिका - योगानां मनोवाक्कायानां समाधानं भवति यथा, प्रयतितव्यम् ॥४१॥

अवचूर्णिः - तस्माद् ॥४१॥

अवचूरिः - तो दे० ॥ ततो देशकालचेष्टानियमो ध्यानस्य नास्ति समये आगमे किन्तु योगानां समाधानं यथा स्यात् तथा प्रयतितव्यम् ॥४१॥ द्वार-४

टीका- [स्पष्टा] ॥४१॥

आलंबणाइ वायण-पुच्छण-परियट्टणा-णुचिंताओ ।

सामाइयाइयाइं सद्धम्मावस्सयाइं च ॥४२॥

अर्थलेशः - आसनविशेषद्वारं व्याख्यातम्, आलम्बनद्वारमाह - आलंबणा गाथा ॥ धर्मध्यानस्य तानि आलम्बनानि भवन्ति । एतानि कानि? १-वाचना २-पृच्छना, ३-परिवर्तना, ४-अनुप्रेक्षा, ५-तुशब्दाद्धर्मकथा । एतानि सम्यक्त्वसामायिकश्रुतसामायिकयोरालम्बनानि स्युः, तैर्हेतुभूतैः तयोर्लभ्यमानत्वात् । सामायिकादीनि सद्धर्मावश्यकानि च । देशविरतिसामायिक-सर्वविरतिसामायिकयोरालम्बनानि स्युः । तैस्तत् प्राप्तेः ॥४३॥

दीपिका - अथालम्बनद्वारम् - १-धर्मध्यानालम्बनानि - सूत्रार्थदानं वाचना, २-शङ्किते सूत्रादौ प्रश्नः ३-गुणनं परिवर्तना ४-मनसा सूत्रार्थचिन्तनम् अनुचिन्ता, अमूनि श्रुतधर्माश्रितानि । अथ चरणधर्माश्रितान्याह - 'सामा' आदितः प्रतिलेखनादीनि, सद्धर्माश्चारित्रधर्मस्तस्यावश्यकानि ॥४२॥

अवचूर्णिः - आलम्बनद्वारमाह - वाचना विनेयाय सूत्रार्थदानम्, शङ्किते सूत्रादौ गुरुप्रच्छनं प्रश्नः, परावर्तनं पूर्वाधीतस्यैव सूत्रादेरभ्यासकरणम्, अनुप्रेक्षा मनसैवाविस्मरणादिनिमित्तं सूत्रानुस्मरणम्, एतानि श्रुतधर्मानुगतानि वर्तन्ते, तथा सामायिकादीनि सद्धर्मावश्यकानि च, अमूनि चरणधर्मानुगतानि, सामायिकं प्रतीतमादिशब्दान्मुखवस्त्रिकाप्रत्युपेक्षणादिसामाचारीपरिग्रहः, सन्ति च तानि चारित्रधर्मावश्यकदीनि चेति विग्रहः, आवश्यकानि नियमतः करणीयानि ॥४२॥

अवचूरिः - आलम्बनद्वारमाह - आलं० ॥ धर्मध्यानारोहणार्थमालम्ब्यन्त इत्यालम्बनानि, वाचना विनेयाय सूत्रार्थदानम्, शङ्किते सूत्रादौ गुरुप्रच्छनं प्रश्नः, परावर्तनं पूर्वाधीतस्यैव सूत्रादेरभ्यासकरणम्, अनुप्रेक्षा मनसैवाविस्मरणादिनिमित्तं सूत्रानुस्मरणम् । एतानि श्रुतधर्मानुगतानि वर्तन्ते तथा सामायिकादीनि सद्धर्मावश्यकानि च इति विग्रहः । आवश्यकानि नियमतः करणीयानि ॥४२॥

टीका - धर्मध्यानावलम्बनान्याह— धर्मध्यानारोहणार्थमालम्ब्यते इत्यालम्बनानि, सद्धर्माश्चारित्रधर्मस्तस्यावश्यकान्यवश्यकृत्यानि । शेषं स्पष्टम् ॥४२॥

विसमंमि समारोहइ, दढदव्वालंबणो जहा पुरिसो ।

सुत्ताइकयालंबो, तह झाणवरं समारुहइ ॥४३॥

अर्थलेशः - विसमंमि गाथा ॥ यथा पुरुषो विषममपि प्रासादादिकं दृढद्रव्यालम्बनः सन् दृढं निश्चलं द्रव्यं काष्ठरज्ज्वादिरालम्बनं यस्य स एवंविधः समारोहति । तथा साधुरपि सूत्रवाचनादिकृतालम्बनः सन् ध्यानवरं धर्मध्यानं समारोहति ॥४४॥

दीपिका - विषमे दुर्गादौ, समारोहति सम्यगपरिक्लेशेनोर्ध्वं याति, कः? दृढं बलवत् द्रव्यं रज्ज्वादि, सूत्रादिकृतालम्बनो ध्यानवरं धर्म्यम्, ॥ ४३ ॥ द्वा० ५

अवचूर्णिः - दृढद्रव्यं रज्ज्वादि ॥४३॥

अवचूरिः - विस० ॥ विषमे दुःसञ्चरे समारोहति ऊर्ध्वं याति । दृढं बलवद् द्रव्यं रज्ज्वाद्यालम्बनं यस्य स तथाविधः सूत्रादिकृतालम्बनो वाचनादिकृतालम्बनो ध्यानवरं धर्मध्यानमित्यर्थः ॥४३॥ द्वार-५

टीका - एषामालम्बनत्वे दृष्टान्तमाह— दृढद्रव्यं रज्ज्वादि ॥४३॥

झाणप्पडिवत्तिकमो, होइ मणोजोगनिग्गहाईओ ।

भवकाले केवलिणो, सेसाण जहासमाहीए ॥ ४४ ॥

अर्थलेशः - आलम्बनद्वारं व्याख्यातम्, अथ क्रमद्वारमाह - **ज्ञाण गाथा** ॥ **केवलिनः भवकाले** मुक्तिगमनकाले **मनोयोगनिग्रहादिक ध्यानप्रतिपत्तिक्रमो भवति** । केवली मुक्तौ गच्छन् पूर्वं मनोयोगं रुणद्धि, ततो वचनयोगं ततः काययोगम् एष क्रमः। **शेषस्य** शुक्लध्यानाद्यभेदद्वयस्य धर्मध्यानस्य च **यथासमाधि** ध्यानक्रमो ज्ञेयः। कोऽपि पूर्वं मनो रुणद्धि ततो वचनं ततः कायम्, कोऽपि पूर्वं कायं रुणद्धि ततो वचनमनसी, कोऽपि वचनं रुद्ध्वा कायमनसी । एवं यथासमाधि ध्यानक्रमो ज्ञेयः। ॥४५॥

दीपिका - अथ क्रमद्वारम्— **केवलिनो भवस्य काले** शेषेऽन्तर्मुहूर्ते शैलेशीक्षणे **ध्यानस्य** प्रस्तावाच्छुक्लध्यानान्त्यभेदद्वयस्य **प्रतिपत्तेः क्रमो मनोयोगनिग्रहादिः**, आदितो वाक्कायनिग्रहः। शेषस्य धर्मध्यानस्य शुक्लाद्यभेदयोश्च प्रतिपत्तिर्योगानाश्रित्य **यथासमाधिना** प्रतिपत्तिक्रमः, परं प्रायः प्राक्कायवाग्योगरोधस्ततो मनोरोधः ॥४४॥ द्वा० ६

अवचूर्णिः - क्रमं धर्मस्य लाघवार्थं शुक्लस्य चाह— **ध्यानस्य प्रतिपत्तिक्रमः** परिपाटी, पूर्वं मनोनिग्रहस्ततो वाग्निग्रहस्ततः काययोगनिग्रहः, अयं क्रमो **भवकाले** शैलेश्यवस्थान्तर्गत**केवलिनः**, शुक्ल एवायं क्रमः, **शेषस्य** धर्मध्यानप्रतिपत्तुर्यथासमाधिना यथैव स्वास्थ्यं स्यात्तथैव प्रतिपत्तिः ॥४४॥

अवचूरिः - क्रमद्वारे लाघवार्थं धर्मस्य शुक्लस्य च [तमाह - **ज्ञाण०** ॥ **ध्यानस्य प्रतिपत्तिक्रमः** प्रतिपत्तिपरिपाट्यभिधीयते । स **भवति मनोयोगनिग्रहादिः**, प्रथमं मनोयोगनिग्रहः, ततो] वाग्योगनिग्रहः, ततः काययोगनिग्रहः । अयं क्रमः **केवलिनो भवकाले** अत्र **भवकालशब्देन** शैलेश्यवस्थान्तर्गतः अन्तर्मुहूर्तमान एव गृह्यते कालः । अयं शुक्लध्यानक्रमः **शेषस्य** धर्मध्यानप्रतिपत्तुर्योगकालावाश्रित्य **यथैव स्वास्थ्यं** स्यात् तथैव प्रतिपत्तिः ॥४४॥ द्वार-६

टीका - अथ लाघवार्थं धर्मस्य शुक्लस्य च क्रममाह— **भवकाले** भवसत्के काले - मृत्युसमये मोक्षगमनप्रत्यासन्ने शैलेश्यवस्थारूपे **केवलिनो ध्यानक्रमः**। **शेषस्य** धर्मध्यानप्रतिपत्तुर्यथासमाधिना यथास्वास्थ्यं स्यात्तथा क्रमः ॥ ४४ ॥

सुनिउणमणाइणिहणं, भूयहियं भूयभावणमहग्घं ।

अमियमजियं महत्थं, महाणुभावं महाविसयं ॥ ४५॥

झाइज्जा निरवज्जं, जिणाणआणं जगप्पईवाणं ।

अणिउणजणदुण्णेयं, नयभंगपमाणगमगहणं ॥४६॥

अर्थलेशः - आणविजयमवाए, विवागसंठाण, उ य बोधव्वा ।

एए चत्तारि पया, जायव्वा धम्मझाणस्स ॥४६॥

क्रमद्वारं व्याख्यातम्, अथ ध्यातव्यद्वारमाह - धर्मध्यानस्य एतानि चत्वारि पदानि ध्यातव्यानि

बोधव्यानि भवन्ति । एतानि कानि ? १-आज्ञाविचयो जिनाज्ञाया अभ्यासः, २-अपायविचयः सांसारिक जीवानां दुःखचिन्तनम्, ३-विपाकविचयः कर्मस्वरूपचिन्तनम्, ४-संस्थानविचयः लोकस्वरूपचिन्तनम् ।

अथैतेषां चतुर्णां पदानां व्याख्या ॥४६॥

सुणिऊण गाथा ॥ झाइजा गाथा ॥ सुधीरेवविधां जिनानामाज्ञां ध्यायेत् । किं विशिष्टाम् आज्ञाम्? **सुनिपुणाम्** अतिदक्षां जीवादितत्त्वप्ररूपकत्वात्, [त]था **अनादिनिधनां** महाविदेहेषु सदैव विद्यमानत्वात्, तथा **भूतहितां** भूतेभ्यो जीवेभ्यो हितकारिणी, अपरं **भूतभावनां** भूतानां-जीवानां भावना-विचारणा यत्र ताम्, तथा **अनर्घां** निगोदादिविचारज्ञापकत्वान्मूल्यरहिताम् अमूल्यामित्यर्थः, अपरं **महानुभावां** मुक्त्यादिसौख्यदायकत्वात् महत्प्रभावाम्, तथा **महाविषयाम्** अनन्तजीवप्रकाशकत्वात् महान् विषयो गोचरो यस्यास्तां महाविषयाम्, अपरं **निरवद्यां** निःपापाम् । किं विशिष्टानां जिनानाम् ? **जगत्प्रदीपानाम्** । किं विशिष्टाम् आज्ञाम् ? **अनिपुणजनदुर्ज्ञेयां** मूर्खजनैः ज्ञातुमशक्याम्, तथा **नयभङ्गप्रमाणगमगहनां नया** नैगमादयः सप्त तेषां **भङ्गाः** सप्तशतानि, **प्रमाणे** द्वे प्रत्यक्षपरोक्षरूपे, **गमा** सदृक्पाठाः एतैः प्रकारैर्गहनां ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्याम् ॥४७-४८॥

दीपिका - अथ ध्यातव्यमाज्ञाविचयः १-अपायविचयः २-विपाकविचयः ३-संस्थानविचयः ४-भेदाच्चतुर्द्धा, तत्र विचयश्चिन्तनेन परिचयः क्रमेणाह - **सुनिपुणां** सूक्ष्मद्रव्यादिदर्शकत्वात्, **अनादिनिधनाम्** अर्थतः शाश्वताम्, **भूतहितां** भूतं - सत्यं भाव्यते अनया सा **भूतभावना** स्याद्वादवादिनी ताम् **अनर्घ्याम्** अमूल्याम्, **अमिताम्** एकैकसूत्रस्यानन्तार्थत्वात्, **अजितां** कुतीर्थिकैः, **महान्** प्रधानोऽर्थो यस्याः पूर्वापराविरोधित्वादनुर्योगद्वारात्मकत्वा-त्रयमयत्वाच्च, **महान्** प्रभूतोऽनुभावो यस्याश्चतुर्दशपूर्विणां सर्वलब्धिमत्त्वात् ताम्, **महाविषयां** सर्वद्रव्यविषयत्वात् ॥४५॥

निरवद्यां द्वात्रिंशदलीकादिदोषाभावात्, ईदृशां **जगत्प्रदीपानां जिनानामाज्ञाप्यन्ते** सत्कर्मण्यनया जीवा इत्या[ज्ञा तामा]ज्ञां वाचम् । **अनिपुणजनदुर्ज्ञेयाम्**, **नया** नैगमाद्याः, **भङ्गा** एकविधाद्याः, **प्रमाणानि** प्रत्यक्षादीनि, **गमाः** सदृक्पाठाः तैर्गहनाम् ॥४६॥

अवचूर्णिः - ध्यातव्यं चतुर्धा— आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयभेदात्, तदेवाह— ‘आणा’ इयं गायान्यकर्तुकी । तत्राद्यमाह— **सुनैपुण्यं** च सूक्ष्मद्रव्याद्युपदर्शकत्वात्तथा मत्यादिप्रतिपादकत्वाच्च, **अनाद्यनिधनां** द्रव्यार्थादेशात्, **भूतहितां** भूताः प्राणिनस्तेषां हितां पथ्यां ‘सर्वे जीवा न हंतव्या’ इत्यादि— **भूतभावनां** भूतं -सत्यं भाव्यतेऽनयेति **भूतभावना** - अनेकान्तपरिच्छेदात्मिका, **भूतानां** वा सत्त्वानां चिलातीपुत्रादीनामिव **भावना** - वासना यस्याः सा तथा ताम्, **अनर्घ्यामविद्यमानमूल्याम्**, अथवा ऋणघ्न्याम्, **अमितामपरिमितार्थाम्**, यथा-

‘सर्व्वनईणं जा हुज्ज वालुया सर्व्वुदहीण जं उदयं ।

इतोवि अणंतगुणो अत्थो इक्कस्स सुत्तस्स ॥ १ ॥’

अमृतां वाऽमृतोपमां मृष्टां पथ्यां वा, यथा-

‘जिणवयणमोअगस्स उ रत्तिं व दिआ य खज्जमाणस्स ।

तित्तिं बुहो न वञ्चइ सहस्सोवगूढस्स ॥१॥’ तथा-

नरनिरयतिरिअसुरगणसंसारिअसव्वदुक्खरोगाणं ।

जिणवयणमेगमोसहमपवग्गदुहक्खयफल्यं ॥२॥’

अमृतां सजीवां वा, उपपत्तिक्षमत्वेन, अजितां शेषप्रवचनाज्ञाभिरपराजिताम्, यथा-

‘जीवाइवत्थुचिंतणकोसल्लगुणेणऽणणसरिसेणं ।

सेसवयणेहिं अजिअं जिणिंदवयणं महाविसयं ॥१॥’

महार्था पूर्वापराविरोधित्वाऽनुयोगद्वारात्मकत्वात्रयगर्भत्वाच्च, यदा महः पूजा तत्र तिष्ठतीति महस्था [ताम्,] यथा -

‘सव्वसुरासुरमाणुसजोइसवंतरसुपूइअं णाणं ।

जेणेह गणहराणं छुहंति चुत्रे सुरिंदावि ॥१॥’

महान् प्रधानः प्रभूतो वाऽनुभावः सामर्थ्यादिलक्षणो यस्याः सा तथा ताम्, प्रधानत्वं चतुर्दशपूर्वविदो लब्धिसम्पन्नत्वात्, प्रभूतत्वं च [प्रभूतकार्यकरणाद्, उक्तं च-] ‘पहू णं चउदसपुव्वी घडाओ घडसहस्सं करित्तए’ इत्यादि, परत्र यथा-

‘उववाओ लंतगंमि चउदसपुव्वीस्स होइ उ जहन्नो ।

उक्कोसो सव्वट्ठे सिद्धिगमो वा अकम्मस्स ॥१॥’

महाविषयां सर्वद्रव्य[व्यादि]विषयत्वात् ॥४५॥

आज्ञां वचनलक्षणाम्, नया नैगमादयस्तथा भङ्गा भङ्गकाः, प्रमाणानि द्रव्यादीनि, गमाश्चतुर्विंशतिदण्डकादयः किञ्चिद्विसदृशाः सूत्रमार्गा वा, तैर्गहना ताम् ॥४६॥

अवचूरिः - अथ ध्यातव्यमाह, तच्चतुर्भेदम् आज्ञाऽपाय-विपाक-संस्थानविचयभेदात् । तदेवाह-
आणा० गाथेयमन्यकर्तृकी ।

तत्राद्यमाह- सुनि० ॥ सुनिपुणाम् आज्ञामिति योगः नैपुण्यं च सूक्ष्मद्रव्याद्युपदर्शकत्वात्तथा मत्यादिप्रतिपादकत्वाच्च ।

उक्तं च - “सुयनारणमि नेउण्णं केवले तयणंतरं । अप्पणो सेसगाणं च जम्हा तं परिभावणं ॥”

अनाद्यनिधनाम् द्रव्यार्थादेशात्, भूतहितां भूताः प्राणिनस्तेषां हितां पथ्याम् -

“सव्वे जीवा न हंतव्वा” इत्यादि, भूतभावनां भूतं सत्यं भाव्यतेऽनयेति भूतभावना अनेकान्तपरिच्छेदात्मिका,

भूतानां वा सत्त्वानां चिलातीपुत्रादीनामिव भावना वासना यस्याः सा तथा ताम्, अनर्घाम् अविद्यमानमूल्याम् अथवा ऋणधाम् ऋणं कर्म तद्घनाम्, अमिताम्परिमितां यथा -

“सव्वनईणं जा होज्ज वालुया सव्वउदहीण जं उदयं । इतो वि अणंतगुणो अत्थो इक्कस्स सुत्तस्स ॥”

अमृतां वा अमृतोपमां मृष्टां पथ्यां वा यथा-

“जिणवयणमोदगस्स उ रत्तिं य दिवा य खज्जमाणस्स । तित्तिं बुहो न वच्चइ हेउसहस्सोवगूढस्स ॥

नरनिरयतिरियसुरगण संसारियसव्वदुक्ख-रोगाणं । जिणवयणमेगमोसहमपवग्गसुहक्खयं फलदं ॥”

अमृतां सजीवां वा उपपत्तिक्षमत्वेन अजितां शेषप्रवचनाज्ञाभिरपराजिताम्, यथा -

“जीवाइवत्थुंचितणकोसल्लगुणेणऽणणसरिसेणं । सेसवयणेहिं अजियं जिणिंदवयणं महाविसयं ॥”

महान् प्रधानोऽर्थो यस्याः तथा तां पूर्वापराविरोधित्वादन्योगद्वारात्मकत्वावयवार्थत्वाच्च प्रधानां यद्वा महा पूजा तत्र तिष्ठतीति महास्था, यथा -

“सव्वसुरासुरमाणुस-जोइसवंतरसुपूइयं णाणं । जेणेह गणहराणं, छुहंति चुण्णे सुरिंदावि ॥”

महान् प्रधानः प्रभूतो वाऽनुभावः सामर्थ्यादिलक्षणो यस्याः सा तथा ताम्, प्राधान्यं चास्याश्चतुर्दशपूर्वविदः सर्वलब्धिसम्पन्नत्वात्, प्रभूतत्वं च “पभू णं चोदसपुव्वी घडाओ घडसहस्सं करित्तए” इत्यादि, परत्र, यथा -

“उववाओ लंतगंमि, चोदस पुव्वीस्स होइ उ जहण्णो । उक्कोसो सव्वट्ठे, सिद्धिगमो वा अकम्मस्स ॥”

महाविषयां सकलद्रव्यादिविषयत्वात् ॥४५॥

झाइ० ॥ ध्यायेदिति सर्वपदक्रिया । निरवद्यामनृतादिद्वात्रिंशदोषावद्यरहितत्वात् जिनानामाज्ञां वचनलक्षणामनिपुणजनदुर्ज्ञेयाम्, नयाश्च भङ्गाश्च प्रमाणानि च गमाश्च तैर्गहना गह्वरा ताम्, नया नैगमादयो, भङ्गाः भङ्गकाः, प्रमाणानि द्रव्यादीनि यथानुयोगद्वारेषु, गमाश्चतुर्विंशतिदण्कादयः, कारणवशतो वा किञ्चित्सदृशाः सूत्रमार्गा यथा षड्जीवनिकायादौ ॥४६॥

टीका - अथ ध्यातव्यम्, तच्चतुर्था आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयभेदात् । आज्ञादीनां विविधो विशिष्टो वा चयः उपचयः । तत्राद्यभेदमाह

आज्ञां द्वादशाङ्गीरूपां जिनानां जगत्प्रदीपानां ध्यायेत् । कथम्भूताम्? सुनिपुणां सूक्ष्मार्थप्रकाशकत्वात् । अनाद्यनिधनां द्वादशाङ्गीं न कदाचिन्नासीदित्यादि । भूतहितां प्राणिदयाप्रधानाम् । भूतभावनां भूतानां चिलातीपुत्रादीनामिव भावना वासना यस्या द्वादशाङ्गीवचनमात्रश्रुतेः सकाशात् सा तथा ताम् । अनर्घ्यामूल्याम्, असङ्कल्पिताऽचिन्तितफलप्रदत्वात् । अमिताम् अपरिमितार्थाम्, अमृतां वा अमृतोपमाम्, अमरत्वदायकत्वात् । अजितां कुमतसिद्धान्तैः । महार्थां प्रधानार्थाम्, पूर्वापराविरोधित्वात् । महानुभावां महाप्रभावाम् - ‘पहू णं चउदसपुव्वी घडाउ घडसहस्सं करित्तए’ इत्यादि । महाविषयां सर्वद्रव्यविषयां - ‘दव्वउ णं सुयणाणी उवउत्तो सव्वदव्वाणि जाणइ’ इत्यादि । निरवद्यां निःपापाम् । अनिपुणजनदुर्ज्ञेयाम् । नयभङ्गप्रमाणगमगहनाम्, नया नैगमाद्याः, भङ्गा भङ्गकाः, प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि गमाः सदृशपाठाः तैर्गहनां कष्टावबोधाम् । ॥४५-४६॥

तत्थ य मइदोब्बलेणं, तव्विहायरियविरहओ वावि ।

णेयगहणत्तणेण य, णाणावरणोदएणं च ॥४७॥

हेऊदाहरणासंभवे य, सइ सुडु जं न बुज्जेज्जा ।

सव्वण्णुमयमवितहं, तहावि तं चिंतए मइमं ॥४८॥

अर्थलेशः - तत्थ य गाथा ॥ हेऊ गाथा ॥ एतैः प्रकारैः सद्भिः साधुः श्राद्धा वा यद्वस्तु सुष्ठुप्रकारेण न बुध्यते मतिमान् तथापि तद्वस्तु सर्वज्ञमतं सर्वज्ञभाषितम् अवितथं सत्यं मन्यते । एतैः कैः प्रकारैः? तत्र वस्तुनि मतिदौर्बल्येन तुच्छबुद्धिः तया, अपरं तद्विधाचार्याभावतश्चापि, तथा ज्ञेयगहनत्वेन ज्ञेयानां - निगोदादिपदार्थानां गहनत्वेन च अन्यज्ज्ञानावरणोदयेन, अपरं हेतु-उदाहरणयोरसम्भवे सति ॥४९-५०॥

दीपिका - तत्राज्ञायां मतिदौर्बल्येन तद्विधः सम्यग् व्याख्याता आचार्यस्तस्य विरहतोऽभावाज्ज्ञेयार्थस्य गहनत्वेन ज्ञानावरणोदयेन च, हेतुर्वह्यादेर्धूमवत्त्वादिः, उदाहरणं चरितकल्पितभेदम्, तयोरसम्भवे सति, सुष्ठु यद्वस्तु न बुध्यते तथापि तद्वस्तु सर्वज्ञमतमित्यवितथं चिन्तयेन् मतिमान् ॥४७-४८॥

अवचूर्णिः - तत्र तस्यामाज्ञायां मतिदौर्बल्येन बुद्धेः सम्यगर्थानवधारणेन, ज्ञेयं धर्मास्तिकायादि, तद्रहनत्वेन च ॥४७॥ कञ्चन पदार्थं प्रति हेतूदाहरणासम्भवः तस्मिन् सति, तत्र हेतुः कारको व्यञ्जकश्च, उदाहरणं चरितकल्पितभेदम्, तथापि तदबोधकारणे सत्यनवगच्छन्नपि तत् मतं चिन्तयेन्मतिमान् ॥४८॥

अवचूरिः - तत्थ० ॥ १-तत्र च मतिदौर्बल्येन बुद्धेः सम्यगर्थानवधारणेनेत्यर्थः, २-तद्विधाचार्यविरहतोऽविपरीततत्त्वप्रतिपादनकुशलः आचार्यस्तदभावादित्यर्थः, ३-ज्ञेयगहनत्वेन च ज्ञेयं धर्मास्तिकायादि, ४-ज्ञानावरणोदयेन च ज्ञानावरणोदयादेवानन्तरोक्तं मतिदौर्बल्यादित्रयं स्यात् ततश्च तदभिधाने न युक्तममीषामभिधानम् ? न, तत्कार्यस्यैव सङ्क्षेप-विस्तरत उपाधिभेदेनोक्तत्वात् ॥४७॥

हेऊ० ॥ ५-६- हेतुः कारको व्यञ्जकश्च उदाहरणं चरितकल्पितभेदम्, हेतुश्चोदाहरणं च हेतूदाहरणे तयोरसम्भवः कञ्चन पदार्थं प्रति हेतूदाहरणासम्भवात् तस्मिन् सति यद् वस्तुजातं न सुष्ठु बुद्ध्येत नातीवावगच्छेत् सर्वज्ञमतमित्यवितथं तथापि तदबोधकारणे सत्यनवगच्छन्नपि तन्मतं वस्तु वा पर्यालोचयेन्मतिमान् ॥४८॥

टीका - स्पष्टे । नवरं तत्र तस्यामाज्ञायां श्रुतरूपायाम् ॥ ४७-४८ ॥

अणुवकयपराणुगहपरायणा जं जिणा जगप्पवरा ।

जियरागदोसमोहा य, णण्णहावादिणो तेणं ॥४९॥

अर्थलेशः - अणु गाथा ॥ सुधीरेवं चिन्तयेत् । यद् यस्मात् कारणात् जगत्प्रवरा वीतरागा

अनुपकृतपरानुग्रहपरायणा स्युः । उपकारं विनापि मेघसूर्यादिवत् परेषां जीवानाम् अनुग्रहं - प्रसादं कुर्वन्ति । उभयकालं व्याख्याकरणेन सर्वजीवहितकारी जीवाजीवादितत्त्वप्ररूपणया प्रसादकारका इत्यर्थः तथा जितरागद्वेषमोहाः, तेन कारणेन अन्यथावादिनो न भवन्ति ॥५१॥

दीपिका - यज्जिनाः, अनुपकृते परैरुपकारेऽकृतेऽपि, परानुग्रहः कृपा तत्र परायणाः, जगत्प्रवराः, तेन नान्यथावादिनः, रागः प्रीतिः, द्वेषोऽप्रीतिः, मोहोऽज्ञानम्, आज्ञाविचयनामा भेदः ॥४९॥

अवचूर्णिः - रागोऽभिष्वङ्गो द्वेषोऽप्रीतिर्मोहोऽज्ञानम् ॥४९॥

अवचूरिः - किमित्येतदेवमित्यत आह - अणु० ॥ अनुपकृते परैरवर्तिते सति परानुग्रहपरायणा धर्मोपदेशादिना यद् यस्माज्जिना जगत्प्रवरा जिता रागद्वेषमोहा नान्यथावादिनस्तेन कारणात् ॥४९॥

टीका - किमित्येतदेवमित्याह- स्पष्टा ॥४९॥

रागद्वेषकसायासवादिकिरियासु वट्टमाणानां ।

इहपरलोकावाओ, झाइज्जा वज्जपरिवज्जी ॥५०॥

अर्थलेशः - आज्ञाविचयो व्याख्यातः, अथापायविचयमाह - रागद्वेष गाथा ॥ धर्मध्यानध्याता जीवानाम् इह-परलोकापायान् इहलोके कुटुम्बचिन्तादिकृष्टानि परलोके नरकादिकृष्टानि ध्यायेत् । किं विशिष्टानां जीवानाम्? रागद्वेषकषायाश्रवादिक्रियासु वर्तमानानाम् । किं विशिष्टो धर्मध्यानध्याता ? अवद्यपरिवर्जकः पापपरिहारकर्ता ॥५२॥

दीपिका - आश्रवा मिथ्यात्वाविरतियोगाः । आदिशब्दो रागादिनामनेकभेदवाची, क्रियाः कायिकाद्याः, रागादिषु क्रियासु वर्तमानानामिहपरलोकयोरपायान् कृष्टानि ध्यायेत् । यथा राग इहभवेऽपि दुःखाय, दृष्टिरागादिभेदस्तु दीर्घभवाय, एवं द्वेषादयोऽपि, अवद्यपरिवर्जी, अपायविचयनामा भेदः २ ॥५०॥

अवचूर्णिः— द्वितीयमाह- रागद्वेषकषायाश्रवादिक्रियासु वर्तमानानामिहपरलोकापायान् ध्यायेद्वर्ज्यपरिवर्जी, वर्ज्यमकृत्यं तत्परिवर्जी - अग्रमत्तः, यथा-

‘रागः सम्पद्यमानोऽपि, दुःखदो दुष्टगोचरः । महाव्याध्यभिभूतस्य, अपथ्यान्नाभिलाषवत् ॥ १ ॥

द्वेषः सम्पद्यमानोऽपि, तापयत्येव देहिनम् । कोटरस्थो ज्वलन्नाशु, दावानल इव द्रुमम् ॥ २ ॥’ तथा-

‘दृष्ट्यादिभेदभिन्नस्य, रागस्यामुष्मिकं फलम् । दीर्घः संसार एवोक्तः, सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ ३ ॥

दोसानलसंततो, इहलोए चेव दुक्खिओ जीवो । परलोगमि अ पावो, पावइ निरयानलं ततो ॥ ४ ॥

मिच्छत्तमोहिअमई, जीवो इहलोग एव दुक्खिअं । निरओवमाइ पावो, पावइ पसमाइगुणहीणो ॥ ५ ॥

अज्ञानं हि खलु कष्टम्, क्रोधादिभ्योऽपि सर्वपापेभ्यः । अर्थं हितमहितं वा, न वेत्ति येनावृत्तो लोकः ॥ ६ ॥

जीवा पाविति इहं, पाणवहादविरईए पावाए । निअसुअघायणमाई, दोसे जणगरहिए पावा ॥७॥

परलोर्गमिवि एवं, आसवकिरिआहिं अज्जिए कम्मे । जीवाणं चिरमवाया, निरयाइगईभमंताणं ॥८॥

किरियासु वट्टमाणा, काइगमाईसु दुक्खिआ जीवा । इह चेव य परलोगे, संसारपवड्डगा भणिया ॥९॥

एवं रागादिक्रियासु वर्तमानानामपायान् ध्यायेत् ॥५०॥

अवंचूरिः - द्वितीयध्यातव्यभेदमाह - राग० ॥ रागद्वेषकषायश्रवादिक्रियासु वर्तमानानामिह-
परलोकापायान् ध्यायेत् । वर्ज्यपरिवर्जी वर्ज्यम् अकृत्यं तत्परिवर्जी अप्रमत्तः । यथा रागादिक्रिया -

“रागः सम्पद्यमानोऽपि, दुःखदो दुष्टगोचरः । महाव्याध्यभिभूतस्य, अपथ्यान्नाभिलाषवत् ॥१॥

द्वेषः सम्पद्यमानोऽपि, तापयत्येव देहिनम् । कोटरस्थो ज्वलन्नाशु, दावानल इव द्रुमम् ॥२॥” तथा-

“दृष्ट्यादिभेदभिन्नस्य, रागस्यामुष्मिकं फलम् । दीर्घः संसार एवोक्तः, सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥३॥

दोसानलसंसत्तो, इह लोए चेव दुक्खिओ जीवो । परलोर्गमि य पावइ, पावो निरयानलं तत्तो ॥४॥”

कषायाः तदपायाः पुनः “कोहो पीइं पणासेइ ।” इत्यादि । “कोहो य माणो य अणिग्गहीया” इत्यादि ।
आश्रवाः कर्मबन्धहेतवो मिथ्यात्वादयः तदपायः-

“मिच्छन्तमोहियमई, जीवो इहलोग एव दुक्खाइं । निरओवमाई पावो, पसमाइगुणहीणो ॥

अज्ञानं हि खलु कष्टं, क्रोधादिभ्योऽपि सर्वपापेभ्यः । अर्थं हितमहितं वा, न वेत्ति येनावृत्तो लोकः ॥

जीवा पाविति इहं, पाणवहादविरईए पावाए । नियसुअघायणमाई, दोसे जणगरहिए पावे ॥

परलोर्गमि वि एवं, आसवकिरियाहि अज्जिए कम्मे । जीवाणं चिरमवाया, निरयाइगई भमंताणं ॥”

क्रियास्तु कायिक्यादिभेदाः एव तदपायः पुनः-

“किरियासु वट्टमाणा, काइगमाईसु दुक्खिया जीवा । इह चेव य परलोए संसारपवड्डगा भणिया ॥”

एवं रागादिक्रियासु वर्तमानानामपायान् ध्यायेत् ॥५०॥

टीका - द्वितीयं ध्यातव्यभेदमाह- रागद्वेषकषायाश्रवादिक्रियासु, आश्रवाः प्राणातिपाताद्याः,
आदिशब्दान्मिथ्यात्वाज्ञानादयः तासु वर्तमानानामिहलोकपरलोकापायान् ध्यायेत् । वर्ज्यपरिवर्जी अप्रमत्त
इत्यर्थः ॥५०॥

पयइठिइपएसाणुभावभिन्नं सुहासुहविहत्तं ।

जोगाणुभावजणियं, कम्मविवागं विचिंतेज्जा ॥५१॥

अर्थलेशः - पयइ गाथा ॥ विपाकविचयमाह । धर्मध्यानध्याता कर्मविपाकं विचिन्तयेत् । किं
विशिष्टं कर्मविपाकम् ? प्रकृतिस्थितिरसप्रदेशानुभावभिन्नं प्रकृतिः कर्मणां स्वभावः, स्थितिः कर्मणः

स्थितिकालः, रसो मनःपरिणामः तीव्रादिः, प्रदेशः कर्मणां पुद्गलाः तेषामनुभावेन विचारेण भिन्नं भेदं प्राप्तम् । तथा शुभाशुभविभक्तः, अपरं योगानुभावजनितं योगानां मनोनाकायव्यापाराणाम् अनुभावेन संयोगेन उत्पादितम् ॥५३॥

दीपिका - प्रकृतयः कर्मणां भेदा ज्ञानावरणाद्याः, स्थितिर्जघन्यादिभेदाः । प्रदेशो जीवप्रदेश-मिलितकर्मपुद्गलस्कन्धः, अनुभवो रसः, तैर्भिन्नं भेदापन्नम्, एतच्चतुर्धापि शुभाशुभाभ्यां विभक्तम् । 'जोगा' योगा मनोवाक्कायाः, अनुभावा जीवगुणा मिथ्यात्वाविरतिकषायास्तैर्जनितम्, कर्मविपाकं कर्मोदयः, विपाकविचयनामा भेदः ३ ॥५१॥

अवचूर्णिः - तृतीयमाह - प्रकृत्यादिभेदभिन्नं, शुभाशुभविभक्तं, योगानुभावजनितं, योगा मनोवचनकायाः, अनुभावो जीवगुण एव, स च मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषायास्तैर्जनितम् ॥५१॥

अवचूरिः - तृतीयमाह - पय० ॥ प्रकृति-स्थिति-प्रदेशाऽनुभावभिन्नं शुभाशुभविभक्तम् प्रकृतिशब्देनाष्टौ कर्मप्रकृतयोऽभिधीयन्ते, स्थितिः तासामेवावस्थानं जघन्यादिभेदभिन्नम्, प्रदेशशब्देन जीवप्रदेश-पुद्गलादीनां सम्बन्धोऽभिधीयन्ते, अनुभावशब्देन तु विपाकः । एते च प्रकृत्यादयः शुभाशुभभावाः स्युः । योगा मन-वचन-कायाः तैरनुभावो जीवगुण एव स च मिथ्यादर्शनाविरति-प्रमाद-कषायाः, तेन च जनितमुत्पादितं कर्मविपाकमुदयं च ॥५१॥

टीका - तृतीयमाह - प्रकृतिस्थितिप्रदेशानुभावभिन्नं शुभाशुभविभक्तं शुभाशुभत्वेन स्थापितम् । प्रकृतयो ज्ञानावरणाद्याः, स्थितिस्तासामवस्थानकालः, प्रदेशाः कर्मपुद्गलाः, अनुभावो विपाकः । योगानुभावजनितं मनोयोगादिप्रभावप्रभवं कर्मविपाकं विचिन्तयेदित्यक्षरार्थः ॥५१॥

जिणदेसियाइ लक्खणसंठाणासणविहाणमाणाइं ।

उप्पायट्ठिइभंगा-इपज्जवा जे य दव्वाणं ॥५२॥

अर्थलेशः - जिणदेसियाइ गाथा ॥ अथ संस्थानविचयमाह - धर्मध्यानध्याता जिनदेशितानि षड्द्रव्याणां लक्षणानि संस्थानासनविधानानि[विधानमानानि] चिन्तयेदिति षष्ठगाथोक्तेन सम्बन्धः । तत्र द्रव्याणि धर्मास्तिकायादीनि, धर्मास्तिकायस्य लक्षणं गतिः । कोऽर्थः ? जीवानां पुद्गलानां चासौ गत्युपग्रहकारी मत्स्यानां जलवत् ॥१॥ अधर्मास्तिकायस्य लक्षणं स्थितिः, जीवानां पुद्गलानां चासौ स्थित्युपग्रहकारी मत्स्यानां स्थलवत् ॥२॥ आकाशास्तिकायस्य लक्षणम् अवगाहः, सर्वद्रव्याणां स्थानत्वादापं घटवत् ॥३॥ पुद्गलास्तिकायस्य लक्षणं मूर्तिवर्णगन्धरसस्पर्शशब्दवत्त्वं पूरणगलनात्मकत्वं च ॥४॥ कालस्य लक्षणमतिक्रमणवत्त्वम् ॥५॥ एतान्यऽजीवाः । जीवास्तिकायलक्षणं चेतनत्वम् ॥६॥

संस्थानम् आकारः । स लोकाकाशस्य, तत्र वर्तिनां धर्माधर्मास्तिकायनैश्चयिककालानाम्, केवलिसमुद्धातगतस्य लोकपूर्तिसमये जीवस्य, कटिदत्तकरवैशाखसंस्थानस्थितपुरुषतुल्यः । वैशाखसंस्थानं

विस्तारितपादाभ्यां स्यात् । समयावलिकादिकस्य व्यावहारिककालस्य संस्थानं नृक्षेत्रतुल्यम् अल्पं सूर्यचारप्रभवत्वात् सूर्यचारश्च नृक्षेत्र एव । अन्यत्र पल्योपमादिव्यवहारः एतदपेक्षया ज्ञेयः । पुद्गलानां संस्थानं वृत्त-त्रयस्त्रादि । देहस्थितजीवानां समचतुरस्त्रादिः ।

आसनमाधारः तच्च धर्मास्तिकायादीनां लोकाकाशम् ।

विधानानि भेदास्ते च 'धम्मत्थिकाए' इत्यादि, 'धम्मत्थिकायदेसे धम्मत्थिकायपएसे' इत्यादि ।

मानानि प्रमाणानि । यथा धर्माधर्मौ लोकाकाशप्रमाणौ, आकाशं लोकालोकव्यापि, लोकाकाशम् एको जीवश्च सममात्रा, अणुरेकप्रदेशस्थायी, प्रदेशो निरंशो भागः, कालो नृक्षेत्रमानः 'उप्पायठिई'त्यादिव्याख्या **ये च द्रव्याणामुत्पादस्थितिभङ्गाश्च पर्यायास्तान्** चिन्तयेत् । कथं सर्ववस्तु उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकम्? यथा स्वर्णं घटत्वेन भग्नं मौलित्वेनोत्पन्नं स्वर्णत्वेन स्थिरमेव । गोरसं पयस्त्वेन नष्टं दधित्वेनोत्पन्नं गोरसत्वेन स्थिरम् । एवं धर्मास्तिकायादयोऽपि विवक्षितसमयसम्बन्धापेक्षयोत्पन्नाः, अतीतसमयापेक्षया विनष्टाः, द्रव्यत्वेन तु स्थिराः । आदितो गुरुलब्धादिपर्यायान् चिन्तयेत् ॥५४॥

दीपिका - जिनदेशितानि जिनोक्तानि, षण्णां द्रव्याणां लक्षणसंस्थानासनविधानमानादीनि, चिन्तयेदिति षष्ठगाथोक्तेन सह सम्बन्धः । तत्र द्रव्याणि धर्मास्तिकायादीनि । धर्मास्तिकायस्य लक्षणं गतिः, कोऽर्थः? जीवानां पुद्गलानां चाऽसौ गत्युपग्रहकारी मत्स्यानां जलवत् १ । अधर्मास्तिकायस्य लक्षणं स्थितिः, जीवानां पुद्गलानां चासौ स्थित्युपग्रहकारी, मत्स्यानां स्थलवत् २ । आकाशास्तिकायस्य लक्षणमवगाहः, सर्वद्रव्याणां स्थानत्वादपां घटवत् ३ । पुद्गलास्तिकायस्य लक्षणं मूर्तवर्णगन्धरसस्पर्शशब्दवत्त्वं पूरणगलनात्मकं च ४ । कालस्य लक्षणमतिक्रमणवत्त्वम् ५ । एतान्यजीवाः । जीवास्तिकायलक्षणं चैतन्यम् ६ । **संस्थानम्** आकारः, स लोकाकाशस्य तत्रवर्तिनां धर्माधर्मास्तिकायनैश्चयिककालानां केवलिसमुद्घातगतस्य लोकपूर्तिसमये जीवस्य कटिदत्तकरवैशाखसंस्थानस्थितपुरुषतुल्यः । वैशाखसंस्थानं विस्तारितपादाभ्यां स्यात् । समयावलिकादिकस्य व्यावहारिककालस्य संस्थानं नृक्षेत्रतुल्यं सूर्यचारप्रभवत्वात्, सूर्यचारश्च नृक्षेत्र एव, अन्यत्र पल्योपमादिव्यवहारः, एतदपेक्षया ज्ञेयः । पुद्गलानां संस्थानं वृत्त-त्रयस्त्रादि । देहस्थितजीवानां समचतुरस्त्रादि । **आसनमाधारः**, तच्च धर्मास्तिकायादीनां लोकाकाशम् । **विधानानि** भेदास्ते च 'धम्मत्थिकाए' इत्यादि, 'धम्मत्थिकायदेसे धम्मत्थिकायपएसे' इत्यादि । **मानानि** प्रमाणानि, यथा धर्माधर्माकाशलोकास्तिकाया एको जीवश्च सममात्राः, अणुरेकप्रदेशस्थायी प्रदेशो निरंशो भागः । कालो नृक्षेत्रमानः । 'उप्पायठिई'त्यादि व्याख्या - **ये च द्रव्याणां** उत्पादस्थितिभङ्गादिपर्यायास्तान् चिन्तयेत्, कथम्? सर्वं वस्तु उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकम्, यथा स्वर्णं घटत्वेन भग्नं मौलित्वेनोत्पन्नं सुवर्णत्वेन स्थिरमेव । गोरसं पयस्त्वेन नष्टं दधित्वेनोत्पन्नं गोरसत्वेन स्थिरम् । एवं धर्मास्तिकायादयोऽपि विवक्षितसमयसम्बन्धापेक्षयोत्पन्नाः, अतीतसमयापेक्षया विनष्टाः, द्रव्यत्वेन तु स्थिराः । आदितोऽगुरुलब्धादिपर्यायान् चिन्तयेत् ॥५२॥

अवचूर्णिः - चतुर्थमाह - जिनदेशितानि लक्षणसंस्थानासनविधानमानानि, विचिन्तयेदिति वक्ष्यति

षष्ठ्यां [षष्ठ] गाथायाम्, **द्रव्याणामिति** प्रतिपदमायोज्यम्, तत्र **लक्षणं** धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां गत्यादि, तथा **संस्थानं** परिमण्डलाद्यजीवानाम्, जीवशरीराणां च समचतुरस्रादि, कालस्य मनुष्यक्षेत्राकृतिः, सूर्यादिक्रियाऽभिव्यङ्ग्यो हि कालः किल मनुष्यक्षेत्र एव वर्तते, अतो य एवास्याकारः स एव कालस्योपचारतो विज्ञेयः, धर्माधर्मयोरपि लोकक्षेत्रापेक्षया भावनीयम्, तथा **आसनानि** आधारलक्षणानि धर्मास्तिकायादीनां लोकाकाशादीनि स्वस्वरूपाणि वा, तथा **विधानानि** धर्मादीनाम्, यथा-‘धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायस्स देसे धम्मत्थिकायस्स पएसे’ इत्यादि, तथा **मानानि** धर्मादीनामेवात्मीयानि, तथा **उत्पादस्थितिभङ्गादिपर्याया ये च द्रव्याणां** धर्मास्तिकायादीनां तान् विचिन्तयेत्, तत्र धर्मास्तिकायो विवक्षितसमयसम्बन्धरूपापेक्षयोत्पद्यते, तदनन्तरातीतसमयसम्बन्धरूपापेक्षया तु विनश्यति, धर्मास्तिकाय द्रव्यात्मना तु नित्यः, आदिशब्दादगुरुलघ्वादिपर्यायपरिग्रहः ॥ ५२ ॥

अवचूरिः - चतुर्थमाह - **जिण०** ॥ **जिनदेशितानि लक्षण-संस्थानाऽसन-विधान-मानानि विचिन्तयेद्** वक्ष्यति षष्ठ्यां [षष्ठ] गाथायाम् । **द्रव्याणामिति** प्रतिपदमाय्यम् । तत्र **लक्षणं** [धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां गत्यादि । **संस्थानं** पुद्गलरचनाकारलक्षणं परिमण्डलाद्यजीवानाम्, धर्माधर्मयोरपि लोकक्षेत्रापेक्षया भावनीयम् । तथा **आसनानि** आधारलक्षणानि धर्मास्तिकायादीनां लोकाकाशादीनि स्वस्वरूपाणि वा । **विधानानि** धर्मास्तिकायादीनामेव भेदान् - यथा, ‘धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायस्स देसे, धम्मत्थिकायस्स पएसे’ इत्यादि । तथा **मानानि** प्रमाणानि धर्मास्तिकायादीनामेवात्मीयात्मीयानि । **तथोत्पाद-स्थिति-भङ्गादिपर्याया ये च द्रव्याणां** धर्मास्तिकायादीनां तान् विचिन्तयेत्, धर्मास्तिकायो विवक्षितसमयसम्बन्धरूपापेक्षयोत्पद्यन्ते, तदनन्तरातीतसमयसम्बन्धरूपापेक्षया तु विनश्यति, धर्मास्तिकाय द्रव्यात्मना तु नित्यः, आदिशब्दादगुरुलघ्वादिपर्यायग्रहः ॥ ५२ ॥

टीका - चतुर्थमाह - **जिनदेशितानि लक्षणसंस्थानासनविधानमानानि द्रव्याणां** विचिन्तयेदिति षष्ठगाथापर्यन्ते सम्बन्धः । तत्र **लक्षणं** धर्मास्तिकायादीनां द्रव्याणां गत्यादि । **संस्थानं** लोकाकाशस्येव धर्माधर्मयोः, जीवानां समचतुरस्रादि, अजीवानां परिमण्डल-वृत्त-त्रयस्र-चतुरस्रा-ऽऽयतरूपम्, कालो मनुष्यक्षेत्राकृतिः, तस्य तत्रैव भावात् । तथा **आसनमाधारः** सर्वेषां लोकाकाशम् । **विधानानि** भेदाः धर्मास्तिकायः धर्मास्तिकायदेशः धर्मास्तिकायप्रदेश इत्यादि । तथा एषां **मानान्यात्मीयप्रमाणानि** । **उत्पादस्थितिभङ्गादिपर्यायाश्च ये द्रव्याणां** तत्र धर्मास्तिकायो वर्तमानसमयसम्बन्धरूपापेक्षयोत्पद्यते । अतीतसमयसम्बन्धरूपापेक्षया विनश्यति । धर्मास्तिकायद्रव्यात्मना तु नित्यः, एवं सर्वेषाम् ॥ ५२ ॥

पंचत्थिकायमइयं, लोगमणाइणिहणं जिणक्खायं ।

णामाइभेयविहियं, तिविहमहोलोयभेयाइं ॥ ५३ ॥

अर्थलेशः - **पंचत्थि** गाथा ॥ सुधीरेवविधं **लोकं** विचिन्तयेत् । किं विशिष्टं लोकम् ? **पञ्चास्तिकायमयः** १-धर्मास्तिकायः, २-अधर्मास्तिकायः, ३-आकाशास्तिकायः, ४-जीवास्तिकायः, ५-पुद्गलास्तिकायः । एतैरस्तिकायैः परिपूर्णमित्यर्थः । तथा **अनादिनिधनमाद्यंतरहितम्**, अपरं **जिनाख्यातं**

वीतरागोपदिष्टं तथा नामादिभेदविहितं चतुर्विंशतिस्तवे नामादिभिः दृष्टप्रकारैः प्ररूपितं तथा अधोलोकभेदादिभिस्त्रिविधम् - अधोलोकः १, तिर्यग्लोकः २, उर्ध्वलोकः ३, एवं त्रिभेदम् ॥५५॥

दीपिका— पञ्चास्तिकायमयम्, अस्तयः प्रदेशास्तेषां कायाः समुदाया अस्तिकायास्ते पञ्च, धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलास्तिकायरूपास्तन्मयम्। कालोऽस्तिकायो न, तस्य स्थिरत्वेन प्रदेशचयाभावात्। तथाऽनादिनिधनम्, जिनाख्यातं नामलोकादिपूर्वोक्ताष्टभेदभिन्नमधोलोकादिभेदं त्रिविधं लोकं चिन्तयेत् ॥५३॥

अवचूर्णिः - पञ्चास्तिकायमयम्, अस्तिकायाः - धर्मास्तिकायादयस्तेषां चेदं स्वरूपं—

‘जीवानां पुद्गलानां च, गत्युपग्रहकारणम्। धर्मास्तिकायो ज्ञानस्य दीपश्चक्षुष्मतो यथा ॥१॥
जीवानां पुद्गलानां च, स्थित्युपग्रहकारणम्। अधर्मः पुरुषस्येव, तिष्ठासोरवनिस्समा ॥२॥
जीवानां पुद्गलानां च, धर्माधर्मास्तिकाययोः। बदराणां घटो यद्व-दाकाशमवकाशदम् ॥३॥
ज्ञानात्मा सर्वभावज्ञः, भोक्ता कर्ता च कर्मणाम्। नानासंसारिमुक्ताख्यः जीवः प्रोक्तो जिनागमे ॥ ४॥
स्पर्शरसगन्धवर्ण-शब्दमूर्तस्वभावकाः। सङ्घातभेदनिष्पन्नाः, पुद्गला जिनदेशिताः ॥ ५ ॥’

जिनाख्यातमित्यादरख्यापनार्थत्वात् पुनरुक्तम्, उक्तं च -

‘अनुवादादरवीप्साभृशार्थविनियोगहेत्वसूयासु ।

ईषत्सम्भ्रमविस्मयगणनास्मरणेष्वपुनरुक्तम् ॥ १ ॥’ तथा नामादिभेदभिन्नं -

‘नामं ठवणा दविए, खित्ते काले भवे अ भावे अ ।

पज्जवलोगो अ तहा, अट्टविहो लोगनिक्खेवो ॥ १॥’

अर्थः पूर्ववत्, क्षेत्रलोकमधिकृत्याह-त्रिविधमधोलोकादिभेदम् ॥ ५३॥

अवचूरिः - किञ्च - पंच० ॥ पञ्चास्तिकायमयं तत्रास्तयः प्रदेशास्तेषां काया, एते च धर्मास्तिकायादयस्तेषां चेदं स्वरूपम्,

“जीवानां पुद्गलानां च, गत्युपग्रहकारणम्। धर्मास्तिकायो ज्ञानस्य, दीपश्चक्षुष्मतो यथा ॥

जीवानां पुद्गलानां च, स्थित्युपग्रहकारणम्। अधर्मः पुरुषस्येव, तिष्ठासोरवनिस्समा ॥

जीवानां पुद्गलानां च, धर्माधर्मास्तिकाययोः। बदराणां घटो यद्व-दाकाशमवकाशदम् ॥

ज्ञानात्मा सर्वभावज्ञः, भोक्ता कर्ता च कर्मणाम्। नाना संसारिमुक्ताख्यः, जीवः प्रोक्तो जिनागमे ॥

स्पर्श-रस-गन्ध-वर्ण-शब्द-मूर्तस्वभावकाः। सङ्घातभेदनिष्पन्नाः, पुद्गला जिनदेशिताः ॥

लोकम् अनाद्यनिधनम् जिनाख्यातमित्यादरख्यापनार्थत्वात्, न पुनरुक्तः। तथा नामादिभेदभिन्नम्,

“नामं ठवणा दविए, खित्ते काले भवे अ भावे य । पज्जवलोगो य तहा, अट्टविहो लोगनिक्खेवो ।

अर्थः पूर्ववत्, क्षेत्रलोकमधिकृत्याह - त्रिविधमधोलोकभेदादिम् ॥५३॥

टीका - किञ्च - नामादिभेदविहितं नामस्थापनादिभेदैश्चतुर्विंशतिस्तवे स्थापितम्, त्रिविधम-
धोलोकोर्ध्वलोकतिर्यग्लोकभेदात् ॥५३॥

खिड़वलयदीवसागरनरयविमाणभवणाइसंठाणं ।

वोमाइपइट्टाणं, निययं लोगडिइविहाणं ॥ ५४ ॥

अर्थलेशः खिड़ गाथा ॥ सुधीर्नियतं लोकस्थितिविधानं लोकस्य संस्थानप्रकारं चिन्तयेत् । किं
विशिष्टं लोकस्थितिविधानम्? क्षितिवलयद्वीपसागरनरकविमानभवनादिसंस्थानम् । क्षिति पृथ्वी, वलयानि
घनोदधिघनवाततनुवातसंज्ञानि, द्वीपाः सागराश्च असङ्ख्येयाः, नरकाः सप्त, विमानानि ज्योतिष्कसौधर्मदेव-
लोकादीनि, भवनानि असुरकुमारादीनाम् आदिशब्दान्मेरुपर्वतादयः पदार्थाः । तेषां संस्थानं रचना यत्र तथा
व्योमादिप्रतिष्ठानम् आकाशादिप्रतिष्ठासहितम् ॥ ५६ ॥

दीपिका— तत्र च - क्षितयो धर्माद्याः ईषत्प्राग्भारान्ताः ८ । वलयानि घनोदधिघनतनुवातात्मकानि
भूमिसप्तकोपरिक्षेपीणि, द्वीपाव्ययोऽसङ्ख्याः, निरया - नरकाः, विमानानि ज्योतिष्कादीनामनुत्तरान्तानाम्,
भवान्यसुरादीनाम्, आदितो व्यन्तरपुराणि तेषां क्षितिवलयादीनां संस्थानमाकारविशेषं, ('वोमाइ') आदितो
वाय्वादौ प्रतिष्ठानमवस्थितिर्यस्य तद्, नियतं शाश्वतम्, लोकस्थितिविधानं प्रकारस्तच्चिन्तयेत् । उक्तः संस्थानविचयो
धर्मध्यानस्य तुर्यो भेदः ४ ॥ ५६ ॥

अवचूर्णिः - तस्मिन्नेव क्षेत्रलोके इदं विचिन्तयेद्— क्षितयो धर्माद्या ईषत्प्राग्भारावसाना अष्टौ
भूमयः, वलयानि घनोदधिघनतनुवातात्मकानि धर्मादिसप्तपृथिवीपरिक्षेपीण्येकविंशतिः, द्वीपाः सागराश्चासङ्ख्येयाः,
निरयाः सीमन्तकाद्याः, विमानानि ज्योतिष्कादिसम्बन्धीनि, भवनानि असुरादिदशनिकायसम्बन्धीनि,
आदिशब्दादसङ्ख्येयव्यन्तरनगरपरिग्रहः, एतेषां संस्थानं विचिन्तयेत्, तथा व्योम आकाशम्,
आदिशब्दाद्वाय्वादिपरिग्रहः, व्योमादौ प्रतिष्ठानमस्येति तत्तथा, लोकस्थितिविधानम्, विधानं प्रकारः, लोकस्य
स्थितिर्मर्यादा तद्विधानम्, नियतं नित्यं शाश्वतं चिन्तयेत् ॥५४॥

अवचूरिः - किञ्च तस्मिन्नेव क्षेत्रलोके इदं चेदं च विचिन्तयेदित्याह - खिड़० ॥ क्षितयो
धर्माद्या ईषत्प्राग्भारावसाना अष्टौ भूमयः । वलयानि घनोदधि-घनवात-तनुवातात्मकानि धर्मादि-
सप्तपृथिवीपरिक्षेपीण्येकविंशतिः । द्वीपाः । सागराः असंख्येयाः । निरयाः सीमन्तकाद्याः विमानानि
द्योतकादिसम्बन्धीनि । भवनानि भवनवास्यालयलक्षणानि । आदिशब्दाद् व्यन्तरनगरग्रहः । एतेषां
संस्थानमाकारविशेषलक्षणं चिन्तयेद्, व्योम आकाशम्, आदिशब्दाद् वाय्वादिग्रहः, व्योमादौ प्रतिष्ठानमस्य
तत्, लोकस्थितिविधानमिति योगः, विधानं प्रकारः लोकस्य स्थितिः मर्यादा तद्विधानं नियतं नित्यं -
शाश्वतं विचिन्तयेत् ॥५४॥

टीका - इदं च लोकमध्ये चिन्तयेदित्याह - क्षितयो रत्नप्रभाद्याः ईषत्प्राग्भारा च, वलयानि

घनोदधिघनवाततनुवाताख्यानि, द्वीपादि प्रतीतम्, व्योमादिप्रतिष्ठानं नियतं शाश्वतम्। लोकस्थितिविधानं लोकस्थितिप्रकारम् ॥५४॥

उवओगलक्खणमणाइनिहणमत्थंतरं सरीराओ ।

जीवमरूपिं कारिं, भोइं च सयस्स कम्मस्स ॥५५॥

अर्थलेशः - उवओ गाथा ॥ सुधीर्जीवम् अरूपिणं मनसि कृत्वा ध्यायेत् । किं विशिष्टं जीवम्? उपयोगलक्षणं चेतनालक्षणं तथा अनादिनिधनम्, अपरं शरीरात् अर्थान्तरं पृथक्भूतम्, अपरं स्वकस्य कर्मणो भोक्तारम् ॥५७॥

दीपिका- प्रसङ्गाद् ध्यातव्यविशेषमाह— उपयोगः साकारानाकारादिलक्षणं यस्य, शरीरादर्थान्तरं पृथक्भूतम्, जीवमरूपिणम्, कर्मणः कर्तारम्, स्वकस्य कर्मणो भोक्तारम् ॥५५॥

अवचूर्णिः - अर्थान्तरं पृथक्भूतं शरीरात् शरीरेभ्यः ॥ ५५ ॥

अवचूरिः - उव० उपयोगलक्षणम् अनाद्यनिधनम् अर्थान्तरं पृथक्भूतम् शरीराद् अरूपिणं कर्तारं कर्मण इति गम्यम्, भोक्तारं स्वस्य कर्मणः ॥५५॥

टीका- किञ्च - उपयोगश्चैतन्यं तल्लक्षणमनादिनिधनम्, भवप्रवाहापेक्षया नित्यम्, शरीरादर्थान्तरं पृथक्भूतम् जीवमरूपिणम् कारिणम् भोगिनं स्वकस्य कर्मणः ॥५५॥

तस्स य सकम्मजणियं, जम्माइजलं कसायपायालं ।

वसणसयसावयमणं मोहावत्तं महाभीमं ॥५६॥

अण्णाणमारुएरियसंजोगविजोगवीइसंताणं ।

संसारसागरमणोरपारमसुहं विचिंतेज्जा ॥ ५७ ॥

तस्स य संतरणसहं सम्महंसणसुबंध्यणमणहं ।

णाणमयकण्णधारं, चारित्तमयं महापोयं ॥ ५८ ॥

संवरकयनिच्छिहं, तवपवणाइद्धजइवणतरवेगं ।

वेरग्गमग्गपडियं, विसोत्तियावीइनिक्खोभं ॥ ५९ ॥

आरोहुं मुणिवणिग्या, महग्घसीलंगरयणपडिपुत्रं ।

जंह तं निव्वाणपुरं सिग्घमविग्घेण पाविति ॥६०॥

अर्थलेशः - तस्स य गाथा ॥ अण्णाण गाथा ॥ सुधीः तस्य जीवस्य एवंविधं संसारसागरं चिन्तयेत् । किं विशिष्टं संसारसागरम् ? स्वकर्मजनितं निजकर्मोपाजितम्, तथा जन्मादिजलं जन्मजरामरणादिपानीयसहितम्, अपरं कषायपातालं चत्वारकषायाः पातालकलशा यत्र, तथा व्यसनशतश्वापदं कष्टशतजलचरजीवसहितम्, अपरम् इदं मोहावर्त्तं प्रत्यक्षधनधान्यभार्यादिमोहरूपो

जलभ्रमिरूप आवर्तो यत्र तथा महाभीमम् अतिरौद्रम्, अपरमज्ञानमारुतेनेरितं संयोगवियोगवीचिसन्तानम्, तथा अणोरपारं पाररहितम्, तथा अशुभम् ॥५८-५९॥

तस्स य गाथा ॥ संवर गाथा ॥ आरोहुं गाथा ॥ मुनिवणिजा चारित्रमयं महापोतम् आरुह्य यथा परिनिर्वाणपुरं मुक्तिनगरं यथा शीघ्रं प्राप्नुवन्ति सुधीस्तथा चिन्तयेत् । किं विशिष्टं चारित्रमयं महापोतम् ? तस्य संसारसमुद्रस्य सन्तरणसमर्थः, सम्यग्दर्शनसुबन्धनमहार्घ्यम् सम्यक्त्वमेव सुष्ठु बन्धनं तेन महार्घं - बहुमूल्यम्, अपरं ज्ञानमयकर्णधारम् ज्ञानरूपः कर्णधारो बेडीवाहो यत्र, तथा संवरकृतनिश्छिद्रम्, अपरं तपःपवनाद्विद्धय[ज]वनतरवेगं तपःपवनेन आबद्धस्तीव्रो वेगो यस्य, तथा वैराग्यमार्गपतितम्, अपरं विश्रोतसिका मनोव्याकुलताभा एव वीचयः ताभिरक्षोभ्यम्, अपरं महार्घशीलाङ्गरत्नपरिपूर्णम् ॥६०-६१-६२॥

दीपिका - तस्य जीवस्य स्वकर्मजनितं संसारसागरं चिन्तयेत्, किम्भूतं सागरम् ? जन्मादिजलं जन्मादय एव जलं यत्र, कषायपातालकलशम्, व्यसनशतश्वापदवन्तम्, 'मण'शब्दो मत्वर्थे, मोह एवावर्तो यत्र । अज्ञानमेव मारुतो वायुस्तेनेरितः प्रेरितः संयोगवियोगरूपो वीचीसन्तानः कल्लोलपरम्परा यस्मिन् तम्, 'अणोरपारं' अनाद्यनन्तम्, अशुभं विचिन्तयेत् ॥५६-५७॥

तस्य च संसारसागरस्य 'सन्तरणसहं' तरणाय क्षमम्, तथा सम्यग्दर्शनमेव सुबन्धनं यस्य तम्, अनघं निःपापम्, अनर्घ्यममूल्यं वा, ज्ञानमयः कर्णधारो बेडीवाहो यत्र तम्, चारित्रमयं चारित्रात्मकम्, महापोतम्, संवरेण निःछिद्रीकृतम्, तपःपवनेनाऽऽविद्धस्य प्रेरितस्य जवनतरः शीघ्रतरो वेगो यस्य तम्, वैराग्यमार्गे पतितम्, विश्रोतसिका अपध्यानं ता एव वीचयस्ताभिर्निःक्षोभ्यम्, मुनय एव वणिज आरुह्य, किम्भूतं पोतम्? महार्घाणि शीलाङ्गानि पृथिव्याद्यारम्भत्यागरूपाणि तान्येव रत्नानि तैः प्रतिपूर्णं भृतम्, यथा परिनिर्वाणपुरं मुक्तिस्तत्पुरं शीघ्रमविघ्नेन प्राप्नुवन्ति ॥ ५८-५९-६० ॥

अवचूर्णिः - तस्य च जीवस्य स्वकर्मजनितम्, संसारसागरमिति वक्ष्यति, व्यसनशतश्वापदवन्तम्, व्यसनानि दुःखानि द्यूतादीनि वा ॥ ५६ ॥

अज्ञानमारुतेनेरितः प्रेरितः, संयोगवियोगवीचिसन्तानो यस्मिन् स तथा तम् ॥ ५७ ॥

अनघम्, ज्ञानमयः कर्णधारः निर्यामकविशेषो यस्मिन् स तथा तम्, चारित्रात्मकं महापोतं विचिन्तयेत् ॥ ५८ ॥

संवरेण कृतं निश्छिद्रम्, तपःपवनेनाऽऽविद्धः प्रेरितः जवनतरः शीघ्रतरो वेगो यस्य स तथा तम्, वैराग्यमार्गे पतितं गतं विश्रोतसिकाः अपध्यानानि ॥ ५९ ॥

मुनिवणिजः, पोत एव विशेष्यते - महार्घाणि शीलाङ्गानि पृथिवीकायसमारम्भपरित्यागादीनि, तान्येव रत्नानि तैः परिपूर्णस्तम्, यथा तन्निर्वाणपुरं शीघ्रमविघ्नेन प्राप्नुवन्ति तथा विचिन्तयेत् ॥६०॥

अवचूरिः - तस्स० ॥ तस्य जीवस्य स्वकर्मजनितं संसारसागरमिति वक्ष्यति । जन्मादयो

आदेर्जरामरणग्रहः बहुत्वज्जलमिव जलं यस्मिन्, कषायाः अगाधभवजननसामान्येन पातालमिव पातालम्, व्यसनशतश्वापदवन्तं व्यसनानि दुःखानि द्यूतादीनि वा, 'मणं'ति देशीशब्दो मत्वर्थीयः, मोहावर्तम्, विशिष्टभ्रमिजनकत्वाद्, अतिभया-नकम् ॥५६॥

अण्णा० ॥ अज्ञानमारुतेनेरितः प्रेरितः संयोग-वियोग-वीचिसन्तानो यस्मिन् स तथा तम्, 'अणोरपारं'ति अनाद्यपर्यवसितम्, अशुभं चिन्तयेत्, तस्य गुणरहितस्य जीवस्य ॥५७॥

तस्स० ॥ तस्य च संसारसागरस्य संतरणसहं समर्थम्, सम्यग्दर्शनमेव शोभनं बन्धनं यस्य स तथा तम्, अनघम् अपापम्, ज्ञानमयः कर्णधारो निर्यामकविशेषो यस्मिन् स तथा तम्, चारित्रमयं चारित्रात्मकं महापोतं विचिन्तयेत् ॥५८॥

संव० ॥ आश्रवनिरोधः संवरस्तेन कृतं निश्छिद्रं स्थगितरन्ध्रमित्यर्थः, तपःपवनस्तेनऽऽविद्धस्य प्रेरितस्य जवनतरः शीघ्रतरो वेगः यस्य स तथा तम्, वैराग्यमेवेष्टपुरप्रापकत्वान्मार्गस्तस्मिन् पतितः गतः, विश्रोतसिका अपध्यानानि ता एवेष्टपुरप्राप्तिविघ्नहेतुत्वाद्दीचयस्ताभिर्निक्षोभ्यः निष्प्रकम्पस्तम् ॥५९॥

आरो० ॥ आरुह्य मुनिवणिजोऽतिनिपुणमाय-व्ययपूर्वकं प्रवृत्तेः । पोत एव विशिष्यते - महार्घाणि शीलाङ्गानि पृथिवीकायसमारम्भपरित्यागादीनि तान्येव रत्नानि, तैः परिपूर्णस्तम्, यथा तत् प्रक्रान्तं निर्वाणपुरं शीघ्रमविघ्नेन प्राप्नुवन्ति तथा विचिन्तयेत् ॥६०॥

टीका - तस्य जीवस्य गुणरहितस्य संसारसागरं विचिन्तयेत् । किम्भूतम्? स्वकर्मजनितं जन्मादिजलं कषायपातालकलशम् । मणशब्दो देश्यो मत्वर्थीयः ततो व्यसनशतश्वापदवन्तं मोहावर्तं महाभीमम् । अज्ञानमारुतेरितसंयोगवियोगवीचिसन्तानम्, अणोरपारम् अपारम् अशुभम् ॥५६-५७॥

तिसृभिः सम्बन्धः । तस्य संसारसागरस्य संतरणसमर्थं सम्यग्दर्शनसुबन्धनम्, अनघं निःपापम्, ज्ञानमयो ज्ञानात्मकः कर्णधारो यत्र तं चारित्रमयं महापोतम्, संवरेण कृतनिच्छिद्रं कृताश्रवरूपच्छिद्रस्थगनम्, तपःपवनस्याविद्धं ताडनं प्रेरणं तेन जवनतरवेगम्, वैराग्यमेवेष्टपुरप्रापकत्वान्मार्गस्तत्र पतितम् । विश्रोतसिका अपध्यानाद्यास्ता एव वीचयस्ताभिर्निक्षोभ्यम्, महार्घ्यशीलाङ्गरत्नप्रतिपूर्णमारुह्य मुनिवणिजो यथा तं निर्वाणपुरं शीघ्रमविघ्नेन प्राप्नुवन्ति तथा चिन्तयेदिति वर्तते ॥५८-५९-६०॥

तत्थ य तिरयणविणिओगमइयमेगंतियं निराबाहं ।

साभावियं निरुवमं, जह सोक्खं अक्खयमुवेंति ॥६१॥

अर्थलेशः - तत्थ य गाथा ॥ तत्र मुक्तिनगरे जीवा यथा अक्षयसौख्यमुपयाति । किं विशिष्टं सौख्यम् ? त्रिय[त्रि]रत्नविनियोगमयं त्रिय[त्रि]रत्नानि ज्ञानदर्शनचारित्राणि तेषां विनियोगो व्यापारः तन्मयं तत्सहितमित्यर्थः, तथा एकान्तिकः एको अन्तो संसारस्य यत्र यद्वा एकान्तिकम् एकं सुखमेव न तु दुःखम्, अपरम् अनाबाधं शूलाद्याबाधारहितं तथा स्वाभाविकम्, अपरं निरूपमं धर्मध्याता तथा चिन्तयेत् ॥६३॥

दीपिका - तत्र निवृत्तौ, त्रिरत्नी ज्ञानादिका तस्या विनियोगः क्रिया तस्मादुत्पन्नत्वात् तन्मयम्,

एकान्तिकम् एकान्तभावि, निराबाधं स्वाभाविकमकृत्रिमम्, शाश्वतम्, निरुपमम्, सौख्यं यथोपयान्ति लभन्ते तथा विचिन्तयेत् ॥ ६१ ॥

अवचूर्णिः - तत्र च निर्वाणपुरे त्रिरत्नानि ज्ञानादीनि, विनियोगश्रेषां क्रियाकरणम्, ततः प्रसूतेः तदात्मकम्, तथैकान्तिकमेकान्तभावि, यथा सौख्यमक्षयमुपयान्ति प्राप्नुवन्ति, क्रिया पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

अवचूरिः - तत्थं ॥ तत्र च निर्वाणपुरे त्रीणि रत्नानि ज्ञानादीनि विनियोगश्रेषां क्रियाकरणं तदात्मकं ततः प्रसूतेः तथा ऐकान्तिकम् एकान्तभावि [निराबाधम् स्वाभाविकं निरुपमम्] यथा सौख्यम् अक्षयमुपयान्ति प्राप्नुवन्ति तथा चिन्तयेत् ॥ ६१ ॥

टीका - तत्र च निर्वाणपुरे त्रीणि रत्नानि ज्ञानादीनि तेषां विनियोगस्तेन निर्वृत्तं त्रिरत्नमयम्, एकान्तिकम्, निराबाधम्, स्वाभाविकमकृत्रिमम्, निरुपमं यथा सौख्यमक्षयमुपयान्ति गच्छन्ति तथा चिन्तयेत् ॥ ६१ ॥

किं बहुणा ? सत्त्वं चिय, जीवाइपयत्थवित्थरोवेयं ।

सत्त्वनयसमूहमयं, झाइज्जा समयसद्भावं ॥ ६२ ॥

अर्थलेशः - किं बहुणा गाथा ॥ किं बहुणा प्रोक्तेन ? सुधीः सर्वमेव समयसद्भावं सिद्धान्ततत्त्वं ध्यायेत् । किं विशिष्टं समयसद्भावम् ? जीवादिपदार्थविस्तारोपेतं तथा सर्वनयसमूहमयम् ॥ ६२ ॥

दीपिका - किं बहुनोक्तेन ? जीवाजीवादिपदार्थविस्तारोपेतम्, समयसद्भावं सिद्धान्तस्वरूपम् ॥ ६२ ॥ उक्तं ध्यातव्यद्वारम् ।

अवचूर्णिः - किं बहुणा भाषितेन ? सर्वमेव जीवादिपदार्थविस्तारोपेतम्, सर्वनयसमूहात्मकं ध्यायेत्समयसद्भावं सिद्धान्तार्थम् ॥ ६२ ॥

अवचूरिः - किं बहु० ॥ किं बहुणा भाषितेन ? सर्वमेव जीवादिपदार्थविस्तारोपेतं सर्वनयसमूहात्मकं ध्यायेत् समयसद्भावं सिद्धान्तार्थम् ॥ ६२ ॥ द्वार-७

टीका - किं बहुणा भाषितेन ? सर्वमेव जीवादिपदार्थविस्तारोपेतम्, सर्वनयसमूहमयं ध्यायेत् । समयसद्भावं सिद्धान्तसारम् ॥ ६२ ॥

सत्त्वप्पमायरहिया, मुणओ खीणोवसंतमोहा य ।

झायारो नाणधणा धम्मज्झाणस्स निदिट्ठा ॥ ६३ ॥

अर्थलेशः - सत्त्वं गाथा ॥ धर्मध्यानस्य ध्यातारो मुनयो भवन्ति । किं विशिष्टा मुनयः ? सर्वप्रमादरहिताः, तथा क्षीणोपशान्तमोहाः, अपरं ज्ञानधनाः । एवंविधा ध्यातारो निर्दिष्टाः ॥ ६५ ॥

दीपिका - अथ ध्यातृद्वारम्— सर्वप्रमादरहिता इत्यप्रमत्ताः क्षीणमोहा उपशान्तमोहाश्च, मुनयो ज्ञानधना धर्मध्यानस्य ध्यातारः स्युः । अप्रमत्तोपशान्तमोहक्षीणमोहानामेकादशाङ्गविदां प्रायो धर्मध्यानं स्यात् ॥ ६३ ॥

अवचूर्णिः - अथ येऽस्य ध्यातारस्तानाह - क्षीणोपशान्तमोहाश्च, चशब्दादन्ये वाऽप्रमादिनो ध्यातारो धर्मध्यानस्य ॥६३॥

अवचूरिः - गतं ध्यातव्यद्वारम्, अथ येऽस्य ध्यातारस्तान् आह - सव्व० ॥ सर्वप्रमादेः रहिता मुनयः क्षीणोपशान्तमोहाश्च इति क्षीणमोहा उपशान्तमोहाश्चब्दादन्ये वाऽप्रमादिनः ध्यातारश्चिन्तका धर्मध्यानस्य । ध्यातार एव विशेष्यन्ते - ज्ञानधनाः ॥६३॥

टीका - गतं ध्यातव्यद्वारम्, ध्यातृनाह-स्पष्टा । नवरं चशब्दादन्येऽप्रमादिनः ॥ ६३॥

एएञ्चिय पुव्वाणं, पुव्वधरा सुप्पसत्थसंघणया ।

दोण्ह सजोगाजोगा, सुक्काण पराण केवल्लिणो ॥ ६४॥

अर्थलेशः - एएञ्चिय गाथा ॥ शुक्लध्यानस्य पूर्वयोर्भेदयोरेते एव पूर्वोक्ताः अप्रमत्तो मुनयो ध्यातारः स्युः । किं विशिष्टा एते? पूर्वधराः, अपरं सुप्रशस्तसङ्घनना वज्रऋषभनाराचसंघननयुक्ताः । तथा परयोः शुक्लध्यानभेदयोर्ध्यातारः केवलिनः सयोगगुणस्थानवर्त्तिनः अयोगगुणस्थानवर्त्तिनश्च ज्ञेयाः ॥६६॥

दीपिका - लाघवार्थं शुक्लध्यानाद्यभेदयोरपि ध्यातृनाह- अप्रमत्ता उपशामकाः क्षपकाश्च एते एव च प्रागुक्ताः शुक्लस्य पूर्वयोर्द्वयोर्भेदयोः पृथक्त्ववितर्कसविचारम्- एकत्ववितर्कअविचारं इत्यनयोर्ध्यातारः, परं चतुर्दशपूर्वधराः पूर्वेषूपयुक्ता एव सन्तो ध्यातारोऽन्ये तु माषतुषमरुदेव्यादयो यथासम्भवमप्रमत्तक्षीणमोहत्वादिविशेषेण युक्ता ध्यातारः, 'सुप्प' आद्यसंहननाः । उपशामकस्य क्षपकस्य च केवलज्ञानादर्वाक् शुक्लध्यानाद्यभेदद्वयं स्यात् । परयोः शुक्लभेदयोः सूक्ष्मक्रियाऽनिवृत्ति-उपरतक्रियाऽप्रतिपातिनोः क्रमात् सयोगायोगाः केवल्लिणो ध्यातारः, यतः 'सुक्कज्झाणाइदुगं वोलीणस्स तइयमप्पमत्तस्स एयाए ज्ञाणंतरियाए वट्टमाणस्स केवलं उप्पज्जइ, केवली सुक्कलेसो अज्झाणी य जाव सुहमकिरियमनियट्ठि' ति ॥६४॥

अवचूर्णिः - लाघवार्थं शुक्लध्यानस्याप्याह— एते एव ये धर्मध्यानस्य ध्यातार उक्ताः, पूर्वयोः शुक्लध्यानभेदयोः पृथक्त्ववितर्कसविचारम्- एकत्ववितर्कमविचारमित्यनयोर्ध्यातारः, अयं पुनर्विशेषः- पूर्वधराश्चतुर्दशपूर्वविदः तदुपयुक्ताः, इदं च पूर्वधरविशेषणमप्रमादवतामेव ज्ञेयम्, न क्षीणमोहादीनां [निर्ग्रन्थानाम्], माषतुषमरुदेव्यादीनामपूर्वधराणामपि तदुपपत्तेः, सुप्रशस्तसंहननाः आद्यसंहननयुक्ताः, इदमोघत एव विशेषणम्, तथा द्वयोः शुक्लयोः परयोः सूक्ष्मक्रियानिवृत्ति-व्युपरतक्रियाऽप्रतिपातलक्षणयोर्यथासङ्ख्यं सयोगायोगकेवल्लिणो ध्यातारः ॥ ६४ ॥

अवचूरिः - लाघवार्थं साम्प्रतं शुक्लध्यानस्याप्याह - एए० ॥ एत एव ये धर्मध्यानस्य ध्यातार उक्ताः पूर्वयोराद्ययोर्द्वयोः शुक्लध्यानभेदयोः पृथक्त्ववितर्कसविचारमेकत्ववितर्कमविचारमित्यनयोः ध्यातारः । अयं पुनर्विशेषः - पूर्वधराश्चतुर्दशपूर्वविदस्तदुपयुक्ताः, इदं च पूर्वधरविशेषणमप्रमादवतामेव वेदितव्यम्, न क्षीणमोहादीनाम्,

माषतुष- मरूदेव्यादीनामपूर्वधराणामपि तदुपपत्तेः, सुप्रशस्तसंहननाः आद्यसंहननयुक्ताः, इदं पुनरोद्यत एव विशेषणम्, तथा द्वयोः शुक्लयोः परयोरुत्तरकालभाविनोः सूक्ष्मक्रियानिवृत्ति-उपरतक्रियाअप्रतिपातिलक्षणयोर्यथासङ्ख्यं सयोगायोगाः केवलिनो ध्यातारः ॥६४॥ द्वार - ८

टीका - प्रस्तावात् शुक्लध्यानस्याऽपि ध्यातृनाह— एते एव धर्मध्यानध्यातारः, एवं पूर्वयोः शुक्लध्यानभेदयोः पृथक्त्ववितर्कसविचारैकत्ववितर्काविचारयोः ध्यातारः। एष तु विशेषः - इह ध्यातारः प्रायः पूर्वधराश्चतुर्दशपूर्वविदः तदुपयुक्ताः सुप्रशस्तसंहननाः आद्यसंहनिनः। द्वयोः परयोः शुक्लध्यानभेदयोः सयोगायोगकेवलिनो ध्यातारः। यतः “सुक्लज्ञाणदुर्गं वोलीणस्स तइयमप्पत्तस्स एयाए । ज्ञाणंतरियाए वट्टमाणस्स केवलनाणमुप्पज्जइ । १।” ॥ ६४ ॥

ज्ञाणोवरमेऽवि मुणी, णिञ्चमणिञ्चाइचित्तणापरमो ।

होइ सुभावियचित्तो, धम्मज्झाणेण जो पुव्विं ॥ ६५ ॥

अर्थलेशः - ज्ञाणो गाथा ॥ मुनिर्ध्यानोपरमेऽपि ध्याननिवृत्तावपि नित्यमनित्यतादि-चिन्तनापरमो भवति । यः साधुः पूर्वं धर्मध्यानेन सुभावितचित्तो भवति ॥६७॥

दीपिका - उक्तं ध्यातृद्वारम्, अथानुप्रेक्षाद्वारम्— यः पूर्वं धर्मध्यानेन सुभावितचित्तः स ध्यानोपरमे ध्यानविगमेऽपि नित्यमनित्यतादिभावनासु परमस्तत्परो भवेत्। गतमनुप्रेक्षाद्वारम् ॥६५॥ द्वा० ९

अवचूर्णिः - अनुप्रेक्षाद्वारमाह— धर्मध्यानोपरमेऽपि मुनिर्नित्यमनित्यादिचिन्तनापरमः स्यात्, अनित्यताऽशरणैकत्वसंसारानुगताश्चतस्रोऽनुप्रेक्षा भावयितव्या, अनित्यादि चिन्तनापरमः स्यात्, सुभावितचित्तो धर्मध्यानेन यः कश्चित्पूर्वम् ॥६५॥

अवचूरिः - अनुप्रेक्षाद्वारमाह- ज्ञाणो० ॥ धर्मध्यानोपरमेऽपि मुनिर्नित्यं सर्वकालमनित्यादिचिन्तनापरमो स्यात्, आदिशब्दादशरणैकत्वसंसारपरिग्रहः । एताश्च चतस्रोऽनुप्रेक्षा भावयितव्याः । किंविशिष्टोऽनित्यादिचिन्तनापरमो स्यादत आह - सुभावितचित्तः सुवासितान्तःकरणः धर्मध्यानेन यः कश्चित् पूर्वमादौ स्यात् ॥६५॥ द्वार-९

टीका - अथानुप्रेक्षाद्वारमाह - यः पूर्वं धर्मध्यानेन सुभावितचित्तो भवति ॥ ६५ ॥

होति कमविसुद्धाओ, लेसाओ पीयपम्मसुक्काओ ।

धम्मज्झाणोवगयस्स, तिब्बमंदाइभेयाओ ॥ ६६ ॥

अर्थलेशः - होति गाथा ॥ धर्मध्यानोपगतस्य जीवस्य पीत-पद्म-शुक्लेश्या भवन्ति । किं विशिष्टा लेश्याः? क्रमविसुद्धाः क्रमेण पूर्वा पीतलेश्या-तेजोलेश्या शुद्धा, ततोपि पद्मलेश्या गाढतरं शुद्धा, ततोपि शुक्ललेश्या अतिगाढतरं शुद्धा। पुनः किं विशिष्टा लेश्याः? तीव्रमन्दादिभेदाः ॥ ६८॥

दीपिका - अथ लेश्याः - धर्मध्यानोपगतस्य क्रमेण विसुद्धाः पीतपद्मशुक्ललेश्याः परिणाम-विशेषास्तीव्रमन्दादिभेदाः, आदिशब्दान्मध्यमाश्च स्युः, कोऽर्थः—जघन्ये शुभभावे पीतलेश्या, मध्यमे शुभभावे

पद्मलेश्या, उत्कृष्टशुभभावे शुक्ललेश्या स्यात् । तत्र पीतलेश्या-तेजोलेश्या ॥ ६६ ॥ द्वा० १०

अवचूर्णिः - लेश्याद्वारमाह - क्रमविशुद्धाः परिपाटिविशुद्धाः, अयमर्थः - पीतलेश्यायाः पद्मलेश्या-
विशुद्धा, तस्या अपि शुक्ललेश्या, एताः परिणामविशेषास्तीव्रमन्दादिभेदाः ॥६६॥

अवचूरिः - [लेश्याद्वारमाह- होंति० ॥ भवन्ति क्रमविशुद्धाः लेश्याः ताश्च पीत-पद्म-
शुक्लाः, धर्मध्यानोपगतस्य तीव्रमन्दादिभेदाः तीव्रभेदाः पीतादिरूपेष्वन्त्याः मन्दभेदास्त्वाद्याः, आदिशब्दान्मध्य-
मपक्षपरिग्रहः, अथवौघत एव परिणामविशेषात् तीव्रमन्दभेदाः ॥६६॥] द्वार-१०

टीका - लेश्याद्वारमाह - स्पष्टा । नवरं परिणामवशात्तीव्रमन्दादिभेदाः ॥६६॥

आगमउवएसाणाणिसगओ जं जिणप्पणीयाणं ।

भावानं सदहणं, धम्मज्झाणस्स तं लिगं ॥ ६७ ॥

अर्थलेशः - आगम गाथा ॥ सद्भावानां धर्माधर्मास्तिकायादीनां श्रद्धधानं धर्मध्यानस्य
तल्लिङ्गं स्यात् । किं विशिष्टानां भावानाम् ? जिनप्रणीतानां जिनभाषितानाम्, कस्मात् श्रद्धधानं
स्यादित्याह । आगमतः सिद्धान्तपठनात्, अपरं उपदेशतो गुरुवचनात्, यद्वा आज्ञातः वीतरागेण कथितं
सत्यमेवेति भावात्, यद्वा निसर्गतो जीवस्य सुलभबोधित्वात् ॥६९॥

दीपिका - अथ लिङ्गद्वारम्— १-आगमः सूत्रम्, २-उपदेशोऽर्थकथनम्, ३-आज्ञाऽर्थः, ४-
निसर्गः स्वभाव एष्यश्चतुर्थो यत् जिनप्रणीतानां श्रद्धानम् । इह चूर्णिः 'लक्खणाणि इमाणि चत्तारि-
आणारुईनिसगरुईसुत्तरुईओगाहणारुई । आणारुई तित्थगराणं पसंसन्ति, निसगरुई सभावतो जिणप्पणीए
भावे रोचइ, सुत्तरुई सुत्तं पढन्तो संवेगमावज्जति, ओगाहणारुई णयवादभंगगुविलं सुत्तं अत्थतो सोऊण
संवेगमावन्नसङ्खो ज्ञायइ' ॥ ६७ ॥

अवचूर्णिः - लिङ्गमाह— आगमोपदेशाज्ञानिसर्गतः, तत्रागमः सूत्रम्, तदनुसारेण कथनमुपदेशः,
आज्ञा त्वर्थो, निसर्गः स्वभावः, तल्लिङ्गं तत्त्वश्रद्धानेन लिङ्ग्यते धर्मध्यानी ॥ ६७ ॥

अवचूरिः - लिङ्गमाह- आग० ॥ आगमोपदेशाज्ञानिसर्गतो यज्जिनप्राणीतानां भावानां श्रद्धानमवितथा
एव इत्यादिरूपं धर्मध्यानस्य तल्लिङ्गम्, आगमः सूत्रमेव, तदनुसारेण कथनमुपदेशः, आज्ञा त्वर्थः, निसर्गः
स्वभावः तत्त्वश्रद्धानेन लिङ्ग्यते धर्मध्यानी ॥६७॥

टीका - लिङ्गद्वारमाह— स्पष्टा ॥ ६७ ॥

जिणसाहुगुणुक्कित्तणपसंसणाविणयदाणसंपण्णो ।

सुअसीलसंजमरओ धम्मज्झाणी मुणेयव्वो ॥ ६८ ॥

अर्थलेशः - जिण गाथा ॥ धर्मध्यानध्याता एवंविधो ज्ञातव्यः । किं विशिष्टो धर्मध्यानध्याता ?
जिनसाधुगुणकीर्तनप्रशंसनाविनयदानसम्पन्नः । तत्र कीर्तनं लोकसाक्षिकम्, प्रशंसना मनसि गुणभावना,

अपरं श्रुतशीलसंयमरतः ॥६८॥ धर्मध्यानं समाप्तम् ॥

दीपिका- जिनानां साधूनां गुणोत्कीर्तनं सामान्येन प्रशंसना स्तुतिस्ताभ्यां दानविनयाभ्यां च सम्पन्नः ॥ ६८ ॥ उक्तं लिङ्गद्वा० ११, फलद्वारं तु शुक्लध्यानाधिकारे वक्ष्यति ।

अवचूर्णिः - किञ्च- श्रुतं सामायिकादि, शीलं व्रतादिलक्षणम्, संयमस्तु प्राणातिपातादिनिवृत्तिलक्षणः, एतेषु रतो धर्मध्यानी ज्ञातव्यः ॥६८॥ फलं शुक्लफलाधिकारे वक्ष्यति, उक्तं धर्मध्यानम् ॥

अवचूरिः - किञ्च- जिण० ॥ जिन-साधवः प्रतीताः तद्गुणाश्च निरतिचार-सम्यग्दर्शना-दयस्तेषामुत्कीर्तनं सामान्येन संशब्दनम्, प्रशंसा अहो श्लाघ्यतया [भक्ति] पूर्विका स्तुतिः, विनयोऽभ्युत्थानादि, दानम् अशनादिप्रदानम्, एतत्सम्पन्नः, श्रुतं सामायिकादि बिन्दुसारान्तम्, शीलं व्रतादिसमाधानलक्षणम्, संयमस्तु प्राणातिपातादिनिवृत्तिलक्षणः, एतेषु रतः धर्मध्यानीति ज्ञातव्यः ॥६८॥ द्वार-११

टीका - किञ्च - स्पष्टा । नवरं श्रुतं सिद्धान्तः । शीलं सदाचारः । संयमः प्राणातिपातादिविरतिः । फलद्वारं शुक्लध्यानावसरे वक्ष्यते । उक्तं धर्मध्यानम् ॥ ६८ ॥

[अथ शुक्लध्यानम्]

अह खंतिमहवज्जवमुत्तीओ जिणमयप्पहाणाओ ।

आलंबणाई जेहिं, सुक्कज्झाणं समारुहइ ॥ ६९ ॥

अर्थलेशः - अह गाथा ॥ अथ शुक्लध्यानस्य एतानि आलम्बनानि भवन्ति । यैरालम्बनैर्जीवः शुक्लध्यानं समारोहति । कानि आलम्बनानीत्याह । क्षान्ति-मार्दव-आर्जव-मुक्तयः क्षान्तिः उपशमः, मार्दवं गर्वरहितत्वम्, आर्जवं मायारहितत्वम्, मुक्तिः निर्लोभता । किं विशिष्टा क्षान्ति-मार्दव-आर्जव-मुक्तयः? जिनमतप्रधानाः ॥७१॥

दीपिका - अथ शुक्लम्, इहापि भावनादीनि द्वादशद्वाराणि । तत्राद्यानि चत्वारि तान्येव । आलम्बनादीनि त्वाह— क्षान्त्यादयः क्रोधादित्यागरूपाः ४ आलम्बनानि यैरालम्बनैः, तुरेवार्ये ॥ ६९ ॥ द्वा० ५ ।

अवचूर्णिः - शुक्लस्यापि भावनादीनि द्वादश द्वाराणि स्युः, तत्र भावनादेशकालासनविशेषेषु न विशेष इत्यालम्बनादीन्याह - अथेत्यासनविशेषानन्तर्ये क्षान्तिमार्दवार्जवमुक्तयः क्रोधादिपरित्यागरूपाः, जिनमतप्रधानाः कर्मक्षयहेतुतामधिकृत्वा ततश्चैता आलम्बनानि ॥ ६९ ॥

अवचूरिः - फलं लाघवार्थं शुक्लध्यानफलाधिकारे वक्ष्यति । द्वार-१२ उक्तं धर्मध्यानम् । अथ शुक्लस्यापि भावनादीनि द्वादशद्वाराणि स्युः, तत्र भावना-देश-काल-ऽऽसनविशेषेष्वविशेष इति आलम्बनान्याह- अह० ॥ अथ इत्यासनविशेषानन्तर्ये क्षान्ति-मार्दवाऽऽर्जव-मुक्तयः क्रोधादित्यागरूपा जिनमतप्रधानाः कर्मक्षयहेतुतामधिकृत्य, ततश्चैता आलम्बनानि यैरालम्बनैः करणभूतैः शुक्लध्यानं समारोहति ॥६९॥

टीका - अथ शुक्लध्यान- इहाऽपि तान्येव द्वादशद्वाराणि । तत्र चतुर्ध्याद्यद्वारेषु न पूर्वस्माद्विशेष इति तानि मुक्त्वा आलम्बनादीन्याह— स्पष्टा ॥ ६९ ॥

तिहुयणविसयं कमसो, संखिविउ मणो अणुमि छउमत्थो ।

झायइ सुनिप्पकंपो, झाणं अमणो जिणो होई ॥ ७० ॥

अर्थलेशः - तिहुयण गाथा ॥ छद्मस्थः त्रिभुवनविषयं मनः क्रमशः अणौ परमाणुविषये निरुध्य ध्यानं ध्यायति । ततः अमना मनोरहितः सन् जिनो वीतरागः सन् केवली भवति ॥७२॥

दीपिका - अथ क्रमः, स चाद्ययोः शुक्लभेदयोः 'सेसस्स जहा समाहीए' इत्युक्त्या धर्मध्याने एवोक्तः, परमयं विशेषः त्रिभुवनविषयं मनः क्रमेण सूक्ष्मतरवस्तुध्यानरूपेण संक्षिप्याणौ निधायेति शेषः, ध्यायति शुक्लध्यानम् । ततोऽपि प्रयत्नादणोरपि मनोऽपनीय अमना जिनः केवली स्यात् ॥७०॥

अवचूर्णिः - क्रमश्चाद्ययोर्द्वयोर्धर्मध्यान एवोक्तः, अत्र त्वयं विशेषः— संक्षिप्य मनः, अणौ परमाणौ, विधायेति शेषः, ध्यायति सुनिष्प्रकम्पोऽतीव निश्चलः ध्यानं शुक्लं, ततोऽपि प्रयत्नविशेषान्मनोऽपनीयाऽमना जिनः स्यात्, चरमयोर्द्वयोर्ध्यातेति शेषः, तत्राप्याद्यस्यान्तर्मुहूर्त्तेन शैलेशीमप्राप्तः, तस्यां च द्वितीयस्य ॥ ७० ॥

अवचूरिः - क्रमश्चाद्ययोर्धर्मध्यान एवोक्तः, अत्र अयं विशेषः - तिहुं ॥ त्रिभुवनम् अधस्तिर्यगूर्ध्वभेदं तद्विषयो गोचरो यस्य, तत्त्रिभुवनविषयम् क्रमशः क्रमेण प्रतिवस्तुत्यागलक्षणेन संक्षिप्य मनः अन्तःकरणम् क्व ? अणौ परमाणौ निधायेति शेषः । ध्यायति सुनिःप्रकम्पोऽतीवनिश्चलो ध्यानं शुक्लम्, ततोऽपि प्रयत्नविशेषान्मनोऽपनीय अमना जिनः स्यात्, चरमयोर्द्वयोर्ध्यातेति वाक्यशेषः, तत्राप्याद्यस्यान्तर्मुहूर्त्तेन शैलेशीमप्राप्तः, तस्यां च द्वितीयस्य ॥७०॥

टीका - क्रमद्वारमाह— त्रिभुवनविषयं त्रैलोक्यालम्बनं क्रमशः क्रमेण एकैकवस्तुत्यागरूपेण संक्षिप्य सङ्कोच्य मनः अणौ परमाणौ निवेश्य छद्मस्थो ध्यानं शुक्लध्यानं ध्यायति । सुनिःप्रकम्पः ततः प्रयत्नविशेषादणोरप्यपनीय अमना जिनः केवली भवति ॥ ७० ॥

जह सव्वसरीरगयं, मंतेण विसं निरुंभए डंके ।

तत्तो पुणोऽवणिज्झइ, पहाणयरमंतजोएणं ॥ ७१ ॥

अर्थलेशः - जह गाथा ॥ यथा गारुडिकेन सर्वशरीरगतं विषं डङ्के दंशस्थाने निरुध्यते । सर्वस्मात् शरीरात् दंशस्थाने आनीय स्थाप्यते । ततोऽनन्तरं पुनः प्रधानतरमन्त्रयोगेन दंशस्थानादपि अपनीयते भूमौ पात्यते ॥७३॥

दीपिका - निरुध्यते दंशे, ततः पुनरपनीयते ॥ ७१ ॥

अवचूर्णिः - आह कथंछद्मस्थस्त्रिभुवनविषयं मनः संक्षिप्याणौ धारयति ? केवली वा ततोऽप्यपनयति ?

उच्यते - निरुध्यते निश्चयेन ध्रियते डङ्के, ततो डङ्कात् पुनरपनीयते प्रधानतरमन्त्रेण योगैर्वा औषधैः ॥७१॥

अवचूरिः - आह - कथं पुनच्छब्दस्थस्त्रिभुवनविषयं मनः संक्षिप्य [अणौ धारयति, केवली वा ततोऽप्यपनयति इति ? उच्यते - जह० ॥ यथा सर्वशरीरगतं विषं मन्त्रेण विशिष्टानुपूर्वीलक्षणेन डङ्के भक्षितदेशे निरुध्यते ततः डङ्कात् पुनः प्रधानतरमन्त्रयोगेनापनीयते ॥७१॥

टीका - कथमेतद्भवतीति चेदित्याह— स्पष्टा । नवरं प्रधानतरमन्त्रयोगैः प्रकृष्टमन्त्रेण योगैरौषधैः । अयं दृष्टान्तः ॥७१॥

तह तिहुयणतणुविसयं, मणोविसं मंतजोगबलजुत्तो ।

परमाणुमि निरुंभइ, अवणेइ तओवि जिणवेज्जो ॥७२॥

अर्थलेशः - तह गाथा ॥ तथा गारुडिकदृष्टान्तेन जीवस्त्रिभुवनतनुविषयं मनोविषं परमाणौ निरुणद्धि । किं विशिष्टो जीवः ? मन्त्रयोगबलयुक्तः मन्त्ररूपं सिद्धान्तवचनं तस्य योगेन व्यापारेण बलं ध्यानबलं तेन युक्तः । जिनवैद्यः ततोऽपि परमाणुतो मनोविषम् अपनयति ॥७४॥

दीपिका - त्रिभुवनमेव तनुर्देहः, मन्त्रो जिनवचनं तस्य योगो ध्यानं तदेव बलं तेन युक्तः । परमाणौ निरुणद्धि, जिनवैद्यः क्षीणमोहरूपो वैद्यस्ततोऽप्यनयति ॥ ७२ ॥

अवचूर्णिः - उपनयमाह— त्रिभुवनतनुविषयं मन्त्रयोगबलयुक्तो जिनवचनध्यानसामर्थ्यसम्पन्नः, ततोऽपि परमाणौ जिनवैद्यः ॥७२॥

अवचूरिः - एषः दृष्टान्तः, अयमर्थोपनयः - तह० ॥ तथा त्रिभुवनतनुविषयं मन एव] भवमरणनिबन्धनत्वाद्विषं मनोविषम्, मन्त्रयोगबलयुक्तः जिनवचनध्यानसामर्थ्यसम्पन्नः परमाणौ निरुणद्धि, अचिन्त्य प्रयत्नाच्चापनयति ततोऽपि परमाणोः जिनवैद्यः ॥७२॥

टीका - उपनयमाह— तथा त्रिभुवनतनुविषयं मनोविषं भवरूपमृत्युकरत्वात्, योगमन्त्रबलयुक्तः जिनवचनध्यानसामर्थ्यसम्पन्नः परमाणौ निरुणद्धि प्रयत्नविशेषात्ततोऽप्यपनयति जिनवैद्यः ॥७२॥

ओसारियेंधणभरो, जह परिहाइ कमसो हुयासो वा ।

थोविंधणावसेसो, निव्वाइ तओऽवणीओ य ॥ ७३॥

अर्थलेशः - उस्सारि गाथा ॥ वा अथवा यथा हुताशनोऽपसारितेन्धनभरः स्तोकीकृतेन्धनसमूहः परिहीयते । अथ स्तोकेन्धनावशेषो भवति । ततोऽपीन्धनाद् अपनीतो पृथक्कृतो निर्वाति विधायति ॥७५॥

दीपिका - वा अथवा, यथापसारितेन्धनभरो हुताशः क्रमेण परिहीयते स च स्तोकेन्धनावशेषो हुताशमात्रं जातस्ततः स्तोकेन्धनादपनीतो निर्वाति ॥ ७३ ॥

अवचूर्णिः - दृष्टान्तरमाह - अपसारितेन्धनभरो हुताशो, वा विकल्पार्थः, स्तोकेन्धनावशेषो हुताशमात्रं स्यात्तथा निर्वाति, ततः स्तोकेन्धनादपनीतश्च ॥ ७३ ॥

अवचूरिः - दृष्टान्तरमाह- उस्सा० ॥ अपसारितेन्धनभरः यथा परिहीयते हानिं याति क्रमेण हुताशो वा विकल्पार्थः स्तोकेन्धनावशेषो हुताशमात्रं स्यात् तथा निर्वाति ततः स्तोकेन्धनादपनीतः ॥ ७३ ॥

टीका - अत्रैव दृष्टान्तरमाह - अपसारितेन्धनभरः स्तोकेन्धनावशेषो यथा हुताशः क्रमशः परिहीयते ततोप्यपनीतो निर्वाति ॥ ७३ ॥

तह विसइंधणहीणो, मणोहुयासो कमेण तणुयम्मि ।

विसइंधणे निरुंभइ, निव्वाइ तओऽवणीओ य ॥ ७४ ॥

अर्थलेशः - तह विस गाथा ॥ तथा अग्निदृष्टान्तेन मनोहुताश विषयेन्धनहीनः सर्वपदार्थ-रूपेन्धनरहितः सन् क्रमेण तनुके परमाणुरूपे विषयेन्धने निरुध्यते । ततोऽपि परमाणुतोऽपनीतः सन् निर्वाति ॥ ७४ ॥

दीपिका - तथा मनोहुताशो विषयेन्धनहीनः क्रियमाणः क्रमात् तनुके विषयेन्धनेऽणुरूपे निरुध्यते ॥ ७४ ॥

अवचूर्णिः - क्रमेण तनुके कृशे विषयेन्धने अणौ निरुध्यते ॥ ७४ ॥

अवचूरिः - तह० ॥ विषयेन्धनहीनो मनोहुताशः क्रमेण तनुके कृशे विषयेन्धने अणावित्यर्थः, निरुध्यते निर्वाति ततस्तस्मादणोरपनीतः ॥ ७४ ॥

टीका - अत्राप्युपनयमाह - तथा विषयेन्धनहीनो मन एव दुःखदाहकारणत्वाद् हुताशः, क्रमेण तनुके कृशे विषयेन्धने निरुध्यते । ततोप्यपनीतो निर्वाति ॥ ७४ ॥

तोयमिव नालियाए, तत्तायसभायणोदरत्थं वा ।

परिहाइ कमेण जहा, तह जोगिमणोजलं जाण ॥ ७५ ॥

अर्थलेशः - तोयमिव गाथा ॥ यथा नाडिकाया घटिकायाः छिद्रेण कुण्डिकाजलं क्रमेण हीयते । यद्वा तप्तायसभाजनोदरस्थानम् अग्नितप्तलोहमयभाजनमध्यस्थितं जलं क्रमेण हीयते । तथा योगिनां मनोजलं जानीहि ॥ ७५ ॥

दीपिका - इव यथार्थे, नाडिकाया घटिकायाः छिद्रेण तोयं हीयते, वा अथवा, तप्तायोभाजनोदरस्थं तोयं क्रमेण हीयते तथा ध्यानछिद्रेण ध्यानानलतप्तात्मपात्रस्थं वा छद्मस्थयोगिमनोऽम्बु हीयते, एवं जानीहि ॥ ७५ ॥

अवचूर्णिः - पुनर्दृष्टान्तोपनयावाह— नालिकायाः घटिकायाः, तथा तप्तं च तदायसभाजनं च, तदुदरस्थं वा, योगिमनोजलं जानीहि ॥ ७५ ॥

अवचूरिः - पुनर्दृष्टान्तोपनयावाह- तोय० ॥ तोयमिव उदकमिव नालिकाया घटिकायास्तथा तप्तं च तदायसभाजनं लोहभाजनं च तप्तायसभाजनं तदुदरस्थं वा विकल्पार्थः परिहीयते क्रमेण यथा तथा योगिमनोजलं जानीहि ॥७५॥

टीका - पुनरत्रैव दृष्टान्तोपनयावाह— यथा तोयं नालिकाया घटिकायाः यथा वा तप्तलोहभाजनो-
दरस्थं जलं क्रमेण परिहीयते, तथा योगिमनोजलं परिहीयते - स्वल्पीभवति । एवं केवलिनो मनोयोगनिरोध
उक्तः ॥ ७५ ॥

एवं चिय वयजोगं, निरुंभई कमेण कायजोगंपि ।

तो सेलेसोव्व थिरो, सेलेसी केवली होइ ॥ ७६ ॥

अर्थलेशः - एवं चिय गाथा ॥ ततो जीवो मुक्तिगमनकाले एवमेव मनोवत् वाग्योगं
निरुणद्धि, ततः क्रमेण काययोगं निरुणद्धि, ततः काययोगनिरोधान्तरं शैलेशो मेरुः तद्वत् स्थिर
निश्चलकायः शैलेसी केवली भवति ॥७८॥

दीपिका - केवलिनोऽपि शैलेश्यारम्भक्षणेऽपि मनोरोधयुक्तिरित्यमेव । अथ तामुक्त्वा वाक्काय-
रोधयुक्तिमतिदिशति । एवमेव विषादिदृष्टान्तैः शैलेश्यां वाग्योगं क्रमेण काययोगं च निरुणद्धि । ततः
शैलेश इव स्थिरः सन् शैलेशी केवली भवति । भावार्थो नमस्कारनिर्युक्तेर्ज्ञेयः ॥ ७६ ॥

अवचूर्णिः - केवली मनोयोगं निरुणद्धीत्युक्तम्, शेषयोगनिरोधविधिमाह— एवमेव एभिरेव
विषादिदृष्टान्तैर्वाग्योगं निरुणद्धि ॥७६॥

अवचूरिः - केवली मनोयोगं निरुणद्धीत्युक्तम्, अधुना शेषयोगनिरोधविधिमाह - एवं० ॥ एवमेव
एभिरेव विषादिदृष्टान्तैर्वाग्योगं निरुणद्धि, तथा क्रमेण काययोगमपि निरुणद्धीति वर्तते, ततः शैलेश इव
मेरुरिव स्थिरः सन् शैलेशी केवली स्यात् ॥७६॥

टीका - शेषयोगनिरोधमाह— स्पष्टा ॥ ७६ ॥

उप्पायट्टिइभंगाइपज्जयाणं जमेगदव्वंमि ।

नाणानयाणुसरणं पुव्वगयसुयाणुसारेणं ॥ ७७ ॥

अर्थलेशः - उप्पाइ गाथा ॥ शुक्लध्यानस्य चतुरो भेदानाह । यद् एकस्मिन् द्रव्ये परमाणौ
उत्पाद-स्थिति-भङ्गादिपर्यायानां पूर्वगतादिपर्यायानां पूर्वगतश्रुतानुसारेण नानानयैरनुस्मरणं चिन्तनं
क्रियते ॥७९॥

दीपिका - अथ ध्येयम्— उत्पादस्थितिभङ्गादिपर्यायाणां यदेकद्रव्येऽण्वादौ नानानयैरनुसरणं
चिन्तनं च, पूर्वगतश्रुतानुसारेणेति पूर्वविदामेव, मरुदेव्यादीनां तु श्रुतं विनापि ॥ ७७ ॥

अवचूर्णिः - उक्तः क्रमो ध्यातव्यमाह - उत्पादस्थितिभङ्गादिपर्यायाणां यदेकस्मिन् द्रव्ये

अण्वात्मादौ, नानानयैर्द्रव्यास्तिकादिभिरनुस्मरणं चिन्तनम्, पूर्वगतश्रुतानुसारेण पूर्वविदः, मरुदेव्यादीनां त्वन्यथा ॥ ७७ ॥

अवचूरिः - उक्तः क्रमः, ध्यातव्यमाह- उप्पा० ॥ उत्पाद-स्थिति-भङ्गादिपर्यायाणाम् आदिशब्दान्मूर्तामूर्तग्रहो यदेकस्मिन् द्रव्ये अण्वात्मादौ, किम् ? नानानयैर्द्रव्यास्तिकादिभिरनुस्मरणं चिन्तनम्, कथम् ? पूर्वगतश्रुतानुसारेण पूर्वविदः, मरुदेव्यादीनां त्वन्यथा ॥ ७७ ॥

टीका - ध्यातव्यद्वारमाह— उत्पादादीनां यदेकवस्तुनि अण्वात्मादौ नानानयैर्द्रव्यास्तिका-यादिभिरनुस्मरणम्, पूर्वगतश्रुतानुसारेण तद् ध्यातव्यम् ॥ ७७ ॥

सवियारमत्थवंजण-जोगंतरओ तयं पढमसुक्कं ।

होइ पुहुत्तवितक्कं, सवियारमरागभावस्स ॥ ७८ ॥

अर्थलेशः - सविया गाथा ॥ अरागभावस्य रागपरिणामरहितस्य पृथक्त्ववितर्कसविचारं नाम पृथक्त्वेन एकद्रव्याश्रितानाम् उत्पादादिपर्यायाणां भेदेन वितर्को विकल्पो यत् तत् पृथक्त्ववितर्कं तच्च तत् सविचारं [च तत्] प्रथमं शुक्लध्यानं भवति । सविचारं ससङ्क्रमम्, अर्थव्यञ्जनयोगान्तरतः अर्थो द्रव्यम्, व्यञ्जनं शब्दः, योगो मनःप्रभृति । तत्रार्थाद्व्यञ्जनं व्यञ्जनादर्थं सङ्क्रामति योगाद् योगमिति ॥ ८० ॥

दीपिका - तच्च— अरागभावस्य रागपरिणामरहितस्य अर्थव्यञ्जनयोगान्तरतो यत् सविचारं तत् पृथक्त्ववितर्कसविचारं नाम प्रथमं शुक्लं स्यात् । पृथक्त्वेन एकद्रव्याश्रितानामुत्पादादिपर्यायाणां भेदेन वितर्को यत्र तत् पृथक्त्ववितर्कम्, विचारः सङ्क्रमो विद्यते यत्र तत्सविचारम् । अर्थव्यञ्जनयोगान्तरतः अर्थो द्रव्यम्, व्यञ्जनं शब्दः योगो मानसादिः, एतदन्तरत एतद्भेदेन, कोऽर्थः ? अर्थाद् व्यञ्जनं सङ्क्रामतीति, व्यञ्जनादर्थम्, योगाद्योगान्तरं सङ्क्रामति, यथा मनोयोगाद् वाग्योगमित्यादि । तथाऽत्राऽरागस्योक्तम्, चूर्णौ तु-

सुयनाणे उवउत्तो अत्थमि य वंजणमि सवियारं । ज्ञायति चउदसपुव्वी, पढमं सुक्कं सरागो उ । १ ।

सुयनाणे उवउत्तो, अत्थमि य वंजणमि अवियारं । ज्ञायइ चउदसपुव्वी, सुक्कं बीयं विगयरारो । २ ।

अत्थसंकमणं चेव तहा वंजणसंकमं । जोगसंकमणं चेव, पढमे ज्ञाणे निगच्छई । ३ ।

अत्थसंकमणं चेव, तहा वंजणसंकमं । जोगसंकमणं चेव, बीए ज्ञाणे न विज्जई । ४ ।

जोगे जोगेसु वा पढमं बीयं जोगमि कन्हइ । तइयं च काइए जोगे, चउत्थं च अजोगिणो । ५ ।

पढमं बीयं च सुक्कं च, ज्ञायन्ति पुव्वजाणगा । उवसंतकसाएहिं, खीणेहिं व महामुणी । ६ । ॥ ७८ ॥

अवचूर्णिः - तत् सविचारम्, विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रमः, अर्थो द्रव्यम्, व्यञ्जनं शब्दः, योगो मनःप्रभृति, एतदन्तरतः एतद्भेदे [तावद्भेदे] देन सविचारम्, तत्कमेतत् प्रथमं शुक्लं नाम्ना पृथक्त्ववितर्कं सविचारम्, पृथक्त्वेन भेदेन विस्तीर्णभावेनान्ये वितर्कः श्रुतं यस्मिंस्तथा, स्यादरागभावस्य ॥ ७८ ॥

अवचूरिः - तत्किमित्याह - सवि० ॥ सह विचारेण वर्तते सविचारम्, विचारः अर्थ-व्यञ्जन-

योगसंक्रमः, अर्थो द्रव्यम्, व्यञ्जनं शब्दः, योगो मनःप्रभृति, एतदन्तरतः एतद्भेदेन सविचारम् अर्थाद् व्यञ्जनं संक्रामतीति विभाषा, तत्कम् एतत् प्रथमं शुक्लं स्यात् । किं नामेत्याह - पृथक्त्ववितर्कं सविचारम् पृथक्त्वेन भेदेन विस्तीर्णभावेनान्ये, वितर्कः श्रुतं यस्मिन् तत्तथा, कस्येदम् ? अरागभावस्य ॥७८॥

टीका - शुक्लध्यानभेदचतुष्टयमाह - अरागभावस्य रागपरिणामरहितस्य पृथक्त्ववितर्कसविचारं नाम पृथक्त्वेन एकद्रव्याश्रितानामुत्पादादिपर्यायाणां भेदेन वितर्को विकल्पो यत्र तत् पृथक्त्ववितर्कं तच्च तत्सविचारम् प्रथमं शुक्लध्यानं भवति । सविचारं ससङ्क्रममर्थव्यञ्जनयोगान्तरतः । अर्थो द्रव्यम्, व्यञ्जनं शब्दः, योगो मनःप्रभृति । तत्रार्थाद् व्यञ्जनं व्यञ्जनादर्थं सङ्क्रामति योगाद्योगमिति ॥७८॥

जं पुण सुणिप्पकंपं, निवायसरणप्पईवमिव चित्तं ।

उप्पायट्ठिइभंगाइयाणमेगंमि पज्जाए ॥ ७९ ॥

अर्थलेशः - जं पुण गाथा ॥ यत् पुनश्चित्तम् एकस्मिन् द्रव्ये उत्पादस्थितिभङ्गादीनां पर्यायाणां मध्ये एकस्मिन् पर्याये निर्वातशरणप्रदीपवत् निर्वातगृहदीपवत् सुनिःप्रकम्पं कम्परहितं निश्चलं भवति ॥८१॥

दीपिका - यत्पुनरुत्पादस्थितिभङ्गादीनामेकस्मिन् पर्याये, निर्वातशरणगृहे प्रदीपवत्, सुनिःप्रकम्पं चित्तं स्यात् ॥ ७९ ॥

अवचूर्णिः - निर्वातशरणप्रदीप इव चित्तम्, उत्पादस्थितिभङ्गादीनामेकस्मिन् पर्याये ॥७९॥

अवचूरिः - जं पुण० ॥ यत्पुनः सुनिष्प्रकम्पं निर्वातशरणप्रदीपवत् चित्तम्, क्व ? उत्पादस्थिति-भङ्गादिनामेकस्मिन् पर्याये ॥७९॥

टीका - यत्पुनश्चित्तमुत्पादस्थितिभङ्गादीनां पर्याये एकस्मिन् निर्वातशरणप्रदीप इव सुनिःप्रकम्पम् ॥ ७९ ॥

अवियारमत्थवज्जणजोगंतरओ तयं बिइयसुक्कं ।

पुव्वगयसुयालंबणमेगत्तवितक्कमवियारं ॥ ८० ॥

अर्थलेशः - अवियार गाथा ॥ अर्थव्यञ्जनयोगान्तरतः अविचारं तद् द्वितीयं शुक्लध्यानं भवति । किं विशिष्टं शुक्लध्यानम् ? पूर्वगतश्रुतालम्बनं तथा एकत्ववितर्काविचारनामकमिति द्वितीयो भेदः ॥८२॥

दीपिका - अविचारम् असङ्क्रमम्, कुतोऽर्थव्यञ्जनयोगान्तरतः, तद् द्वितीयं शुक्लम्, पूर्वगतश्रुतालम्बनम्, किं नामा ? इत्याह - एकत्ववितर्कमविचारम् एकत्वेनाभेदेन वितर्को व्यञ्जनरूप एवार्थरूप एव वा यस्य ॥८०॥

अवचूर्णिः - ततः- अविचारम् असङ्क्रमं, अर्थव्यञ्जनयोगान्तरतः, तद् द्वितीयं शुक्लं स्यात्, एकत्ववितर्कमविचारम् एकत्वेनाभेदेन वितर्को व्यञ्जनरूपोऽर्थरूपो वा यस्य तत्तथा ॥ ८० ॥

अवचूरिः - तत् किमत आह - अवि० ॥ अविचारमसंक्रमम् अर्थव्यञ्जनयोगान्तरतः इति प्राग्वत्, तत् द्वितीयं शुक्लं स्यात् । किंनामा अत आह - एकत्ववितर्कमविचारम् एकत्वेन अभेदेन वितर्को व्यञ्जनरूपोऽर्थरूपो वा यस्य तत्तथा, इदमपि च पूर्वगतश्रुतानुसारेणैव स्यात्, शेषं प्राग्वत् ॥ ८० ॥

टीका - तत्किमित्याह - अविचारम् असङ्क्रमं कुतः? अर्थव्यञ्जनयोगान्तरतः द्वितीयं शुक्लध्यानम् । एकत्वेनाभेदेन वितर्को व्यञ्जनरूपोऽर्थरूपो वा यस्य तत्तथा ॥ ८० ॥

निव्वाणगमणकाले, केवलिनो दरनिरुद्धजोगस्स ।

सुहुमकिरियाऽनियट्ठिं, तइयं तणुकायकिरियस्स ॥ ८१ ॥

अर्थलेशः - निव्वाण गाथा ॥ निर्वाणगमनकाले केवलिनः तृतीयं शुक्लध्यानं भवति । किं विशिष्टस्य केवलिनः ? दरनिरुद्धयोगस्य ईषत् निरुद्धकाययोगस्य तथा तनुकायक्रियस्य स्तोककायव्यापारस्य, किं विशिष्टं शुक्लध्यानम्? सूक्ष्मक्रियानिवृत्तिनामकमिति तृतीयो भेदः ॥ ८१ ॥

दीपिका - 'दरनिरुद्धे'त्यादि, मनोवाग्योगरोधादन्वर्द्धरुद्धकाययोगस्य केवलिनो निर्वाणगमनकाले तत् स्यात्, किंनाम? तत्सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्त्ति सूक्ष्मक्रियं तदनिवर्त्ति वा । तन्वी उच्छ्वासदिरूपा कायक्रिया यस्य, 'तत्थ दुसमयठिइयं इरियावहियं कम्मं बज्झइ' ॥ ८१ ॥

अवचूर्णिः - मोक्षगमनप्रत्यासन्नसमये केवलिनो मनोवाग्योगद्वये निरुद्धे सति अर्द्धनिरुद्ध[रुद्ध]काय-योगस्य सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्त्ति सूक्ष्मक्रियं च तदनिवर्त्ति च, प्रवर्द्धमानतरपरिणामात्र निवर्त्ति अनिवर्त्ति, तृतीयं ध्यानम्, तनुकायक्रियस्य तन्वी उच्छ्वासनिःश्वासादिलक्षणा कायक्रिया यस्य स तथाविधस्तस्य ॥ ८१ ॥

अवचूरिः - निव्वा० ॥ निर्वाण-मोक्षगमनप्रत्यासन्नकाले केवलिनो मनोवाग्योगद्वये निरुद्धे सति अर्द्धनिरुद्धकाययोगस्य, किम् ? सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्त्ति सूक्ष्मा क्रिया यस्मिन् तत् सूक्ष्मक्रियं तच्च तदनिवर्त्ति च प्रवर्द्धमानतरपरिणामात्र निवर्त्तितुं शीलम् अस्येति अनिवर्त्ति तृतीयम् ध्यानम्, तनुकायक्रियस्य तन्वी उच्छ्वास-निःश्वासादिलक्षणा कायक्रिया यस्य स तथाविधस्तस्य ॥ ८१ ॥

टीका- स्पष्टा । नवरं तन्वी उच्छ्वासनिःश्वासरूपा क्रिया यस्य स तथा तस्य तनुकायक्रियस्य ॥ ८१ ॥

तस्सेव य सेलेसीगयस्स, सेलोव्व णिप्पकंपस्स ।

वोच्छिन्नकिरियमण्णडिवाइ ज्झाणं परमसुक्कं ॥ ८२ ॥

अर्थलेशः - तस्सेव य गाथा ॥ तस्यैव तृतीयशुक्लध्यानभेदस्थितस्य साधोः शैलेशीगतस्य शैलवत् निःप्रकम्पस्य चतुर्थमप्रतिपातिपरमशुक्लध्यानं भवति । किं विशिष्टं शुक्लध्यानम् ? व्युच्छिन्नक्रियं नाम इति चतुर्थो भेदः ॥ ८४ ॥

दीपिका - तस्यैव केवलिनः, शैलेशीगतस्य शैल इव निःप्रकम्पस्य, व्युच्छिन्नक्रियं नाम योगाभावात्, अप्रतिपाति पाताभावात्, व्युच्छिन्नक्रियाप्रतिपातीति नाम ध्यानं स्यात् ॥ ८२ ॥

अवचूर्णिः - अस्या गाथायाः अवचूर्णिर्नास्ति । सम्पा० ॥

अवचूरिः - तस्से० ॥ तस्यैव च केवलिनः शैलेशीगतस्य, किंविशिष्टस्य ? शैलेश इव निष्प्रकम्पस्य मेरोरिव स्थितस्य, किम् ? व्यवच्छिन्नक्रियं योगाभावाद्, अप्रतिपाति अनुपरतिस्वभावमिति, एतदेव अस्य नाम ॥ ८२ ॥

टीका - स्पष्टा ॥ ८२ ॥

पढमं जोगे जोगेसु वा, मयं बितियमेगजोगंमि ।

तइयं च कायजोगे, सुक्कमजोगंमि य चउत्थं ॥ ८३ ॥

अर्थलेशः - पढमं गाथा ॥ प्रथमं शुक्लध्यानं एकस्मिन् योगे वा अथवा त्रिषु योगेषु मतं कथितम्, द्वितीयं शुक्लध्यानम् एकस्मिन् योगे त्रयाणां मध्ये एकस्मिन् योगे कथितम्, तृतीयं शुक्लध्यानं काययोगे स्यात्, चतुर्थं शुक्लध्यानम् अयोगे योगत्रयरहितवेलायां भवति ॥ ८५ ॥

दीपिका - एकस्मिन् योगे, योगेषु वा त्रिष्वपि, मतमुक्तम्, तच्च भङ्गिकश्रुतपाठिनः । द्वितीय-मेकयोगेऽन्यतरस्मिन् सङ्क्रमाभावात् ॥ ८३ ॥

अवचूर्णिः - इत्थं चतुर्विधं ध्यानमुक्त्वा तत्प्रतिबद्धमेव वक्तव्यताशेषमाह- प्रथमं पृथक्त्ववितर्कं सविचारम्, योगे मनआदौ योगेषु वा सर्वेषु मतमिष्टम्, तच्चागमिकश्रुतपाठिनः, द्वितीयमेकत्ववितर्कमविचारम्, एकयोग एवान्यतरस्मिन् सङ्क्रमाभावात्, तृतीयं च सूक्ष्मक्रियानिर्वर्ति काययोगे, न [योगान्तरे], शुक्लमयोगिनि शैलेशीकेवलनि चतुर्थं व्युपरतक्रियाऽप्रतिपाति ॥ ८३ ॥

अवचूरिः - इत्थं चतुर्विधं ध्यानमुक्त्वा तत्प्रतिबद्धमेव वक्तव्यताशेषमाह- पढ० ॥ प्रथमं योगे मनआदौ योगेषु वा सर्वेषु मतम् इष्टम् तच्चागमिकश्रुतपाठिनः । द्वितीयम् एकत्ववितर्कमविचारम्, तदेकयोग एव, अन्यतरस्मिन् संक्रमाभावात् । तृतीयं च सूक्ष्मक्रियाऽनिर्वर्ति काययोगे, न योगान्तरे । शुक्लम् अयोगिनि शैलेशीकेवलनि चतुर्थम् व्युपरतक्रियाऽप्रतिपाति ॥ ८३ ॥

टीका - उक्तं चतुर्थां शुक्लम्, तत्प्रतिबद्धमेव शेषमाह- प्रथमं शुक्लं योगे योगेषु वा मतं ससङ्क्रमत्वात् । द्वितीयमेकस्मिन् योगे सङ्क्रमाभावात् । तृतीयं काययोगे न योगान्तरेषु । चतुर्थमयोगे केवलनि अमनस्कत्वात् ॥ ८३ ॥

जह छउमत्थस्स मणो झाणं भण्णइ सुनिच्चलो संतो ।

तह केवलिणो काओ, सुनिच्चलो भन्नए झाणं ॥ ८४ ॥

अर्थलेशः - जह गाथा ॥ यथा छद्मस्थस्य सुनिश्चलं मनो ध्यानं भण्यते तथा केवलिनः सुनिश्चलकायो ध्यानं भण्यते ॥८६॥

दीपिका - अमनस्कस्य कथं ध्यानमित्याह- यथा सुनिश्चलं मनः छद्मस्थस्य ध्यानं तथा केवलिनः सुनिश्चलकायो ध्यानं भण्यते, तुर्ये तु ध्याने रुद्धत्वात्काययोगोऽपि नास्ति ॥ ८४ ॥

अवचूर्णिः - आह-शुक्लोपरिमभेदद्वयेऽमनस्कत्वात्केवलिनो ध्यानं च मनोविशेषः “ध्यै चिन्तायां” इति पाठात्, तदेतत्कथं स्यात् ? उच्यते— यथा छद्मस्थस्य मनो ध्यानं भण्यते सुनिश्चलं सत्, तथा योगत्वाव्यभिचारात्केवलिनः कायः ॥ ८४ ॥

अवचूरिः - आह - शुक्लध्यानोपरिमभेदद्वये मनो नास्ति, अमनस्कत्वात् केवलिनः, ध्यानं च मनोविशेषः ‘ध्यै चिन्तायाम्’ इति पाठात्, तदेतत्कथम् ? उच्यते- जह० ॥ यथा छद्मस्थस्य मनो ध्यानं भण्यते सुनिश्चलं सत् तथा केवलिनः कायो योगत्वाव्यभिचारात् सुनिश्चलो भण्यते ध्यानम् ॥८४॥

टीका— केवलिनः कथं ध्यानमिति चेदित्याह— स्पष्टा ॥ ८४ ॥

पुव्वप्पओगओ चिय, कम्मविणिज्जरणहेउतो यावि ।

सदत्थबहुत्ताओ, तह जिणचंदागमाओ य ॥ ८५ ॥

चित्ताभावेवि सया, सुहुमोवरयकिरियाइ भण्णंति ।

जीवोवओगसब्भावओ, भवत्थस्स झाणाइं ॥ ८६ ॥

अर्थलेशः - पुव्व गाथा ॥ चित्ता गाथा ॥ चित्ताभावेपि तथा पूर्वगाथोक्तदृष्टान्तैः सूक्ष्मक्रिय-उपरतक्रिये ध्याने सदा भण्येते । भवस्थस्य जीवस्य जीवोपयोगसद्भावात् एते ध्याने भवतः । यस्मात् पूर्वप्रयोगात् एव यथा कुम्भकारश्चक्रम् एकवारं भ्रमयति पश्चात्स्वयमेव कियत्कालं भ्राम्यति । एवं चित्तसद्भावे ध्यानमारब्धं चित्ताभावेपि स्वयं भवतीत्यर्थः । यद्वा कर्मविनिर्जराहेतुतोऽपि कर्मक्षयेन चित्तं विनाऽपि ध्यानं स्यादित्यर्थः । यद्वा शब्दार्थबहुत्वात् यथा ‘ध्यै चिन्तायां’ तथा ‘ध्यै अयोगिस्थे’ इति चित्ताभावेऽपि ध्यानं ज्ञेयम् । यद्वा जिनचन्द्रागमात् वीतरागोक्तसिद्धान्तवचनात् चित्तं विनाऽपि ध्यानं स्यादित्यर्थः ॥८७-८८॥

दीपिका - तत्र तु ध्यानत्वमेवम्— काययोगरोधियोगिनोऽयोगिनो वा चित्ताभावेऽपि सति सूक्ष्मोपरतक्रिये ध्यानभेदौ भण्येते, पूर्वप्रयोगादिति हेतुः चक्रभ्रमवदिति दृष्टान्तोऽभ्यूहः, यथा चक्रं भ्रमहेतुदण्डादिक्रियाभावेऽपि पूर्वप्रयोगाद् भ्रमति तथाऽस्य द्रव्यमनोयोगोपरमेण्यात्मोपयोगसद्भावाद् भावमनोभावोद्भवस्थध्याने इति । अपि निर्णये हेत्वन्तराण्याह ‘कम्मवि०’ यथा क्षपकश्रेणौ कर्मनिर्जराभावाद् ध्यानं तथाऽत्रापि । ‘सदत्थ०’ ध्यानशब्दस्यार्थबहुत्वात्, यथा हरिशब्दोऽनेकार्थः तथा ध्यानशब्दोऽपि, ‘ध्यै’ चिन्तायां, ‘ध्यै’ कायनिरोधे अयोगित्वे इत्यपि । तथा जिनचन्द्रागमाज्जनोक्तत्वादित्यर्थः । जीवोपयोगसद्भावात् सदेहजीवज्ञानभावाद्भवस्थस्य ध्याने स्तः ॥ ८५-८६ ॥

अवचूर्णिः - आह चतुर्थे निरुद्धत्वादसावपि न स्यात्तत्र का वार्ता ? उच्यते - चित्ताभावेऽपि सति सूक्ष्मोपरतक्रिये भण्येते, सूक्ष्मग्रहणात् सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्तिनो ग्रहणम्, उपरतग्रहणाद् व्युपरतक्रियाऽप्रतिपातिनः, पूर्वप्रयोगादिति हेतुः, कुलालचक्रभ्रमणवत्, यथा तच्चक्रं भ्रमणनिमित्त-दण्डादिक्रियाऽभावेऽपि भ्रमति तथाऽस्यापि मनःप्रभृतियोगोपरमेऽपि जीवोपयोगसद्भावतो भावमनसो भावाद्वस्थस्य ध्याने, एवं शेषहेतवोऽपि योजनीयाः, विशेषस्तूच्यते-कर्मविनिर्जरणहेतुतश्चापि क्षपकश्रेणिवत् क्षपकश्रेण्यामिवास्य भवोपग्राहिकर्मनिर्जरत्यर्थः, तथा शब्दार्थबहुत्वात् यथा एकस्यैव हरिशब्दस्य शक्रशाखामृगादयोऽनेकार्थाः, एवं ध्यानशब्दस्यापि. 'ध्यै चिन्तायां' 'ध्यै काययोगनिरोधे', 'ध्यै अयोगित्वे' इत्यादि, तथा जिनचन्द्रागमाश्चैतदेवम् ॥ ८५-८६ ॥

अवचूरिः - आह - चतुर्थे निरुद्धत्वादसावपि न स्यात्, यत्तत्र का वार्ता ? उच्यते- पुष्पं ॥ चित्ता० ॥ काययोगनिरोधिनोऽयोगिनो वा चित्ताभावेऽपि सूक्ष्मोपरतक्रिये भण्येते, सूक्ष्मग्रहणात् सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्तिनो ग्रहणम्, उपरतग्रहणाद् व्युपरतक्रियाऽप्रतिपातिनः, पूर्वप्रयोगादिति हेतुः, कुलालचक्रभ्रमणवत्, यथा तच्चक्रं भ्रमणनिमित्तदण्डादिक्रियाऽभावेऽपि भ्रमति तथाऽस्यापि मनःप्रभृतियोगोपरमेऽपि जीवोपयोगसद्भावतः भावमनसो भावाद् भवस्थस्य ध्याने । एवं शेषहेतवोऽप्यनया गाथया योज्याः । विशेषस्तूच्यते - कर्मविनिर्जरणहेतुतश्चापि कर्मनिर्जरणहेतुत्वात् क्षपकश्रेणिवत्, भवति च क्षपकश्रेण्यामिवास्य भवोपग्राहिकर्मनिर्जरति भावः । तथा शब्दार्थबहुत्वाद् यथैकस्यैव हरिशब्दस्य शक्र-शाखा-मृगादयोऽनेकेऽर्थाः, एवं ध्यानशब्दस्यापि, 'ध्यै चिन्तायाम्, ध्यै काययोगनिरोधे, ध्यै अयोगित्वे' इत्यादि तथा जिनचन्द्रागमाश्चैतदेवमिति ॥ ८५-८६ ॥

टीका - चतुर्थे शुक्ले कायस्यापि निरुद्धत्वात् कथं ध्यानत्वमिति. चेदित्याह- जीवोपयोगसद्भावाद् भवस्थस्य सूक्ष्मोपरतक्रिये ध्याने सदा भण्येते । पूर्वप्रयोगतोपि च कुलालचक्रभ्रमणवत् कर्मणां भवोपग्राहिणां विनिर्जराहेतुतश्चापि । शब्दार्थबहुत्वात् 'ध्यै चिन्तायां काययोगनिरोधे अयोगित्वे चे' ति । जिनचन्द्रागमाश्च । उक्तं ध्यातव्यम् । ध्यातारो धर्मध्याने उक्ताः ॥ ८५-८६ ॥

सुक्कज्झाणसुभावियचित्तो, चित्तेइ झाणविरमेऽवि ।

णिययमणुप्पेहाओ, चत्तारि चरित्तसंपन्नो ॥ ८७ ॥

अर्थलेशः - सुक्क गाथा ॥ सामान्यतस्त्वेवस्थावस्थायां शुक्लध्यानसुभावितचित्तो जीवो ध्यानोपर-मेऽपि ध्याननिवृत्तावपि नियतं चतस्रोऽनुप्रेक्षा धर्मचिन्तारूपाश्चिन्तयति । किंविशिष्टो जीवः ? चारित्रसम्पन्नोः देशविरतिचारित्रवान् सर्वविरतिचारित्रवान् वा केवलिनो शुक्लध्यानप्रतिपाताभावादित्युक्तम् ॥ ८९ ॥

दीपिका - गतं ध्यातव्यद्वारम्, ध्यातारो धर्मध्याने एवोक्ताः, अथानुप्रेक्षा- ध्यानविरमे ध्यानापगमेऽपि नियतमनुप्रेक्षाः, ताश्चेमाः ॥ ८७ ॥

अवचूर्णिः - उक्तं ध्यातव्यम्, ध्यातारः प्रागुक्ताः, अथानुप्रेक्षा आह - नियतमनुप्रेक्षाश्चतस्रः, चारित्रसम्पन्नस्तत्परिणामरहितस्य तदभावात् ॥ ८७ ॥

अवचूरिः - उक्तं ध्यातव्यद्वारम्, ध्यातारः प्रागुक्ताः, अथानुप्रेक्षाद्वारमाह - **सुक्क०** ॥
शुक्लध्यानसुभावितचित्तश्चिन्तयति ध्यानविरमेऽपि नियतमनुप्रेक्षाश्चतस्रश्चारित्रसम्पन्नः, तत्परिणामरहितस्य
तदभावात् ॥८७॥

टीका - अनुप्रेक्षाद्वारमाह- स्पष्टा ॥ ८७ ॥

आसवदारावाए तह, संसारासुहाणुभावं च ।

भवसंताणमणन्तं, वत्थूणं विपरिणामं च ॥ ८८ ॥

अर्थलेशः आसव गाथा । १-आश्रवद्वारेभ्यः पापबन्धनप्रकारेभ्यो ये अपाया नरकादिकष्टानि
तानि चिन्तयेद् एकानुप्रेक्षा, २- तथा संसाराशुभानुभावं गर्भवासजन्मजरामरणादिरूपं चिन्तयेत्
द्वितीयानुप्रेक्षा, ३- तथा अनन्तभवसन्तानं चिन्तयेत्, अभव्यजीवा निगोदान्निर्गत्य पृथिव्यादिष्वऽनन्तभवान्
भ्राम्यन्ति, निगोदे वा अनन्तकालं तिष्ठन्ति, तेषां संसारानन्तत्वं चिन्तयेत् तृतीयाऽनुप्रेक्षा, ४- तथा वस्तूनां
विपरिणामं पदार्थानाम् उत्पत्तिव्ययध्रौव्यत्वेन विविधपरिणामेन भवनं चिन्तयेत् चतुर्थी अनुप्रेक्षा ४ ॥९०॥

दीपिका - १-आश्रवद्वारेभ्योऽपायान्, २-संसाराशुभानुभावम्, ३-भवसन्तानमनन्तम्, ४-वस्तूनां
विपरिणाममनित्यत्वाद्यम् । एताः १ अपाय २ अशुभ ३ अनन्त ४ विपरिणामाख्या अनुप्रेक्षा आद्यभेदयोरेव
॥ ८८ ॥ गतम् अनुप्रेक्षा०९ ।

अवचूर्णिः - ताश्चैताः- आश्रवद्वाराणि मिथ्यात्वादीनि, तदपायान् दुःखलक्षणान्, तथा
संसाराशुभानुभावम्, भवसन्तानमनन्तं भाविनं नारकाद्यपेक्षया, वस्तूनां विपरिणामं च,
एताश्चतस्रोऽप्यपायाशुभानन्तविपरिणामानुप्रेक्षा आद्यभेदद्वयसङ्गता एव ज्ञेयाः ॥ ८८ ॥

अवचूरिः - ताश्चेमाः - आस० ॥ आश्रवद्वाराणि मिथ्यात्वादीनि, तदपायान् दुःखलक्षणान् तथा
संसाराशुभानुभावं च, भवसन्तानमनन्तं भाविनं नारकाद्यपेक्षया, वस्तूनां विपरिणामं च सचेतनानि “सव्वट्ठाणाणि
असासयाणि” इत्यादि, एताश्चतस्रोऽप्यपाया-ऽशुभा-ऽनन्त-विपरिणामानुप्रेक्षा आद्यद्वयभेदसङ्गता एव द्रष्टव्या ॥८८॥

टीका - ताश्चैताश्चतस्रोऽनुप्रेक्षा आह - आश्रवद्वाराणि मिथ्यात्वादीनि, तेभ्योऽपायान् दुःखरूपान्,
संसारासुखानुभावम्, भवसन्तानमनन्तम्, भाविनां वस्तूनां सचेतनानां पुत्रकलत्रादीनां विपरिणामं च ।
एताश्चतस्रोऽनुप्रेक्षाः शुक्लाद्यभेदद्वयसङ्गता ज्ञेयाः ॥ ८८ ॥

सुक्काए लेसाए, दो ततियं परमसुक्कलेस्साए ।

थिरयाजियसेलेसं, लेसाईयं परमसुक्कं ॥ ८९ ॥

अर्थलेशः - सुक्काए गाथा ॥ चतुर्णां शुक्लध्यानभेदानां मध्ये प्रथमौ द्वौ भेदौ शुक्कलेश्यायां भवतः ।
तृतीयं शुक्लध्यानं परमशुक्कलेश्यायाम् उत्कृष्टपरिणामशुक्कलेश्यायां स्यात् । परमशुक्कम् उत्कृष्टशुक्लध्यानं
चतुर्थं लेश्यातीतं लेश्यारहितं भवति । किं विशिष्टं परमशुक्कम् ? स्थिरताजितशैलेशम् ॥९१॥

दीपिका - सामान्येन शुक्लायां द्वे आद्ये, तृतीयं परमशुक्लायां स्यात्, स्थिरताजितशैलेशं तुर्यं परमशुक्लं लेश्यातीतम् ॥८९॥ गतं लेश्याद्वा० १० ।

अवचूर्णिः - अथ लेश्या आह - सामान्येन शुक्लायां लेश्यायां द्वे आद्ये, तृतीयं परमशुक्ललेश्यायां लेश्यातीतं परमशुक्लं चतुर्थम् ॥ ८९ ॥

अवचूरिः - लेश्याद्वारमाह - सुक्का० ॥ सामान्येन शुक्लायां लेश्यायां द्वे आद्ये तृतीयं परमशुक्ललेश्यायाम्, लेश्यातीतं परमशुक्लं चतुर्थम् ॥८९॥

टीका - लेश्याद्वारमाह - शुक्लायां लेश्यायां द्वे आद्ये, तृतीयं परमशुक्ललेश्यायां स्थिरताजितशैलेशम्, लेश्यातीतं परमशुक्लं चतुर्थम् । लिङ्गद्वारमाह । यान्येव धर्मध्यानस्य लिङ्गानि तान्येवास्यापि ॥८९॥

अवहासंमोहविवेग-विउसग्गा तस्स होंति लिंगाइं ।

लिंगिज्जइ जेहिं मुणी, सुक्कज्जाणोवगयचित्तो ॥९०॥

अर्थलेशः - अवहा गाथा ॥ तस्य शुक्लध्यानस्य एतानि चत्वारि लिङ्गानि स्युः । एतानि कानि? १-अवध २-असम्मोह ३-विवेक ४-व्युत्सर्गाः । मुनिः शुक्लध्यानोपगतचित्तः यैः प्रकारैर्लिङ्ग्यते - ज्ञायते ॥९२॥

दीपिका - अथ लिङ्गद्वारम् - १-अवध २-असम्मोह ३-विवेक ४-व्युत्सर्गाः लिङ्ग्यते ज्ञायते ॥९०॥

अवचूर्णिः - लिङ्गद्वारमाह - अवधासम्मोहविवेकव्युत्सर्गाः तस्य शुक्लध्यानस्य लिङ्गानि ॥९०॥

अवचूरिः - लिङ्गद्वारमाह - अव० ॥ अवधाऽसम्मोह-विवेक-व्युत्सर्गास्तस्य शुक्लध्यानस्य [भवन्ति लिङ्गानि] लिङ्ग्यते गम्यते [यैर्मुनिः शुक्लध्यानोपगतचित्तः] ॥९०॥

टीका - अवधाऽसम्मोहविवेकव्युत्सर्गास्तस्य शुक्लस्य लिङ्गानि, शेषं स्पष्टम् ॥ ९० ॥

चालिज्जइ बीहेइ व, धीरो न परीसहोवसग्गेहिं ।

सुहुमेसु न संमुज्जइ, भावेसु न देवमायासु ॥ ९१ ॥

अर्थलेशः - चालिज्जइ गाथा ॥ १-धीरः साधुः परीषहोपसर्गेर्नचाल्यते न बिभेति च एतदवधलिङ्गम्, २- तथा मुनिः सूक्ष्मेषु भावेषु वर्गणागतपरमाण्वादिद्रव्येषु च अन्यद् देवमायासु देवकृतगीत-नृत्यादिकपटेषु न सम्मुह्यति मूढतां न प्राप्नोति मोहं च न गच्छति । एतदसम्मोहलिङ्गम् ॥९३॥

दीपिका - एषां व्याख्या - १-परीषहोपसर्गेर्ध्यानात्र चाल्यते धीरः स्थिरस्तेभ्यो न बिभेतीत्य-वधः, २- 'सुहु०' सूक्ष्मेष्वतिगहनेषु भावेष्वर्थेषु न च देवमायासु मुह्यतीत्यसम्मोहः ॥ ९१ ॥

अवचूर्णिः - भावार्थमाह - चाल्यते ध्यानात्र परीषहोपसर्गेर्बिभेति वा धीरो न तेभ्य इत्यवधलिङ्गम् ॥९१॥

अवचूरिः - भावार्थमाह - **चालि०** ॥ चाल्यते ध्यानात् **परीषहोपसर्गैर्बिभेति** वा न तेभ्यो **धीर** इत्यवधलिङ्गम्, **सूक्ष्मे**षु अत्यन्तगहनेषु न सम्मुह्यति सम्मोहं याति, **भावेषु** पदार्थेषु न देवमायासु अनेकरूपास्वित्यसम्मोहलिङ्गम् ॥९१॥

टीका - अवधादीन् विवृण्वन्नाह - चाल्यते ध्यानात् **परीषहोपसर्गैर्** वा **बिभेति** **धीरो** दृढ इत्यवधलिङ्गः । **सूक्ष्मेषु** गहनेषु **भावेषु** न सम्मुह्यति, न देवमायास्वनेकास्वित्यसम्मोहो लिङ्गम् ॥ ९१ ॥

देहविविक्तं पेच्छइ, अप्पाणं तह य सव्वसंजोगे ।

देहोवहिवोसग्गं, निस्संगो सव्वहा कुणइ ॥ ९२ ॥

अर्थलेशः - देह **लिङ्गं**[विविक्तं] **गाथा** ॥ ३-साधुः आत्मानं सर्वसंयोगांश्च देहविविक्तान् देहात् पृथक्भूतान् पश्यति । एतत् विवेकलिङ्गम्, ४-तथा साधुः **निःसङ्गः** सन् **निःपरिग्रहः** सन् देहोपधिव्युत्सर्गं सर्वथा करोति, एतद् व्युत्सर्गलिङ्गम् ॥९४॥

दीपिका - ३-आत्मानं देहविविक्तं पश्यति तथा सर्वसंयोगान् विविक्तान् पश्यतीति विवेकः, ४-देहोपधिव्युत्सर्गं, निःसङ्गः सर्वथा करोतीति व्युत्सर्गः ॥ ९२ ॥ गतं लिङ्गद्वयो ९१ ।

अवचूर्णिः - देहविविक्तं पश्यत्यात्मानं तथा सर्वसंयोगान् इति विवेकलिङ्गम्, देहोपधिव्युत्सर्गं निःसङ्गः सर्वथा करोतीति व्युत्सर्गलिङ्गम् ॥ ९२ ॥

अवचूरिः - देह० ॥ देहविविक्तं पश्यत्यात्मानं तथा च सर्वसंयोगानिति विवेकलिङ्गम्, देहोपधिव्युत्सर्गं निःसङ्गः करोति इति व्युत्सर्गलिङ्गम् ॥९२॥

टीका - स्पष्टा । नवरं पूर्वार्धे विवेको लिङ्गम्, उत्तरार्धे व्युत्सर्गः ॥ ९२ ॥

होंति सुहासवसंवरविणिज्जरामरसुहाइं विउलाइं ।

झाणवरस्स फलाइं, सुहाणुबन्धीणि धम्मस्स ॥ ९३ ॥

अर्थलेशः - होंति **गाथा** ॥ **धर्मध्यानस्य** एतानि **फलानि** भवन्ति । किं विशिष्टानि फलानि ? **शुभाश्रवविनिर्जरामरसुखानि** **शुभानां** सातावेदनीयादीनां कर्मणामाश्रवो बन्धः, पापकर्मणां **विनिर्जरा** मोक्षः **अमरसुखानि** देवलोकसुखानि तथा **विपुलानि** विस्तीर्णानि । किं विशिष्टस्य धर्मध्यानस्य ? **ध्यानवरस्य** । किं विशिष्टानि फलानि ? **[शुभानुबन्धीनि** सुकुलप्रत्यायाति-पुनर्बोधिलाभ-भोग-प्रव्रज्या-केवल-शैलेश्य-पवर्गानु-बन्धीनि ॥९५॥]

दीपिका - धर्मशुक्लयोः फलमाह- **शुभाश्रवः** पुण्याश्रवः, **संवरो** ऽशुभकर्मागमरोधः, **विनिर्जरा** कर्मक्षयः, **अमरसुखानि** देवसुखानि, **विपुलानि** दीर्घस्थित्यादिभिर्धर्मध्यानवरस्य **फलानि** भवन्ति । 'सुहाणु०' सुकुल-बोधिलाभ-भोग-दीक्षा-मोक्षानुबन्धीनि ॥ ९३ ॥

अवचूर्णिः - पूर्व धर्मफलमाह - **शुभाश्रवः** पुण्याश्रवः, **संवरो** अशुभकर्मागमनिरोधः **विनिर्जरा**

कर्मक्षयः, अमरसुखानि च, शुभानुबन्धीनि सुकुलप्रत्यायाति-पुनर्बोधिलाभ-भोग-प्रव्रज्या- [केवल-शैलेस्य]-
पवर्गानुबन्धीनि धर्मध्यानस्य ॥ ९३ ॥

अवचूरिः - प्रथमं धर्मफलमाह - होंति० ॥ शुभाश्रव-संवर-निर्जराऽमरसुखानि शुभाश्रवः
पुण्याश्रवः, संवरोऽशुभकर्मागमनिरोधः, विनिर्जरा कर्मक्षयः [अमरसुखानि एतानि विपुलानि ध्यानवरस्य
ध्यानप्रधानस्य फलानि] शुभानुबन्धीनि सुकुलप्रत्यायाति-पुनर्बोधिलाभ-भोग-प्रव्रज्या-ऽपवर्गानुबन्धीनि धर्मस्य
ध्यानस्य ॥ ९३ ॥

टीका - फलद्वारे प्रथमं धर्मफलमाह - शुभाश्रवः पुण्याश्रवः, संवरो अशुभकर्मागमनिरोधः,
विनिर्जरा कर्मक्षयः, अमरसुखानि विपुलानि, धर्मध्यानस्य शुभानुबन्धीनि फलानि भवन्ति ॥ ९३ ॥

ते य विसेसेण, सुभासवादओऽणुत्तरामरसुहं च ।

दोणहं सुक्काण फलं, परिनिव्वाणं परिल्लाणं ॥ ९४ ॥

अर्थलेशः - [ते य गाथा ॥] अन्यद् अनुत्तरामरसुखं स्यात् । परयो शुक्लध्यानभेदयोः फलं
निर्वाणं मुक्तिः स्यात् ॥ ९४ ॥

दीपिका - ते च शुभाश्रवादयो विशेषेण द्वयोराद्ययोः परयोः शुक्लयोः फलं परिनिर्वाणं
मोक्षः ॥ ९४ ॥

अवचूर्णिः - शुक्लमधिकृत्याह - ते च विशेषेण शुभाश्रवादयोऽनुत्तरामरसुखं च द्वयोः शुक्लयोः
फलमाद्ययोः, परिनिर्वाणं 'परिल्लाणं' ति चरमयोर्द्वयोः ॥ ९४ ॥

अवचूरिः - शुक्लध्यानमधिकृत्याह - ते अ० ॥ ते च विशेषेण शुभाश्रवादयोऽनुत्तरामरसुखं च
द्वयोः शुक्लयोः फलमाद्ययोः परिनिर्वाणम् परिल्लाणं ति चरमयोर्द्वयोः ॥ ९४ ॥

टीका - शुक्लध्यानस्याह - ते चाऽनन्तरोक्ता विशेषेण शुभाश्रवादयोऽनुत्तरामरसुखं च
द्वयोराद्ययोः शुक्लयोः फलं परयोरुत्तरयोः परिनिर्वाणम् ॥ ९४ ॥

आसवदारा संसारहेयवो, जं ण धम्मसुक्केसु ।

संसारकारणाइं न तो, धुवं धम्मसुक्काइं ॥ ९५ ॥

अर्थलेशः - आसव गाथा ॥ आश्रवद्वाराणि पापकर्मबन्धनप्रकाराः संसारहेतवः स्युः ।
यस्मात् कारणाद् धर्मध्यान-शुक्लध्यानयोर्वर्तमानस्य जीवस्य तानि पापबन्धनद्वाराणि न भवन्ति । तत्
कारणाद् ध्रुवं निश्चितं धर्मध्यानशुक्लध्याने संसारकारणे न भवतः ॥ ९५ ॥

दीपिका - आश्रवद्वाराणि संसारहेतवस्तानि धर्मशुक्लयोर्यत्र सन्ति तस्माद्धर्मशुक्ले संसारकारणे
न स्तः ॥ ९५ ॥

अवचूर्णिः - अथवा सामान्येनैवाह -

अवचूरिः - अथवा सामान्येनैव संसारप्रतिपक्षभूते एते इति दर्शयति - आस० ॥ [आश्रवद्वाराणि संसारहेतवो यस्मात्तु धर्मशुक्लयोर्भवन्ति संसारकारणानि तस्माद् ध्रुवं धर्मशुक्ले ॥९५॥]

टीका - यद्वा भवविपक्षभूते इमे इत्याह - आश्रवद्वाराणि संसारहेतवः तानि च यत्र धर्मशुक्लयोः स्युः तत्र संसारकारणे ध्रुवं धर्मशुक्ले ॥ ९५ ॥

संवरविणिज्जराओ, मोक्खस्स प्हो तवो प्हो तासिं ।

झाणं च पहाणंगं, तवस्स तो मोक्खहेऊ तं ॥९६॥

अर्थलेशः - संवर गाथा ॥ संवरविनिर्जरे मोक्षस्य पन्था स्यात् । तयोः संवरविनिर्जरयोः पन्था तपो भवति । तपसः प्रधानाङ्गं ध्यानम् अन्तरङ्गतपोमध्ये वर्तमानत्वात् । ततः कारणात् तद् ध्यानं मोक्षहेतुर्भवति ॥९८॥

दीपिका - संवरनिर्जरे मोक्षस्य पन्थाः । तयोः संवरनिर्जरयोः पन्थाः तपः, तपसश्च प्रधानाङ्गं ध्यानम्, ततो मोक्षहेतुः ॥९६॥

अवचूर्णिः - संसारप्रतिपक्षतया च मोक्षहेतुर्ध्यानमित्याह— तपः पन्थाः तयोः संवरनिर्जरयोः, मोक्षहेतुस्तद् ध्यानम् ॥९६॥

अवचूरिः - संसारप्रतिपक्षतया च मोक्षहेतुर्ध्यानमित्याह - संव० ॥ संवर-निर्जरे मोक्षस्य पन्थाः, तपः पन्थाः तयोः संवरनिर्जरयोः, ध्यानं च प्रधानाङ्गं तपसः, ततो मोक्षहेतुस्तद् ध्यानम् ॥९६॥

टीका - अतो मोक्षहेतुर्ध्यानमित्याह— संवरनिर्जरे मोक्षस्य पथः । तयोश्च तपः पन्थाः । तपसश्च प्रधानाङ्गं ध्यानम् । ततो मोक्षहेतुकम् ॥ ९६॥

अंवरलोहमहीणं, कमसो जह मलकलंकपकाणं ।

सोज्झावणयणसोसे, साहेति जलाणलाइञ्चा ॥९७॥

अर्थलेशः - अंवर गाथा ॥ यथा अम्बरलोहमहीनां वस्त्रलोहपृथ्वीनां क्रमशो यथा मलकलङ्कपङ्कानां शुद्ध्यपनयनशोषविधेन जलानलादित्याः साधयन्ति । यथा जलं वस्त्रस्य मलं शोधयति । अनलो अग्नि लोहस्य कलङ्कं किट्टम् अपनयति । आदित्यः पृथिव्याः कर्दमं शोषयति । तथा ध्यानदृष्टान्तोऽग्रेतनगाथायां कथयिष्यते ॥९९॥

दीपिका - यथा जलानलादित्या वस्त्रलोहमहीनां क्रमेण मलकलङ्कपङ्कानां शोध्यपनयनशोषान् साधयन्ति । कलङ्कः किट्टः ॥ ९७ ॥

अवचूर्णिः - अमुमेवार्थं दृष्टान्तैराह - मलकलङ्कपङ्कानां यथासङ्ख्यं शोध्यपनयनशोषान् यथासङ्ख्यमेव साधयन्ति जलानलादित्याः ॥ ९७ ॥

अवचूरिः - अमुमेवार्थं दृष्टान्तैराह - अंब० ॥ वस्त्रलोहाद्रक्षितीनां क्रमेण यथा मल-कलङ्कपङ्कास्तेषां

[शोध्यापनयनशोषान् यथासङ्ख्यमेव साधयन्ति जलाऽनलाऽऽदित्याः ॥९७॥]

टीका - अमुमर्थं दृष्टान्तराह - वस्त्रलोहार्द्रक्षितीनां क्रमशो मलकलङ्कपङ्कानां शोध्यापनयनशोषान् जलानलादित्याः साधयन्ति ॥ ९७ ॥

तह सोज्झाइसमत्था, जीवंबरलोहमेइणिगयाणं ।

झाणजलाणलसूरा, कम्ममलकलंकपंकाणं ॥ ९८ ॥

अर्थलेशः - तह सो गाथा ॥ तथा पूर्वगाथोक्तदृष्टान्तैः ध्यानजलानलसूराः ध्यानमेव जलम्, ध्यानमेवानलोऽग्निः, ध्यानमेवादित्यः । एते जीवाम्बरलोहमहीगतानां जीवा एव अम्बर वस्त्रम्, जीव एव लोहम्, जीव एव मेदिनी पृथ्वी तत्र गतानां स्थितानां कर्ममलकलङ्कपङ्कानां कर्मैव मलः, कर्मैव कलङ्कः किट्टम् कर्मैव पङ्कः कर्हमः एतेषां शुद्ध्यादिसमर्था भवन्ति । ध्यानजलं जीववस्त्रगतं कर्ममलं शोधयति । जीवलोहगतं कर्मकिट्टं ध्यानाग्निरपनयति । ध्यानसूर्यः जीवपृथ्वीगतं कर्मकर्हमं शोषयति । इति भावार्थः ॥१००॥

दीपिका - तथा ध्यानजलानलसूर्या जीवाम्बरलोहमेदिनीगतानां कर्ममलकलङ्कपङ्कानां शोध्यादिसमर्थाः शोध्यापनयनशोषसमर्थाः ॥ ९८ ॥

अवचूर्णिः - शोध्यादिसमर्थाः ध्यानमेव जलानलसूर्याः, कर्मैव मलकलङ्कपङ्कास्तेषाम् ॥ ९८ ॥

अवचूरिः - तह० ॥ तथा शोध्यादिसमर्था जीवाऽम्बरलोहमेदिनीगतानां ध्यानमेव जलानलसूर्याः कर्मैव मलकलङ्कपङ्कानाम् ॥९८॥

टीकाः - तथा जीवाम्बरलोहमेदिनीगतानां कर्ममलकलङ्कपङ्कानां ध्यानजलानलसूराः शोध्यादिसमर्था भवन्ति ॥ ९८ ॥

तावो सोसो भेओ, जोगाणं झाणओ जहा निययं ।

तह तावसोसभेया, कम्मस्स वि झाइणो नियमा ॥९९॥

अर्थलेशः - तавो सो गाथा ॥ ध्यायिनो ध्यानकर्तुर्ध्यानतो योगानां मनोवचनकायव्यापाराणां यथा तापं शोषः भेदश्च नियमान् नियतं निश्चितं भवन्ति तथा कर्मणामपि तापशोषभेदाः स्युः ॥१०१॥

दीपिका - तापो दुःखम्, शोषः काश्यम्, भेदो विदारणम्, एते ध्यानाद् योगानां कायादीनां यथा स्युस्तथा ध्यायिनः कर्मणोऽपि तापादिकं जायते ॥ ९९ ॥

अवचूर्णिः - किञ्च - योगानां ध्यानतो यथा नियतमवश्यम्, तापो दुःखम्, तत एव शोषो दौर्बल्यम्, तत एव भेदो विदारणं वागादीनाम्, तथा तापादयः कर्मणोऽपि स्युर्ध्यायिनः ॥ ९९ ॥

अवचूरिः - तवो० ॥ योगानां ध्यानतो यथा नियतमवश्यम्, तापो दुःखम् तत एव शोषो

दौर्बल्यम्, तत एव भेदः विदारणं वागादीनां तथा तापादयः कर्मणोऽपि स्युः ध्यायिनः ॥९९॥

टीका - तापस्ततः शोषस्ततो भेदोऽन्यथात्वं योगानां कायादीनां यथा ध्यानात्रियतं स्युः दुर्बलिकापुष्पमित्रादेरिव तथा तापशोषभेदाः कर्मणोपि ध्यायिनः स्युः ॥ ९९ ॥

जह रोगाशयसमणं, विसोहणविरेयणोसहविहीहिं ।

तह कम्मामयसमणं, झाणाणसणाइजोगेहिं ॥ १०० ॥

अर्थलेशः - जह गाथा ॥ यथा वैद्यो विशेषणविरेचनौषधिविधिभिः रोगाशयशमनं क्रियते । तत्र विशेषणं लङ्घनम्, विरेचनं रेचदानम्, औषधिः प्रशधा । एतैर्प्रकारैर्वैद्या रोगान् शमयन्तीत्यर्थः । तथा जिनवैद्योपदिष्टैः ध्यानानशनादियोगैः कर्माशयशमनं स्यात् ॥१०२॥

दीपिका - यथा रोगाशयस्य रोगनिदानस्य शमनं विशेषणविरेचनौषधादिभिः स्यात् । निदानं हेतुः, विशेषणं लङ्घनम्, तथा कर्माशयस्य कर्मकारणस्य रोगादेः शमनं ध्यानानशनादियोगैः स्यात् । अनशनम् उपवासादिः ॥ १०० ॥

अवचूर्णिः - किञ्च- रोगाशयशमनं रोगनिदानचिकित्सा विशेषणविरेचनौषधिविधिभिरभोजनादिप्रकारैः, तथा कर्माशयशमनं ध्यानानशनादिभिर्योगैः ॥ १०० ॥

अवचूरिः - किञ्च - जह० रोगाशयशमनं रोगनिदानचिकित्सा विसोषण-विरेचनौषधिविधिभिः अभोजन-विरेकौषधप्रकारैः तथा कर्माशयशमनं ध्यानानशनादिभिर्योगैः, आदिशब्दाद् ध्यानवृद्धिकारकशेष-तपोभेदग्रहः ॥१००॥

टीका- यथा रोगाशयशमनं विशेषणविरेचनौषधिविधिभिः, तथा कर्माशयशमनं ध्यानानशनादियोगैस्तपोरूपैः ॥ १०० ॥

जह चिरसंचियमिंघणमनलो पवणसहिओ दुयं दहइ ।

तह कम्मिंघणममियं, खणेण झाणाणलो डहइ ॥१०१॥

अर्थलेशः - जह चिर गाथा ॥ यथा अनलोऽग्निः चिरसञ्चितमिन्धनं ध्रुवं शीघ्रं दहति । तथा ध्यानानलः क्षणेन अमितं प्रचुरं कर्मेन्धनं दहति ॥१०३॥

दीपिका - 'दुयं' द्रुतं, कर्मेन्धनममितम् ॥ १०१ ॥

अवचूर्णिः - किञ्च - कर्मेन्धनममितम् ॥ १०१ ॥

अवचूरिः - किञ्च - जह० ॥ [यथा चिरसञ्चितमिन्धनमग्निः पवनसहितः द्रुतं दहति तथा दुःखतापहेतुत्वात्] कर्मेन्धन[ममितमनेकभवोपात्तं क्षणेन ध्यानानलः असौ दहति अकर्मीकरोति] ॥१०१॥

टीका - किञ्च - स्पष्टा ॥ १०१ ॥

जह वा घणसंघाया, खणेण पवणाहया विलिज्जंति ।

झाणपवणावहूया, तह कम्मघणा विलिज्जंति ॥ १०२ ॥

अर्थलेशः - जह वा गाथा ॥ वा अथवा यथा घनसङ्घाताः पवनाहताः क्षणेन विलीयन्ते तथा ध्यानपवनावधूता ध्यानपवनप्रेरिता कर्मघना विलीयन्ते विलयं गच्छन्ति ॥ १०४ ॥

दीपिका - यथा वा घनसङ्घाता मेघसमूहा विलीयन्ते तथा कर्मघनाः ॥ १०२ ॥

अवचूर्णिः - ध्यानपवनावधूताः ॥ १०२ ॥

अवचूरिः - जह० ॥ [यथा वा घनसङ्घाता मेघौघाः क्षणेन पवनाहता विलयं यान्ति तथा] ध्यानपवनावधूताः कर्मव जीवस्वभावावरणाद् घना विलीयन्ते ॥ १०२ ॥

टीका - स्पष्टा ॥ १०२ ॥

न कसायसमुत्थेहि य, वाहिज्जइ माणसेहिं दुक्खेहिं ।

ईसाविसायसोगाइएहिं झाणोवगयचित्तो ॥ १०३ ॥

अर्थलेशः - न कसाय गाथा ॥ ध्यानसुनिश्चलचित्तो जीवः कषायसमुत्थैर्मानसैः दुःखैर्न बाध्यते न पीड्यते । तथा ध्यानोपगतचित्तो जीव ईर्ष्याविषादशोकादिभिश्च न बाध्यते ॥ १०५ ॥

दीपिका - तथा- ईर्ष्याविषादादिभिश्च ॥ १०३ ॥

अवचूर्णिः - इदमन्यदिहलोकफलम् - न बाध्यते न पीड्यते, प्रतिपक्षाभ्युदयोपलम्भजनितो मत्सरः ईर्ष्या, विषादः वैक्लव्यम्, आदेर्हर्षादिग्रहः ॥ १०३ ॥

अवचूरिः - किञ्चेदमन्यद् इहलोकप्रतीतमेव ध्यानफलमित्याह - न क० ॥ न क्रोधाद्युद्भवैश्च बाध्यते पीड्यते मानसैर्दुःखैः ईर्ष्या-विषाद-शोकादिभिः [मत्सरविशेष ईर्ष्या, विषादो वैक्लव्यम् शोको दैन्यम् आदिशब्दाद् हर्षादिपरिग्रहः, ध्यानोपगतचित्तः] ॥ १०३ ॥

टीका - किञ्च लोकप्रतीतमेव ध्यानफलमाह- स्पष्टा ॥ १०३ ॥

सीयायवाइएहि य, सारीरेहिं सुबहुप्पगारेहिं ।

झाणसुनिश्चलचित्तो न वहिज्जइ निज्जरापेही ॥ १०४ ॥

अर्थलेशः - सीया गाथा ॥ ध्यानसुनिश्चलचित्तः साधुः शीतातपादिभिः सुबहुप्रकारैः शारीरैः दुःखैर्न व्यथ्यते व्यथां न प्राप्नोति । किं विशिष्टः साधु ? निर्जरापेक्षी कर्मनिर्जरावाञ्छवान् ॥ १०६ ॥

दीपिका - शीतातपादिकैः शारीरैर्दुःखैः, अत्र कारणे कार्योपचारः । न विध्यते [बाध्यते],

निर्जराया अपेक्षी कर्मक्षयापेक्षकः । ॥ १०४ ॥ द्वा० १२

अवचूर्णिः - न बाध्यते ध्यानसुखाद्, अथवा न शक्यते चालयितुं निर्जरापेक्षी ॥ १०४ ॥

अवचूरिः - सीया० ॥ शीतातपादिभिश्चादेः क्षुदादिग्रहः, [शारीरैः सुबहुप्रकारैः ध्यानसुनिश्चलचित्तो] न बाध्यते ध्यानसुखादिति गम्यम् अथवा न शक्यते चालयितुं निर्जरापेक्षी ॥ १०४ ॥

टीका - स्पष्टा । नवरम् न 'वहिज्जइ' न व्यथ्यते ॥ १०४ ॥

इय सव्वगुणाधानं, दिट्ठादिट्ठसुहसाहणं ज्ञाणं ।

सुपसत्थं श्रद्धेयं, नेयं ज्ञेयं च निञ्चं पि ॥ १०५ ॥

अर्थलेशः - इय गाथा ॥ भव्यजीवैर्ध्यानं श्रद्धेयं ज्ञेयं नित्यमपि ध्येयम् । किं विशिष्टं ध्यानम् इति ? पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वगुणाधानं सर्वगुणामारोपकं तथा दृष्टादृष्टसुखसाधनं दृष्टानि इहलोकसुखानि राज्यादीनि अदृष्टानि स्वर्गमोक्षादीनि तेषां साधकम्, अपरं सुप्रशस्तम् ॥ १०७ ॥

दीपिका - एवं सर्वगुणानामाधानं स्थानम् । श्रद्धेयं नान्यथेति, ज्ञेयं स्वरूपतो ध्येयं चिन्तनीयं क्रियया । एवं च रत्नत्रयमप्याराधितं स्यान्नित्यमपि सदैव, नन्वेवं शेषक्रियालोपः ? न, तदासेवनस्यापि तत्त्वतो ध्यानत्वात् । ततो नास्ति साधूनां क्रिया या आगमानुसारेण क्रियमाणा ध्यानं न स्यादिति ॥ १०५ ॥

अवचूर्णिः - उक्तं फलम्, उपसंहरन्नाह - एवं सर्वगुणाधानं ध्येयं नित्यमपि ॥ १०५ ॥ आह-एवं शेषक्रियालोपः प्राप्नोति, न, तदासेवनस्यापि तत्त्वतो ध्यानत्वात्, नास्ति काचिदसौ क्रिया या आगमानुसारेण क्रियमाणा साधूनां ध्यानं न स्यात् अपि तु ध्यानमेव ।

अवचूरिः - उक्तं फलम्, उपसंहरन्नाह - इअ० ॥ एवमशेषगुणस्थानं दृष्टादृष्टसुखसाधनं ध्यानं सुप्रशस्तकरं तीर्थकरादिभिरासेवितत्वात्, यत एवमतः श्रद्धेयं नान्यथैतदित्यादिभावनया ज्ञातव्यं स्वरूपतः ध्येयमनुचिन्तनीयं क्रियया नित्यमपि ।

आह - एवं शेषक्रियालोपः प्राप्नोति ? न, तदासेवनस्यापि तत्त्वतो ध्यानत्वान्नास्ति काचिदसौ क्रिया या आगमानुसारेण क्रियमाणा साधूनां ध्या]नं न स्यात् ॥ १०५ ॥

पंचु० ॥ १०६ ॥ समाप्ता ध्यानशतकावचूरिः ।

टीका - अथोपसंहरन्नाह- स्पष्टा । एवं तर्हि सर्वक्रियालोपः स्यात्, नैवम्, सर्वस्यापि जिनोक्तायाः क्रियाया ध्यानत्वात् ॥ १०५ ॥ समाप्तं ध्यानशतम् ॥

• पंचु(सत्तु)त्तरेण गाहासएण झाणस्सयं समक्खायं ।

जिणभद्वखमासमणेहिं कम्मसोहीकरं जइणो ॥१०६॥

ध्यानशतं समत्तं सूत्रं ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ कल्याणमस्तु ॥ छ॥ ॥छ॥ ॥ शुभं भवतु ॥

अर्थलेश- • सत्तुत्तरेण गाथा ॥ जिनभद्रक्षमाश्रमणैः ध्यानस्य शतकं सप्तोत्तरेण गाथाशतेन समाख्यातम् । किं विशिष्टं शतकम् ? यतेः कर्मविशोधिकरम् ॥ १०८ ॥

इति ध्यानशतकार्थलेशः सम्पूर्णः ॥

सा० जीवराजकेन पठनार्थं लिखापितम् ॥

अवचूर्णिः - पंचु० ॥ समाप्ता ध्यानशतकावचूर्णिः ॥

अवचूरिः - पंचु० ॥ समाप्ता ध्यानशतकावचूरिः ॥

॥ इति वैक्रमीये २०६५ तमे वर्षे विजयकीर्तियशसूरिणा संशोधिताः संपादिताश्च

पूज्यपादश्रीमज्झिमभद्रगणिक्षमाश्रमणविरचितध्यानशतकस्य

पूर्वाचार्यकृत अर्थलेशः,

पूज्यपादाचार्यश्रीमाणिक्यशेखरसूरिकृता दीपिकाटीका,

पूज्यपादाचार्यश्रीज्ञानसागरसूरिकृता अवचूर्णिः,

पूज्यपादमुनिश्रीधीरसुन्दरगणिरचिता अवचूरिः,

पूज्यपादाचार्यश्रीतिलकसूरिकृता च लघुटीका

समाप्ताः ॥

• बहुषु आदर्शेषु ध्यानशतकग्रन्थं पञ्चोत्तरेण गाथाशतेन समाख्यातम्, अस्मिनादर्शे तु अष्टोत्तरेण गाथाशतेन समाख्यातम् ॥ ध्यानशतं समाप्तम् ॥

परिशिष्टम्-४

श्रीमलधारगच्छीयसूरिपुरन्दरश्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरसद्व्यं
श्रीहारिभद्रीयावश्यकवृत्तिटिप्पणगतं ध्यानशतकटिप्पणकम् ।

ध्यानशतके, गा. ४ : किं तर्हि ? - भावनानुप्रेक्षात्मकं चेत इति एतदुक्तं भवति - यदा धर्मध्यानादवतरति तदा एकोऽहमशरणश्चेत्याद्या इहैव वक्ष्यमाणा अनुप्रेक्षा विभावयति, पुनरपि च धर्मध्यानादिध्यानमारुरुक्षुर्भावनाः- ज्ञानदर्शनाद्या वक्ष्यमाणस्वरूपाः परिभावयति, एतद्ध्यानान्तरमुच्यते, न पुनरेकस्माद् ध्यानादवतीर्यानन्तरमेवान्यद् ध्यानं प्रतिपद्यते, अनुप्रेक्षाभावनान्तरितं तु प्रतिपद्यते, ततोऽप्युत्तीर्णस्यायमेव क्रम इत्येवं ध्यानसन्तानो भवत्यपीति ।

गा. ६ : पूर्वमपि वियुक्तसंयुक्तयोर्बहुमतत्वेनेत्यादि, यदतीतकाले ममामुकः संयुज्य वियुक्तः आदित एव वा न संयुक्तस्तत्सुन्दरमभूद् इत्यतीतमनुमोदमानस्यातीतकालविषयमप्यार्तं भवतीति ।

गा. ३५ : “जूइयर-सोलमिंठा” गाहा सुगमा, नवरं सोलाः-स्थानपालाः, उद्भ्रामकाः-पारदारिकाः ।

गा. ४५ : आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यमिति, विचयः परिचयोऽभ्यास इत्यनर्थान्तरम्, अनन्तरवक्ष्यमाणन्यायेनाज्ञाद्यभ्यासाय प्रवर्तमानस्य धर्मध्यानं भवतीत्यर्थः ।

गा. ५१ : किं च-पएसभिन्नं शुभाशुभं यावत्-‘कृत्वा पूर्वविधानमित्यादि पूर्वमहर्षिवचन-त्वाद्गम्भीरमिदमस्मादृशमगम्यम्, आम्रायानुसारतस्तु गमनिकामात्रं किञ्चिदुच्यते - इह प्रदेशभिन्नः शुभाशुभरूपः कर्मविपाको भावनीयः, प्रदेशाश्च जीवस्य कर्माणवोऽभिधीयन्ते, तैश्च कियद्भिरेकैको जीवप्रदेश आवेष्टितः परिवेष्टित इति चिन्तनीयम्, अयं च प्रदेशबन्धः कर्मप्रकृत्यादिषु विस्तरेणाभिहितोऽत एव शुभाशुभं यावदित्यत्र शास्त्रकृद् यावच्छब्दं चकार, स चात्र संक्षेपतः कथ्यते - असंख्यातप्रदेशस्यापि जीवस्यासत्कल्पनया किल षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते प्रदेशानां स्थाप्येते २५६, अस्य चैतावन्मानस्य राशेर्धनीकृतस्य यदागतं फलं तावत्प्रमाणैः कर्मप्रदेशैः किलैते जीवप्रदेशा आवेष्टिताः, बहुत्वप्रदर्शनमात्रं चेदम्, एकैकस्यापि जीवप्रदेशस्यानन्तानन्तकर्मवर्गणावेष्टितत्वात्, तत्रास्य कल्पितजीवप्रदेशराशेर्धनीकरणार्थं करणकारिकामाह- ‘कृत्वा पूर्वविधान’मित्यादि अस्याश्चार्थः-

स्थाप्योऽन्तघनोऽन्त्यकृतिः स्थानाधिक्यं त्रिपूर्वगुणिता च ।

आद्यकृतिरन्त्यगुणिता त्रिगुणा च घनस्तथाऽऽद्यस्य ॥ १ ॥

एतत्कारिकानुसारतो गणितविधिज्ञेन विज्ञेयः, तत्र स्थाप्योऽन्त्यघन इति अन्त्योऽत्र द्विकस्तस्य घनोऽष्टौ ८ स्थाप्यन्ते, अन्त्यकृतिरिति अन्त्यस्य द्विकस्य कृतिः-वर्गश्चत्वारः, त्रिपूर्वगुणिता चेति त्रिभिः पूर्वेण च पञ्चकेन गुण्यते जाता षष्टिः, स्थानाधिक्यमिति सा षष्टिः पूर्वस्थापिताष्टकस्याधस्तात्स्थानाधिक्येन स्थाप्यते

तद्यथा - ८०/६ आद्यकृतिरिति द्विकापेक्षया आद्यः पञ्चकस्तस्य कृतिः पञ्चविंशतिः, अन्त्यगुणितेति एषा कृतिरन्त्येन द्विकेन गुणिता जाता पञ्चाशत् **त्रिगुणा** चेति सा त्रिगुणिता जातं सार्द्धशतम्, तच्च स्थानाधिक्येन स्थाप्यते - **८५०** **६** **१** **धनस्तथाद्यस्येति** आद्यः पञ्चकस्तस्य घनः पञ्चविंशत्यधिकं शतं तदपि स्थानाधिक्येन स्थाप्यते । **८५२५** **६१** तद्यथा - एतावती च प्रक्रिया पूर्वगणितकारसंज्ञया पूर्वविधानमित्युच्यते । अत एता- वता कृत्वा पूर्वविधानं पदयोरित्येतद्व्याख्यातमवसेयम्, स्थाप्योऽन्तघनो इत्यादि कारिका पुनरादित आवर्त्यते, तत्र च,

निर्युक्ते राशिरन्त्यमितिवचनादिदानीं पञ्चविंशतेरन्त्यसंज्ञा तस्याश्च घनः किल मीलित एवास्तेऽतः स्थाप्योऽन्त्यघन इत्युल्लङ्घ्यान्यकृतिः क्रियते, तत्र जातानि पञ्चविंशत्यधिकानि षट् शतानि, त्रिगुणिते जातानि पञ्चसप्तत्यधिकानि अष्टादश शतानि, पञ्चविंशतेः पूर्वः षट्कस्तेन गुणिते जातानि सार्द्धशतद्वयाधिकानि एकादशसहस्राणि स्थानाधिक्येन स्थाप्यन्ते यथा- **८५२५०** **६१२५०** **१०** **१** - अनेन चानन्तरविधिना तावैव पूर्ववद्वर्ग्यावित्येतद् व्याख्यातं, तौ द्विकपञ्चकलक्षणौ पदविशेषौ पूर्वपूर्ववद् वर्ग्यावित्यस्यानुष्ठितत्वादुपलक्षणं चैतत् त्रिगुणषड्-गुणत्वयोरिति, आद्यस्य षट्कस्य कृतिरन्त्यभूतया पञ्चविंशत्या गुणिता त्रिगु-

णिता च जातानि शतानि सप्तविंशतिः पूर्वराशौ स्थानाधिक्येन स्थाप्यते, तद्यथा- **८५२५००** **६१२५०** **११२७** **१** आद्यस्य षट्कस्य घने जातं शतद्वयं षोडशाधिकं स्थानाधिक्येन पूर्वराशौ क्षिप्यते, तद्यथा- **८५२५२१६** **६१२५०** **११२७** **१** - अनेन च वर्गघनौ कुर्वतां तृतीयराशेः षट्कस्य वर्गो विहितस्तथा पञ्च-विंशत्या त्रिभिश्च गुणितस्तत्कथं लभ्यते ? इत्याह- **ततः प्राग्वदिति** यदनुक्तं तत् पूर्ववत् सर्व्व विधेयमिति भावः, अस्मिंश्च राशौ मीलिते आगतं

१६७७७२१६। एतामेव कारिकां वृत्तिकृद् व्याचष्टे-**कृत्वा विधानमित्यादि, पूर्वपदस्य घनादि** इत्यादि पूर्वपदस्य द्विकलक्षणस्य घनो विधेयः, आदिशब्दादवन्यादौ स्थापनं च कृत्वा तस्यैव द्विकलक्षणस्य पदस्य वर्गः, आदिशब्दात् त्रिगुणकरणादिपरिग्रहः ततो द्वितीयस्य पदस्य पञ्चकलक्षणस्येदमेव यद् द्विकस्य कृतं तद्विपरीतं क्रियते, एतदुक्तं भवति-द्विकस्य प्रथमं घनादि कृतम्, ततो वर्गादि पञ्चकस्य तु प्रथमं वर्गादि ततो घनादि क्रियते, एतच्च सर्व्व कृतमेव भावनीयम्, तदेतावता कृत्वा पूर्वविधानमिति व्याख्यातम्, साम्प्रतं **तावेव पूर्ववद्वर्ग्यावेतद्** व्याचष्टे-**एतावेव द्विकपञ्चकौ वर्ग्येते** इति वर्गघनौ कुर्यातामित्यादि व्याख्यानयति, ततः षट्कलक्षणस्य तृतीयपदस्येत्यादि, एतच्च सर्व्व केषुचित्पुस्तकेषु न दृश्यते तेषु च दुरवगमत्वेनोत्सारितमिति लक्ष्यते बहुष्वादर्शेषु दर्शनादित्यलं प्रसङ्गेनेति ।

गा. ५२ संस्थानं मुख्यवृत्त्या पुद्गलरचनाकारलक्षणमित्यादि, एतदुक्तं भवति-मुख्यवृत्त्या तावत्परिमण्डलसमचतुरस्राद्येव रूपिद्रव्यसम्बन्धि संस्थानमुच्यते, धर्माधर्माकाशानां त्वमूर्तत्वेन मुख्यवृत्त्या न सम्भवत्येव संस्थानम्, किन्तु लोकेन सर्व्वतोऽवच्छिन्नं सद्गुणचारतस्तु प्रतिष्ठकाद्याकारं लोकक्षेत्रमुच्यते धर्माधर्मयोरपि तद्वृत्तित्वात् तन्निबन्धन एवोपचारतः संस्थानव्यवहारः अत एवाह-

गा. ५२ धर्माधर्मयोरपि लोकक्षेत्रेत्यादि, ननु लोकक्षेत्रस्यैव किं संस्थानमित्याह-

गा. ५२ 'हिङ्गा मज्जे' गाहा व्याख्या-अधस्तान्मध्ये उपरि च यथासंख्यं छव्विज्जल्लरिमृदङ्गसंस्थानो लोकोऽवसेयः । तत्र छव्वी-नाम विस्तीर्णा पुष्पचङ्गेरी तदाकारोऽधोलोकः, तिर्यग्लोको ज्जल्लर्याकारः, ऊर्ध्वलोकस्तु मृदङ्गाकार इति, नन्ववगतमुक्तक्रमेण धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलानां संस्थानम्, अथ कालस्य किं संस्थानमित्याह-
अद्धागारो अद्धाखित्तागिती नेतो ति अद्धायाः- कालस्याकारोऽद्धाक्षेत्रं-मनुष्यक्षेत्रं तदाकृतिर्ज्ञेयः, सूर्यक्रियाभिव्यङ्ग्यो हि कालः किल मनुजक्षेत्र एव वर्तते, अतो य एव तस्याकारः स एव कालस्याप्युपचारतो विज्ञेय इति गाथार्थः ।

गा. ७६ सेलीसीति प्राकृतनामाधिकृत्य व्युत्पत्तिमाह-'अहवा सेलोव्व इसी' गाहा, व्याख्या-सेल इव इसी-महर्षिः शैलेशीति भवति, ननु शैलेशी तस्य महर्षेः काचिद्विशिष्टाऽवस्थैवोच्यते, कथं शैलेशीप्रतिपत्ता मुनिरप्येवं व्यपदिश्यत ? इत्याह-सोऽप्येवं व्यपदेश्यो भवति स्थिरतया हेतुभूतया, स हि महर्षिस्तस्यामवस्थायां शैलवत् स्थिरा भवतीति शैलेशीत्युच्यते, एनमेव प्राकृतशब्दमधिकृत्य व्युत्पत्त्यन्तरमाह-सो वेति वाशब्दः पक्षान्तरमाह, स शैलेशीप्रतिपत्ता मुनिः अलेसी होई ति तस्यामवस्थायामलेश्यः-समस्तलेश्याविकलो भवतीतिकृत्वा, अलेशीतिपदसम्बन्धिनोऽकारस्य लोपं कृत्वा सेलेशीति प्राकृतशब्देन सेलेसी प्रतिपत्ताभिधीयत इति गाथार्थः ।।

इति श्रीमलधारगच्छीयसूरिपुरन्दरश्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरसंदृब्धं
श्रीध्यानशतकटिप्पनकं समाप्तम् ।

परिशिष्टम्-५

अज्ञातकर्तृकसर्वसिद्धान्तविषमपदपर्यायान्तर्गत-
आवश्यकबृहद्वृत्तिविषमपदपर्यायान्तर्गताः
ध्यानशतकवृत्तिविषमपदपर्यायाः ।[★]

A

- गा. १३ स्थितिबहुत्वादिति निगोदादीनामिति दृश्यम् ।
गा. १९ रौद्रध्यानमिति भवतीति योगः ।
गा. ३५ सोल इति ठाणापालाः, केचन पुनर्मद्यपा वदन्ति ।
गा. ३५ उद्धमिया इति पारदारिकाः ।
गा. ४७ उभयवस्तूपपत्तिरिति मतिदौर्बल्यतथाविधाचार्याभावः ।
गा. ६४ गम्मए इति गमनिका क्रियते ।

B

- गा. ४६ चतुर्विंशतिरिति अनेन 'नेरइया असुराई' इत्यादि गाथा सूचिता ।
गा. ४७ उभयवस्तु इति मतिदौर्बल्य-आचार्याभावः ।
गा. ४७ तदभिधाने इति ज्ञानावरणस्याभिधाने ।
गा. ५० दृष्ट्यादि इति दर्शनादि ।
गा. ५२ अद्धाखेत्त इति मनुष्यक्षेत्रम् ।
गा. ७६ विष्प इति विप्रत्ययनाभिः ।
गा. ७६ जं भणियं इति अयं भावार्थः ।
गा. ८५ प्रथमहेतुरिति पूर्वप्रयोगलक्षणः ।
गा. ८८ धी संसार इति वीसी[?]भावनामन्ये गाथा "सव्वठाणाणि" इयमपि ।
॥ इति वैक्रमीये २०६५ तमे वर्षे विजयकीर्तियशसूरीणा संशोधिताः संपादिताश्चेमे
आवश्यकहारिभद्रीयवृत्तिविषमपदपर्यायाः समाप्ताः ॥

★ अद्यावधि अमुद्रितात् सर्वसिद्धान्तविषमपदपर्यायग्रन्थाद् इमे विषमपदपर्यायाः गृहीताः । सम्पा० ।

परिशिष्टम्-६

पूज्यपादाचार्यश्रीमज्जिनदासगणिमहत्तरविरचितदशवैकालिकचूर्णौ

ध्यानस्वरूपम् ।

इदाणि ज्ञाणं । तस्स इमं सामण्णं लक्खणं-एगगगच्छिंतानिरोहो ज्ञाणं, अगगसद्धो आलंबणे वट्टति, एगगगो-एगालंबणो, आलंबणाणि विसेसेण भण्णिहिंति, एगगगस्स चिंता एगगगच्छिंता, एतं ज्ञाणं छउमत्थस्स; निरोहो केवल्लिणो जोगस्स, चिंता नत्थि ति । “केवल्लिणो तन्नरोहो न संभवति” ति केति, तं न, दव्वमणनिरोहो तस्स भगवतो, जति एगगगच्छिंता ज्ञाणं ततो जोगनिग्गहो सुतरामेव । जे पुण भणंति- “एगगगच्छिंतानिरोहो ज्ञाणं” ति एतं न घडते केवल्लिणो, आभिणिबोहियभेदो चिंतं ति, तम्हा दढमज्झवसाणं ज्ञाणं”मिति, ते अविदितविग्गहभेदा सुत्तदूसणेणं बुद्धिमाहप्पमभिलसंति, परिफग्गु जंपियं, दढमज्झवसाओ एतं विसेसेण चिंतारूवं, को एतस्स अज्झवसातो ? यदुक्तं का चिंता ?, तक्कादतो सव्वे आभिनिबोहियनाणभेदा पढिता तत्त्वार्थे । कालनिरोहो आ मुहुत्तातो, एगनाणस्स चिरमवत्थाणमसक्कं ती एतं उक्करिसेणं । तं सामण्णलक्खणोववातिंयं ज्ञाणं पत्तेयं लक्खणभेदेण इमाणि चत्तारि अट्ट-रोद्ध-धम्म-सुक्काणि ।

१-ऋतं-दुःखं तन्निमित्तं दुरज्झवसातो अट्टं ।

२-रोदतीति रुद्रः, तेण कृतं रौद्रं अतिक्रूरतालङ्घितम् ।

३-खमादिधम्माऽणपेतं धम्मं ।

४-सु ति-सुद्धं शोकं वा क्लामयति सुक्कं ।

परिणामविसेसो य फलविसेससूतितो ति भण्णाति-

अट्टे तिरिक्खजोणी, रोद्धज्झाणेण गम्मती णरयं ।

धम्मेण देवल्लोणं, सिद्धिगती सुक्कज्ञाणेणं ॥१॥ [ ]

अट्टमवि सविसए लक्खणभेदेण चउथा । तस्स पढमभेदरूवं १-अमणुण्णसंपओगसंपउत्ते तस्स विप्पओगाभिकंखी सतिसमण्णागते यावि भवति । अमणुण्णं-अणिट्ठं, एगीभावेण पगरिसेण य जोगो संपओगो, तेण अमणुण्णेण संपउत्तो, तस्स विप्पओगाभिकंखी ‘सतिसमण्णागते’ चिंतामणुगते तदेगगो चिंतानिरोहेण तमेव ज्ञायति, ‘कहमणिट्ठविसयविप्पओगो भवेज्ज ? इट्ठेहिं वा संपयोगो ?’ ति सुतिसण्णाहरणमेव तिच्चराग-दोसाणुगतो कम्ममुवचिणति, पढमभेओ ।

२-विवरीओऽयमुत्तरो-मणुण्णसंपओगसंपउत्ते तस्स अविप्पओगाभिकंखी सतिसमण्णागते यावि भवति । मणुण्णा-मणोभिरामा विसता तेहिं संपउत्तो तेसिं अविप्पतोगत्थं तहेव सतिसमण्णाहरणमेव ते अञ्जंतमभिलसंतो दुक्खपडिभीतो करेति बितियभेदो ।

३-अतो पुण आयंकसंपओगसंपउत्तो तस्स विप्पओगाभिकंखी सतिसमण्णा० । आतंको-दीहकालो कुट्ठाति जेण कर्हिचि जीवति, “तकि कृच्छ्रजीवने” इति एतस्स रूवं, आयंकस्स उवद्वो आसुकारी वा सूलातिरोगो, “रुजो भंगे” सद्दो, रुजतीति रोगः, अत एव आयंकगहणेण रोगो वि घेप्पति, जेणं आयंकस्स उवद्वो ण पत्तेयं, तस्स विप्पतोगत्थं सतिसमण्णाहारं काउं झायति ततियभेदो ।

४-परिज्झितकाम-भोगसंपउत्ते तस्स अविप्पओगाभिकंखी [सतिसमण्णागते यावि भवति] । परिज्झा-अभिज्झा अभिलासो, कामो-फरिसो, तदुपकारिणो सेसिंदियविसया भोगा, परिज्झितो-अभिलसितो, तेहिं संपउत्तो । परिज्झितो परिज्झा जस्स संजाता तारकादिइतचि परिज्झितो । जं वा इंदचक्कवट्टिमहाभोगाभिलासेण सति वा असति वा तथेतदुपपत्तिसुतिसमण्णाहरणं णिदाणं नाम चतुत्थमट्टविहाणं ।

को पुण अट्टं झातति ? सामिविसेसेणं सो अविरत-देसविरत-पमत्तसंजता । कण्ह-नील-काउलेस्सा अंतगतो भावो । तेसिं इमे क्रियाविशेषा भावसूचकाः, तं०-१ कंदणता २ सोतणता ३ तिप्पणता ४ विलवणता । १-कंदणं-महता सद्देण विरवणं संपओग-विप्पओगत्थं २- सोयणं-अंसुपुण्णनयणस्स रोयणं ३- तिप्पणं-अंतगतजरेण तितोगपरितावो ४- विलवणं-‘हा हा ! कट्टं, अहो ! विणट्टो ह’मिति सोगसंबद्धमणेगसो भासणं । १ ।

अट्टाणंतरसमुट्ठिं रोहं । तं चउविहं-१ हिंसाणुबंधी २ मोसाणुबंधी ३ तेणाणुबंधी ४ सारक्खणाणुबंधी ।

१-हिंसाणुबंधी-सया सत्तवहपरिणामो सीहस्सेव,

२-मोसाणुबंधी-परब्भक्खाण-पेसुण्णपरुसवयणरती,

३-तेणाणुबंधी-परदव्वहरणाभिप्पातो निच्चं,

४-सारक्खणाणुबंधी-असंकणिज्जेसु वि संकितस्स परोवमद्देण वि सतसरीरसारक्खणं, सव्वत्थ सुतिसमण्णाहारो । तं कस्स भवति ? अविरतस्स देसविरतस्स य तिव्वकण्ह-नील-काउलेस्स । इमाणि तज्झाइणो लक्खणाणि- १-उस्सण्णदोसो २- बहुदोसो ३- अण्णातदोसो ४- आमरणंतदोसो ।

१-हिंसादीणं अण्णतरे अणवरतं पवत्तमाणो उस्सण्णदोसो ।

२-हिंसादिसु सव्वेसु पवत्तमाणो बहुदोसो ।

३-अण्णातहिंसादिदोस-फल-विवागो तिव्वतदज्झवसाणो अण्णातदोसो ।

४-परिग्लायमाणो वि आगतपट्टादेसो अभिमुहीभूतकम्मोदतो कालसोगरिक इव हिंसादिसु अपच्छाणुतावी आमरणंतदोसो । २ ।

पसत्थमुवरिमं झाणुगं । तत्थ पढमं धम्मं, तं चउव्विहं चउपडोतारं । पडोतारवयणं सव्वविसेससूतणत्थं तस्स विधतो १-आणाविजए २- अवायविजए ३- विपाकविजए ४- संठाणविजए ।

१-आणा-वीतरागवयणं, तेण विजयणं विजतो-जिणभणित-दिट्ठेसु भावेसु धम्माऽधम्मा-ऽऽगास-जीव-

पोगलत्थिकाय-पुढविकायादि-समिति-गुत्ति-समय-लोगंत-समुपपत्ति-विगम-ध्रुवादिसु परमसुहुमेसु हेउ-दिट्ठतादीतेसु वि सुतोवएसेणेव एवमेतदिति अज्झवसातो आणाविजतो, जहा-“तमेव सच्चं निस्संकं जं जिणेहिं पवेदितं” [आचाराङ्गे श्रु० १ अ० ५ उ० ५ सू० ३] ।

२- मिच्छादरिसणा-ऽविरति-पमाद-कसाद-जोगाणं इह परलोए य विवागा इति णिच्छतो पसत्थनिच्छओ वा अवातविजतो ।

३- पुण्णा-ऽपुण्ण-कम्मप्पगडि-ठिति-अणुभाव-प्पएसबंधविहफलोदयचित्तणं विपाकविजतो ।

४- अत्थिकाय-लोग-दीवोदहि-पव्वय-णदी-वल्लय-दव्व-खेत्त-काल-पज्जवविचयणं संठाणविजतो । तदत्थं सुतिसमण्णाहारो धम्मं । तं इंदियादिप्पमातणियत्तमाणसस्सेति भण्णति अपमत्तसंजयस्स ।

तस्स सामिणो लक्खणाणि, तं जहा-१ आणारुयी २ निसगुरुयी ३ सुत्तरुयी ४ ओगाढरुयी । १-आणारुयी-तित्थगराणं आणं पसंसति २-निसगुरुयी-सभावतो जिणपणीए भावे रोयति ३-सुत्तरुयी-सुतं पढंतो संवेगमावज्जति ४-ओगाढरुयी-णयवायभंगगुविलं सुतमत्थओ सोऊणं संवेगजातसङ्को ज्ञातति ४ ।

आलंबणाणि से चत्तारि जहा विसमसमुत्तरणे वल्लिमादिणि, तं०- १ वायण २ पुच्छण ३ परियट्ठण ४ धम्मकहातो ।

इमा पुण से अणुपेहाओ, तंजहा-१-अणिच्चाणुपेहा २-असरणाणुपेहा ३- एगत्ताणुपेहा ४- संसाराणुपेहा, संगविजयणिमित्तमणिञ्चताणुपेहं आरभते, “सव्वट्ठाणाइं असासताइं०” गाहा [मरण० गा- ५७४] १ । धम्मे थिरताणिमित्तं असरणत्तं चिंतयति, “जम्म-जरा-मरण०” गाहा [मरण० गा० ५७८] २ । संबंधिसंगविजताय एगत्तमणुपेहेति, “एक्को करेति कम्मं०” गाहा [महापञ्चक्खाणे गा० १५] ३ । संसारुव्वेगकरणं संसाराणुपेहा, “धी संसारो जहियं०” गाहा [मरण० गा० ५९९] ४ । एसा ण केवल्लमप्पमत्तसंजतस्स उवसामग-खवगसेढीपज्जवसाणे उवसंतकसायस्स खीणकसायस्स एक्कारसंगवितो । एवमणेगविहाणं धम्मज्झाणमुपदिट्ठं ३ ।

धम्ममुपवादितगुणं । अणंतरुद्धिं तु तस्स सुत्तं [? चतुत्थं सुक्कं], तं चतुव्विहं, तं जहा-१-पुहत्तवियक्कं सविचारं २- एगत्तवियक्कं अविचारं ३- सुहुमकिरियमपडिवादिं ४- समुच्छिण्णकिरियमणियट्ठिं ।

१-जं परमाणु-जीवादिएकदव्वे उप्पाय-विगम-ध्रुवभावपज्जायाणेगणयसमाहितं पुहत्ते वा यस्स चिंतणं वितक्कसहचरितं सविचारं च एतं पुहत्तवियक्कं सविचारं ।

२-जं पुण पज्जवंतरविणियत्तितमेगपज्जवचित्तणं सवितक्कमेव विचारविउत्तं तु तं एगत्तवियक्कमविचारं । तं एतं उभयं सामिविसेसेण सुक्कलेसस्स चोदसपुव्वधरस्स अणुत्तरोववाताभिमुहस्स उत्तमसंघयणस्स । उत्तरमवि उभयं उत्तमसंघयणाधिकारा तस्सेव, जेण जीवा नियमा पढमसंघयणे सिज्झंति । बितियं सुक्कज्झाणमतिकंतस्स ततियमप्पत्तस्स एतं ज्ञाणंतरं, एत्थ वट्ठमाणस्स केवल्लनाणमुप्पज्जति ।

जं पुण भवधारणीयकम्माणं वेयणिज्जादीणं आयुसमधिकाणं अचिन्तमाहप्पसमुग्घायसमीकयाणं तुल्लेसु वा

समुग्धायाभावे अंतोमुहुत्तभाविपरमदस्स मण-वयण-कायजोगणिरोधपरिणतस्स तिभागूणोरालियसरीरत्थितस्स केवलस्स सण्णिपंचेदिय-वेईदिय-पणगजीवापज्जत्ताहोसंखेज्जगुणहीणसुहुमजोगत्तं पडिवायविजुत्तं तं **सुहुमकिरियमपडिवाति** ।

जं तु सव्वजोगकृतोवरत्तं पंचहस्सक्खरुद्धारणाकालं सेलेसि वेदणीया-ऽऽउ-णाम-गोतनिस्सेसख-वणमणियत्तिसभावं केवलस्स तं परमसुक्कं **समुच्छिण्णकिरियमणियट्ठि** ।

एतेसिं **लक्खणाणि**- १- अव्वहे २- असम्मोहे ३- विवेगे ४- विओसग्गे । १- 'अव्वहे' विण्णाणसंपण्णे न बीभेति ण चलति, २- 'असम्मोहे' सुसण्हे वि पयत्थे ण सम्मुज्झति, ३- 'विवेगे' सव्वसंजोगविवेगं पेच्छति, ४- 'वितोसग्गे' सव्वोवहिवितोसग्गं करेति ।

इमातो **अणुप्पेहातो**- १-अवाताणुप्पेहा २-अणंतवत्तियाणुप्पेहा ३-असुभाणुप्पेहा ४-विपरिणामवत्तियाणुप्पेहा । १- जहत्थं आसवावात्तं पेक्खंति २- संसारस्स अणंतत्तं- ३- असुभत्तं ४- सव्वभावविपरिणामित्तं ।

ताणि पुण चत्तारि वि सुक्कज्झाणाणि सामिविसेसेण त्रि-एक-काययोग-अजोगाणं । त्रिजोगाणं भंगितसुतपादीणं पुहत्तवितक्कं, अण्णतरएगजोगाणं एगत्तवियक्कं, कायजोगाणं सुहुमकिरितमपडिवाति, अजोगाणं समुच्छिण्णकिरिय-मणियट्ठि । मणसोऽवस्सभावे वि पाहण्णेण निद्वेसो सेसाण वि जोगाणं । जहा-“सव्वं कुट्ठं तिदोसं हि पवणेण तु तिगिच्छित्तं ।” [ ] । एतेसिं पुण सुक्कज्झाणाणं जहा जोगकतो विसेसो तहा इमो वि-एकाहारं सवितक्कं विचारं पढमं, बितियं च परमाणुम्मि अण्णत्थ वा एगदव्वे समसियमुभयं अवितक्काविचारं तु कट्ठं व तुल्लता अविचारं बितितं । को पुण वितक्को विचारो वा ? भण्णति-वितक्को पुव्वगतं सुत्तं, अत्थ-वज्जण-जोगसंकमणं वियारो, एगदव्वविवण्णादिपज्जाओ अत्थो, वज्जणं सद्दो, जोगा कायादयो । एत्तं सुक्कं । चतुव्विहमवि ज्झाणं परिसमत्तं ५ ।।

परिशिष्टम्-७

समर्थशास्त्रकारशिरोमणिसूरिपुरन्दर-श्रीहरिभद्रसूरीश्वरमहाराजा-

विरचितश्रीसम्बोधप्रकरणे ध्यानाधिकारः ।

वीरं सुक्कज्झाणगिदङ्कम्मिंधणं पणमिऊणं । जोईसरं सरणं झाणज्झयणं पवक्खामि ॥१॥
जं थिरमज्झवसाणं तं झाणं जं चलं तयं चित्तं । तं होज्ज भावणा वा अणुपेहा वा अहव चिंता ॥२॥
अंतोमुहुत्तमेत्तं चित्तावत्थाणमेगवत्थुंमि । छउमत्थाणं झाणं जोगनिरोहो जिणाणं तु ॥३॥
अंतोमुहुत्तपरओ चिंता झाणंतरं व होज्जाहि । सुचिरंमि होज्ज बहुवत्थुसंकमे झाणसंताणो ॥४॥
अट्ठं रुद्धं धम्मं सुक्कं झाणाइ तत्थ अंताइ । निव्वाणसाहणाइं भवकारणमट्ठ-रुद्धाइं ॥५॥

[अह अट्ठज्झाणं]

अमणुण्णाणं सद्दाइविसयवत्थूण दोसमइलस्स । धणियं विओगचिंतणमसंपओगाणुसरणं च ॥६॥
तह सूल-सीसरोगाइवेयणाए विजोगपणिहाणं । तदसंपओगचिंता तप्पडियाराउलमणस्स ॥७॥
इट्ठाणं विसयाइण वेयणाए य रागरत्तस्स । अवियोगज्झवसाणं तह संजोगाभिलासो य ॥८॥
देविंद-चक्कवट्ठित्ताइगुणरिद्धिपत्थणामईयं । अहमं नियाणचिंतणमण्णाणाणुगयमच्चंतं ॥९॥
एयं चउव्विहं राग-दोस-मोहंकियस्स जीवस्स । अट्ठज्झाणं संसारवद्धणं तिरियगइमूलं ॥१०॥
मज्झत्थस्स उ मुणिणो सकम्मपरिणामजणियमेयं ति । वत्थुस्सहावचिंतणपरस्स सम्मं सहंतस्स ॥११॥
कुणउ व्व पसत्था-लंबणस्स पडियारमप्पसावज्जं । तवसंजमपडियारं च सेवओ धम्ममणियाणं ॥१२॥

न्यायाचार्यन्यायविशारदमहामहोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिविरचित-
श्रीअध्यात्मसारप्रकरणे ध्यानस्वरूपनामकः षोडशाऽधिकारः ।

स्थिरमध्यवसानं यत्, तद् ध्यानं चित्तमस्थिरम् ।

भावना चाऽप्यनुप्रेक्षा, चिन्ता वा तत् त्रिधा मतम् ॥१॥

मुहूर्ताऽन्तर्भवेद् ध्यान-मेकार्थं मनसः स्थितिः । बह्वर्थसङ्क्रमे दीर्घा-ऽप्यच्छिन्ना ध्यानसन्ततिः ॥२॥
आर्तं रौद्रं च धर्मं च, शुक्लं चेति चतुर्विधम् । तत् स्याद् भेदाविह द्वौ, कारणं भवमोक्षयोः ॥३॥

[अथ आर्तध्यानम्]

शब्दादीनामनिष्ठानां, वियोगासम्प्रयोगयोः । चिन्तनं वेदनायाश्च, व्याकुलत्वमुपेयुषः ॥४॥
इष्टानां प्रणिधानं च, सम्प्रयोगावियोगयोः । निदानचिन्तनं पाप-मार्त्तमित्थं चतुर्विधम् ॥५॥

अस्मिन् परिशिष्टे ध्यानशतकग्रन्थात् चतुर्गथाधिकस्य पूर्णतया शब्दसाम्यधारकस्य सम्बोधप्रकरणस्य संस्कृतभाषाबद्धस्य च शब्दाऽर्थसाम्यधारकस्याध्यात्मसारप्रकरणस्य ध्यानाधिकारो गृहीतः । सम्पा० ।

रागो दोसो मोहो य जेण संसारहेयवो भणिया । अट्टमि ते तिण्णि वि तो तं संसारतरुबीयं ॥१३॥
 कावोयनीलकालालेसाओ णाइसंकिलिद्धाओ । अट्टज्झाणोवगयस्स कम्मपरिणामजणियाओ ॥१४॥
 तस्सऽक्कंदण-सोयण-परिदेवण-ताडणाइं लिंगाइं । इट्ठाऽणिट्ठविओगाऽविओग-वियणानिमित्ताइं ॥१५॥
 निंदइ य नियकयाइं पसंसइ सविम्हओ विभूईओ । पत्थेइ तासु रज्जइ तयज्जणपरायणो होइ ॥१६॥
 सदाइविसयगिद्धो सद्धम्मपरम्महो पमायपरो । जिणमयमणवेक्खंतो वट्ठइ अट्टमि ज्ञाणंमि ॥१७॥
 तदविरय-देसविरया-पमायपरसंजयाणुयं ज्ञाणं । सव्वप्पमायमूलं वज्जेयव्वं जइजणेणं ॥१८॥

[अह रुदज्झाणं]

सत्तवह-वेह-बंधण-डहणंऽकण-मारणाइपणिहाणं । अइकोहग्गहघत्थं निग्घिणमणसोऽधमविवागं ॥१९॥
 पिसुणासब्भासब्भूय-भूयघायाइवयणपणिहाणं । मायाविणोऽइसंधणपरस्स पच्छन्नपावस्स ॥२०॥
 तह तिक्कवोह-लोहाउलस्स भूओवघायणमणज्जं । परदव्वहरणचित्तं परलोयावायनिरविक्खं ॥२१॥
 सद्दादिविसयसाहणधणसंरक्खणपरायणमणिट्ठं । सव्वाभिसंकणपरोवघायकलुसाउलं चित्तं ॥२२॥
 इय करण-कारणाणुमइविसयमणुचित्तं चउब्भेयं । अविरय-देसासंजयजणमणसंसेवियमहणं ॥२३॥
 एयं चउव्विहं राग-दोष-मोहांकियस्स जीवस्स । रोद्वज्झाणं संसारवद्धणं नरयगइमूलं ॥२४॥
 कावोय-नील-कालालेसाओ तिक्कसंकिलिद्धाओ । रोद्वज्झाणोवगयस्स कम्मपरिणामजणियाओ ॥२५॥
 लिंगाइं तस्स उस्सन्नबहुलनाणाविहामरणदोसा । तेसिं चिय हिंसाइसु बाहिरकरणोवउत्तस्स ॥२६॥

कापोतनीलकृष्णानां, लेश्यानामत्र सम्भवः । अनतिक्लिष्टभावानां, कर्मणां परिणामतः ॥६॥
 क्रन्दनं रुदनं प्रोञ्चैः, शोचनं परिदेवनम् । ताडनं लुञ्चनं चेति, लिङ्गान्यस्य विदुर्बुधाः ॥७॥
 मोघं निन्दन् निजं कृत्यं, प्रशंसन् परसम्पदः । विस्मितः प्रार्थयन्नेताः, प्रसक्तश्चैतदर्जने ॥८॥
 प्रमत्तश्चेन्द्रियार्थेषु, गृद्धो धर्मपराङ्मुखः । जिनोक्तमपुरस्कुर्व्व-त्रार्त्तध्याने प्रवर्त्तते ॥९॥
 प्रमत्ताऽन्तगुणस्थाना-नुगतं तन्महात्मना । सर्वप्रमादमूलत्वात्, त्याज्यं तिर्यग्गतिप्रदम् ॥१०॥

[अथ रौद्रध्यानम्]

निर्दयं वधबन्धादि-चिन्तनं निबिडक्रुधा । पिशुनाऽसभ्यमिथ्यावाक्, प्रणिधानं च मायया ॥११॥
 चौर्यधीनिरपेक्षस्य, तीव्रक्रोधाऽऽकुलस्य च । सर्वाऽभिशङ्काकलुषं, चित्तं च धनरक्षणे ॥१२॥
 एतत् सदोषकरण-कारणाऽनुमतिस्थिति । देशविरतिपर्यन्तं, रौद्रध्यानं चतुर्विधम् ॥१३॥
 कापोतनीलकृष्णानां, लेश्यानामत्र सम्भवः । अतिसंक्लिष्टरूपाणां, कर्मणां परिणामतः ॥१४॥
 उत्सन्नबहुदोषत्वं, नानामरणदोषता । हिंसाऽऽदिषु प्रवृत्तिश्च, कृत्वाऽघं स्मयमानता ॥१५॥

परवसणं अभिनंदइ निरविकखो निद्वओ निरणुतावो । हरिसिञ्जइ कयपावो रुद्वझाणोवगयचित्तो ॥२७॥

[अह धम्मज्झाणं]

झाणस्स भावणाओ देसं कालं तहाऽऽसणविसेसं । आलंबणं कम्मं झाइयव्वयं जे य झायारो ॥२८॥

तत्तोऽणुप्पेहाओ लेस्सा लिंगं फलं च नाऊणं । धम्मं झाइज्ज मुणी तग्गयजोगो तओ सुक्कं ॥२९॥

पुव्वकयब्भासो भावणाहिं झाणस्स जोगयमुवेइ ।

ताओ य नाण-दंसण-चरित्त-वेरग्गजणिया [नियता]ओ ॥३०॥

णाणे णिच्चब्भासो कुणइ मणोधरणं विसुद्धिं च । नाणगुणमुणियसारो तो झाइ सुनिच्चलमईओ ॥३१॥

संकाइदोसरहिओ पसम-थेज्जाइगुणगणोवेओ । होइ असंमूढमणो दंसणसुद्धीए झाणंमि ॥३२॥

नवकम्माणायाणं पोरणविणिज्जरं सुभायाणं । चारित्तभावणाए झाणमयत्तेण य समेइ ॥३३॥

सुविदियजगस्सभावो निस्संगो निब्भओ निरासो य । वेरग्गभावियमणो झाणंमि सुनिच्चलो होइ ॥३४॥

निच्चं चिय जुवइ-पसू-नपुंसग-कुसीलवज्जियं जइणो । ठाणं वियणं भणियं विसेसओ झाणकालंमि ॥३५॥

थिर-कयजोगाणं पुण मुणीण झाणे सुनिच्चलमणाणं । गामंमि जणाइण्णे सुण्णे रण्णे व ण विसेसो ॥३६॥

निर्दयत्वाऽननुशयौ, बहुमानः परापदि । लिङ्गान्यत्रेत्यदो धीरै-स्त्याज्यं नरकदुःखदम् ॥१६॥

अप्रशस्ते इमे ध्याने, दुरन्ते चिरसंस्तुते । प्रशस्तं तु कृताऽभ्यासः, ध्यानमारोढुमर्हति ॥१७॥

[अथ धर्मध्यानम्]

भावना देशकालौ च, स्वासनाऽऽलम्बनक्रमान् । ध्यातव्यध्यात्रनुप्रेक्षा, लेश्या लिङ्गफलानि च ॥१८॥

ज्ञात्वा धर्म्यं ततो ध्याये-ञ्चतस्रस्तत्र भावनाः । ज्ञानदर्शनचारित्र-वैराग्याऽऽख्याः प्रकीर्तिताः ॥१९॥

निश्चलत्वमसम्मोहो, निर्जरा पूर्वकर्मणाम् । सङ्गाऽऽशंसाभयोच्छेदः, फलान्यासां यथाक्रमम् ॥२०॥

स्थिरचित्तः किलैत्राभि-र्याति ध्यानस्य योग्यताम् । योग्यतैव हि नाऽन्यस्य, तथा चोक्तं परैरपि ॥२१॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण!, प्रमाथि बलवद् दृढम् । तस्याऽहं निग्रहं मन्ये, वायोरिव सुदुष्करम् ॥२२॥

असंशयं महाबाहो!, मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय!, वैराग्येण च गृह्यते ॥२३॥

असंयताऽऽत्मना योगो, दुष्प्राप इति मे मतिः । वश्याऽऽत्मना तु यतता, शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥२४॥

सदृशप्रत्ययाऽऽवृत्त्या, वैतृष्याद् बहिरर्थतः । एतच्च युज्यते सर्वं, भावनाभाविताऽऽत्मनि ॥२५॥

स्त्रीपशुक्रीबदुःशील-वर्जितं स्थानमागमे । सदा यतीनामाज्ञप्तं ध्यानकाले विशेषतः ॥२६॥

स्थिरयोगस्य तु ग्रामे-ऽविशेषः कानने वने । तेन यत्र समाधानं, स देशो ध्यायतो मतः ॥२७॥

तो जत्थ समाहाणं होज्ज मणोवायकायजोगाणं । भूओवरोहरहिओ सो देसो झायमाणस्स ॥३७॥
 कालोऽवि सोच्चिय जहिं जोगसमाहाणमुत्तमं लहइ । न उ दिवस-निसा-वेलाइनियमणं झाइणो भणियं ॥३८॥
 जच्चिय देहावत्था जिया ण झाणोवरोहिणी होइ । झाइज्जा तदवत्थो ठिओ निसण्णो निवण्णो वा ॥३९॥
 सव्वासु वट्टमाणा मुणओ जं देस-काल-चेट्टासु । वरकेवलाइलाभं पत्ता बहुसो समियपावा ॥४०॥
 तो देस-काल-चेट्टानियमो झाणस्स नत्थि समयमि । जोगाण समाहाणं जह होइ तहा पयइयव्वं ॥४१॥
 आलंबणाइ वायण-पुच्छण-परियट्टणाऽणुचिंताओ । सामाइयाइयाइं सद्धम्मावस्सयाइं च ॥४२॥
 विसमंमि समारोहइ दढदव्वालंबणो जहा पुरिसो । सुत्ताइकयालंबो तह झाणवरं समारुहइ ॥४३॥
 झाणप्पडिवत्तिकमो होइ मणोजोगनिगहाईओ । भवकाले केवलिणो सेसस्स जहासमाहीए ॥४४॥

*आणाविजयमवाए विवागसंठाणओ वि नायव्वा ।

एए चत्तारि पया झायव्वा धम्मझाणस्स ॥४५॥

सुनिउणमणाइणिहणं भूयहियं भूयभावणमणगं । अमियमजियं महत्थं महाणुभावं महाविसयं ॥४६॥
 झाइज्जा निरवज्जं जिणाण आणं जगप्पईवाणं । अणिउणजणदुण्णेयं नय-भंग-पमाण-गमगहणं ॥४७॥
 तत्थ य मइदोब्बलेणं तव्विहायरियविरहओ वावि । णेयगहणत्तणेण य णाणावरणोदएणं च ॥४८॥
 हेऊदाहरणासंभवे य सइ सुट्ठु जं न बुज्जेज्जा । सव्वण्णुमयमवितहं तहावि तं चितए मइमं ॥४९॥
 अणुवकयपराणुगहपरायणा जं जिणा जगप्पवरा । जियराग-दोस-मोहा य णण्णहावादिणो तेणं ॥५०॥

*सव्वनईणं जा हुज्ज वालुया सव्वोदहीण जं उदयं ।

इत्तो वि अणंतगुणो अत्थो इक्कस्स सुत्तस्स ॥५१॥

यत्र योगसमाधानं, कालोऽपीष्टः स एव हि । दिनरात्रिक्षणादीनां, ध्यानिनो नियमस्तु न ॥ २८ ॥
 यैवाऽवस्था जिता जातु, न स्याद् ध्यानोपघातिनी । तथा ध्यायेन्निषण्णो वा, स्थितो वा शयितोऽथवा ॥२९॥
 सर्वासु मुनयो देश-कालावस्थासु केवलम् । प्राप्तस्तत्रियमो नाऽऽसां, नियता योगसुस्थता ॥३०॥
 वाचना चैव पृच्छा च, परावृत्त्यनुचिन्तने । क्रिया चाऽऽलम्बनानीह, सद्धर्माऽऽवश्यकानि च ॥३१॥
 आरोहति दृढद्रव्या-लम्बनो विषमं पदम् । तथाऽऽरोहति सद्ध्यानं, सूत्राद्याऽऽलम्बनाऽऽश्रितः ॥३२॥
 आलम्बनादरोद्धूत-प्रत्यूहक्षययोगतः । ध्यानाद्यारोहणभ्रंशो, योगिनां नोपजायते ॥३३॥
 मनोरोधाऽदिको ध्यान-प्रतिपत्तिक्रमो जिने । शेषेषु तु यथायोगं, समादानं प्रकीर्तितम् ॥३४॥
 आज्ञाऽपायविपाकानां, संस्थानस्य च चिन्तनात् । धर्मध्यानोपयुक्तानां, ध्यातव्यं स्याच्चतुर्विधम् ॥३५॥
 नयभङ्गप्रमाणाऽऽद्व्यां, हेतूदाहरणाऽन्विताम् । आज्ञां ध्यायेज्जिनेन्द्राणा-मप्रामाण्याऽकलङ्किताम् ॥३६॥

* इयं गाथा ध्यानशतकगाथाया अधिका वर्तते ।

* जिणवयणमोअगस्स उ रत्तिं च दिया य खज्जमाणस्स ।

तत्तिं बुहा न वञ्चइ हेउसहस्सोवगूढस्स ॥५२॥

* नरनिरयतिरियसुरगणसंसारियसव्वदुक्खरोगाणं ।

जिणवयणमेगमोसहमपवग्गसुहक्खयफलयं ॥५३॥

रागद्वोसकसायासवाइकिरियासु वट्टमाणानं । इह परलोगाओ झाइज्जा वज्जपरिवज्जी ॥५४॥

पयइठिइपएसाणु-भावभिन्नं सुहासुहविहत्तं । जोगाणुभावजणियं कम्मविवागं विचिंतिज्जा ॥५५॥

जिणदेसियाइ लक्खण-संठाणासण विहाणमाणानं । उप्पायट्ठिइभंगाइपज्जवा जे अ दव्वाणं ॥५६॥

पंचत्थिकायमइयं लोगमणाइनिहणं जिणक्खायं । णामाइभेयविहियं तिबिहमहोलोगभेयाइं ॥५७॥

खिइ-वलय-दीव-सागर-नरय-विमाण-भवणाइसंठाणं । वोमाइपइट्ठाणं निययं लोगट्ठिइविहाणं ॥५८॥

उवओगलक्खणमणाइनिहणमत्थंतरं सरीराओ । जीवमरूविं कारिं भोइं च सयस्स कम्मस्स ॥५९॥

तस्स य सकम्मजणियं जम्माइजलं कसायपायालं । वसणसयसावयमणं मोहावत्तं महाभीमं ॥६०॥

अण्णाण-मारुएरियसंजोग-विजोगवीइसंताणं । संसारसागरमणोरपारमसुहं विचिंतेज्जा ॥६१॥

तस्स य संतरणसहं सम्मदंसणसुबंधणमणहं । णाणमयकण्णधारं चारित्तमयं महापोयं ॥६२॥

संवरकयनिच्छिदं तवपवणाइद्धजवणतरवेगं । वेरग्गमग्गपडियं विसोत्तियावीइनिक्खोभं ॥६३॥

रागद्वेषकषायादि-पीडितानां अनुष्मताम् । ऐहिकामुष्मिकाँस्तौस्तान्, नानाऽपायान् विचिन्तयेत् ॥३७॥

ध्यायेत्कर्मविपाकं च, तं तं योगाऽनुभावजम् । प्रकृत्यादिचतुर्भेदं, शुभाऽशुभविभागतः ॥३८॥

उत्पादस्थितिभङ्गादि-पर्यायैर्लक्षणैः पृथक् । भेदैर्नामादिभिलोक-संस्थानं चिन्तयेद्धृतम् ॥३९॥

चिन्तयेत्तत्र कर्तारं, भोक्तारं निजकर्मणाम् । अरूपमव्ययं जीव-मुपयोगस्वलक्षणम् ॥४०॥

तत्कर्मजनितं जन्म-जरामरणवारिणा । पूर्णं मोहमहावर्त-कामौर्वानलभीषणम् ॥४१॥

आशामहाऽनिलापूर्ण-कषायकलशोच्छलत् । असद्विकल्पकलोल-चक्रं दधतमुद्धतम् ॥४२॥

हृदि स्रोतसिकावेला-सम्पातदुरतिक्रमम् । प्रार्थनावीचिसंतानं, दुष्पूरविषयोदरम् ॥४३॥

अज्ञानदुर्दिनं व्यापद्-विद्युत्पातोद्भवद्वयम् । कदाग्रहकुवातेन, हृदयोत्कम्पकारिणम् ॥४४॥

विविधव्याधिसम्बन्ध-मत्स्यकच्छपसङ्कुलम् । चिन्तयेच्च भवाऽम्भोधिं, चलद्दोषाऽद्रिदुर्गम् ॥४५॥

॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

तस्य सन्तरणोपायं, सम्यक्त्वदृढबन्धनम् । बहुशीलाऽङ्गफलकं, ज्ञाननिर्यामकाऽन्वितम् ॥४६॥

संवरास्ताश्रवच्छिद्रं, गुप्तिगुप्तं समन्ततः । आचारमण्डपोद्दीप्ता-पवादोत्सर्गभूद्वयम् ॥४७॥

* इयं गाथा ध्यानशतकगाथाया अधिका वर्तते ।

आरोढुं मुणि-वणिग्या महघसीलंग-रयणपडिपुन्नं । जह तं निव्वाणपुरं सिग्घमविग्घेण पाविति ॥६४॥
 तत्थ य तिरयणविणिओगमइयमेगंतियं निराबाहं । साभावियं निरुवमं जह सोक्खं अक्खयमुर्वेति ॥६५॥
 किं बहुणा ? सव्वं चिय जीवाइपयत्थवित्थरोवेयं । सव्वनयसमूहमयं झाइज्जा समयसब्भावं ॥६६॥
 सव्वप्पमायरहिया मुणओ खीणोवसंतमोहा य । झायारो नाणधणा धम्मज्झाणस्स निद्विद्धा ॥६७॥

असङ्ख्यैर्दुर्धरैर्यौधैर्दुष्प्रधृष्यं सदाशयैः । सद्योगकूपस्तम्भाग्र-न्यस्ताऽध्यात्मसितांशुकम् ॥४८॥

तपोऽनुकूलपवनोद्-भूतसंवेगवेगतः । वैराग्यमार्गपतितं, चारित्रवहनं श्रिताः ॥४९॥

सद्भावनाख्यमञ्जूषा-न्यस्तसञ्चित्तरत्नतः । यथाऽविघ्नेन गच्छन्ति, निर्वाणनगरं बुधाः ॥५०॥

॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

यथा च मोहपल्लीशे, लब्धव्यतिकरे सति । संसारनाटकोच्छेदा-शङ्कापङ्काऽऽविले मुहुः ॥५१॥
 सज्जीकृतस्वीयभटे, नावं दुर्बुद्धिनामिकाम् । श्रिते दुर्नीतिनौवृन्दा-रूढशेषभटाऽन्विते ॥५२॥
 आगच्छत्यथ धर्मेण-भटौघे रणमण्डपम् । तत्त्वचिन्ताऽऽदिनाराच-सज्जीभूते समाश्रिते ॥५३॥
 मिथो लग्ने रणाऽऽवेशे, सम्यग्दर्शनमन्त्रिणा । मिथ्यात्वमन्त्री विषमां, प्राप्यते चरमां दशाम् ॥५४॥
 लीलैव निरुद्धयन्ते, कषायचरटा अपि । प्रशमादिमहायोधैः, शीलेन स्मरतस्करः ॥५५॥
 हास्यादिषट्कलुण्टाक-वृन्दं वैराग्यसेनया । निद्रादयश्च ताडयन्ते, श्रुतोद्योगादिभिर्भटैः ॥५६॥
 भटाभ्यां धर्मशुक्लाभ्या-मार्तरौद्राऽभिधौ भटौ । निग्रहेणेन्द्रियाणां च, जीयते द्रागसंयमः ॥५७॥
 क्षयोपशमतश्चक्षु-दर्शनाऽऽवरणादयः । नश्यन्त्यसातसैन्यं च, पुण्योदयपराक्रमात् ॥५८॥
 सह द्वेषगजेन्द्रेण, रागकेसरिणा तथा । सुतेन मोहभूपोऽपि, धर्मभूपेन हन्यते ॥५९॥
 ततः प्राप्तमहानन्दा, धर्मभूपप्रसादतः । यथा कृतार्था जायन्ते, साधवो व्यवहारिणः ॥६०॥
 विचिन्तयेत्तथा सर्वं, धर्मध्याननिविष्टधीः । ईदृगन्यदपि न्यस्त-मर्थजातं यदागमे ॥६१॥
 मनसश्चेन्द्रियाणां च, जयाद्यो निर्विकारधीः । धर्मध्यानस्य स ध्याता, शान्तो दान्तः प्रकीर्तितः ॥६२॥
 परैरपि यदिष्टं च, स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् । घटते ह्यत्र तत्सर्वं, तथा चेदं व्यवस्थितम् ॥६३॥
 प्रजहाति यदा कामान्, सर्वान् पार्थ ! मनोगतान् । आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः, स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥६४॥
 दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः, सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः, स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥६५॥

॥ एकादशभिः कुलकम् ॥

एतेच्चिय पुव्वाणं पुव्वधरा सुप्पसत्थसंघयणा । दोण्ह सजोगाजोगा सुक्काण पराण केवलिणो ॥६८॥
 झाणोवरमेऽवि मुणी णिञ्चमणिञ्चाइचित्ताणापरमो । होइ सुभावियचित्तो धम्मज्झाणेण जो पुव्विं ॥६९॥
 होंति कमविसुद्धाओ लेसाओ पीय-पम्म-सुक्काओ । धम्मज्झाणोवगयस्स तिव्व-मंदाइभेयाओ ॥७०॥
 आगम-उवएसाऽऽणा-णिसग्गओ जं जिणप्पणीयाणं । भावाणं सद्वहणं धम्मज्झाणस्स तं लिंणं ॥७१॥
 जिणसाहुगुणुक्कित्तण-पसंसणा-विणय-दाणसंपण्णो । सुअ-सील-संजमरओ धम्मज्झाणी मुणेयव्वो ॥७२॥

[अह सुक्कज्झाणं]

अह खंति-मद्व-ऽज्जव-मुत्तीओ जिणमयप्पहाणाओ । आलंबणाई जेहिं सुक्कज्झाणं समारुहइ ॥७३॥
 तिहुयणविसयं कमसो संखिविउ मणो अणुंमि छउमत्थो । झायइ सुनिप्पकंमो झाणं अमणो जिणो होई ॥७४॥
 जह सव्वसरीरगयं मंतेण विसं निरुंभए डंके ॥ तत्तो पुणोऽवणिज्जइ पहाणयरमंतजोएणं ॥७५॥
 तह तिहुयणतणुविसयं मणोविसं मंतजोगबलजुत्तो । परमाणुंमि निरुंभइ अवणेइ तओवि जिणवेज्जो ॥७६॥
 ओसारियेधणभरो जह परिहाइ कमसो हुयासो वा । थोविंधणावसेसो निव्वाइ तओऽवणीओ य ॥७७॥
 तह विसइंधणहीणो मणोहुयासो कमेण तणुयंमि । विसइंधणे निरुंभइ निव्वाइ तओऽवणीओ य ॥७८॥
 तोयमिव नालियाए तत्तायसभायणोदरत्थं वा । परिहाइ कमेण जहा तह जोगिमणोजलं जाण ॥७९॥
 एवं चिय वयजोगं निरुंभइ कमेण कायजोगंमि । तो सेलेसोव्व थिरो सेलेसी केवली होइ ॥८०॥

यः सर्वत्राऽनभिस्नेह-स्तत्तत् प्राप्य शुभाऽशुभम् ।

नाऽभिनन्दति न द्वेष्टि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६६॥

यदा संहरते चाऽयं, कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६७॥

शान्तो दान्तो भवेदीदृ-गाऽऽत्मारामतया स्थितः । सिद्धस्य हि स्वभावो यः, सैव साधकयोग्यता ॥६८॥

ध्याताऽयमेव शुक्लस्या-प्रमत्तः पादयोर्द्वयोः । पूर्वविद् योग्ययोगी च, केवली परयोस्तयोः ॥६९॥

अनित्यत्वाद्यनुप्रेक्षा, ध्यानस्योपरमेऽपि हि । भावयेन्नित्यमभ्रान्तः, प्राणा ध्यानस्य ताः खलु ॥७०॥

तीव्रादिभेदभाजः स्यु-र्लेश्यास्तिस्र इहोत्तराः । लिङ्गान्यत्राऽऽगमश्रद्धा, विनयः सद्गुणस्तुतिः ॥७१॥

शीलसंयमयुक्तस्य, ध्यायतो धर्म्यमुत्तमम् । स्वर्गप्राप्तिं फलं प्राहुः, प्रौढपुण्यानुबन्धिनीम् ॥७२॥

[अथ शुक्लध्यानम्]

ध्यायेच्छुक्लमथ क्षान्ति-मृदुत्वार्जवमुक्तिभिः । छद्मस्थोऽणौ मनो धृत्वा, व्यपनीय मनो जिनः ॥७३॥

उपाय-द्विइ-भंगाइपज्जयाणं जमेगदव्वंमि । नानानयाणुसरणं पुव्वगयसुयाणुसारेणं ॥८१॥
 सवियारमत्थ-वंजण-जोगंतरओ तयं पढमसुक्कं । होइ पुहुत्तवितक्कं सवियारमरागभावस्स ॥८२॥
 जं पुण सुणिप्पकंपं निवायसरणप्पईवमिव चित्तं । उपाय-द्विइ-भंगाइयाणमेगम्मि पज्जाए ॥८३॥
 अवियारमत्थ-वंजण-जोगंतरओ तयं बिइयसुक्कं । पुव्वगयसुयालंबणमेगत्तवितक्कमवियारं ॥८४॥
 निव्वाणगमणकाले केवल्लिणो दरनिरुद्धजोगस्स । सुहुमकिरियाऽनियट्ठिं तइयं तणुकायकिरियस्स ॥८५॥
 तस्सेव य सेलेसीगयस्स सेलोव्व णिप्पकंपस्स । वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाइ ज्झाणं परमसुक्कं ॥८६॥
 पढमं जोगे जोगेसु वा मयं बितियमेगजोगंमि । तइयं च कायजोगे सुक्कमजोगंमि य चउत्थं ॥८७॥
 जह छउमत्थस्स मणो झाणं भण्णइ सुनिच्चलो संतो । तह केवल्लिणो काओ सुनिच्चलो भन्नए झाणं ॥८८॥
 पुव्वप्पओगओ चिय कम्मविणिज्जरणहेउतो यावि । सदत्थबहुत्ताओ तह जिणचंदागमाओ य ॥८९॥
 चित्ताभावेवि सया सुहुमोवरयकिरियाइ भण्णंति । जीवोवओगसब्भावओ भवत्थस्स झाणाइं ॥९०॥
 सुक्कज्झाणसुभाविचित्तो चित्तेइ झाणविरमेऽवि । णिययमणुप्पेहाओ चत्तारि चरित्तसंपन्नो ॥९१॥
 आसवदारावाए तह संसारसुहाणुभावं च । भवसंताणमणन्तं वत्थूणं विपरिणामं च ॥९२॥
 सुक्काए लेसाए दो ततियं परमसुक्कलेस्साए । थिरयाजियसेलेसं लेसाइयं परमसुक्कं ॥९३॥
 अवहा-ऽसंमोह-विवेग-विउसग्गा तस्स होंति लिंगाइं । लिंगिज्जइ जेहिं मुणी सुक्कज्झाणोवगयचित्तो ॥९४॥

सवितर्कं सविचारं, सपृथक्त्वं तदाऽऽदिमम् । नानानयाऽऽश्रितं तत्र, वितर्कः पूर्वगं श्रुतम् ॥७४॥
 अर्थव्यञ्जनयोगानां, विचारोऽन्योऽन्यसङ्क्रमः । पृथक्त्वं द्रव्यपर्याय-गुणाऽन्तरगतिः पुनः ॥७५॥
 त्रियोगयोगिनः साधो-वितर्काद्यन्वितं ह्यदः । ईषच्चलत्तरङ्गाऽब्धेः, क्षोभाऽभावदशानिभम् ॥७६॥

॥ त्रिभिः कुलकम् ॥

एकत्वेन वितर्केण, विचारेण च संयुतम् । निर्वातस्थप्रदीपाऽऽभं, द्वितीयं त्वेकपर्ययम् ॥७७॥
 सूक्ष्मक्रियाऽनिवृत्त्याख्यं, तृतीयं तु जिनस्य तत् । अर्द्धरुद्धाऽङ्गयोगस्य, रुद्धयोगद्वयस्य च ॥७८॥
 तुरीयं तु समुच्छिन्न-क्रियमप्रतिपाति तत् । शैलवन्निष्प्रकम्पस्य, शैलेश्यां विश्ववेदिनः ॥७९॥
 एतच्चतुर्विधं शुक्ल-ध्यानमत्र द्वयोः फलम् । आद्ययोः सुरलोकाप्ति-रन्त्ययोस्तु महोदयः ॥८०॥
 आश्रवाऽपायसंसार-नुभावभवसन्ततीः । अर्थे विपरिणामं वाऽ-नुपश्येच्छुक्लविश्रमे ॥८१॥
 द्वयोः शुक्ला तृतीये च, लेश्या सा परमा मता । चतुर्थशुक्लभेदस्तु, लेश्याऽतीतः प्रकीर्तितः ॥८२॥
 लिङ्गं निर्मलयोगस्य, शुक्लध्यानवतोऽवधः । असम्मोहो विवेकश्च, व्युत्सर्गश्चाऽभिधीयते ॥८३॥

चालिज्जइ बीहेइ व धीरो न परीसहोवसग्गेहिं । सुहुमेसु न संमुज्झइ भावेसु न देवमायासु ॥९५॥
 देहविवित्तं पेच्छइ अप्पाणं तह य सव्वसंजोगे । देहोवहिवोसगं निस्संगो सव्वहा कुणइ ॥९६॥
 होंति सुहासव-संवर-विणिज्जराऽमरसुहाइं विउलाइं । झाणवरस्स फलाइं सुहाणुबंधीणि धम्मस्स ॥९७॥
 ते य विसेसेण सुभासवादओऽणुत्तरामरसुहं च । दोणं सुक्काण फलं परिनिव्वाणं परिल्लणं ॥९८॥
 आसवदारा संसारहेयवो जं ण धम्म-सुक्केसु । संसारकारणाइं न तो धुवं धम्म-सुक्काइं ॥९९॥
 संवर-विणिज्जराओ मोक्खस्स प्हो तवो प्हो तासिं । झाणं च पहाणं तवस्स तो मोक्खहेऊ तं ॥१००॥
 अंबर-लोह-महीणं कमसो जह मल-कलंक-पंकाणं । सोज्झा-वणयण-सोसे साहेति जलाऽणलाऽऽइच्चा ॥१०१॥
 तह सोज्झाइसमत्था जीवंबर-लोह-मेइणिगयाणं । झाणजला-ऽणल-सूरा कम्ममल-कलंक-पंकाणं ॥१०२॥
 तावो सोसो भेओ जोगाणं झाणओ जहा निययं । तह ताव-सोस-भेया कम्मस्स वि झाइणो नियमा ॥१०३॥
 जह रोगासयसमणं विसोसण-विरेयणोसहविहीहिं । तह कम्मामयसमणं झाणाणसणाइजोगेहिं ॥१०४॥
 जह चिरसंचियमिंधणमनलो पवणसहिओ दुयं दहइ । तह कम्मिंधणममियं खणेण झाणाणलो डहइ ॥१०५॥
 जह वा घणसंघाया खणेण पवणाहया विलिज्जंति । झाणपवणावहूया तह कम्मघणा विलिज्जंति ॥१०६॥
 ण कसायसमुत्थेहि य बाहिज्जइ माणसेहिं दुक्खेहिं । ईसा-विसाय-सोगाइएहिं झाणोवगयचित्तो ॥१०७॥
 सीयाऽऽयवाइएहि य सारीरेहिं सुबहुप्पगारेहिं । झाणसुनिञ्चलचित्तो न वहिज्जइ निज्जरापेही ॥१०८॥
 इय सव्वगुणाहाणं दिट्ठादिट्ठसुहसाहणं झाणं । सुपसत्थं सद्धेयं नेयं झेयं च निच्चंपि ॥१०९॥

इति ध्यानाधिकारः ।

अवधादुपसर्गेभ्यः, कम्पते न बिभेति च । असम्मोहान्न सूक्ष्मार्थे, मायास्वपि न मुह्यति ॥८४॥
 विवेकात् सर्वसंयोगा-न्द्रिन्नमात्मानमीक्षते । देहोपकरणाऽसङ्गो, व्युत्सर्गाज्जायते मुनिः ॥८५॥
 एतद्ध्यानफलं शुद्धम्, मत्वा भगवदाज्ञया । यः कुर्यादेतदभ्यासम्, सम्पूर्णाऽध्यात्मविद्भवेत् ॥८६॥

इति ध्यानस्वरूपनामकः षोडशोऽधिकारः ।

परिशिष्टम्-८

पूज्यपादश्रीमदाचार्यइन्द्रनन्दीसूरिशिष्यमुनिसिद्धान्तसारसङ्कलित-
दर्शनरत्नरत्नाकरे तृतीयलहर्या चतुर्थतरङ्गे

ध्यानस्वरूपम् ।

तथा ध्यानचतुष्कमध्यात्तिर्यग्निरयगतिनिदानभूते आर्त्तरौद्रध्याने न विधेये, स्वर्गापवर्गहेतुभूते धर्मशुक्लध्याने वाऽहर्निशं ध्येये । यतः शुभाशुभकर्मबन्धनिबन्धनभूतं ध्यानमेव । तत्र प्रथमे दुष्कर्मबन्धस्य हेतुभूते, अपरे तु शुभकर्मबन्धस्य । [ध्या. श. ५.]

अथ ध्यानस्वरूपमुच्यते । यत् स्थिरमध्यवसानं तद्ध्यानम् । यत्तु चलं तच्चित्तम् । तत्तु भावनारूपमनुप्रेक्षारूपं चिन्तारूपं वा भवेत् । तत्र भावना ध्यानाभ्यासक्रिया । अनुप्रेक्षा त्वनु पश्चाद् भावे प्रेक्षणं प्रेक्षा, सा च स्मृतिर्ध्यानाद् भ्रष्टस्य चित्तचेष्टेत्यर्थः । एतदुक्तप्रकारद्वयरहिता चित्रा मनश्चेष्टा या सा चिन्ता । [ध्या. श. २]

इति ध्यानलक्षणं प्रतिपाद्य तत् कालस्वामिस्वरूपमुच्यते । तथाहि - छद्मस्थानामेकस्मिन् वस्तुनि चित्तावस्थानलक्षणं ध्यानमन्तर्मुहूर्तं यावद् भवति, ततः परं चिन्ता ध्यानान्तरं वा भवेत् । बहुवस्तुसंक्रमे तु ध्यानसन्तानः प्रभूतसमयमपि सम्भवेत् । अयं भावः - बहूनि वस्तून्यात्मगतानि-मनःप्रभृतीनि परगतानि-द्रव्यादीनि तेषु संक्रमेण चिरेणापि ध्यानप्रवाहः स्यादिति । योगनिरोध एव केवलानां ध्यानं न तु चित्तावस्थानम्, तद्व्यापारस्याभावात् । [ध्या. श. ३, ४]

[अथ आर्त्तध्यानम्]

इत्थं सामान्येन ध्यानलक्षणमभिधाय तद्विशेषस्वरूपं प्रतिपाद्यते । तथाहि - तत्रार्त्तध्यानं चतुर्विधम् । तत्र प्रथमभेदो विभाव्यते । तथाहि - अमनोज्ञा ये इन्द्रियविषयास्तदाधारभूतानि च यानि वस्तूनि रासभादीनि तेषां प्राप्तानां सतामत्यर्थं वियोगचिन्तनं कथं नु ममैर्भिवियोगः स्यादिति वर्तमानकालविषयं द्वेषपोषतो वियोगचिन्तनम् । वियोगे च सति सम्प्रयोगाभावानुस्मरणं कथं ममैभिः समं सदैव सम्प्रयोगो न भवेदित्यनागतकालविषयं द्वेषाद् वियोगचिन्तनम् । तथा पूर्वकाले ममाऽमुकः संयुज्य वियुक्त आदित एव वा न संयुक्तस्तद् वरमभूदिति वियुक्ताऽसंयुक्तविषयाऽतीतानुमोदनया द्वेषविशेषादतीतकालविषयमार्त्तध्यानम् । एवं यद्द्वेषात्त्रिकालविषयमार्त्तध्यानं स प्रथमो भेदः प्रथमध्यानस्य १ । [ध्या. श. ६]

अथैतस्य द्वितीयभेदो विभाव्यते । तथाहि - शूलशिरोरोगादिवेदनाया अत्यर्थं यद्वियोगविषयदृढाध्यवसायस्तत्प्रतीकाराकुलितचेतसो वर्तमानसमयविषयः । कथंचित्तदभावे सति कथं ममानयायत्यां संयोगो न भवेदिति तदसम्प्रयोगचिन्तनमनागतसमयविषयम् । तथा वरमियान् समयः समतिक्रान्तः पाश्चात्यो यत्रेयमेवंविधा वेदना न

* दर्शनरत्नरत्नाकरग्रन्थे ध्यानस्वरूपं दर्शयितुं ध्यानशतकग्रन्थः स्तम्भीकृतः । तदनुसारेणात्र गद्यबद्धसरलसंस्कृतभाषायां ध्याननिरूपणं कृतम् । तज्ज्ञापनार्थं प्रति पदार्थान्ते ध्यानशतकग्रन्थस्य गाथाक्रमोऽपि दर्शितोऽस्माभिः । सम्पा० ।

प्रादुरासीदित्यतीतकालविषयरोगादिवेदनाभावानुमोदनविषयमार्तध्यानमयमार्तध्यानस्य द्वितीयो भेदः २। [ध्या. श. ७]

अथैतस्य तृतीयभेदो दर्शयते । तथाहि - इष्टानां शब्दादिविषयानां तदाधारभूतानां च गायन-वनीतादीनामवियोगचिन्तनं रागाकुलितचेतोवृत्तेर्वर्तमानकालविषयम् । तथाऽनागतकालविषयमुत्तरकालेऽत्यर्थं तत्संयोगचिन्तनम् । अतीतकालविषयं तु प्राक्प्रवृत्ततत्संयोगानुमोदनतः । अयमार्तध्यानस्य तृतीयो भेदः ३। [ध्या. श. ८]

अथैतस्य तुरीयभेदः प्रदर्शयते । तथाहि - देवतासार्वभौमादिपदवीप्रार्थनारूपमत्यन्तमज्ञानानुगतं निदानचिन्तनमार्तध्यानस्य तुर्यो भेदः । न ह्यज्ञानिनं विहायान्यः कोऽपि शिवसुखसाधकं तपःकष्टानुष्ठानादि सांसारिकसौख्यकृते विफलीकरोति । [ध्या. श. ९]

एतच्चतुर्विधमप्यार्तध्यानं रागद्वेषमोहमलिनीकृतस्य जन्तोः संसृतिवर्द्धनमोघतो विशेषतस्तु तिर्यगतिमूलम् । [ध्या. श. १०]

ननु मुनेरपि शूलादिरोगाभिभूतस्यासमाधौ तत्प्रतीकारकरणे च तद्विप्रयोगप्रणिधानापत्तेस्तथा तपःसंयमासेवने च भवसम्भवदुःखवियोगप्रणिधानादार्तध्यानं सम्भवेद् ? अत्रोच्यते, रागद्वेषवशवर्त्तिनः स्यादेव न पुनरन्यस्य, तथाहि - स्वकर्मपरिणामजनितमेतच्छूलदीति स्वजीवानुशासनपूर्वं सम्यक् सहमानस्य पुष्टालम्बने चाऽनवद्यमल्पसावद्यं वा तत् प्रतीकारं कुर्वतोऽपि तथा निदानरहिततपःसंयमरूपसांसारिकदुःखप्रतीकारं कुर्वाणस्य, किन्तु प्रत्युतैतद्धर्मध्यानमेवाऽवसेयम् । [ध्या. श. ११, १२]

अथार्तध्यानस्य संसारवृद्धिहेतुता भाव्यते । तथाहि - रागद्वेषमोहाः संसृतिहेतवः कीर्त्यते सूत्रे । ते च त्रयोऽप्यार्तध्याने । तेन तत् संसारशिखरिमूलम् । [ध्या. श. १३]

अथार्तध्यायिनो लेश्यास्वरूपं भाव्यते । कृष्णनीलकापोताख्यास्तिस्रो लेश्याः स्युरार्तध्यायिनो रौद्रध्यानापेक्षया नाऽतिसंक्लिष्टपरिणामास्ताश्च कर्मपरिणामजनिता विज्ञेयाः । [ध्या. श. १४]

अथैतद्ध्यायिनो लिङ्गानि कीर्त्यते । तथाहि - १-आक्रन्दन २-शोचन ३-परिदेवन ४-ताडनस्वरूपाणि चत्वारि लिङ्गानि भवेयुरिष्टवियोगाऽनिष्टसंयोगवेदनाजनितानि । तत्राऽऽक्रन्दनं - महता शब्देन रोदनम्, शोचनं-त्वश्रुपूर्णनयनस्य दीनता, परिदेवनं - तु क्लिष्टभाषणम्, ताडनम् - उरःशिरःकुट्टनकेशलुञ्चनादि । अथार्तध्यायी निजजनितान्यल्पफलानि विफलानि च शिल्पकलावाणिज्यादीनि निन्दति । तथा सकौतुकः प्रशंसति परविभूतीः प्रार्थयते च तदर्जनपरायणश्च स्यात् । प्राप्तासु च तासु तद्रक्षणप्रवणश्च भवेत् तथा शब्दादिपञ्चविषयगृद्धः सद्धर्मपराङ्मुखः प्रमादपरः श्रीमदागमानपेक्षी च भवेत् । [ध्या. श. १५, १६, १७]

अथैतद् यत्र स्यान्न स्याच्च तद्व्यक्तिर्दर्शयते । तथाहि - अविरतेषु सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टिरूपेषु तथा देशविरतेषु प्रमत्तसंयतेषु च संभवेन्न पुनरप्रमत्तसंयतेषु । तस्मात् सकलप्रमादमूलमेतदार्तध्यानं वर्जनीयमेव यतिभिर्यत्पुपासकैश्च । इत्युक्तं किञ्चिदार्तध्यानस्वरूपम् ।।१।। [ध्या. श. १८]

[अथ रौद्रध्यानम्]

अथ रौद्रध्यानस्वरूपं किञ्चिदुच्यते । तथाहि - हिंसानुबन्ध्यादिभेदेन चतुर्विधं रौद्रध्यानम् । तत्र प्रथमं क्रोधादिग्रहासतया जन्तूनां करकशलतादिभिर्वधविषये, तथा मारादिभिर्वधविषये, तथा रज्जुभिर्बन्धविषये, तथोल्मुकादिभिर्दहनविषये, तथाऽङ्कने मारणे च यद्दृढाध्यवसायविधानं वधबन्धाद्यकुर्वतोऽपि स रौद्रध्यानस्य प्रथमो भेदः १ । [ध्या. श. १९]

अथैतस्य द्वितीयभेदो दृश्यते । तथाहि - मायाविनो वाणिजादेस्तथा परबन्धनप्रवृत्तस्य तथा प्रच्छन्नपापस्य पिशुनासभ्यासद्भूतभूतघातादिवचनेषु प्रवृत्तिमकुर्वतोऽपि यत्तद्विषये दृढाध्यवसानं स रौद्रध्यानस्य द्वितीयो भेदः । तत्र पिशुनमनिष्टसूचकवचनम् असभ्यं जकारादि । असद्भूतं तु त्रिधाऽभूतोद्भावनं १ भूतनिहवोऽर्थान्तराभिधान- ३ मिति । तत्र प्रथमं सर्वगत आत्मेत्यादि । द्वितीयं तु नास्त्येवात्मेत्यादि । तृतीयं गां तुरगमित्यादि वदतः । भूतघातादिवचनं तु छिन्धि भिन्धि व्यापादयेत्यादिकम् । [ध्या. श. २०]

अथैतस्य तृतीयभेदो विभाव्यते । तथाहि - तीव्रक्रोधलोभाकुलस्य जन्तोः परलोकापायनिरपेक्षो भूतोपघातपरद्रव्यापहारविषये यश्चित्ताध्यवसायः स रौद्रध्यानस्य तृतीयो भेदः ३ । [ध्या. श. २१]

अथैतस्य तुरीयभेदो भाव्यते । तथाहि - शब्दादिपञ्चविषयसाधनधनसंरक्षणपरायणस्तथा सतामनिष्टस्तथा सर्वेषामभिः शङ्कनेन न विद्वाः कः किं करिष्यतीत्यादिलक्षणेन सर्वोपघातचिन्तनपरं कषायकलुषमेवविधं यच्चित्तं स रौद्रध्यानस्य तुरीयो भेदः ४ । [ध्या. श. २२]

एतच्च चतुर्विधमपि रौद्रध्यानं करणकारणानुमतिविषयं वर्जनीयमेव । एतच्च वेद(४)मितभेदमपि रौद्रध्यानं सम्यग्दृष्टि-मिथ्यादृष्टिरूपेष्वविरतेषु देशविरतेषु च सम्भवति, न तु संयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानसंस्थितेषु । [ध्या. श. २३]

ननु प्रसन्नचन्द्रराजर्षिस्तदा तत् कथमभूद्? उच्यते - यदाऽनेन महात्मना रौद्रध्यानाधिरूढेन मनसैव सम्परायं कुर्वता सप्तमनिरययोग्यं दुष्कर्म समुपार्जितं तदैतस्मिन् द्रव्यतो यतित्वमभूत् तु भावतः । यतो भावयतिः प्रमत्तगुणस्थानस्थितोऽपि देवायुरेव बध्नाति न त्वन्यदायुस्त्रितयम् ।

एतच्चतुर्विधमपि रौद्रध्यानं रागद्वेषमोहमोहितमांतरौघतः संसारपरिवर्द्धनं विशेषतस्तु निरयगतिमूलम् । [ध्या. श. २४]

लेश्यास्तु रौद्रध्यानध्यायिनः कर्मपरिणामजनिता अतिसंक्लिष्टा आद्या एव तिस्रो न त्वग्रेतनाः । [ध्या. श. २५]

लिङ्गानि त्वेतद्ध्यानध्यायिन उत्सन्नदोषबहुलदोषनानाविधदोषामरणदोषरूपाणि चत्वारि भवन्ति । तत्र १-हिंसानुबन्धिप्रभृतिरौद्रध्यानानामन्यतरस्मिन् प्रवर्तमान उत्सन्नमनुपरतं बाहुल्येन प्रवर्तत इत्युत्सन्नदोषः । २-सर्वेष्वपि चैवं प्रवर्तत इति बहुलदोषः । ३- नानाविधेषु त्वक्तक्षणनयनोत्खननादिषु हिंसाद्युपायेष्वसकृदप्येवं प्रवर्तत इति नानाविधदोषः । ४- आत्मनाऽमहदापद्रतोऽपि महदापद्रतोऽपि वाऽन्यस्मिन्नामरणादसंज्ञातानुताप इत्यामरणदोषः । एतानि लिङ्गानि रौद्रध्यानोपगतस्य भवन्ति । एतद्ध्यानोपगतश्च परव्यसनं बहु मन्यते, निर्दयः,

कृतेऽपि पातके निरनुतापः, ऐहिकामुत्रिकापायनिरपेक्षश्च भवेत्, पापं च निर्माय चित्ते प्रमोदं विधत्ते । इत्युक्तं किञ्चिद् रौद्रध्यानम् ॥२॥ [ध्या. श. २६, २७]

[अथ धर्मध्यानम्]

अथ धर्मध्यानमुच्यते । तथाहि - भावनादेशकालासनविशेषाऽऽलम्बनक्रमध्यातव्यध्यायकानु-
प्रेक्षालेश्यालिङ्गफलानि विज्ञाय धर्मध्यानं विधेयम् । [ध्या. श. २८, २९]

तत्र पूर्वं भावनाभिः कृताभ्यासो धर्मध्यानस्य योग्यतामुपैति यतिः । ताश्च चतस्रो ज्ञानदर्शनचारित्र्यवैराग्यजनिताः । [ध्या. श. ३०]

तत्र श्रुतज्ञाने कृताभ्यासः करोति मनोधरणम्, तथा सूत्रार्थयोः शुद्धिर्भवनिर्वेदं च, तथा ज्ञाते तत्त्वे निश्चलमतिध्यायेत धर्मध्यानम् । इति प्रथमा ज्ञानभावना १। [ध्या. श. ३१]

अथ द्वितीया दर्शनभावना - शङ्कादिदूषणपञ्चकविकलः प्रशमधैर्यादिगुणगणगरिष्ठस्तत्त्वान्तरेऽसम्भ्रान्तचित्तो दर्शनशुद्धिभावनया भावितो ध्यायेत सुकृतध्यानम् २। [ध्या. श. ३२]

अथ तृतीया चारित्रभावना - सर्वसावद्ययोगनिवृत्तिरूपक्रियाभ्यासतः प्राक्तनकर्मनिर्जरणे नवीनपापकर्माऽनादानेन च चारित्रभावनया भावितः प्राप्नोति सुकृतध्यानम् ३। [ध्या. श. ३३]

अथ तुरीया वैराग्यभावना - सुविदितजगत्स्वभावः, निस्सङ्गः, निर्भयः, ऐहिकामुत्रिकाशंसाविप्रमुक्तः, तथाविधक्रोधादिकषायविरहितो वैराग्यभावनाभावितो ध्यायेत धर्मध्यानम् ४। [ध्या. श. ३४]

अथ धर्मध्यानदेशस्वरूपं किञ्चिद् भाव्यते । तथाहि - नित्यमेव युवतिपशुपण्डकद्यूतकारादिकुशीलवर्जितं विजनं स्थानमुक्तं यतिजनस्य । विशेषस्तु धर्मध्यानसमये तु संहननधृतिभ्यां बलवन्तोऽभ्यस्तभावनादिव्यापारास्तेषां ग्रामे जनाकीर्णे शून्येऽरण्ये वा न विशेषः । ततः कारणाद् यत्र मनोवचनतनूनां समाधानं स्यात्स देशो धर्मध्यानस्य । वचनतनुसमाधानमत्र कोपयुज्यते? उच्यते, तत्समाधानं मनोयोगोपकारकमतस्तत्समाधानमपि ध्यानमुच्यते । यदुक्तम्-

“एवंविहा गिरा मे, वत्तव्वा एरिसा न वत्तव्वा,

इअ वेआलिअवक्कस्स भासओ वाइअं झाणं ॥ १॥

सुसमाहिअकरपायस्स अकज्जे कारणम्मि जयणाए ।

किरिआकरणं जं तं, काइअझाणं भवे जइणो ॥२॥” [ध्या. श. ३५, ३६, ३७]

कालस्तु स एव यत्रोत्तमयोगसमाधानं लभते, न तु दिननिशावेलानियमो धर्मध्यानविषये । [ध्या. श. ३८]

आसनमपि तदेव यत्र स्थितस्य धर्मध्यानं वर्द्धमानं भवेत् । तच्चौर्ध्वस्थितस्य-कायोत्सर्गरूपं निषण्णस्य पर्यङ्कासनादिशयितस्य-असण्डायिताहिकम् । किं बहुना ? या काचिद्देहचेष्टा धर्मध्यानोपरोधिनी स्यात्तया स्थेयम् । न तु धर्मध्याने देशकालासनानां नियमः, कुतो हेतोः ? उच्यते - यतः सर्वेष्वपि देशकालासनविशेषेषु वर्तमाना अनन्ताः प्राणिनः प्राप्ता अपुनर्भवं केवलश्रियं समासाद्य । अतो हेतोस्तेषामनियमः । [ध्या. श. ३९, ४०, ४१]

अथालम्बनान्युच्यन्ते । तथाहि - वाचनाप्रच्छनापरावर्तनानुप्रेक्षारूपाणि श्रुतधर्मानुगतान्यालम्बनानि । चारित्रधर्मानुगतानि तु सामायिकप्रत्युपेक्षणाद्यवश्यकरीयरूपाणि । [ध्या. श. ४२]

यथा गृहीतदृढद्रव्यालम्बनः पुमान् विषमस्थाने समारोहति, एवं कृतवाचनाद्यालम्बनो धर्मध्यानेऽपि । [ध्या. श. ४३]

ध्यानप्रतिपत्तिक्रमस्तु यथा मनःस्वस्थता भवेत्तथा मनोवचनतनुनियंत्रणरूपोऽवसेयः । [ध्या. श. ४४,]

अथ **ध्याताव्यमुच्यते** तथाहि - आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयभेदाद्भ्यातव्यं चतुर्द्धा । तत्र सूक्ष्मद्रव्याद्युपदर्शकत्वात् सुनिपुणाम्, द्रव्यार्थनयादेशादनादिनिधनाम्, 'सर्वे जीवा न हंतव्ये'त्यादिवचनैः सर्वभूतहिताम्, भूतं सत्यं भाव्यतेऽनयेति भूतभावनामनेकान्तपरिच्छेदात्मिकमिति यावत्तथाऽनर्ध्यामपरिमितार्थाम्, शेषकुप्रावचनिकैरजिताम्, पूर्वापरविरोधित्वादनुरयोगद्वारात्मकत्वात्तथागर्भत्वाच्च महार्थमचिन्त्यशक्तिसमेतत्वाच्च महानुभावाम्, सर्वद्रव्यादिविषयत्वाच्च महाविषयाम्, निरवद्यामनिपुणजनदुर्ज्ञेयाम्, नयभङ्गप्रमाणगमगहनाम्, श्रीजिनाज्ञां भावयेत् । [ध्या. श. ४५, ४६]

तत्र च मतिदुर्बलतया तद्विधकथकाचार्यवियोगेन धर्मास्तिकायादिज्ञेयगहनतया ज्ञानावरणकमौदयेन च कस्मिंश्चित् पदार्थे हेतुदृष्टान्तासम्भवेऽपि सम्यगवबोधश्चेन्न स्यात्तथापि 'श्रीसर्वज्ञमतमवितथमेवे'ति विचिन्तयेत् मतिमान् । यतोऽनुपकृतेऽपि परानुग्रहपरा जगत्प्रवरास्तीर्थकरा निर्जितरागद्वेषमोहा नान्यथावादिनो भवेयुरित्युक्तं **प्रथमं ध्यातव्यम् १** । [ध्या. श. ४७, ४८, ४९]

अथ **द्वितीयमुच्यते** । तथाहि - रागद्वेषकषायाश्रवादिक्रियासु वर्तमानानां प्राणिनामैहिकामुत्रिकापायान् विचिन्तयेदप्रमत्ततया सावद्यपरिवर्जकः । [ध्या. श. ५०]

अथ **तृतीयमुच्यते** तथाहि - मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगजनितं शुभमशुभं च प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदतश्चतुर्विधं कर्मविपाकं ध्यायेद्धर्मध्यानं ध्याता ३ । [ध्या. श. ५१]

अथ **तुरीयमुच्यते** । तथाहि - श्रीजिनप्रज्ञप्तानि धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां गमनस्वभावादीनि लक्षणानि, तथालोकक्षेत्रापेक्षया धर्माधर्मयोः संस्थानानि, पुद्गलपेक्षया उपरिमंडलादीनि, जीवशरीरापेक्षया तु समचतुरस्रादीनि, तथा तेषामेव द्रव्याणामाधारभूतानि लोकाकाशादीनि, तथा 'धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायस्स देसे धम्मत्थिकायस्स पदेसे' इत्यादीनि तेषामेवं विधानानि, तथा तेषामेवात्मीयान्यतरीयानि प्रमाणानि, ध्यायेद्धर्मध्यानविधेयात्तथा तेषामेवोत्पत्तिविपत्तिस्थित्यादिपर्यायाश्च, तत्र धर्मास्तिकायो विवक्षितसमयसम्बन्धिरूपापेक्षयोत्पद्यते, तदनन्तरातीतसमयसम्बन्धिरूपापेक्षया तु विनश्यति, द्रव्यात्मना तु नित्यः, एवमधर्मास्तिकायादिष्वपि भावना विधेया । [ध्या. श. ५२]

तथा पञ्चास्तिकायमयमनाद्यमनन्तं जिनोदितम् ।

“नामं ठवणा दविए, खित्ते काले भवे अ भावे अ ।

पज्जवलोए अ तहा, अड्ढविहो लोगनिक्खेवो ॥१॥”

इति गाथोक्तनामादिभेदभिन्नं, क्षेत्रलोकापेक्षया त्वधोलोकादिभेदत्रयभिन्नं लोकं चिन्तयेत् । [ध्या. श. ५३,]

तथा क्षेत्रलोक एव धर्माद्या ईषत्प्राग्भारान्ता वसु[८]मिता भूमीश्चिन्तयेत्, तथा घनोदधिघनवाततनुवातरूपाणि सप्तपृथिवीपरिक्षेपरूपीणि स्थितान्येकविंशति वल्यानि, तथाऽसंख्येयान् द्वीपोदधीस्तथा सीमन्तकादीनप्रतिष्ठानान्तात्रिरया-वासकाँस्तथाज्योतिष्कवैमानिकसम्बन्धीनि विमानानि, तथा भवनपतिसम्बन्धीनि भवनानि, तथा व्यन्तरनगराणि एतेषां च चिन्तनं संस्थानमानसंख्यादिचिन्तनतोऽवसेयम्, तथाऽऽ-काशादिकप्रतिष्ठितशाश्वतलोकस्थितिस्वरूपं चिन्तयेत् । [ध्या. श. ५४]

तथोपयोगलक्षणमनादिनिधनं शरीरात् पृथग्भूतं शुभाशुभकर्मकर्तारम्, तद्भोक्तारममूर्तं च जीवं ध्यायेद्धर्मध्यानविधाता । [ध्या. श. ५५]

तस्य च जन्तोः स्वकर्मजनितं जननजरानिधननीरपरिपूर्णम्, कषायपातालकलशसङ्कुलम्, व्यसनशतश्वा-पदसमाकीर्णम्, मोहमहावर्तमज्ञानपवनप्रेरितम्, संयोगवियोगमहोर्मिमालासमाकुलम्, महाभीमकापारावारसंसारपारावारम्, विचिन्तयेत्तस्य च संसारसागरस्य तारणे समर्थं सम्यग्दर्शनं सुबन्धनमनर्घम्, ज्ञानमयनिर्यामकम्, संवरकृतिनिश्छिद्रभावम्, तपःपवमानविहितवेगम्, वैराग्यमार्गे समापतितमपध्यानोर्मिमालाऽक्षोभ्यम्, चारित्रमयमहायानं विचिन्तयेत्, यं चानर्घ्यपृथिवीकायारम्भपरित्यागादिशीलाङ्गरत्ननिकरपरिपूर्णं समारुह्य सुश्रमणवर्णिजो यथा निर्वाणनगरं निरपायं त्वरयैव ब्रजन्ति, यथा - तत्र गतानां रत्नत्रयोपार्जितमनन्तमप्रतिममेकान्तभाविषौख्यं भवेत्तथा ध्यायेत् । [ध्या. श. ५६-६१]

किं बहुना ? सर्वमेव जीवादिपदार्थविस्तरोपेतसर्वनयसमूहात्मकसमयसद्भावं ध्यायेद्धर्मध्यानध्याता । [ध्या. श. ६२]

अथ धर्मध्यानध्यातृस्वरूपमुच्यते । तथाहि - अप्रमादिन उपशान्तमोहाः क्षीणमोहाश्च धर्मध्यानस्य ध्यातारः । [ध्या. श. ६३]

अथाऽनुप्रेक्षास्वरूपं किञ्चित् प्ररूप्यते । तथाहि - यः पूर्वं धर्मध्यानेन भावितचित्तः स्यात् स धर्मध्यानोपरमेऽप्यनित्यताऽशरणतैकतासंसारसारताचिन्तनरूपाश्चतस्रोऽनुप्रेक्षा भावयेत् । [ध्या. श. ६५]

अथ लेश्या उच्यन्ते । तथाहि - क्रमतो विशुद्ध-विशुद्धतर-विशुद्धतमाः तेजःपद्मशुक्ललेश्या भवेयुर्धर्मध्यानध्यायिनः । [ध्या. श. ६६]

अथ लिङ्गमुच्यते । तथाहि - आगमोपदेशाज्ञानिसर्गतो यज्जिनप्रणीतभावानां सम्यक्श्रद्धानं तद्धर्मध्यानस्य लिङ्गम्, तथा यो जिनमुनिगुणोत्कीर्तनदानविनयसम्पन्नः श्रुतशीलसंयमरतश्च स्यात्सोऽप्येवंविधैर्लिङ्गैर्द्धर्मध्यानवानवसेयः । [ध्या. श. ६७, ६८]

अथ फलमुच्यते । तथाहि - धर्मध्यानस्य पुण्याश्रवरूपः शुभाश्रवस्तथाऽशुभकर्मागमनिरोधरूपः संवरस्तथा कर्मक्षयरूपा निर्जरा तथा सुकुलप्रत्यागमनपुनर्बोधिलाभभोगप्रव्रज्याऽपवर्गानुबन्धित्वाच्छुभानुबन्धीनि नरामरसुखानि फलानि भवेयुः । इत्युक्तं द्वादशभिर्द्वैर्द्धर्मध्यानम् । ॥३॥ [ध्या. श. ९३]

[अथ शुक्लध्यानम्]

अथ शुक्लध्यानस्य स्वरूपं किञ्चिदुच्यते । तथाहि शुक्लस्यापि भावनादीनि द्वादशद्वाराणि स्युस्तेषु

भावनादेशकालासनविशेषेषु न विशेष इत्यालम्बनादीनि द्वारद्वाराण्युच्यन्ते । तथाहि क्षान्तिमार्दवार्जवमुक्तयः श्रीमदर्हत्प्रवचनरहस्यभूता आलम्बनानि भवन्ति शुक्लध्यानस्य । यतस्तदालम्बन एव पुमान् शुक्लध्यानमधिरोहति । [ध्या. श. ६९]

क्रमस्तु शुक्लध्यानयोराद्ययोर्द्वयोर्धर्मध्यानवत् । विशेषः पुनरेष त्रिजगद्विषयं मनः क्रमेण संक्षिप्य परमाणुविषये स्थापयित्वा ध्यायति सुनिष्प्रकम्पः संश्लक्ष्णस्थः शुक्लध्यानम् । ततोऽपि प्रयत्नविशेषात् मनोऽपनीयाऽमना जिनः स्याच्चरमयोर्द्वयोर्ध्याता । तत्राप्याद्यस्यान्तर्मुहूर्तेन शैलेशीमप्राप्तस्तस्यां च द्वितीयस्य, अत एव शुक्लध्यानाद्यभेदद्वयं ध्यात्वाऽतिक्रान्तस्य पञ्चमावबोधप्राप्तिः केवली च शुक्लेश्योऽध्यानी च यावत् शैलेश्या अवर्गान्तर्मुहूर्तम् । तत्र च सूक्ष्मक्रियानिवृत्तिरूपं तृतीयो ध्यानभेदः । शैलेश्यां च व्युच्छिन्नक्रियानिवृत्तिरूपस्तुर्यो भेदः । [ध्या. श. ७०]

अत्राह विनेयः - कथं छद्मस्थस्त्रैलोक्यचरणशीलं चेतः संक्षिप्य परमाणौ स्थापयति ? कथं वा ततोऽप्यऽपनयति पञ्चमावबोधी ? उच्यते - यथा सर्ववपुर्विषयं विषं मंत्रबलेन निरुध्य मंत्रवादी डङ्क एव स्थापयति, तदनु प्रधानतरमंत्रबलेन च ततोऽप्यपनयति, तथा त्रिभुवनविषयं मनो जिनवचनध्यानबलेन परमाणौ धारयति, तदनु जिनमन्त्रवादी विशिष्टतरध्यानमन्त्रबलेन ततोऽप्यपनयति । [ध्या. श. ७१, ७२]

अत्रैवार्थे दृष्टान्तान्तरमुच्यते । तथाहि - यथा अपसारितेन्धनभरः स्तोकेन्धनावशेषे वह्निर्वह्निमात्रमेव स्यात्ततोऽप्यपनीतश्च यथा वा स निर्वाति, तथा मनोहुताशोऽपि । यथा वा नालिकायां तप्तायसभाजनोदरे वा स्थितं तोयं क्रमेण हीयमानं सन्निरवशेषतयाऽपैति तथा मनोजलमपि । एवं यथा विषादिभिर्निर्दशनैर्मनोयोगं निरुणद्धि पञ्चमावबोधी । तथा वाग्योगं तथैव च क्रमात् काययोगं योगत्रयं च रुद्धशैलेशवत् स्थिरः शैलेशी केवली भवति । इत्युक्तः शुक्लध्यानस्य क्रमः । [ध्या. श. ७३-७६]

अथ **ध्यातव्यमुच्यते** । तथाहि - ध्यातव्यं पृथक्त्ववितर्कसवीचारादिभेदेन चतुर्विधम् । तत्र पृथक्त्वेन विस्तीर्णभावेन, वितर्को विचरणम्, यस्मिंस्तत्पृथक्त्ववितर्कं, सविचारमर्थव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रमतः तत्रार्थाद्वयं व्यञ्जनं च शब्दोपयोगस्तु मनोयोगादिकः । अयं भावः - उत्पत्ति-स्थिति-विपत्त्यादि-पर्यायाणां यदेकस्मिन् द्रव्ये परमाणुजीवादिके द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकादिनानानयैश्चिन्तनं पूर्वगतश्रुतानुसारेण पूर्वविदां मरुदेव्यादीनां त्वन्यथा तत् **प्रथमं ध्यातव्यम्** १ । [ध्या. श. ७७, ७८]

अथ **द्वितीयमुच्यते** । तथाहि - द्वितीयमेकत्ववितर्कमविचारम् । तत्रैकत्वेनाऽभेदेन, वितर्को व्यञ्जनरूपो वा, यत्र तत्तथा, अविचारस्त्वर्यव्यञ्जनयोगान्तरसङ्क्रमाभावतः । अयं भावो - निवातनिकेतनस्थितप्रदीपवदुत्पाद-स्थितिविनाशादिपर्यायाणामेकस्मिन् पर्याये यन्निश्चलं चेतस्तद् द्वितीयम् २ । [ध्या. श. ७९, ८०]

तृतीयं तु निर्वाणगमनप्रत्यासन्नसमये केवलिनो वाङ्मनोयोगद्वयेन रुद्धे सत्यर्द्धनिरुद्धतनुयोगस्य सूक्ष्मक्रियानिवृत्तिसूक्ष्मक्रियं च तदनिवृत्तिं च प्रवर्द्धमानान्तरपरिणामात्र निवर्त्ततीत्यऽनिवृत्ति उच्छ्वासनिश्वासादिस्तोककायक्रियस्य ३ । [ध्या. श. ८१]

तुरीयं तु शैलेशीगतस्य व्युच्छिन्नक्रियाऽप्रतिपातिनिरुद्धयोगत्रयस्यावसेयम् ४ । [ध्या. श. ८२]

एतेषु प्रथमं मनोयोगादावेकस्मिन् योगे सर्वेषु वा तत्त्वागमिकश्रुतपाठिनः । द्वितीयं त्वेकस्मिन्नेव योगान्तरसङ्क्रमाभावात् । तृतीयं तु काययोग एव । तुरीयं त्वयोगिनि शैलेशीकेवलनि । [ध्या. श. ८३]

ननु ध्यै चिन्तायामिति धातुपाठाद्ध्यानं मनःपरिणाम एव, शुक्लध्यानोपरितनभेदद्वयं तु निरुद्धमनोयोगे केवलनि प्रोक्तम्, कथमेतत् संगतम् ? उच्यते - यथा छद्मस्थस्य मनः सुनिश्चलं सद् ध्यानमुच्यते, तथा योगत्वाव्यभिचारात् केवलिनः काय एव सुनिश्चलः सन् ध्यानता निगद्यते । अत्र हेतवो दृश्यन्ते । तथाहि- १-पूर्वप्रयोगात् २-कर्मनिर्जराहेतुत्वात् ३-च्छब्दार्थबहुत्वात् ४- श्रीजिनागमप्रामाण्याच्च । यथा पूर्वप्रयोगात् कुलालचक्रं भ्रमणकारणदण्डादिक्रयाभावेऽपि भ्रमति तथा केवलिनो मनःप्रभृतियोगनिरोधेऽपि जीवोपयोगसद्भावतो भावचित्तस्य सद्भावाद् भवस्थस्य ध्याने । एवं शेषहेतवोऽपि योजनीयाः । विशेषस्तूच्यते - यथा क्षपकश्रेण्या कर्मनिर्जरा तथाऽत्रापि भवोपग्राहिकर्मनिर्जरेति भावः । शब्दार्थबहुत्वादिति यथा एकस्यैव हरिशब्दस्यादित्यदेवपतिप्रभृतयोऽनेकेऽर्था एवं ध्यानशब्दस्यापि 'ध्यै चिन्तायां', 'ध्यै काययोगनिरोधे', 'ध्यै अयोगित्वे' इत्यादि । यतो जिनागमस्य प्रमाणमत एव जिनागमोक्तत्वान्मनोयोगनिरोधेऽपि भवस्थस्य केवलिनः शुक्लध्याने । उक्तं ध्यातव्यम् । [ध्या. श. ८४, ८६]

अथ ध्यातृस्वरूपमुच्यते । तथाहि प्रथमसंहननसंयुताः सर्वप्रमादविरहिता यतयः क्षीणोपशान्तमोहाश्चतुर्दशपूर्वविदश्च तदुपयुक्ताः । आद्ययोः पृथक्त्ववितर्कसविचारैकत्ववितर्काविचारयोः शुक्लध्यानयोर्ध्यातारः । द्वयोश्चातिमयोः क्रमतः सयोग्ययोगिकेवलिनः । [ध्या. श. ६३, ६४]

उक्ता ध्यातारोऽथानुप्रेक्षाः प्रदर्शयन्ते । तथाहि - शुक्लध्यानभावितचित्तश्चरितगुणगरिष्ठो यतिर्मिथ्यात्वाविरत्याद्याश्रवद्वारविहिताऽनन्तदुःखलक्षणपणाय १ भवाऽशुभानुभावाऽनन्तभवसन्तानवस्तुविपरिणामलक्षणाः ४ शुक्लध्यानाद्यभेदद्वयसङ्गताश्चतस्रोऽनुप्रेक्षांश्चिन्तयेत् । उक्ताऽनुप्रेक्षाः । [ध्या. श. ८७, ८८]

अथ लेख्या दृश्यन्ते ! तथाहि - सामान्येन शुक्ललेख्यायामाद्ये शुक्लध्याने । तृतीयं परमशुक्ललेख्यायाम् । तुरीयं तु लेख्यातीतम्, इत्युक्ता लेख्याः । [ध्या. श. ८९]

अथ लिङ्गान्युच्यन्ते । अवधाऽसम्मोहविवेकव्युत्सर्गलक्षणानि चत्वारि लिङ्गानि भवन्ति शुक्लध्यानस्य । १-परीषहोपसर्गैर्न बिभेति ध्यानाच्च न तैश्चाल्यत इत्यवधलिङ्गम् । २-देवमाययाऽत्यन्तगहनेष्वपि भावेषु न सम्मुह्यतीत्यसम्मोहलिङ्गम् । ३-देहविविक्तं पश्यत्याऽऽत्मानं तथा सर्वानपि च संयोगानिति विवेकलिङ्गम् । ४-देहोपधिव्युत्सर्गः निःसंगः सन् सर्वथा करोतीति व्युत्सर्गलिङ्गम् । इत्युक्तानि लिङ्गानि । [ध्या. श. ९०-९२]

अथ फलमुच्यते । तथाहि - यान्येव शुभास्रवसंवरनिर्जरादीनि निगदितानि धर्मध्यानस्य फलानि तान्येव सविशेषानि शुक्लध्यानस्यापि । अनुत्तरसुरसौख्यानि च शुक्लस्यादिमयोर्भेदयोः फलं चरमयोस्तु निर्वाणम् । [ध्या. श. ९४]

अथ सामान्येनैव फलमुच्यते । तथाहि - संवरनिर्जरे अपवर्गस्य मार्गस्तयोश्चाऽयतं तपःप्रधानं च तपोऽङ्गं ध्यानं तस्मात्तत् मुक्तिनिदानम् । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते - दृष्टान्तैर्यथा सिचयकालायसवसुमतीनां मलकलङ्ककर्म क्रमतः शोध्यन्तेऽपनीयन्ते शोष्यन्ते च सलिलाऽनलसूर्यैस्तथा ध्यानाम्बुबह्निसूरैः कर्मणामपि

शोधादयो विधीयन्ते । यथा ध्यानतो वाक्काययोगयोस्तापशोषभेदा भवन्ति तथा कर्मणोऽपि ध्यानतस्ते भवेयुः । यथा वा रोगाणां शमनं वमनविरेचनौषधादिभिः प्रकारैर्भवेत्तथा कर्माभयशमनमपि ध्यानानशनादिभिः प्रकारैः स्यात् । यथा वा चिरसञ्चितमिन्धननिवहं हुतभुक्पवनसमन्वितो ध्रुवं दहति तथाऽमितमपि कर्मेन्धनसमूहं ध्यानवह्निर्दहति तत्क्षणादेव । यथा वा जलदपटलं प्रचण्डप्रभञ्जनप्रेरितं क्षणादेव विलीयते तथा ध्यानपवमानावधूतं कर्मघनजालमपि । [ध्या. श. ९६-१०२]

अथैतस्य शुभध्यानद्वयस्यैहलौकिकं फलमुच्यते । तथाहि - धर्मशुक्लध्यानाधिष्ठितो न बाध्यते शीतातपक्षुत्पिपासादिभिः शारीरिकैरसातैर्नापि च पीड्यते कषायसमुद्भूतैरीर्ष्याविषादादिभिर्दुःखनिवहैः ।

अतः कारणादाद्ये ध्याने अपहायान्तिमे ध्याने नित्यमेव ध्येये ।

नन्वेवं निरन्तरं ध्यानविधाने शेषक्रियालोपः प्राप्नोति, नैवं क्रियाविधानस्यापि तत्त्वतो ध्यानत्वाद् । यतः सा नास्ति काचिदपि क्रिया या श्रीमदागमानुसारेण विधीयमाना मुनीनां ध्यानतया न सम्भवेत् । [ध्या. श. १०३-१०५]

इत्युक्तं ध्यानस्वरूपम् ।

श्री दर्शनरत्नरत्नाकरे तृतीयलहर्या सप्तमतरङ्गे

ध्यानकथाः ।

अथ ध्यानस्वरूपमुच्यते । तथाहि- १-आर्त २-रौद्र ३-धर्म ४-शुक्लध्यानभेदेन ध्यानं चतुर्विधम् । तेष्वार्तरौद्रध्यानपरिहारपुरस्सरं निरन्तरं धर्मशुक्लध्याने विधेये । यदुक्तं त्रिंशे श्रीमदुत्तराध्ययने-

“अट्टरुद्वाणि वज्रिता, झाइज्जा सुसमाहिए । धम्मसुक्काइं झाणाइं, झाणं तं तु बुहा वए ॥१॥”

एषां तु स्वरूपमेतस्यामेव लहर्या तुरीयतरङ्गे प्रोक्तम्, तेन तत एव विलोकनीयम् । एतेष्वार्तरौद्रध्याने तिर्यग्ग्निरयगतिनिदाने, तेन ते वर्जनीये । धर्मशुक्लध्याने तु सुरगतिपञ्चमगतिहेतुभूते, अतस्ते विधेये ।

अत्रार्तध्याने तापसश्रेष्ठिकथा । तथाहि- कौशाम्ब्यां तापसः श्रेष्ठी नानाविधारम्भैरुपाजिप्रभूतवित्तस्तद्वलेन कारितानेकगृहः कलत्रपुत्रादिसमीकारनिरतः प्रान्तसमयेऽप्यपरित्यक्तधनसदनस्वजनादिममत्व आर्तध्यानपरः परासुभूतः समुत्पन्नः शुकरतया । स्वसदनस्वजनादि निरीक्ष्य जातजातिस्मृतिः प्राग्भवपुत्रेण हतो मृत्वा स्वगृह एव समुत्पेदे सर्पतया । तत्रापि जातिस्मरणत्तद्गृहममुञ्चन् प्राग्भवसुतेन हतः केनचित् शुभाध्यवसायेन मृतः समुत्पन्नः स्वतनूद्भववल्लभाकुक्षौ । पूर्णेषु दिनेषु जातः स्वसदनादि निरीक्ष्य जातजातिस्मृतिः कथं सुतं तातं वधूं च जननीं वदामीति विचिन्त्य मूकत्वमाश्रितो नानाविधैः पितृकृतोपायैस्तद्भावमत्यजन् क्रमेण वृद्धिं गतः । साधुसङ्गाद्धर्मपरः क्रमेण श्रामण्यमङ्गीकृत्य देवभूयं गतः । यथैष तापसः श्रेष्ठी आर्तध्यानात्तिर्यग्गतिं गतस्तथान्येऽपि ततस्तां यान्ति । तस्मात्तद्धेयम् । यथैष मूकभवे धर्मध्यानात्सुरगतिमवाप तथापरैरपि सा प्राप्यते तस्माद्धर्मध्यानं विधेयम् ।

रौद्रध्याने तु मणिरथपार्थिवो निदर्शनम् । तथाहि- अवन्तिजनपदेषु सुदर्शनपुरे मणिरथो नृपस्तस्य

युगबाहुः सहोदरः स च युवराजा । तस्य मदनरेखा प्राणप्रिया । सा च परमश्राविका सतीशिरोरत्नम् । अन्यदा मदनरेखारूपं निरीक्ष्य मणिरथस्तया सह संयोगाभिलाषी नानाविधवसनविभूषणादि तस्या प्रेषयति । सापि ज्येष्ठप्रेषितमिति बहुमानादादत्ते । अन्यदा मणिरथेन तस्याः पुरतः स्वचेतोभावे आविर्भाविते तया स नानाविधोपदेशैस्तस्माद-
कृत्यान्निवारितश्चिन्तयामास, नूनमेषा प्राणप्रिये जीवति नेतरं नरमिच्छति; तेन केनाप्युपायेनैतस्याः पतिर्मार्यते यथैषा मां प्रतिपद्यते । इति विचिन्त्य स तच्छिद्राणि गवेषयति स्म । अन्यदा मदनरेखया शशी स्वप्ने दृष्टः प्रियस्याग्रे प्रोक्तः । तेनाप्युक्तं 'तव स्वप्नानुभावान्महाराजा तनूजो भावी।' अथ च तस्या गर्भानुभावाद् ये ये प्रशस्तदोहलाः समुत्पद्यन्ते ते ते प्रियेण पूर्यन्ते स्म । अन्यदा वसन्तर्तौ सदयितो युगबाहुः क्रीडार्थमुद्याने गतस्तत्रैव कदलीगृहे प्रसुप्तस्तदा च मणिरथेन चिन्तितं साम्प्रतं चिन्तितकृतस्य मे प्रस्ताव इति चिन्त्य तेन तत्रागत्य युगबाहुर्भाषितो नात्र प्रस्तावः शयनस्य तेनोत्तिष्ठ वयं यामोऽतनर्गरमिति कथनान्तरं तौ सोदरौ पुरं प्रति गन्तुं प्रवृत्तौ, मार्गे च मणिरथेन युगबाहुः कन्धरायां खड्गेन गाढप्रहारेणाहतो निमिलितलोचनः पतितः क्षितौ । तदा च मदनरेखया पूत्कृतिः कृता तां च निशम्य धाविताः सुभटाः किमेतदिति वदन्तस्तदा च मणिरथेनोक्तं मम प्रमादादसिः कन्धरायां निपतित इत्यादिकृत्रिमशोकं कुर्वन्सेवकैः स बलान्नीतो नगरं कथितं च तत्स्वरूपं युगबाहुसूनुश्चन्द्रयशसः । सोऽपि वैद्यवृन्दमादाय ययावुद्यानं वैद्यैश्चासाध्य इत्युक्ते मदनरेखया कारिताराधनो धर्मध्यानलीनमनाः स गतः स्वर्लोकम् । मणिरथोऽपि तस्यामेव रजन्यां भुजगेन दष्टो रौद्रध्यानपरो गतस्तुरीयनिरये । प्रातश्चन्द्रयशसा पितृपितृव्ययोर्दहे कृते सामन्तादिभिः स राज्येऽभिषिक्तः । अग्रतो मदनरेखावृत्तान्तस्तु नात्र लिख्यते बहुविस्तरत्वात्तेन नमिप्रत्येकबुद्धचरित्रादेव सोऽवसेयः, यथा मणिरथेन रौद्रध्यानं निरयनिदानं कृतं तथा नान्यैस्तद् विधेयम् ।

अथ धर्मध्यानेऽर्हन्नकदृष्टान्तः । तथाहि - तगरानगर्यां दत्तो वणिक् तस्य भद्रा प्राणप्रिया पुत्रोऽर्हन्नकः । अन्यदा संवेगरङ्गपुरितो दत्तः सुतदयिताभ्यां समं सद्गुरुसमीपे श्रामण्यमङ्गीचकार । अथ च पिता मोहात्सुतं भिक्षाचर्यायां गन्तुं न ददाति स्वयं च समानीतैर्मनोज्ञाहारैः सुतं सुखिनं करोति । एवं गते कियति समये पिता पञ्चतां गतस्ततोऽर्हन्नको निदाघर्तौ भिक्षार्थं निर्गतः सुकुमालतनुरुपर्यधश्च दह्यमानश्छायायां विश्रान्तः । तदा चैक्या प्रोषितपतिकया वनितया दृष्टः स सुरूपो नवयौवनः । दृष्ट्वा च समाकार्य स मोदकैः प्रतिलाभितः । तदनु च तयोक्तं किमेतत्तारुण्यानुचितं दुश्चरं तपश्चरणम् । तेन तिष्ठ मत्सौधे भुङ्क्व च मया समं पञ्चविधं विषयसुखम्, इति तयोक्तः परीषहपराजितस्तया समं पञ्चप्रकारवैषयिकसुखोपभुक्तिपरः स स्थितस्तत्सदने । इतश्च तत्सवित्री पुत्रशोकेनोन्मत्ता गृहाद् गृहं भ्रमन्त्यर्हन्नकः कासीति प्रलपन्ती समागता तत्र कियत्समयातिक्रमे अर्हन्नकेनोपलक्षिता निपतितश्च स तत्पदोः । तथाऽपि सुतमिलनेन स्वस्थीभूतचित्तया प्रोक्तं किमेतदसमञ्जसं कृतम् । अद्यापि चारित्रमङ्गीकुरु दुष्कर्मक्षयकृते इति तयोक्ते चिरसमयानुष्ठेयं चारित्रमाराधयितुमशक्तः स करोम्यनशनमित्यवादीतयाप्योमिति प्रोक्ते तत्तशिलोपरिकृतापादपोपगमानशनो धर्मध्यानलीनमनाः स्वल्पेनैव कालेन नवनीतवद् विलीनो गतः स स्वर्लोकम् । यथाऽनेन धर्मध्यानं तथाविधकष्टेऽपि न त्यक्तं तथान्यैरपि तत्र त्याज्यम् ।

शुक्लध्याने तु गजसुकुमालम्पेतार्यस्कन्धकाचार्यविनेयमरुदेवीभरतसार्वभौमप्रसन्नचन्द्रराजर्षिपृथ्वीचन्द्र-
गुणसागरप्रभृतयः प्रतीता एव दृष्टान्ताः ।

इत्युक्तं ध्यानस्वरूपम् ।

परिशिष्टम्-९

पूज्यपाद-उपाध्यायश्रीसकलचन्द्रगणिकृता ध्यानदीपिका ।

मङ्गलं

सर्वद्विलब्धिसिद्धीशैर्योगीन्द्रैर्वृत्तमिष्टदम् । निष्पापं पापाहं वन्दे सर्वं सर्वज्ञमण्डलम् ॥ १ ॥

विषयः

ब्रह्मज्ञानानन्दे लीनार्हत्सिद्धसाधुसन्दोहम् । स्मृत्वा ध्यानकृतेऽहं ध्यानाध्वगदीपिकां वक्ष्ये ॥ २ ॥

ध्यानार्थमुद्दिश्य

जैनागमार्थानवलम्ब्य मोहध्वान्तान्तकृत्री शमशुद्धिदात्री ।

ध्यानार्थिभिः स्वान्तगृहे विधेया नित्यं निजोद्योतकृते कृतीशैः ॥ ३ ॥

हितादि

जीवो ह्यनादिमलिनो मोहान्धोऽयं च हेतुना येन ।

शुध्यति तत्तस्य हितं तच्च तपस्तच्च विज्ञानम् ॥ ४ ॥

भावनाऽऽवश्यकी

जन्मजरामरणभयैः पीडितमालोक्य विश्वमनगाराः । निःसङ्गत्वं कृत्वा ध्यानार्थं भावनां जग्मुः ॥ ५ ॥

भावनाभूमिका

भूतेषु भज समत्वं चिन्तय चित्ते निजात्मरूपं च ।

मनसः शुद्धिं कृत्वा भावय चित्तं च भावनया ॥ ६ ॥

भावना

भावना द्वादशैतास्ता अनित्यादिकताः स्मृताः । ज्ञानदर्शनचारित्र्यं वैराग्याद्यास्तथा पराः ॥ ७ ॥

ज्ञानभावना

वाचना पृच्छना साधुप्रेक्षणं परिवर्तनम् । सद्धर्मदर्शनं चेति ज्ञातव्या ज्ञानभावना ॥ ८ ॥

दर्शनभावना

संवेगः प्रशमः स्थैर्य-मसम्भूढत्वमस्मयः । आस्तिक्यमनुकम्पेति ज्ञेया सम्यक्त्वभावना ॥ ९ ॥

चारित्रभावना

ईर्यादिविषया यत्ना मनोवाक्कायगुप्तयः । परीषहसहिष्णुत्वमिति चारित्र्यभावना ॥ १० ॥

वैराग्यभावना

विषयेष्वनभिष्वङ्गः कार्यं तत्त्वानुचिन्तनम् । जगत्स्वभावचिन्तेति वैराग्यस्थैर्यभावना ॥ ११ ॥

भावनाकार्यम्

भावनास्वासु संलीनं विधायाध्यात्मिकं स्थिरम् । कर्म-पुद्गलजीवानां स्वरूपं च विचिन्तयेत् ॥ १२ ॥

नित्यमाभिर्यदा विश्वं भावयत्यखिलं मुनिः । विश्वौदासीन्यमापन्नश्चरत्यत्रैव मुक्तवत् ॥ १३ ॥

अनित्यभावना

सर्वे भवसम्बन्धा विनश्वरा विभवदेहसुखमुख्याः । अमरनरेन्द्रैश्वर्यं यौवनमपि जीवितमनित्यम् ॥ १४ ॥

अक्षार्था पुण्यरूपा ये पूर्वं स्युस्ते क्षणेन च । अक्षाणामिष्टतां दत्त्वाऽनिष्टतां यान्त्यहो क्षणात् ॥ १५ ॥

अशुभार्थः शुभार्थः स्याच्छुभार्थोऽप्यशुभस्तथा । रागद्वेषविकल्पेन भावनामित्यनित्यता ॥ १६ ॥

अशरणभावना

न त्राणं न हि शरणं सुरनरहरिखेचरकिन्नरादीनाम् । यमपाशपाशितानां परलोकं गच्छतां नियतम् ॥ १७ ॥

इन्द्रियभरानुभूतैरद्भूतनवरसकरैश्च निजविषयैः । श्रुतदृष्टलब्धभुक्तैर्यदि मरणं किं ततस्तैर्भोः ॥ १८ ॥

नीयमानः कृतान्तेन जीवोऽत्राणोऽमरैरपि । प्रतिकारशतेनापि त्रायते नेति चिन्तयेत् ॥ १९ ॥

संसारभावना

संसारदुःखजलधौ चतुर्गतावत्र जन्मजरावर्ते । मरणार्तिवाडवाग्रौ भ्रमन्ति मत्स्या इवाङ्गभृतः ॥ २० ॥

उत्पद्यन्ते विपद्यन्ते त्रसेषु स्थावरेषु च । स्वकर्मप्रेरिता जीवाः संसारस्येति भावना ॥ २१ ॥

एकत्वभावना

शुभाशुभानां जीवोऽयं कृतानां कर्मणां फलम् । सोऽत्रैव स्वयमेवैकः परत्रापि भुनक्ति च ॥ २२ ॥

कलत्रपुत्रादिकृते दुरात्मा करोति दुष्कर्म स एव एकः ।

भुङ्क्ते फलं श्वभ्रगतः स्वयं च नायाति सोढुं स्वजनास्तदन्ते ॥ २३ ॥

अन्यत्वभावना

आत्मा स्वभावेन शरीरतोऽयमन्यश्चिदानन्दमयो विशुद्धः ।

कर्माणुभिर्योऽस्ति कृतः कलङ्की स्वर्णं यथा धातुजकालिकाभिः ॥ २४ ॥

सर्वथाऽन्यस्वभावानि, पुत्रमित्रधनानि च । चेतनेतरे वस्तूनि, स्वात्मरूपाद्विभावय ॥ २५ ॥

विनैकं स्वकमात्मानं सर्वमन्यत्रिजात्मनः । मत्वेतीष्टाप्तिनाशोऽङ्गिन् ! हर्षशोकौ हि मूढता ॥ २६ ॥

अशुचिभावना

शुक्रादि बीजं निन्द्यमनेकाशुचिसम्भृतम् । मलिनं निसर्गनिःसारं लज्जागारं त्विदं वपुः ॥ २७ ॥

विनश्वरं पोषितभूषितं किं यात्येव यत्तन्मिलितं ततः किम् ।

सृजति पुनः पतति ततः किं जातो मतो यो विफलस्ततः किम् ॥ २८ ॥

आश्रवभावना

मनोवचःकायकर्म योग इत्युच्यते जिनैः । स एवाश्रव इत्युक्तः सोऽप्यशुभः शुभस्तथा ॥ २९ ॥

अम्भोधौ यानपात्रस्य छिद्रं सूते यथा जलम् । योगरन्ध्रैस्तथा जीवः कर्मादत्ते शुभाशुभम् ॥ ३० ॥

संवरभावना

अशेषाश्रवरोधो यः संवरोऽसौ निगद्यते । द्रव्यतो भावतश्चापि स द्विधेति प्रवर्तते ॥ ३१ ॥

यः कर्मपुद्गलादानविच्छेदः स्यात्तपस्विनाम् । स द्रव्यसंवरो ज्ञेयो योगिभिर्भावितात्मभिः ॥ ३२ ॥

यः संसारनिमित्तस्य क्रियाया विरतिः सताम् । स भावसंवरो ज्ञेयः सर्वसंवृतयोगिनाम् ॥ ३३ ॥

निर्जराभावना

मूलभूतानि कर्माणि जन्मान्तादिव्यथातरोः । विशीर्यते यया सा च निर्जरा प्रोच्यते बुधैः ॥ ३४ ॥

सा सकामा ह्यकामा च द्विविधा प्रतिपादिताः । निर्ग्रन्थानां सकामा स्यादन्येषामितरा तथा ॥ ३५ ॥

स्वयं पाक उपायाञ्च फलानां स्याद्यथा तरोः । तथात्र कर्मणां पाकः स्वयं चोपायतो भवेत् ॥ ३६ ॥

विशुध्यति यथा स्वर्णं सदोषमपि वह्निना । तद्वच्छुध्यति जीवोऽयं तप्यमानस्तपोग्रिना ॥ ३७ ॥

धर्मस्वाख्यातभावना

जगदाधारो धर्मो दयान्वितो दशविधश्च पूतजगत् । स्वर्गापवर्गसुखदः सुदुर्लभो भाव्यते भव्यैः ॥ ३८ ॥

यस्यांशमेवमुपसेव्य भजन्ति भव्या मुक्तिं वृषस्य शुचिदानदयादिज्ञातैः ।

शक्यं स्वरूपमतुलं गदितुं हि सम्यक् किं तस्य नास्तिकनरैश्च कुशास्त्रवादैः ॥ ३९ ॥

गाथा ४०-४१ बाकी

लोकस्वरूपभावना

जीवादयो यत्र समस्तभावा जिनैर्विलोक्यन्त इतीह लोकः ।

उक्तस्त्रिधासौ स्वयमेव सिद्धो स्वामी च नित्यो निधनश्च चिन्त्यः ॥ ४२ ॥

उत्पद्यन्ते विपद्यन्ते यत्रैते जीवराशयः । कर्मपाशातिसम्बद्धाः नानायोनिषु संस्थिताः ॥ ४३ ॥

बोधिदुर्लभभावना

जीवानां योनिलक्षेषु भ्रमतामतिदुर्लभम् । मानुष्यं धर्मसामग्री बोधिरत्नं च दुर्लभम् ॥ ४४ ॥

हितवाक्यम्

गुणोपेतं नरत्वं चेत् काकतालीयनीतितः । यद्याप्तं सफलं कुर्यात् नित्यं मोक्षार्थसाधनैः ॥ ४५ ॥

ध्यानं मोक्षसाधनम्

मोक्षोऽतिकर्मक्षयतः प्रणीतः कर्मक्षयो ज्ञानचारित्र्यतश्च ।

ज्ञानं स्फुरद्ध्यानत एव चास्ति ध्यानं हितं तेन शिवाध्वगानाम् ॥ ४६ ॥

आत्महितम्

मोक्षः कर्मक्षयादेव स सम्यग्ज्ञानतो भवेत् । ध्यानसाध्यं मतं तद्धि तस्मात्तद्धितमात्मनः ॥ ४७ ॥

ध्यानदीपिका

अतः स्वात्मार्थसिद्ध्यर्थं धर्मध्यानं मुनिः श्रयेत् । प्रतिज्ञां प्रतिपद्येति चिन्त्यते ध्यानदीपिका ॥ ४८ ॥

विना निजार्थं वृथा सर्वम्

अन्तेऽस्ति मृत्युर्यदि यस्य तस्य चिन्तामणिर्हस्तमितस्ततः किम् ।

सुवर्णसिद्धिस्त्वभवत्ततः किं जातं प्रभुत्वं क्षणिकं ततः किम् ॥ ४९ ॥

प्राप्ता च गुर्वी पदवी ततः किं गीतं यशोऽन्यैर्न हि वा ततः किम् ।

भुक्ताश्च भोगाः सुरसास्ततः किं लब्धा च विद्याधरता ततः किम् ॥ ५० ॥

शब्दादिभिर्तां ललितं ततः किं श्रियोऽर्जिता कोटिमितास्ततः किम् ।

नतं श्रुतज्ञैर्महितं ततः किं न स्वीकृतं चैव निजार्थसाध्यम् ॥ ५१ ॥

ध्यानसुधापानम्

अतोऽसत्कल्पनाभाजं हित्वार्थं मोक्षमिच्छुभिः । समस्तगुणसंस्थानं धर्मध्यानं समाश्रितम् ॥ ५२ ॥

निर्विण्णोसि यदि भ्रातर्जन्मादिक्लेशयोगतः । निःसङ्गत्वं समासृत्य धर्मध्यानरतो भव ॥ ५३ ॥

अविद्यातमसं त्यक्त्वा, मोहनिद्रामपास्य च । निर्दोषोऽथ स्थिरीभूय पिब ध्यानसुधारसम् ॥ ५४ ॥

द्वारगाथा

ध्याता ध्यानं च तद्ध्येयं फलं चेति चतुर्विधम् । सर्वं संक्षेपतो मत्वा स्वार्तध्यानादिकं त्यजेत् ॥ ५५ ॥

ध्याता

निर्ग्रन्थो हि भवेद् ध्याता प्रायो ध्याता गृही न च । परिग्रहादिमग्नत्वात् तस्य चेतो यतश्चलम् ॥ ५६ ॥

ध्यानायोग्याः

खरस्यापि हि किं शृङ्गं खपुष्पमथवा भवेत् । तथाङ्गनादिसक्तानां नराणां क्व स्थिरं मनः ॥ ५७ ॥
 तथा पाखण्डीमुख्यानां नास्तिकानां कुचक्षुषाम् । तेषां ध्यानं न शुद्धं यद्वस्तुतत्त्वाज्ञता यतः ॥ ५८ ॥
 सदाचाराञ्च भ्रष्टानां कुर्वतां लोकवञ्चनम् । विभ्रतां साधुलिङ्गं च तेषां ध्यानं न शुद्धिदम् ॥ ५९ ॥

अध्याता

नित्यं विभ्रान्तचित्तानां पश्यत्वेषां कुचेष्टितम् । संसारार्थं यतित्वेऽपि तेषां यात्यफला जनिः ॥ ६० ॥

ध्यानं धर्ममूलम्

ध्यानमेवात्मधर्मस्य मूलं मोक्षस्य साधनम् । असद्ध्यानं ततो हेयं यत् कुतीर्थिकदर्शितम् ॥ ६१ ॥

दुर्ध्यानम्

कैश्चिन्मूढात्मभिर्ध्यानमन्यैः स्वपरवञ्चकैः । सपापं तत्प्रणीतं च दुःखदुर्गतिदायकम् ॥ ६२ ॥
 धनार्थं स्त्रियादिवश्यार्थं, जन्तुघातादिकारकम् । शत्रूञ्चाटादिकृद् ध्यानं क्रियते दुष्टबुद्धिभिः ॥ ६३ ॥

ध्यानव्याख्या

दृढसंहननस्यापि मुनेरान्तर्मुहूर्तिकम् । ध्यानमाहुरथैकाग्रचिन्तारोधो जिनोत्तमाः ॥ ६४ ॥

ध्यानस्वामि-काले

छद्मस्थानां तु यद्ध्यानं भवेदान्तर्मुहूर्तिकम् । योगरोधो जिनेन्द्राणां ध्यानं कर्मौघघातकम् ॥ ६५ ॥

भावनाऽनुप्रेक्षा-चिन्ताः

एकचिन्तानिरोधो यस्तद्ध्यानं भावनाः पराः । अनुप्रेक्षार्थचिन्ता वा ध्यानसन्तानमुच्यते ॥ ६६ ॥

प्रशस्ताप्रशस्तविभागम्

रागद्वेषौ शमी मुक्त्वा यद्यद्वस्तु विचिन्तयेत् । तत्प्रशस्तं मतं ध्यानं रौद्राद्यं चाप्रशस्तकम् ॥ ६७ ॥

ध्यानव्याख्या

वीतरागो भवेत् योगी यत्किञ्चिदपि चिन्तयन् । तदेव ध्यानमाम्नातमतोऽन्ये ग्रन्थविस्तराः ॥ ६८ ॥

आर्त्तरौद्रव्याख्या

आर्त्तं रौद्रं च दुर्ध्यानं प्रत्येकं तच्चतुर्विधम् । अर्त्ते भवमथार्त्तं स्यात् रौद्रं प्राणातिपातजम् ॥ ६९ ॥

चतुष्प्रकारमार्त्तध्यानम्

अनिष्टयोगजं चाद्यं परं चेष्टवियोगजम् । रोगार्त्तं च तृतीयं स्यात् निदानार्त्तं चतुर्थकम् ॥ ७० ॥

अनिष्टसंयोगजमार्त्तम्

विषदहनवनभुजंगमहरिशस्त्रातिमुख्यदुर्जीवैः । स्वजनतनुघातकृद्भिः सह योगेनार्त्तमाद्यं च ॥ ७१ ॥

श्रुतैर्दृष्टैः स्मृतैर्ज्ञातैः प्रत्यासत्तिसमागतैः । अनिष्टार्थैर्मनःक्लेशे पूर्वमार्तं भवेत्तदा ॥ ७२ ॥

द्वितीयमार्तम्

राज्यैश्वर्यकलत्रपुत्रविभवक्षेत्रस्वभोगात्यये चित्तप्रीतिकरप्रशस्तविषयप्रध्वंसभावेऽथवा ।

सत्रासभ्रमशोकमोहविवशैर्यच्चिन्त्यतेऽहर्निशम् तत्स्यादिष्टवियोगजं तनुमतां ध्यानं मनोदुःखदम् ॥ ७३ ॥

दृष्टश्रुतानुभूतैस्तैः पदार्थैश्चित्तरञ्जकैः । वियोगे यन्मनःक्लेशः स्यादार्तं चेष्टहानिजम् ॥ ७४ ॥

मनोजवस्तु विध्वंसे पुनस्तत्सङ्गमार्थिभिः । क्लिश्यन्ते यत् तदेतत्स्यात् द्वितीयार्तस्य लक्षणम् ॥ ७५ ॥

रोगार्तम्

अल्पानामपि रोगाणां मा भूत्स्वप्नेऽपि सङ्गमः । ममेति या नृणां चिन्ता स्यादार्तं तत् तृतीयकम् ॥ ७६ ॥

निदानजम्

राज्यं सुरेन्द्रता भोगाः खगेन्द्रत्वं जयश्रियः । कदा मेऽमी भविष्यन्ति भोगार्तं चेति सम्मतम् ॥ ७७ ॥

पुण्यानुष्ठानजातैरभिलषति पदं यञ्जिनेन्द्रामराणाम् यद्वा तैरेव वाञ्छत्यहितजनकुलच्छेदमत्यन्तकोपात् ।

पूजासत्कारलाभादिकसुखमथवा याचते यद्विकल्पैः स्यादार्तं तन्निदानभवमिह नृणां दुःखदं ध्यानमार्तम् ॥ ७८ ॥

लेश्या

लेश्यात्रयं च कृष्णादि नास्तिसंक्लिष्टकं भवेत् । आर्तध्यानगतस्याथ लिङ्गान्येतानि चिन्तयेत् ॥ ७९ ॥

लिङ्गानि

शोकाक्रन्दौ मूर्च्छा मस्तकहृदयादिताडनं चिन्ता । आर्तं गतस्य नरस्य हि लिङ्गान्येतानि बाह्यानि ॥ ८० ॥

रौद्रध्यानम्

दुष्टः क्रूराशयो जन्तू रौद्रकर्मकरो यतः । ततो रौद्रं मतं ध्यानं तच्चतुर्था बुधैः स्मृतम् ॥ ८१ ॥

चतुष्प्रकारकम्

हिंसानन्दान्मृषानन्दाञ्चौर्यात्संरक्षणात्तथा । रौद्रध्यानं चतुर्था स्याद्देहिनां निर्दयात्मनाम् ॥ ८२ ॥

हिंसानन्दम्

पीडिते च तथा ध्वस्ते जीवोघेऽथ कदर्थिते । स्वेन वान्येन यो हर्षस्तद् हिंसारौद्रमुच्यते ॥ ८३ ॥

निरन्तरं निर्दयतास्वभावः स्वभावतः सर्वकषायदीप्तः ।

मदोद्धतः पापमतिः कुशीलः स्यान्नास्तिको यः स हि रौद्रगेहम् ॥ ८४ ॥

जीवानां मारणोपायान् चिन्तयेत् पूजनं तथा । गोत्रदेवीद्विजादीनां मेषादिप्राणघातनैः ॥ ८५ ॥

जलस्थलखगादीनां गलनेत्रादिकर्तनम् । जीवानां प्राणघातादि कुर्वन् रौद्रं गतो भवेत् ॥ ८६ ॥

असत्यानन्दम्

विधाय वञ्चकं शास्त्रं मार्गमुद्दिश्य हिंसकम् । प्रपात्य व्यसने लोकं भोक्ष्येऽहं वाञ्छितं सुखम् ॥ ८७ ॥

असत्यकल्पनाकोटिकश्मलीकृतमानसः । चेष्टते यत् जनस्तद्धि मृषानन्दं हि रौद्रकम् ॥ ८८ ॥

चौर्यानन्दम्

चौर्यार्थं जीवघातादि चिन्तार्तं यस्य मानसम् । कृत्वा तच्चिन्तितार्थं यत् हृष्टं तच्चौर्यमुदितम् ॥ ८९ ॥

द्विपदचतुष्पदसारधनधान्यवराङ्गनासमाकीर्णम् । वस्तु परकीयमपि मे स्वाधीनं चौर्यसामर्थ्यात् ॥ ९० ॥

चौर्यं बहुप्रकारं ग्रामाध्वगदेशघातकरणेच्छा । सततमिति चौर्यरौद्रं भवत्यवश्यं श्वभ्रगमनम् ॥ ९१ ॥

संरक्षणानुबन्धि

बह्वारम्भपरिग्रहसङ्ग्रामैर्जन्तुघाततो रक्षाम् । कुर्वन् परिग्रहादे रक्षारौद्रीति विज्ञेयम् ॥ ९२ ॥

शस्त्रैररीणां हि शिरांसि भित्त्वा दग्ध्वा पुरग्रामगृहारिदेशान् ।

प्राप्स्येऽहमैश्वर्यमनन्यसाध्यं स्वगृह्णतां वाथ तथा करिष्ये ॥ ९३ ॥

लेश्या

कापोतनीलकाला अतिसंक्लिष्टा भवन्ति दुर्लेश्याः । रौद्रध्यानपरस्य तु नरस्य नरकातिथेर्मोहात् ॥ ९४ ॥

लक्षणानि

क्रूरता चित्तकाठिन्यं वञ्चकत्वं कुदण्डता । निस्तृंशत्वं च लिङ्गानि रौद्रस्योक्तानि सूरिभिः ॥ ९५ ॥

उपसंहारः

क्वचित्क्वचिदमी भावाः प्रवर्तन्ते पुनरपि । प्रागकर्मगौरवाच्चित्रं प्रायः संसारहेतवः ॥ ९६ ॥

शमाम्भोधिप्रवेशम्

प्रविश्याथ शमाम्भोधिं योगाष्टाङ्गानि चिन्तयेत् । दुष्टानुष्ठानतो भग्नो मनःशुद्धिकृते मुनिः ॥ ९७ ॥

अष्टाङ्गयोगः

यमनियमासनबन्धं प्राणायामेन्द्रियार्थसंवरणम् । ध्यानं ध्येयसमाधि योगाष्टाङ्गानि चेति भज ॥ ९८ ॥

प्राणायामी

सप्तदशभेदसंयमधरो यमी शौचतादियुतनियमी । पद्मासनादिसुस्थः प्राणायामप्रयासी च ॥ ९९ ॥

प्राणायामनिषेधः

किमनेन प्रपञ्चेन प्राणायामेन चिन्मताम् । कायहृत्क्लेशकारिणा नादृतस्तेन सूरिभिः ॥ १०० ॥

पूरकैः कुम्भकैश्चैव रेचकैः किं प्रयोजनम् । विमृश्येति तदादेयं यन्मुक्तेर्बीजमग्रिमम् ॥ १०१ ॥

प्रत्याहारः

इन्द्रियार्थनिरोधो यः स प्रत्याहार उच्यते । प्रत्याहारं विधायाथ धारणा क्रियते बुधैः ॥ १०२ ॥

धारणा

ध्येयवस्तुनि संलीनं यन्मनोजैर्विधीयते । परब्रह्मात्मरूपे वा गुणिनां सद्गुणेष्वपि ॥ १०३ ॥

अर्हदाद्यङ्गरूपे वा, भाले नेत्रे मुखे तथा । लये लग्नं मनो यस्य, धारणा तस्य सम्मता ॥ १०४ ॥

शुभध्यानविचारः

ध्यानं चतुर्विधं ज्ञेयं धर्मं शुक्लं च नामतः । प्रत्येकं तच्छ्रयेत् योगी विरक्तः पापयोगतः ॥ १०५ ॥

धर्मध्यानसाधनानि

भावनादीनि धर्मस्य स्थानाद्यासनकानि वा । कालश्चालम्बनादीनि ज्ञातव्यानि मनीषिभिः ॥ १०६ ॥

भावना

चतस्रो भावना भव्या उक्ता ध्यानस्य सूरिभिः । मैत्र्यादयश्चिरं चित्ते विधेया धर्मसिद्धये ॥ १०७ ॥

मैत्रीभावना

प्राणभूतेषु सर्वेषु सुखदुःखस्थितेषु च । वैरिमित्रेषु जीवेषु मैत्री स्याद्धितधीः सताम् ॥ १०८ ॥

करुणाभावना

वधबन्धनरुद्धेषु निस्त्रिंशैः पीडितेषु च । जीवितं याचमानेषु दयाधीः करुणा मता ॥ १०९ ॥

प्रमोदभावना

जिनधर्मजुषां ज्ञानचक्षुषां च तपस्विनाम् । निःकषायजिताक्षाणां गुणे मोदः प्रमोदता ॥ ११० ॥

माध्यस्थ्यभावना

देवगुर्वागमाचार-निन्दकेष्वात्मशंसिषु । पापिष्ठेषु च माध्यस्थ्यं सोपेक्षा च प्रकीर्तिता ॥ १११ ॥

भावनास्वासु संलीनं विधायाध्यात्मिकं स्थिरम् । कर्मपुद्गलजीवानां स्वरूपं च विचिन्तयेत् ॥ ११२ ॥

भावनाकार्यम्

नित्यमाभिर्यदा विश्वं भावयत्यखिलं मुनिः । विश्वौदासीन्यमापन्नश्चरत्यत्रैव मुक्तवत् ॥ ११३ ॥

स्थानम्

सिद्धतीर्थादिके क्षेत्रे शुभस्थाने निरञ्जने । मनःप्रीतिप्रदे देशे ध्यानसिद्धिर्भवेन्मुनेः ॥ ११४ ॥

कालः

यत्र काले समाधानं योगानां योगिनो भवेत् । ध्यानकालः स विज्ञेयो दिनादेर्नियमोऽस्ति न ॥ ११५ ॥

आसनम्

पद्मासनादिना येनासनेनैव सुखी भवेत् । ध्यानं तेनासनेन स्यात् ध्यानिनां ध्यानसिद्धये ॥ ११६ ॥

दिक्

पूर्वाभिमुखो ध्यानी चोत्तरामिमुखोऽथवा । प्रसन्नवदनो धीरो ध्यानकाले प्रशस्यते ॥ ११७ ॥

आलम्बनम्

आलम्बनानि धर्मस्य वाचनाप्रच्छनादिकः । स्वाध्यायः पञ्चधा ज्ञेयो धर्मानुष्ठानसेवया ॥ ११८ ॥

क्रमः

ध्यानानुक्रम उक्तः केवलानां चित्तयोगरोधादि । भवकाले त्वितरेषां यथा समाधिं च विज्ञेयः ॥ ११९ ॥

धर्मध्यानभेदाः

आज्ञापायविपाकस्य क्रमशः संस्थितेस्तथा । विचयाय पृथग् ज्ञेयं धर्मध्यानं चतुर्विधम् ॥ १२० ॥

आज्ञाविचयः

स्वसिद्धान्तप्रसिद्धं यत् वस्तुतत्त्वं विचार्यते । सर्वज्ञाज्ञानसारेण तदाज्ञाविचयो मतः ॥ १२१ ॥

आज्ञा यत्र पुरस्कृत्य सर्वज्ञानामबाधिताम् । तत्त्वतश्चिन्तयेदर्थस्तदाज्ञाध्यानमुच्यते ॥ १२२ ॥

अपायविचयः

अपायविचयं ज्ञेयं ध्यानं तच्च विचक्षणैः । अपायः कर्मणां यत्र सोऽपायः प्रोच्यते बुधैः ॥ १२३ ॥

रागद्वेषकषायाश्रवक्रियावर्तमानजीवानाम् । इह-परलोकापायानपायभीरुः स्मरेत् साधुः ॥ १२४ ॥

विपाकविचयः

चतुर्धा कर्मबन्धेन शुभेनाप्यशुभेन वा । विपाकः कर्मणां जीवैर्भुज्यमानो विचिन्त्यते ॥ १२५ ॥

प्रतिक्षणसमुद्भूतो यत्र कर्मफलोदयः । चिन्त्यते चित्ररूपः स विपाकविचयो मतः ॥ १२६ ॥

या सम्पदाहृतो या च विपदा नारकात्मनः । एकातपत्रता तत्र पुण्यापुण्यस्य कर्मणः ॥ १२७ ॥

संस्थानविचयः

अनन्तानन्तमाकाशं सर्वतः सुप्रतिष्ठितम् । तन्मध्ये यः स्थितो लोको नित्यो दृष्टो जिनोत्तमैः ॥ १२८ ॥

स्थित्युत्पत्तिव्ययोपेतैः पदार्थैश्चेतनेतरैः । सम्पूर्णोऽनादिसंसिद्धः स्थितं यत्र जगत्त्रयम् ॥ १२९ ॥

ध्याता

ज्ञानवैराग्यसम्पन्नः संवृतात्मा स्थिराशयः । क्षीणोपशान्तमोहश्चाऽप्रमादी ध्यानकारकः ॥ १३० ॥
 शुद्धसम्यक्त्वदर्शी च श्रुतज्ञानोपयोगवान् । दृढसंहननो धीरः सर्वषट्जीवपालकः ॥ १३१ ॥
 सत्यवाक् दत्तभोजी च ब्रह्मचारी पवित्रहृत् । स्त्रीकामचेष्टयास्पृष्टो निःसङ्गो वृद्धसेवकः ॥ १३२ ॥
 निराशो निष्कषायी च जिताक्षो निष्परिग्रही । निर्ममः समतालीनो ध्याता स्यात् शुद्धमानसः ॥ १३३ ॥

स्वामी

अप्रमत्तप्रमत्ताख्यौ मुख्यतः स्वामिनौ मतौ । चत्वारः स्वामिनः कैश्चित् उक्ता धर्मस्य सूरिभिः ॥ १३४ ॥

ध्येयः

पिण्डस्थं च पदस्थं च रूपस्थं रूपवर्जितम् । इत्यन्यच्चापि सद्धानं ते ध्यायन्ति चतुर्विधम् ॥ १३५ ॥

पिण्डस्थे पञ्चधारणा

पिण्डस्थे पञ्च विज्ञेया धारणा तत्र पार्थिवी । आग्नेयी मारुती चापि वारुणी तत्त्वभूस्तथा ॥ १३६ ॥

पार्थिवीधारणा

तिर्यग्लोकसमं ध्यायेत् क्षीराब्धिं तत्र चाम्बुजम् । सहस्रपत्रं स्वर्णाभं जम्बुद्वीपसमं स्मरेत् ॥ १३७ ॥
 तत्केसरतरेन्तः स्फुरत्पिङ्गप्रभाञ्जिताम् । स्वर्णाचलप्रमाणां च कर्णिकां परिचिन्तयेत् ॥ १३८ ॥
 श्वेतसिंहासनासीनं कर्मनिर्मलनोद्यतम् । आत्मानं चिन्तयेत्तत्र पार्थिवी धारणेत्यसौ ॥ १३९ ॥

आग्नेयीधारणा

ततोऽसौ निश्चलाभ्यासात् कमलं नाभिमण्डले । स्मरत्यतिमनोहारि षोडशोन्नतपत्रकम् ॥ १४० ॥
 प्रतिपत्रसमासीनस्वरमालाविराजितम् । कर्णिकायां महामन्त्रं विस्फुरन्तं विचिन्तयेत् ॥ १४१ ॥
 रेफरुद्धं कलाबिन्दुलाञ्छितशून्यमक्षरम् । लसद्बिन्दुछटाकोटीकान्तिव्याप्तहरिन्मुखम् ॥ १४२ ॥
 [अहं] तस्य रेफाद्विनिर्यान्तीं शनैर्धूमशिखां स्मरेत् । स्फुलिङ्गसन्ततिं पश्चात् ज्वालालीं तदनन्तरम् ॥ १४३ ॥
 तेन ज्वालाकलापेन वर्धमानेन सन्ततम् । दहत्यविरतं धीरः पुण्डरीकं हृदि स्थितम् ॥ १४४ ॥
 तदष्टकर्मनिर्माणमष्टपत्रमधोमुखम् । दहत्येव महामन्त्रध्यानोत्थप्रबलानलः ॥ १४५ ॥
 ततो देहाद् बहिर्ध्यायेत् त्रिकोणं वह्निमण्डलम् । ज्वलत्स्वस्तिकसंयुक्तं वह्निबीजसमन्वितम् ॥ १४६ ॥
 देहं पद्मं च मन्त्रार्चिरन्तर्वह्निपुरं बहिः । कृत्वाशु भस्मसाच्छाम्येत्स्यादाग्नेयीति धारणा ॥ १४७ ॥

मारुतीधारणा

ततस्त्रिभुवनभोगं पूरयन्तं समीरणम् । चालयन्तं गिरीनब्धीन् क्षोभयन्तं विचिन्तयेत् ॥ १४८ ॥

तच्च भस्मरजस्तेन शीघ्रमुद्भूय वायुना । दृढाभ्यासः प्रशान्तिं तमानयेदिति मारुती ॥ १४९ ॥

वारुणीधारणा

स्मरेद्वर्षत्सुधासारैः घनमालाकुलं नभः । ततोऽर्धेन्दुसमकान्तं मण्डलं वारुणाङ्कितम् ॥ १५० ॥

नभस्तलं सुधाम्भोभिः प्लावयेत्तत्पुरं ततः । तद्रजः कायसम्भूतं क्षालयेदिति वारुणी ॥ १५१ ॥

तत्त्वभूधारणा

सप्तधातुविनाभूतं पूर्णेन्दुविशदद्युतिम् । सर्वज्ञकल्पमात्मानं शुद्धबुद्धिः स्मरेत्ततः ॥ १५२ ॥

ततः सिंहासनासीनं सर्वातिशयभासुरम् । विध्वस्ताशेषकर्माणं कल्याणमहिमान्वितम् ॥ १५३ ॥

स्वाङ्गगर्भे निराकारं स्वं स्मरेदिति तत्त्वभूः । साभ्यास इति पिण्डस्थे योगी शिवसुखं भजेत् ॥ १५४ ॥

पिण्डस्थध्यानफलम्

अश्रान्तमिति पिण्डस्थे कृताभ्यासस्य योगिनः । प्रभवन्ति न दुर्विद्यामन्त्रमण्डलशक्तयः ॥ १५५ ॥

शाकिन्यः क्षुद्रयोगिन्यः पिशाचा पिशिताशनाः । त्रस्यन्ति तत्क्षणादेव तस्य तेजोऽसहिष्णवः ॥ १५६ ॥

दुष्टा करटिनः सिंहा शलभा पन्नगा अपि । जिघांसवोऽपि तिष्ठन्ति स्तम्भिता इव दूरतः ॥ १५७ ॥

पदस्थध्यानम्

पुण्यमन्त्रपदान्येव तथागमपदानि वा । ध्यायन्ते यद्बुधैर्नित्यं तत्पदस्थं मतं बुधैः ॥ १५८ ॥

ओमर्हादिकमन्त्राणां मायाबीजजुषां ततिम् । परमेष्ठ्यादिपदव्रातं पदस्थध्यानगः स्मरेत् ॥ १५९ ॥

रूपस्थध्यानम्

सर्वातिशययुक्तस्य केवलज्ञानभास्वतः । अर्हतो रूपमालम्ब्य ध्यानं रूपस्थमुच्यते ॥ १६० ॥

रागद्वेषमहामोहविकारैरकलङ्कितम् । शान्तकान्तं मनोहारि सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ १६१ ॥

जिनेन्द्रप्रतिमारूपमपि निर्मलमानसः । निर्निमेषदशा ध्यायन् रूपस्थध्यानवान्भवेत् ॥ १६२ ॥

ध्यानफलम्

ध्यानी चाभ्यासयोगेन तन्मयत्वमुपागतः । सर्वज्ञीभूतमात्मानमवलोकयति स्फुटम् ॥ १६३ ॥

तन्मयता

सर्वज्ञो भगवान् योऽयमहमेवास्मि स ध्रुवम् । एवं तन्मयतां यातः सर्ववेदीति मन्यते ॥ १६४ ॥

यथा आलम्बनं तथा फलम्

वीतरागो विमुच्येत वीतरागं विचिन्तयन् । रागिणं तु समालम्ब्य रागी स्यात्क्षोभणादिकृत् ॥ १६५ ॥

दृष्टान्तः

येन येन हि भावेन युज्यते यन्त्रवाहकः । तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥ १६६ ॥

असद्धानानि न सेव्यानि

नासद्धानानि सेव्यानि कौतुकेनापि किन्त्विह । स्वनाशायैव जायन्ते सेव्यमानानि तानि यत् ॥ १६७ ॥

सर्वसिद्धिसिद्धिः

सिद्ध्यन्ति सिद्धयः सर्वाः स्वयं मोक्षावलम्बिनाम् । सन्दिग्धा सिद्धिरन्येषां स्वार्थभ्रंशस्तु निश्चितः ॥ १६८ ॥

रूपातीतध्यानम्

लोकाग्रस्थं परात्मानममूर्तं क्लेशवर्जितम् । चिदानन्दमयं सिद्धमनन्तानन्दं स्मरेत् ॥ १६९ ॥

यस्यात्र ध्यानमात्रेण क्षीयन्ते जन्ममृत्यवः । उत्पद्यते च विज्ञानं स ध्येयो नित्यमात्मना ॥ १७० ॥

तत्स्वरूपाहितं स्वान्तं तद्गुणग्रामरञ्जितम् । योजयत्यात्मनात्मानं स्वस्मिन् तद्रूपसिद्धये ॥ १७१ ॥

इत्यजस्रं स्मरन् योगी तत्स्वरूपावलम्बितः । तन्मयत्वमवाप्नोति ग्राह्यग्राहकवर्जितः ॥ १७२ ॥

अनन्यशरणीभूय स तस्मिन् लीयते तथा । ध्यातृध्यानोभयाभावे ध्येयेनैक्यं यथा व्रजेत् ॥ १७३ ॥

यः परात्मा परं सोऽहं योऽहं स परमेश्वरः । मदन्यो न मयोपास्य, मदन्येन च नाप्यहम् ॥ १७४ ॥

मनसः शिक्षा

अन्तःकरणाकर्णय स्वात्माधीशं विहाय मान्यत्वम् । ध्याने वस्त्ववतारय यतस्तदन्यञ्च बन्धकरम् ॥ १७५ ॥

स्वबोधादपरं किञ्चित् स्वान्ते क्रियते परम् । कुर्यात् कार्यवशात् किञ्चित् वाक्कायाभ्यामनादृतः ॥ १७६ ॥

धर्मध्यानोपसंहारः

एवं चतुर्विधध्यानमृतमग्नं मुनेर्मनः । साक्षात्कृतजगत्तत्त्वं विधत्ते शुद्धिमात्मनः ॥ १७७ ॥

अनुप्रेक्षा

ध्यानोपरतोऽपि मुनिर्विविधानित्यादिभावचिन्तनतः । योऽनुप्रेक्षां धत्ते इति शश्वत् सोऽतुलो ध्यानी ॥ १७८ ॥

अनुप्रेक्षाऽत्र धर्मस्य स्याद्यतो हि निबन्धनम् । चित्तं ततः स्थिरीकृत्य तासां रूपं निरूपयेत् ॥ १७९ ॥

हितवाक्यम्

प्राणघात्युपसर्गेऽपि धन्यैर्ध्यानं न चालितम् । निर्बाधेष्वपि योगेषु सत्सु धत्से न किं स्थिरम् ॥ १८० ॥

स्वाक्षार्थस्य रतिं च दोषं विहाय यत्किञ्चन वस्तुजातम् । ..... मनोध सर्वं भवतीह तद्धि ॥ १८१ ॥

शुभध्यानी

रम्यरामादिरूपादीन् कामार्थानपि चिन्तयन् । रूढस्वाक्षार्थरागादिः शुभध्यानी ह्यसावपि ॥ १८२ ॥

निर्दोषविषयसेवनम्

यद्यात्तानीन्द्रियाण्यङ्गिन् त्वया तद्विषयान् विना । तानि तिष्ठन्ति नो त्वं तत् निर्दोषान् विषयान् भज ॥ १८३ ॥

सिद्धिसाधनम्

विना खान्यत्र नो जीवो विना जीवं न खान्यपि । पञ्चाक्षविषयैः पूत्यैर्विना सिद्धिर्न साध्यते ॥ १८४ ॥

विरागी

अन्तःकरणनिःसङ्गी बहिःसङ्गीव चेष्टते । छायावत् निर्विकल्पोऽसौ कर्मणा नोपलिप्यते ॥ १८५ ॥

‘अमना भव’

बहिःसंसारदेहाक्षस्थित्या गत्या विनाङ्गिनः । न किञ्चिञ्चलतीति त्वं मत्वा ताममना भज ॥ १८६ ॥

ध्यानदशा

आत्मन! सिद्धात्मलग्नोऽहं यदा स्यां भोस्तदा त्वया ।

न गन्तव्यमितीच्छामि गन्तव्यं चेतदैव वा ॥ १८७ ॥

फलम्

इति ते ध्यानसमीपे याचे मे मा भवन्तु व्याधिरुजः । अन्ते मरणसमाधिः शुभगतिर्भवतु परलोके ॥ १८८ ॥

लेश्या

पीता पद्मा च शुक्ला च लेश्यात्रयमिति स्मृतम् । धर्मस्य क्रमशः शुद्धं कैश्चिच्छुक्लैव केवला ॥ १८९ ॥

स्थिति-भाव-लेश्याः

धर्मध्यानस्य विज्ञेया स्थितिश्चान्तर्मुहूर्तिकी । क्षायोपशमिको भावो लेश्या शुक्लैव केवला ॥ १९० ॥

लिङ्गानि

अर्हदादिगुणीशानां नतिं भक्तिं स्तुतिं स्मृतिम् । धर्मानुष्ठानदानादि कुर्वन् धर्मीति लिङ्गतः ॥ १९१ ॥

अस्मिन्नितान्तवैराग्यव्यतिषङ्गतरङ्गिते । जायते देहिनां सौख्यं स्वसंवेद्यमतीन्द्रियम् ॥ १९२ ॥

फलम्

त्यक्तसङ्गास्तनुं त्यक्त्वा धर्मध्यानेन योगिनः । ग्रैवेयकादिस्वर्गेषु भवन्ति त्रिदशोत्तमाः ॥ १९३ ॥

शुक्लध्यानस्वामी

शुक्लं चतुर्विधं ध्यानं तत्राद्ये द्वे च शुक्लके । छद्मस्थयोगिनां ज्ञेये द्वे चान्त्ये सर्ववेदिनाम् ॥ १९४ ॥

आलम्बनम्

श्रुतज्ञानार्थसम्बन्धात् श्रुतालम्बनपूर्वके । पूर्वेऽपरे जिनेन्द्रस्य निःशेषालम्बनच्युतेः ॥ १९५ ॥

आद्ये शुक्लध्याने

सवितर्कसविचारं पृथक्त्वं च प्रकीर्तितम् । शुक्लमाद्यं द्वितीयं च विपर्यस्तमतः परम् ॥ १९६ ॥

चरमे शुक्लध्याने

सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति तृतीयं सर्ववेदिनाम् । समुच्छिन्नक्रियं ध्यानं तुर्यमार्यैः प्रवेदितम् ॥ १९७ ॥

तत्र त्रियोगिनामाद्यं द्वितीयं त्वेकयोगिनाम् । सर्वज्ञः क्षीणकर्मासौ केवलज्ञानभास्करः ॥ १९८ ॥

कालम्

अन्तर्मुहूर्तशेषायुस्तृतीयं ध्यातुमर्हति । शैलेशीकर्मतो ध्यानं समुच्छिन्नक्रियं भवेत् ॥ १९९ ॥

स्वामी

अयोगयोगिनां तुर्यं विज्ञेयं परमात्मनाम् । तेन ते निर्मला जाताः निष्कलङ्का निरामयाः ॥ २०० ॥

उपसंहारः

जन्मजानेकदुर्वारबन्धनव्यसनोज्झिताः । सिद्धा बुद्धाश्च मुक्ताश्च ये तेभ्यो मे नमो नमः ॥ २०१ ॥

शाश्वतानन्दमुक्तेभ्यो रुपातीतेभ्य एव च । त्रैलोक्यमस्तकस्थेभ्यः सिद्धेभ्यो मे नमो नमः ॥ २०२ ॥

शुक्लाभावः

अधुना शुक्लध्यानं यत्तच्चतुर्धापि नास्ति साधूनाम् । पूर्विककेवलिविरहात्तदगम्यं तेन ते तदगुः [जगदुः] ॥ २०३ ॥

ध्यानदीपिका

चन्द्रार्कदीपालिमणिप्रभाभिः किं यस्य चित्तेऽस्ति तमोऽस्तबोधम् ।

तदन्तकर्त्री क्रियतां स्वचित्ते ज्ञान्यङ्गिनः ध्यानसुदीपिकेयम् ॥ २०४ ॥

इति पूज्यपाद-उपाध्यायश्रीसकलचन्द्रगणिकृता ध्यानदीपिका समाप्ता ।

परिशिष्टम्-१०

पूज्यपादाचार्यश्रीमज्जिनचन्द्रसूरिविरचित-संवेगरङ्गशालायां
चतुर्थ-समाधिलाभनाममूलद्वारे - ध्यानद्वारम् ।

ध्यानद्वारम्

समया परायणेण वि, असुहज्झाणं विहाय सज्झाणे । जइयव्वं खवगेणं ति, झाणदारं निदंसेमि ॥ ९६२८ ॥

शुभध्यानध्याता

जियरागो जियदोसो, जिइंदिओ जियभओ जियकसाओ । अरइरइमोहमहणो कयभवदुममूलनिद्वहणो ॥ ९६२९ ॥

अट्टं रोदं च दुवे, झाणाइं दुहमहानिहाणाइं । निउणमईए समयाउ, बुज्झिऊणुज्झिऊणं च ॥ ९६३० ॥

धम्मं चउप्पयारं, सुक्कं पि चउव्विहं किलेसहरं । संसारभमणभीओ, झायइ झाणाइं सो दोणिण ॥ ९६३१ ॥

दुध्यानफलम्

न परीसहेहिं संताविओ वि, झाएज्ज अट्टरोदाइं । सुट्ठुवहाणविसुद्धं पि, जेण एयाइं नासिंति ॥ ९६३२ ॥

चतुष्पकारमार्तम्

अमणुन्नसंपयोगे, मणुन्नविगमम्मि वाहिविहुरत्ते । परइड्ढिपत्थणम्मि य, अट्टं चउहा जिणा बेंति ॥ ९६३३ ॥

चतुष्पकारं रौद्रम्

हिंसाऽलियचोरिकाऽणुबंधिं सारक्खणाऽणुबंधिं च । तिक्कसायरउदं, रुदं पि चउव्विहं अहवा ॥ ९६३४ ॥

ध्यानचतुष्कस्वरूपम्

“कामाऽणुरंजियं अट्टं, रोदं हिंसाऽणुरंजियं । धम्माऽणुरंजियं धम्मं, सुक्कं झाणं निरंजणं” ॥ ९६३५ ॥

आर्त्तरौद्रज्ञाता क्षपकसाधुः

अट्टे चउप्पयारे रुद्धम्मि चउव्विहम्मि जे भेया । ते सब्बे परिजाणइ, संथारगओ खवगसाहू ॥ ९६३६ ॥

धर्मध्यानभावना

तो भावणाहिं भाविय-चित्तो झाएइ धम्मवरझाणं । चउहा वि नाणदंसण-चरित्तवेरग्गरूवाहिं ॥ ९६३७ ॥

ध्यातव्यानि

पढमं आणाविचयं, विपाकविचयं अवायविचयं च । संठाणविचयमेवं, धम्मज्झाणे झियाइ मुणी ॥ ९६३८ ॥

आज्ञाविचयस्वरूपम्

पउणमऽणवज्जमऽणुवम-मऽणाइनिहणं महत्थमऽवहत्थं । हियमऽजियमऽवितह-मऽविरोहमऽमोहमोहहरं ॥ ९६३९ ॥

गंभीरजुत्तिगरुयं, सुइसुहयमऽवाहयं महाविसयं ।

निउणं जिणाणमाऽऽणं, चिंतेइ अचिंतमाहप्पं [दारं] ॥ ९६४० ॥

अपायविचयम्

इंदियविसयकसाया-ऽऽसवाऽऽइकिरियासु वट्टमाणाणं ।

नरयाऽऽइभवाऽऽवासे, विविहाऽवाए विचिंतेज्जा [दारं] ॥ ९६४१ ॥

विपाकविचयम्

मिच्छताऽऽइनिमित्तं, सुहाऽसुहं पयइठिइपएसाइं ।

कम्मविवागं चिंतेइ, तिच्चमंदाऽणुभावं सो [दारं] ॥ ९६४२ ॥

संस्थानविचयम्

पंचऽत्थिकायमइयं, लोगमऽणाइनिहणं जिणक्खायं । तिविहमऽहोलोगाई, दीवसमुद्दाइ चिंतेइ ॥ ९६४३ ॥

भावना

होइ य ज्ञाणविरमे, निञ्चमऽणिञ्चाइभावणाऽणुगओ ।

ताओ य सुविहियाणं, पवयणाविहिणा पसिद्धाओ ॥ ९६४४ ॥

शुक्लध्यानम्

एयं समइक्कंतो, धम्मज्झाणं जया भवइ खवओ । ततो ज्ञायइ सुक्कं, चउभेयं सुद्धलेसागो ॥ ९६४५ ॥

आद्ये शुक्लध्याने

बिंति पुहत्तवियक्कं, सवियारं जिणवरा पढमसुक्कं । बीयं सुक्कज्झाणं, एगत्तवियक्कमवियारं ॥ ९६४६ ॥

चरिमे शुक्लध्याने

सुहुमकिरियानियट्ठिं, सुक्कज्झाणं भणंति तइयं तु । वोच्छिन्नकिरियमऽप्पडि-वाइक्कं खु चउत्थं पि ॥ ९६४७ ॥

विस्तार-वितर्कस्वरूपम्

पिहु वित्थरो त्ति भण्णइ, वित्थयभावो भवे पुहत्तं ति । वित्थरओ तक्कयई, चिंतयइ तो वियक्कं ति ॥ ९६४८ ॥

किह वित्थओ भण्णइ, परमाणुजियाइएगदव्वंमि । उप्पायट्ठिइभंगा, मुत्ताऽमुत्ताइपज्जाया ॥ ९६४९ ॥

वितर्कव्याख्या

तेसिं जं अणुसरणं, नयभेएहिं बहुप्पयारेहिं । होइ वियक्को त्ति सुयं, तो पुव्वसुयाऽणुसारेणं ॥ ९६५० ॥

विचारस्वरूपम्

विचरण होइ विचारो, गमणं अन्नोन्नपज्जवेसुं तु । संकमणं अत्थवञ्जण, को अत्थो वञ्जणं किं वा ॥ ९६५१ ॥

अर्थ-व्यञ्जनस्वरूपम्

दव्वं तु होइ अत्थो, वञ्जण होअक्खरं तु नामं च । जोगो य मणाईओ, अंतरभेएसु एसु ॥ ९६५२ ॥

सविचारम्

जं संचरणऽन्नोत्ते, सो नियमा भण्णए वियारो त्ति । सह तेण वियारेणं, तो सवियारं पढमसुक्कं ॥ ९६५३ ॥

एकत्ववितर्काविचारम्

अहुणेगत्तवियक्कं, एगत्तं नाम एगपज्जाये । उप्पायठिईभंगाऽऽइ-याणं जं होइ एगयरे ॥ ९६५४ ॥

होइ वियक्कं ति सुयं, पुव्वगयं तेण तं वियक्कं ति । न वि धरइ जमऽण्णत्ते, वञ्जणअत्थे व जोगे वा ॥ ९६५५ ॥

तो भन्नइ अवियारं, निक्कंपं तं निवायदीवो व्व । बियसुक्कमेव भणियं, एगत्तवियक्कमऽवियारं ॥ ९६५६ ॥

चरमे शुक्लध्याने

सुहुमम्मि कायजोगे, केवलिणो होइ सुहुमकिरियं तु । अकिरियमऽप्पडिवाई, सेलेसीए चउत्थमिणं ॥ ९६५७ ॥

आयुधस्थानीयशुक्लध्यानम्

एयं कसायजुज्झम्मि, होइ खवगस्स आउहं झाणं ।

झाणविहुणो ण जिणइ, जुज्झं व निराऽऽउहो सुहडो ॥ ९६५८ ॥

क्षपक-निर्यामकौ

इय झायंतो खवओ, जइया वोत्तुमऽसमत्थओ होइ । तइय निज्जवगाणं, साऽभिप्पायप्पयडणत्थं ॥ ९६५९ ॥

हुंकारंऽजलिभमुहंऽगुलीहिं, अच्छीविकूणणेणं वा । सिरचालणपमुहेहि य, लिंगेहि निदंसइ सण्णं ॥ ९६६० ॥

तो पडियरगा खवगस्स, देंति आराहणाए उवयोगं । जाणंति सुयरहस्सा, कयसन्ना तस्स माणसियं ॥ ९६६१ ॥

गुणश्रेण्यामारोहणम्

इय समभावमुवगाओ, तह झायंतो पसत्थयं झाणं । लेसाहिं विसुज्झंतो, गुणसेट्ठिं सो समारुहइ ॥ ९६६२ ॥

इय धम्मसत्थमत्थयमणीए, संवेगरंगसालाए । चउमूलद्वाराए, सोग्गइगमपउणपयवीए ॥ ९६६३ ॥

ध्यानद्वारम्

आराहणाए पडिदार-नवगमइए समाहिलाभम्मि । भणियं चउत्थदारे, छट्ठं झाणं ति पडिदारं ॥ ९६६४ ॥

परिशिष्टम्-११

पूज्यपाद-उपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचिते-

लोकप्रकाशे सर्ग-३० मध्ये ध्यानस्वरूपम् ।

त्यक्तार्तरौद्रध्यानास्ते धर्मध्यानसमाहिताः । ध्यानं ध्यातुं प्रवर्तन्ते शुक्लं कर्मन्धनानलम् ॥ ४१० ॥

ध्यानं नाम मनःस्थैर्यं यावदन्तर्मुहूर्तकम् । आर्तं रौद्रं तथा धर्म्यं शुक्लं चेति चतुर्विधम् ॥ ४११ ॥

तथोक्तं स्थानाङ्गवृत्तौ-

“अंतोमुहूर्तमेतत् चित्तावस्थाणमेगवत्थुमि ।

छउमत्थाणं ज्ञाणं जोगनिरोहो जिणाणं तु ॥ ४१२ ॥” [ध्या. श. ३]

योगास्तत्रौदारिकादि-देहसंयोगसम्भवाः । आत्मवीर्यपरीणाम-विशेषाः कथितास्त्रिधा ॥ ४१३ ॥

इत्यावश्यकहारिभद्र्यां ध्यानशतकवृत्तौ,

मुहूर्ताद्यत्परं चित्ता-वस्थानमेकवस्तुनि । सा चिन्तेत्युच्यते प्राज्ञै-र्यद्वा ध्यानान्तरं भवेत् ॥ ४१४ ॥

तथोक्तं-

“अंतोमुहूर्तपरओ चिंता ज्ञाणंतरं व होज्जाहि ।

सुचिरं पि होज्ज बहुवत्थु-संकमे ज्ञाणसंताणो ॥ ४१५ ॥” [ध्या. श. ४]

तत्रेह न ध्यानादन्यद्ध्ययानान्तरं गृह्यते, किं तर्हि ? भावनाऽनुप्रेक्षात्मकं चेत इति । बहूनि च तानि वस्तूनि च बहुवस्तूनि आत्मगतपरगतानि मनःप्रभृतीनि, तेषु संक्रमः सञ्चरणमिति हारिभद्र्याम् ॥

गाढमालम्बने लग्नं चित्तं ध्यानं निरेजनम् । यत्तु चित्तं चलं मूढ-मव्यक्तं तन्मनो मतम् ॥ ४१६ ॥

अव्यक्तानां मूर्छितानां मत्तानां स्वापमीयुषाम् । सद्योजातार्भकाणां चा-ऽव्यक्तं मूढं भवेन्मनः ॥ ४१७ ॥

एवं ध्यानं ध्रुवं चित्तं चित्तं ध्यानं न निश्चयात् । खदिरो वृक्ष एव स्यात् स चान्यो वा तरुः पुनः ॥ ४१८ ॥

यन्मानसः परीणामः केवलो ध्यानमिष्यत । तन्मिथ्या यज्जिनैस्त्रैधे-ष्वपि योगेषु तत्स्मृतम् ॥ ४१९ ॥

नन्वङ्गमनसोः स्थैर्या-पादनात्सम्भवेद् द्विधा । ध्यानं कथं तृतीयं तु वाचिकं सम्भवेदिह ॥ ४२० ॥

अत्रोच्यते—

यथा मानसिकं ध्यान-मेकाग्रं निश्चलं मनः । यथा च कायिकं ध्यानं स्थिरः कायो निरेजनः ॥ ४२१ ॥

तथा यतनया भाषां भाषमाणस्य शोभनाम् । दुष्टां वर्जयतो ध्यानं वाचिकं कथितं जिनैः ॥ ४२२ ॥

तथाहुः—

“एवंविहा गिरा मे वत्तव्वा एरिसा न वत्तव्वा । इय वेयालिअवक्कस्स भासओ वाइगं झाणं ॥ ४२३ ॥”
 मनोवचःकाययोगा-त्रयन्नेकाग्रतां मुनिः । वर्तते त्रिविधे ध्याने गणयन् भङ्गिकश्रुतम् ॥ ४२४ ॥
 त्रैधेष्वपीति योगेषु ध्यानत्वे किल निश्चिते । मुख्येनैकतमेनैव व्यपदेशः स्फुटो भवेत् ॥ ४२५ ॥
 यथा सत्स्वपि दोषेषु वातपित्तकफात्मसु । यदा भवेदुत्कटो यः कुपितः स तदोच्यते ॥ ४२६ ॥
 यथा गच्छन् राजमार्गे नृपतिस्सपरिच्छदः । गच्छत्ययं नृप इति मुख्यत्वाद्वापदिश्यते ॥ ४२७ ॥
 तथा चित्तस्य मुख्यत्वा-द्भ्यानं चित्तोत्थमुच्यते । वाक्काययोस्त्वमुख्यत्वा-त्तद्भ्यानं नोच्यते पृथक् ॥ ४२८ ॥
 ज्ञातविश्वस्वभावस्य निस्सङ्गस्य महात्मनः । निर्ममस्य विरक्तस्य भवेद्भ्याने स्थिरं मनः ॥ ४२९ ॥
 नित्यं यतीनां युवती-पशुक्लीबादिवर्जितम् । विजनं शस्यते स्थानं ध्यानकाले विशेषतः ॥ ४३० ॥
 महात्मनां हि शमिनां ध्याननिश्चलचेतसां । न विशेषो जनाकीर्णे पुरे वा निर्जने वने ॥ ४३१ ॥
 ततो वाक्कायमनसां समाधिर्यत्र जायते । भूतोपघातहीनोऽसौ देशः स्याद् ध्यायतो मुनेः ॥ ४३२ ॥
 यत्र योगसमाधान-मुत्तमं लभते मुनिः । स ध्यानकालो दिवस-निशादिनियमस्तु न ॥ ४३३ ॥
 ध्यानस्थैर्यं प्रजायेतासनाद्यवस्थया यया । स्थितो निषण्णः सुप्तो वा ध्यायेत्तस्यामवस्थितः ॥ ४३४ ॥
 यद्देशकालचेष्टास्व-वस्थासु निखिलासु च । मुनीश्वराः शिवं प्राप्ताः क्षपिताशेषकल्मषाः ॥ ४३५ ॥
 तद्देशकालचेष्टानां ध्याने कोऽपि न निश्चयः । यथा योगसमाधिः स्या-द्यतितव्यं तथा बुधैः ॥ ४३६ ॥
 अत्रार्त्तरौद्रे दुर्ध्याने स्मृते दुर्गतिदायिनी । शुभध्याने पुनर्धर्म्य-शुक्ले स्वःशिवदायिनी ॥ ४३७ ॥
 एषां स्वरूपं यथा—
 तत्रार्त्तस्य पीडितस्य रोगा किञ्चनतादिभिः । लोभादिभिर्वा यद्भ्यानं तदार्त्तं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ४३८ ॥
 शब्दादीनामनिष्टानां सम्बन्धे सति देहिनः । ध्यानं यत्तद्वियोगस्य तदार्त्तं प्रथमं भवेत् ॥ ४३९ ॥
 अभीष्टानां च लब्धानां शब्दादीनां निरन्तरम् । अविच्छेदस्य या चिन्ता तद् द्वितीयं प्रकीर्तितम् ॥ ४४० ॥
 आतङ्के सति तस्योप-शान्तेश्चिन्ता तृतीयकम् । भुक्तानां कामभोगानां स्मरणे स्यात्तुरीयकम् ॥ ४४१ ॥
 अन्ये त्वाहुश्चक्रिविष्णु-सुरशक्रादिसम्पदाम् । आशंसया निदानस्य चिन्तने तत्तुरीयकम् ॥ ४४२ ॥

तथाहुः—

“देविदचक्रवट्टि-तणाइ गुणरिद्धिपत्थणामइयं ।

अहमं नियाणचिंत्तण-मण्णाणुगयमञ्चंत्तं ति” ॥ ४४३ ॥ [ध्या. श. ९]

क्रन्दनं शोचनं चाश्रु-मोचनं परिदेवनम् । आर्तध्यानस्य चत्वारि लक्षणान्यादुरार्हताः ॥ ४४४ ॥

तत्र-क्रन्दनं स्याद्विरवणं शोचनं दीनता मता । स्पष्टं तृतीयं तत्क्लिष्ट-वाक्याढ्यं परिदेवनम् ॥ ४४५ ॥

आत्मवर्तित्वादलक्ष्यमप्येभिरलक्षणैरदः । लक्ष्यते इत्यमून्याहु-लक्षणान्यस्य धीधनाः ॥ ४४६ ॥

हिंसा मृषाद्यतिक्रूरा-ध्यवसायात्मकं भवेत् । परप्रद्वेषजं रौद्र-ध्यानं तच्च चतुर्विधम् ॥ ४४७ ॥

हिंसा १ मृषा २ स्तैन्य ३ संरक्षण ४ नुबन्धिभेदतः । तत्राद्यं प्राणीनां दाह-वधबन्धादिचिन्तनम् ॥ ४४८ ॥

पैशून्यासभ्यवितथ-वचसां परिचिन्तनम् । अन्येषां द्रोहबुद्ध्या य-न्मृषावादानुबन्धि तत् ॥ ४४९ ॥

तथाहुः—

“पिसुणासम्भासम्भूअ-भूयघायाइवयणपणिहाणं ।

मायाविणोऽइसंधण-परस्स पच्छन्नपावस्स ॥ ४५० ॥” [ध्या. श. २०]

परद्रव्यापहरण-चिन्तनं तीव्ररोषतः । तत्रायकोपघाताद्यै-र्भवेत्स्तैन्यानुबन्धि तत् ॥ ४५१ ॥

स्वीयस्वरक्षणार्थं य-च्छङ्कमानस्य सर्वतः । परोपघाताभिप्रायः संरक्षणानुबन्धि तत् ॥ ४५२ ॥

तथोक्तं—

“सद्दाइविसयसाहण-धणसंरक्खणपरायणमणिहुं ।

सव्वाभिसंकणपरो-वघायकलुसाउलं चित्तं ॥ ४५३ ॥” [ध्या. श. २२]

हिंसादिषु चतुर्ष्वेषु यदेका सेवनं मुहुः । रौद्रध्यानस्य तद् ज्ञेयं प्रथमं लक्षणं बुधैः ॥ ४५४ ॥

चतुर्ष्वेषु प्रवृत्तिस्तु द्वितीयं तस्य लक्षणम् । तथा कुशास्रसंस्कारा-त्मकादज्ञानदोषतः ॥ ४५५ ॥

हिंसादिकेष्वधर्मेषु धर्मबुद्ध्या प्रवर्तनम् । तृतीयं लक्षणं ज्ञेयं चतुर्थं तु भवेदिदम् ॥ ४५६ ॥

मरणान्तेऽपि सम्प्राप्ते हिंसादेरनिवर्तनम् । महासंक्लिष्टमनसः कालसौकरिकादिवत् ॥ ४५७ ॥

श्रुतचारित्रधर्माभ्या-मनपेतं तु यद्भवेत् । तद्भर्म्यं ध्यानमुक्तं त-च्चतुर्भेदं जिनोत्तमैः ॥ ४५८ ॥

आज्ञाविचयसंज्ञं स्यात् श्रुतार्थचिन्तनात्मकम् । अपायविचयं त्वाश्र-वादिभ्योऽपायचिन्तनम् ॥ ४५९ ॥

पुण्यपापफलचिन्ता-विपाकविचयाभिधम् । संस्थानविचयं तु स्या-ल्लोकाकृत्यादिचिन्तनम् ॥ ४६० ॥

तथाहुः—

“आप्तवचनं हि प्रवचन-माज्ञाविचयस्तदर्थनिर्णयनम् १ । आश्रवविकथागौरव-परीषहाद्यैरपायस्तु २ ॥ ४६१ ॥

अशुभशुभकर्मविपाका-नुचिन्तनार्थो विपाकविचयः स्यात् ३ ।

द्रव्याक्षेत्राकृत्यनु-गमनं संस्थानविचयस्तु ४ ॥ ४६२ ॥”

रुची आज्ञानिसर्गाभ्यां सूत्रविस्तारयो रुची । चतुर्द्धा रुचयो धर्म-ध्यानचिह्नचतुष्टयम् ॥ ४६३ ॥

सूत्रव्याख्यानमाज्ञा स्या-त्रिर्युक्त्यादीह तत्र या । रुचिः श्रद्धानमेषाज्ञा-रुचिरुक्ता महर्षिभिः ॥ ४६४ ॥

विनोपदेशं या तत्त्व-श्रद्धा सा स्यान्निसर्गजा । सूत्रे श्रद्धा सूत्ररुचि-स्तद्विस्तारोऽतिमा रुचिः ॥ ४६५ ॥

तथोक्तं—

“आगमउवएसाऽऽणा निसगओ जं जिणप्पणीयाणं ।

भावाणं सद्वहणं धम्मझाणस्स तं लिंगं ॥ ४६६ ॥” [ध्या. श. ६७]

धर्मध्यानस्य चत्वारि भवन्त्यालम्बनान्यथ । सौधाद्यारोहणे रज्ज्वादिवद्यानि जिना जगुः ॥ ४६७ ॥

वाचना च प्रच्छना च तथैव परिवर्तना । अनुप्रेक्षा चेत्यमूषां स्वरूपमपि कीर्त्यते ॥ ४६८ ॥

निर्जरार्थं विनेयानां सूत्रदानादिवाचना । सूत्रादौ शङ्किते प्रश्नो गुरुणां प्रच्छना मता ॥ ४६९ ॥

पूर्वाधीतस्य सूत्रादे-रविस्मरणहेतवे । निर्जरार्थं च योऽभ्यासः स भवेत्परिवर्तना ॥ ४७० ॥

सूत्रार्थानुस्मरणं चानुप्रेक्षेत्यभिधीयते । धर्मध्याने चतस्रोऽनुप्रेक्षाः प्रोक्ता इमाः पराः ॥ ४७१ ॥

अन्विति ध्यानतः पश्चात् प्रेक्षा त्वालोचनं हृदि । अनुप्रेक्षा स्यादसौ चाश्रयभेदात् चतुर्विधा ॥ ४७२ ॥

एकत्वानित्यत्वा-शरणत्वानां भवस्वरूपस्य । चिन्ता धर्मध्याना-नुप्रेक्षाः स्युः क्रमादेताः ॥ ४७३ ॥

एकोऽहं नास्ति मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् । न तं पश्यामि यस्याहं नासौ भवति यो मम ॥ ४७४ ॥

इत्येकत्वानुप्रेक्षा ।

कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम् । समागमाः स्वप्नसमाः सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ॥ ४७५ ॥

इत्यनित्यत्वानुप्रेक्षा ।

जन्मजरामरणभयै-रभिद्रुते व्याधिवेदनाग्रस्ते । जिनवरवचनादन्यत्र चास्ति शरणं कञ्चिल्लोके ॥ ४७६ ॥

इत्यशरणानुप्रेक्षा ।

माता भूत्वा दुहिता भगिनी भार्या च भवति संसारे ।

व्रजति सुतः पितृतां भ्रा-तृतां पुनः शत्रुतां चैव ॥ ४७७ ॥

गर्भोत्पत्तौ महादुःखं महादुःखं च जन्मनि । मरणे च महादुःखमिति दुःखमयो भवः ॥ ४७८ ॥

इति संसारानुप्रेक्षा ।

शोधयत्यष्टधा कर्म-मलं शुक्लमिति स्मृतम् । शुचं वा क्लमयतीति शुक्लं तच्च चतुर्विधम् ॥ ४७९ ॥

सविचारं स्यात्पृथक्त्व-वितर्काख्यमिहादिमम् । तथैकत्ववितर्काख्य-मविचारं द्वितीयकम् ॥ ४८० ॥

सूक्ष्मक्रियं चानिवृत्ति शुक्लध्यानं तृतीयकम् । समुच्छिन्नक्रियं चैवा-प्रतिपाति चतुर्थकम् ॥ ४८१ ॥

उत्पादादिपर्यवाणामेकद्रव्यविवर्तिनाम् । विस्तारेण पृथग्भेदै-वितर्को यद्विकल्पनम् ॥ ४८२ ॥

नानानयानुसरणा-त्मकात्पूर्वगतश्रुतात् । यत्र ध्याने तत्पृथक्त्व-वितर्कमिति वर्णितम् ॥ ४८३ ॥ युग्मम् ।

अत्र च व्यञ्जनादर्थे तथार्थाद्व्यञ्जनेऽसकृत् । विचारोऽस्ति विचरणं सविचारं तदीरितम् ॥ ४८४ ॥

मनःप्रभृतियोगाना-मेकस्मादपरत्र च । विचारोऽस्ति विचरणं सविचारं ततोप्यदः ॥ ४८५ ॥

एवं च—

यत्पृथक्त्ववितर्काढ्यं सविचारं भवेदिह । तत्स्यादुभयधर्माढ्यं शुक्लध्यानं किलादिमम् ॥ ४८६ ॥

उक्तं च—

“उप्पायद्विभङ्गाइपज्जयाणं जमेगदब्बंमि ।

नाणानयाणुसरणं पुव्वगयसुयाणुसारेणं ॥ ४८७ ॥

सवियारमत्थवंजण-जोगंतरओ तयं पढमसुक्कं ।

होइ पुहुत्तवितक्कं सवियारमरागभावस्स ॥ ४८८ ॥” [ध्या. श. ७७-७८]

अनेकेषां पर्यवाणा-मेकद्रव्यावलम्बिनाम् । एकस्यैव वितर्को यः पूर्वगतश्रुताश्रयः ॥ ४८९ ॥

स च व्यञ्जनरूपोऽर्थ-रूपो वैकतमो भवेत् । यत्रैकत्ववितर्काख्यं तद्ब्रह्मानमिह वर्णितम् ॥ ४९० ॥

न च स्याद्व्यञ्जनादर्थे तथार्थाद्व्यञ्जनेऽपि च । विचारोऽत्र तदेकत्व-वितर्कमविचारी च ॥ ४९१ ॥

मनःप्रभृतियोगाना-मप्येकस्मात्परत्र नो । विचारोऽत्र तदेकत्व-वितर्कमविचारि च ॥ ४९२ ॥

इदं ह्येकत्र पर्याये योगचाञ्चल्यवर्जितम् । चिरमुज्जम्भते दीप्रं निवातगृहदीपवत् ॥ ४९३ ॥

तथाहुः—

“जं पुण सुणिप्पकंपं निवायसरणप्पईवमिव चित्तं ।

उप्पायद्विभङ्गा-इयाणमेगंमि पज्जाए ॥ ४९४ ॥

अवियारमत्थवंजण-जोगंतरओ तयं बिइयसुक्कं ।

पुव्वगयसुयालंबण-मेगत्तवितक्कमवियारं ॥ ४९५ ॥” [ध्या. श. ७९-८०]

क्रियोच्छ्वासादिका सूक्ष्मा ध्याने यत्रास्ति कायिकी । निवर्तते न यत्सूक्ष्म-क्रियं चैवानिर्वर्ति तत् ॥ ४९६ ॥
 स्याद्वर्द्धमान एवात्र परिणामः क्षणे क्षणे । न हीयमानस्तदिद-मनिर्वर्ति प्रकीर्तितम् ॥ ४९७ ॥
 तच्च निर्वाणगमन-काले केवलिनो भवेत् । रुद्धवाक्चित्तयोगस्य वपुर्योगार्द्धरोधिनः ॥ ४९८ ॥

उक्तं च-

“निव्वाणगमणकाले केवलिनो दरनिरुद्धजोगस्स ।

सुहुमकिरियानियट्ठिं तइयं तणुकायकिरियस्स ॥ ४९९ ॥” [ध्या. श. ८१]

समुच्छिन्नाः क्रियाः कायि-क्याद्या योगनिरोधतः । यस्मिन् यच्चाप्रतिपाति तच्छुक्लध्यानमन्तिमम् ॥ ५०० ॥

इदं त्ववस्थां शैलेशीं प्राप्तस्याखिलवेदिनः । निरुद्धाशेषयोगस्य शुक्लं परममीरितं ॥ ५०१ ॥

सिद्धत्वेऽपि हि सम्प्राप्ते भवत्येतदवस्थितम् । न तु न्यूनाधिकं तेना- प्रतिपातीदमुच्यते ॥ ५०२ ॥

इयं हि परमा कोटिः शुक्लध्यानस्य निश्चिता । अतः परं तन्नास्तीति परमं शुक्लमुच्यते ॥ ५०३ ॥

तथोक्तं-

“तस्सेव य सेलेसीगयस्स सेलोव्व निष्पकंपस्स ।

वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाइ ज्ञाणं परमसुक्कं ॥ ५०४ ॥” [ध्या. श. ८२]

योगनिरोधपद्धतिस्तु द्रव्यलोकतो ज्ञेयेति ।

अव्यथं चाप्यसंमोहो विवेकः स्यात्तथा परः । व्युत्सर्गश्च भवेच्छुक्ल-ध्यानचिह्नचतुष्टयम् ॥ ५०५ ॥

यदेवाद्युपसर्गेभ्यो भयं तत्कथ्यते व्यथा । तदभावोऽव्यथं शुक्ल-ध्यानलक्षणमादिमम् ॥ ५०६ ॥

देवादिमायाक्लृप्तस्य सूक्ष्मार्थजनितस्य वा । सम्मोहस्येह मौढ्यस्याऽभावोऽसम्मोह इष्यते ॥ ५०७ ॥

जीवस्य देहात्सर्वेभ्यः संयोगेभ्यश्च शुद्धया । भिन्नत्वभावनं बुद्ध्या स विवेको विवेचनात् ॥ ५०८ ॥

यन्निःसङ्गतयाङ्गस्य परित्यागस्तथोपधेः । स व्युत्सर्गश्चतुर्थं स्याच्छुक्लध्यानस्य लक्षणम् ॥ ५०९ ॥

यदाहुः-

“चालिज्जइ बीहेइ व धीरो न परीसहोवसग्गेहिं १ ।

सुहुमेसु न संमुज्जइ भावेसु न देवमायासु २ ॥ ५१० ॥

देहविवित्तं पेच्छइ अप्पाणं तह य सव्वसंजोगे ३ ।

देहोवहिवोसगं निस्संगो सव्वहा कुणइ ४ ॥ ५११ ॥” [ध्या. श. ९१, ९२]

चत्वार्यलम्बनानि स्युः शुक्लध्यानस्य च क्रमात् । कषायाणां क्षयात् क्षान्ति-मार्द्वार्जवमुक्तयः ॥ ५१२ ॥

आत्मनोऽनन्तवर्तित्वा-नुप्रेक्षा प्रथमा भवेत् १ । तथा विपरिणामानु-प्रेक्षा प्रोक्ता द्वितीयिका २ ॥ ५१३ ॥

अनुप्रेक्षाऽशुभत्वस्या ३-पायानां ४ चेति नामतः । शुक्लध्याने चतस्रोऽनु-प्रेक्षाः प्रेक्षाश्रयैः स्मृताः ॥ ५१४ ॥

अनन्तकालं भ्रमतो जीवस्य भवसागरे । भावनानन्तवर्तित्वा-नुप्रेक्षा परिकीर्त्तिता ॥ ५१५ ॥

सा चैवं-

“एसो अणाइनिहणो संसारे सागरुव्वदुत्तारे । नारयतिरिअनरामर-भवेसु परिहिंडए जीवो ॥ ५१६ ॥”

विविधा ये परीणामा वस्तूनां तद्विभावना । भवेद्विपरिणामानु-प्रेक्षा प्रेक्षावतां प्रिया ॥ ५१७ ॥

तथाहि-

“सव्वट्ठाणाइं असासयाइं इह चेव देवलोगे य । सुरअसुरनराइणं रिद्धिविसेसा सुहाइं च ॥ ५१८ ॥”

क्षणभंगुरसंपत्ते-विरूपस्य भवस्य यत् । विभावनाऽशुभत्वानुप्रेक्षा सा परिकीर्त्तिता ॥ ५१९ ॥

तथाहि-

“धि द्धी संसारो जंमि जुआणो परमरूवगव्वियओ ।

मरिरुण जायइ किमी तत्थेव कलेवरे नियए ॥ ५२० ॥”

कषायेभ्योऽथाश्रवेभ्यः प्रमादविषयादितः । अपायभावनापाया-नुप्रेक्षा सा प्रकीर्त्तिता ॥ ५२१ ॥

यथा-

“कोहो य माणो य अणिग्गहीया माया य लोहो य पवड्डुमाणा ।

चतारि एए कसिणा कसाया सिचंति मूलाइं पुण्णभवस्स ॥ ५२२ ॥” [दशवैका. ८/४०] इत्यादि ।

इदं चार्थतः प्रायस्तृतीयाङ्गतम् ।

परिशिष्टम्-१२

पूज्यपाद-महोपाध्यायश्रीमानविजयगणिकृतधर्मसंग्रहे, अधिकार-३, गा. ९८ वृत्तौ
ध्यानस्वरूपम् ।

ध्यातिर्ध्यानं - स्थिराध्यवसानम्, मनस एकाग्रावलम्बनमित्यर्थः, कालतोऽन्तर्मुहूर्तमानम्, तच्चतुर्द्धा - तत्रार्त्तं - विषयानुरञ्जितम्, रौद्रं - हिंसाद्यनुरञ्जितम्, धर्मात्- क्षान्त्यादिदशविधादनपेतं धर्म्यम् जिनवचनार्थनिर्णयात्मकमित्यर्थः, शोकं क्लमयतीति निरुक्तात् शुक्लं-नीरञ्जनम्।

तत्रार्त्तं चतुर्द्धा - १-अमनोज्ञानां शब्दादिविषयाणां तदाधारवस्तूनां च रासभादीनां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगचिन्तनम् सम्प्रयोगे प्रार्थना च प्रथमम्, २-शूलादिरोगसम्भवे तद्विप्रयोगप्रणिधानम्, तद्विप्रयोगसम्भवे च तदसम्प्रयोगचिन्ता च द्वितीयम्, ३-इष्टानां शब्दादीनां विषयाणां सातवेदनायाश्चावियोगाध्यवसानं संयोगाभिलाषश्च तृतीयम्, ४-चक्रवर्त्यादिविभवप्रार्थनारूपं निदानं चतुर्थम् । आर्त्तस्य १-विलाप २-साश्रुत्व ३-दैन्यभाषण ४-शीर्षादि-कुट्टनरूपाणि ४ लिङ्गानि १।

रौद्रं च १-सत्त्वेषु वध-वेध-बन्धन-दहना-ऽङ्कन-मारणादिप्राणिधानं हिंसानुबन्धि, २-पिशुना-सभ्या-सद्भूतघातादिवचनप्रणिधानं मृषानुबन्धि ३-क्रोध-लोभादेः परद्रव्यहरणचित्तं स्तेयानुबन्धि, ४-सर्वाभिः शङ्कनपरोपघातपरायणं शब्दादिविषयसाधकद्रव्यसंरक्षणप्रणिधानं विषयसंरक्षणं चेति चतुर्विधम्, अस्य १-चोत्सन्नदोष २-बहुलदोष ३-नानाविधदोष ४-मरणदोषा लिङ्गानि २ ।

धर्म्यमपि १-ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वैराग्यभावनाभिः कृताभ्यासस्य नयादिभिरतिगहनं न बुध्यते तुच्छमतिना परं 'सर्वज्ञमतं सत्यमेवेति' चिन्तनम् आज्ञाविचयः । २-राग-द्वेष-कषाया-श्रवादिक्रियासु प्रवर्तमानानामिहपरलोकयोरपायान् ध्यायेदिति अपायविचयः । ३-प्रकृत्यादि ४ भेदभिन्नकर्मणः स्वरूपं ध्यायेदिति विपाकविचयः । ४-जिनोक्तषड्द्रव्याणां लक्षण-संस्थाना-ऽऽसन-विधान-मानादीनां ध्यानं संस्थानविचयश्च इति चतुर्विधम्, तत्र द्रव्याणां लक्षणं - गत्यादि, संस्थानं - लोकाकाशस्येव धर्माधर्मयोः, जीवानां समचतुरस्रादि, अजीवानां परिमण्डलादि, कालस्य मनुष्यक्षेत्राकृति, तथा आसनमाधारः सर्वेषां लोकाकाशम्, विधानानि - भेदाः, मानानि - आत्मीयप्रमाणाणीति, विचयश्च - चिन्तनेन परिचयः, अस्य चागमो-१ पदेशा-२ ऽऽज्ञा-३ निसर्गतो-४ यज्जिनोक्तभावश्रद्धानं तल्लिङ्गम् ३।

शुक्लं च - १-पृथक्त्ववितर्कसविचारम्, २-एकत्ववितर्कमविचारम्, ३-सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्ति, ४-व्युच्छिन्न-क्रियाऽप्रतिपाति चेति चतुर्विधम् । तत्र पृथक्त्वेन - एकद्रव्याश्रितोत्पादादिपर्यायाणां भेदेन वितर्को यत्र तत् तथा, विचारः संक्रमस्तेन सहितं संसंक्रम[सविचार]मित्यर्थः, ततः कर्मधारयः, संक्रमश्चाथर्व्यञ्जनयोगान्तरतः, तत्रार्थो द्रव्यं तस्माद्व्यञ्जने शब्दे ततश्चार्थे इति, एवं योगेष्वपि त्रिषु संक्रमः। एवमेकत्ववितर्कमविचारं - पर्यायाणामभेदेन वितर्को व्यञ्जनरूपोऽर्थरूपो वा यस्य तत्तथा अविचारं चान्यतरस्मिन्नेकयोगे वर्तमानम्, संक्रमाभावात्,

इमौ भेदौ पूर्वविदः, तृतीयं तु मनोवाग्योगद्वये निरुद्धे सत्यर्द्धनिरुद्धकाययोगस्य भवति सूक्ष्मक्रियमनिवर्ति च, चतुर्थं च शैलेश्यां योगाभावाद् - व्युच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति चानुपरतस्वभावम्, तत्र तृतीये छद्मस्थस्य निश्चलमन इव केवलिनो निश्चलकाय एव ध्यानम्, चतुर्थे च तदभावेऽपि कुललचक्रभ्रमणवत् पूर्वप्रयोगतो जीवोपयोगसद्भावेन भावमनसो भावाद् भवस्थस्य ध्यानम्, ध्यैशब्दोऽपि चिन्तायां कायनिरोधेऽयोगित्वे चेत्यनेकार्थात्सर्वत्राविरुद्धः, अस्य १-चावधा २-ऽसम्मोह ३- विवेक ४- व्युत्सर्गा लिङ्गानि ।

परिशिष्टम्-१३

पूज्यपादश्रीमन्नेमिसाधुविरचितश्रीप्रतिक्रमणसूत्रपदविवृत्तिगतं

ध्यानस्वरूपम् ।

तथा ध्यातिर्ध्यानं स्थिराध्यवसानं मनएकाग्रावलम्बनमित्यर्थः, कालतोऽन्तर्मूर्तमात्रं तच्चतुर्विधमार्त्तं रौद्रं धर्म्यं शुक्लमिति । तत्र ऋतं दुःखं तत्र भवमार्त्तं क्लिष्टमित्यर्थः । हिंसाद्यतिक्रौर्यानुगतो रुद्रः तस्येदं रौद्रम् । धर्मः श्रुतचारित्रलक्षणस्तस्मादनपेतं धर्म्यम् । शोधयत्यष्टप्रकारकर्ममलं शुचं वा क्लमयतीति शुक्लम्, यत उक्तम् -

‘कामाणुरञ्जियं अष्टं रोदं हिंसाणुरञ्जियम् ।

धम्माणुरञ्जियं धम्मं सुकज्जाणं निरञ्जणम् ॥१॥

तत्र चार्त्तं चतुर्विधमेकं तावदमनोज्ञशब्दादिविषयसंप्रयोगे सति तद्वियोगैकतानो मनोनिरोधस्तदसंप्रयोगानुस्मरणं चेति १ ।

द्वितीयमसद्वेदनीयं तत्प्रतीकारानुकूलमनसस्तथैव वियोगचिन्तनादिरूपम् २,

तृतीयं मनोज्ञविषयसंप्रयोगे तदविप्रयोगैकतानचित्तता ३,

चतुर्थं तु चक्रवर्त्यादिसमृद्धिदर्शनान्ममाप्यमुष्य तपसः फलमेवंविधमन्यजन्मनि स्यादिति चित्तनिरोधः ४ ।

रौद्रमपि चतुर्द्धा, तत्राद्यं गलकूटपाशयन्त्रादिप्राणिवधोपायचिन्तनैकतानश्चित्तनिरोधः १,

द्वितीयं कूटसाक्षित्वादिपरवञ्चनोपायैरनृतानुबन्धि २,

तृतीयं परद्रव्यापहारोपायैः स्तेयानुबन्धि ३,

चतुर्थं धनधान्यादिविषयसंरक्षणैकतानं मनोऽहर्निशमिति ४ ।

धर्म्यमपि चतुर्विधम्, तत्र प्रथममाज्ञाविचयाख्यं सर्वज्ञवचनमाज्ञा तदर्थनिर्णयनरूपम् १,

द्वितीयमपायविचयाख्यं दुष्टमनोवाक्काययोगादेर्जन्तोरपायबहुलताचिन्तनरूपम् २,

तृतीयं विपाकविचयाख्यमशुभशुभकर्मविपाकानुचिन्तनरूपम् ३,

चतुर्थं संस्थानविचयाख्यं जीवपुद्गलक्षेत्रसंस्थानविचिन्तनरूपमिति ४ ।

शुक्लमपि चतुर्विधं तद्यथा-प्रथमं पृथक्त्ववितर्कसविचारं पृथक्त्वेन भेदेन विस्तीर्णभावेनान्ये, वितर्कः - श्रुतं यस्मिन् तत्तथा, सह विचारेण वर्तत इति सविचारम्, विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रमणलक्षणोऽर्थो द्रव्यं व्यञ्जनं शब्दो योगो मनःप्रभृतिरेतद्भेदेन सविचारमर्थाद्व्यञ्जनं व्यञ्जनादर्थं संक्रामयतीति विभाषा १ ।

द्वितीयमेकत्ववितर्कमविचारमेकत्वेनाभेदेन वितर्को व्यञ्जनरूपोऽर्थरूपो वा यस्य तत्तथा । इदं च पूर्वगतश्रुतानुसारेणैव भवति, अविचारमसंक्रमं कुर्वतोऽर्थव्यञ्जनयोगान्तरत इति । उत्पादस्थितिभङ्गान्यतमैकपर्याये

निर्वर्तगृहप्रदीपवत् सुनिष्प्रकम्पचितं केवलज्ञानोत्पादकं ध्यानमिति २ ।

तृतीयं सूक्ष्मक्रियमनिवृत्तिं तत्र सूक्ष्मा तन्वी उच्छ्वसनिःश्वासादिलक्षणा कायक्रिया तत्तथा निवर्तितुं शीलम्स्येति निवर्त्ति प्रवर्द्धमानशुभपरिणामात्र निवर्त्यनिवर्त्ति तच्च मोक्षगमनप्रत्यासन्नसमये केवलिनो मनोवाग्योगद्वये निरुद्धे सत्यर्द्धनिरुद्धकाययोगस्य भवति ३ ।

चतुर्थं व्युपरतक्रियमनिवर्त्ति, व्युपरता - व्यवच्छिन्ना योगाभावात् क्रिया यत्र तत्तथा अनिवर्त्ति अप्रतिपाति तच्च शैलेशवत् निष्प्रकम्पस्य शैलेशावस्थायां भवतीति ४ ।

अत्र च ध्यानचतुष्टयेऽप्यश्रद्धानादिनाऽतिचारसम्भव इति ।

परिशिष्टम्-१४

अनेकभव्योपकारिग्रन्थनिर्मातृश्रीदेवेन्द्रसूरीश्वरसंदृब्धे
स्वोपज्ञवृत्तियुक्ते श्राद्धदिनकृत्यसूत्रे षोडशसंवरणद्वारे

ध्यानस्वरूपम् ।

४५, ध्यानम्- X X X

अट्टं रूढं धम्मं सुक्कं ज्ञाणं चउव्विहेक्केकं ।
अमणुन्नविसयसंगे विओगचिंता पढममट्टं ॥३०७॥
वियणाए वियोगिच्छा मणुन्नविसयावियोगकंखा य ।
इंदत्तणादिपत्थणमिय चउहा अट्टज्ञाणं तु ॥३०८॥
वहबंधणाइचिंता पिसुणासब्भूयवयणपणिहाणं ।
चिंता तेत्ते धणरक्खणे य रूढं तु इइ चउहा ॥३०९॥
आणाविचओ सुनिउणगुणाइसंजुयजिणिदंआणाए ।
चित्तणमवायविचओ तह आसवगारवाईणं ॥३१०॥
असुहकम्मचिंता विवागविचओ य तहय लोगस्स ।
संठिइचिंता संठाणविचय इइ चउह धम्मं तु ॥३११॥
झायइ जं सुविचारं जोगे जोगेसु वंजणत्थं वा ।
तं तु पुहुत्तवियक्कं पढमं सुक्कं सरागसस्स ॥३१२॥
मणवयणकायजोगे अत्थंमि य वंजणे य अवियारं ।
एगत्तवियक्कक्खं बीयं सुक्कं विरागस्स ॥३१३॥
निव्वाणगमणकाले केवलिणो दरनिरूद्धजोगस्स ।
सुहुमकिरियानियट्ठी तइयं तणुकायकिरियस्स ॥३१४॥
तस्सेव य सेलेसीगयस्स सेलोव्व निप्पकंपस्स ।
वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाइं ज्ञाणं परमसुक्कं ॥३१५॥
भवहेउ अट्टरूढाणि मोक्खहेऊणि धम्मसुक्काणि ।
ज्ञाणं अंतमुहुत्तं तो ज्ञाणंतरमहव चिंता ॥३१६॥

परिशिष्टम्-१५A

खरतरगच्छीयश्रीजिनलाभसूरिगुम्फिते आत्मप्रबोधग्रन्थे तृतीयप्रकाशे ध्यानस्वरूपम् ।

तथा ध्यानम् अन्तर्मुहूर्तमात्रकालमेकाग्रचित्ताध्यवसायम्, तच्चतुर्धा - आर्त्त-रौद्र-धर्म-शुक्लभेदात् । तत्र ऋते-दुःखे पीडिते वा प्राणिनि भवमार्त्तम्, तच्चेष्टवियोगा १, ऽनिष्टसंयोग २, रोगचिन्ता ३, ऽग्रशोचविषयम् ४, १-तत्रेष्टानां शब्दरूपरसशङ्खलक्षणानां विषयाणां वियोगः 'कदापि मे मा भूदि'त्यादिचिन्तनमिष्टवियोगविषयम्, २-अनिष्टानां शब्दादिविषयाणां संयोगस्याप्रार्थनमनिष्टसंयोगविषयम्, ३-रोगोत्पत्तौ सत्यां बहुचिन्ताकरणं रोगचिन्ताविषयम्, ४-देवत्वचक्रवर्त्तित्वादिक्रद्धिप्रार्थनप्रभृति-कमनागतकालविषयिककार्यशोचनमग्रशोचविषयम् । एतद्भयानं हि शोकाक्रन्दनस्वदेहताऽनादिलक्षणलक्ष्यं तिर्यग्गतिगमनकारणं च विज्ञेयम् । अस्य सम्भवस्तु षष्ठगुणस्थानं यावद् बोध्यः ।

तथा रोदयति दुर्बलान् सत्त्वानिति रुद्रः-प्राणिवधादिपरिणत आत्मा, तस्येदं कर्म रौद्रम्, तच्चतुर्धा १-हिंसानुबन्धि २-मृषानुबन्धि ३-चौर्यानुबन्धि ४-परिग्रहरक्षणानुबन्धि च । १-तत्राद्यं प्राणिषु वधबन्धनदहनाङ्ककरणमारणादिचिन्तनम्, २-द्वितीयं पैशुन्यासभ्यासत्यघातादिवचनचिन्तनम्, ३-तृतीयं च तीव्रकोपलोभाकुलं प्राण्युपघाततत्परं परलोकाभयनिरपेक्षं परद्रव्यापहरणचिन्तनम्, ४-चतुर्थं तु सर्वजनाभिषङ्गनपरम्परोपघातपरायणं विषयसुखसाधकं द्रव्यसंरक्षणचिन्तनम् । इदं हि प्राणिवधादिलक्षणलक्ष्यं नरकगतिगमनकारणं चावसेयम् । अस्य सम्भवस्तु पञ्चमगुणस्थानं यावद् ज्ञेयः, केचित्त्वस्य चतुर्थं प्रकारं षष्ठं [गुणस्थानं] यावदपि मन्यन्ते, इति ।

तथा धर्मः क्षमादिदशविधस्तस्मादनपेतं धर्म्यं धर्मयुक्तमित्यर्थः, तच्चाज्ञाविचयापायाविचय-विपाकविचयसंस्थानविचयभेदाच्चतुर्विधम् । १-तत्राद्यं श्रीमतां सर्वज्ञपुरुषाणामाज्ञाया अनुचिन्तनम्, २-द्वितीयं रागद्वेषकषायेन्द्रियवशवर्त्तिनां जन्तूनां सांसारिकापायविचिन्तनम्, ३-तृतीयं ज्ञानावरणादिषु शुभाशुभकर्मविपाकसंस्मरणम्, ४-चतुर्थं च भूवल्यद्वीपसमुद्रप्रभृतिवस्तूनां संस्थानादिधर्मालोचनात्मकम् । इदं ध्यानं हि जिनोक्ततत्त्वश्रद्धानादिचिह्नगम्यं देवगत्यादिफलसाधकं च ज्ञातव्यम् । एतत्सम्भवस्तु चतुर्थात्पञ्चमाद्वा गुणस्थानादारभ्य सप्तमाष्टमे यावदवगन्तव्यः । तत्र चतुर्थे आद्यौ द्वौ भेदौ पञ्चमे तु त्रय इति विशेषः ।

तथा शोधयति अष्टप्रकारं कर्ममलमिति शुक्लम्, तच्च पृथक्त्ववितर्कसप्रविचार-एकत्ववितर्का-प्रविचार-सूक्ष्मक्रियाऽप्रतिपाति-समुच्छिन्नक्रियाऽनिवृत्तिभेदाच्चतुर्विधम् । १-तत्र च यस्मिन् भावश्रुतानुसारेण अन्तरङ्गध्वनिरूपो वितर्कोऽर्थादर्थान्तरे, शब्दात् शब्दान्तरे, योगाद्योगान्तरे च सङ्क्रमते, पुनर्निजशुद्धात्मद्रव्याद्

द्रव्यान्तरं याति, गुणाद् गुणान्तरं याति, पर्यायाद्वा पर्यायान्तरं याति तत्प्रथमम्, उक्तं च -

श्रुतचिन्ता वितर्कः स्याद्विचारः सङ्क्रमो मतः ।

पृथक्त्वं स्यादनेकत्वं, भवत्येतत्त्रयात्मकम् ॥१॥

स्वशुद्धात्मनुभूत्यात्म-भावश्रुतावलम्बनात् ।

अंतर्जल्पो वितर्कः स्यात् यस्मिंस्तत्सवितर्कजम् ॥२॥

अर्थादर्थान्तरे शब्दात्, शब्दान्तरे च सङ्क्रमः ।

योगाद्योगान्तरे यत्र, सविचारं तदुच्यते ॥३॥

द्रव्याद् द्रव्यान्तरं याति, गुणाद्याति गुणान्तरम् ।

पर्यायादन्यपर्यायं, स पृथक्त्वं भवत्यतः ॥४॥

एतच्चाष्टमगुणस्थानादारभ्य एकादशं यावद्भवति । २-यत्पुनर्निश्चलस्यैकद्रव्यस्यैकपर्यायस्य वा एकगुणस्य वा शब्दात् शब्दान्तरमित्यादिसङ्क्रमणरहितं भावश्रुतावलम्बनेन चिन्तनं तद् द्वितीयम्, इदं च द्वादश एव गुणस्थाने भवति, त्रयोदशे तु ध्यानान्तरिका भवेत् । ३-ततो यत्र केवली भगवान् अचिन्त्यात्मशक्त्या बादरकाययोगे स्वभावतः स्थितिं कृत्वा बादरवचनमनोयोगयुगलं सूक्ष्मीकरोति, ततः सूक्ष्मवचनमनसोः स्थितिं कृत्वा बादरकाययोगं सूक्ष्मत्वं प्रापयति, ततः सूक्ष्मकाययोगे पुनः क्षणमात्रं स्थितिं कृत्वा सद्यः सूक्ष्मवाक्चित्तयोः सर्वथा निग्रहं कुरुते, ततः सूक्ष्मकाययोगे क्षणं स्थितिं कृत्वा सूक्ष्मक्रियं चिद्रूपं निजात्मानं स्वयमेवानुभवति, तद्योग्यशुभपरिणामप्रतिपातं च न प्राप्नोति तत्तृतीयम्, एतच्च त्रयोदशगुणस्थानस्यान्ते भवेत् । ४-ततो यत्र सूक्ष्मक्रियाया अपि समुच्छेदो भवति, अक्रियत्वयोग्यपरमविशुद्धपरिणामनिवृत्तिश्च न स्यात् तच्चतुर्थम्, इदं तु चतुर्दशे गुणस्थाने भवति, ततो जीवः सिद्धिं याति ।

एतद्ध्यानं हि अबाधाऽसम्मोहादिलिङ्गगम्यं मोक्षादिफलसाधकं च विज्ञेयम् । एषु च धर्मशुक्लध्यानद्वयमेव निर्जरार्थत्वादाभ्यन्तरतपोरूपं बोध्यम्, आर्तरीद्रे तु बन्धहेतुत्वान्न तथेति सुदृष्टिभिस्तयोः सर्वथा परिहार एव कार्योऽन्यथा नन्दमणिकारकण्डरीकादिवन्महादुःखावाप्तिः स्यात् । यदि पुनश्चेतोऽतिचञ्चलत्वात्कुध्यानमुपैति तथापि धीरधीभिः प्रसन्नचन्द्रादिवत्तन्निवारणे एवात्मवीर्योल्लासो विधेयः, सद्ध्यानयोस्तु अव्यवच्छेदेनाभ्यासः कार्यः ॥

परिशिष्टम्-१५B

श्रीमद् देवचन्द्रगणिवरविरचित-विचारसारप्रकरणे ध्यानस्वरूपम् ।

सेसे मरणं इकं, अद्वरूढा य पढमपंचगुणे ।

अदतिगं धम्मचउगं, पमत्तिअपमत्ति धम्मचउ ॥६५॥

वृत्ति : x x x सांप्रतं ध्यानद्वारं गुणस्थानेषूच्यते - 'अद्वरूढाय'ति तत्र ध्यानं चतुर्धा आर्त्तध्यानं १, रुद्रध्यानं २, धर्मध्यानं ३, शुक्लध्यानं ४ चेति ॥ उक्तं च - [ध्यानशतके]

जं थिरमज्झवसाणं तं ज्ञाणं जं चलं तयं चित्तं ।

तं होज्ज भावणा वा अणुपेहा वा अहव चिंता ॥२॥

अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणकालमेकत्र चित्तावस्थानं ध्यानं शेषं चलं तच्चित्तं अथवा भावना अथवा अनुपेक्षा अथवा चिन्तास्मृतिः ॥ उक्तं च - [ध्यानशतके]

अंतोमुहुत्तमित्तं चित्तावत्थाणमेगवत्थुंमि ।

छउमत्थाणं ज्ञाणं जोगनिरोहो जिणाणं तु ॥३॥

अन्तर्मुहूर्त्तात् परतः चिन्ता भवति अथवा ध्यानान्तरं वा भवति पुनः बहुवस्तुसंक्रमे संतानो भवति ॥ उक्तं च - [ध्यानशतके]

अंतोमुहुत्तपरओ चिंता ज्ञाणंतरं व होज्जाहि ।

सुचिरंपि होज्ज बहुवत्थुसंकमे ज्ञाणसंताणो ॥४॥

अट्टं रुद्धं धम्मं सुक्कं ज्ञाणाइ तत्थ अंताइ ।

निव्वाणसाहणाइ भवकारणमट्ट-रुद्धाइ ॥५॥

तत्रार्त्तध्यानं चतुर्धा अमनोज्ञानां वियोगचिन्तनरूपं प्रथमम् । अमनोज्ञा अमनोहराः शब्दादयस्तेषां वियोगचिन्तनम्, कदा एते व्रजन्ति अथवा शत्रुप्रमुखाणां संयोगे तद्वियोगचिन्तनम् कदा एतेषां क्षय इत्यादि अनिष्टसंयोगे आतुरारतिसमुद्भवे तद्वियोगचिन्तने उपयोगस्यैकाग्र्यम् अभिनवोपयोगातरूपं-ध्यानं प्रथमम् मनोज्ञविषयादिसंप्रयोगचिन्तारूपं द्वितीयम्, कदा कथं वा इष्टाः शब्दादयः-मित्रादयः संदृश्यन्ते एतच्चिन्तारूपैकाग्राऽनन्योपयोगरूपं ध्यानं द्वितीयम् इष्ट वियोगचिन्तासमुद्भवम् । तथा शूलादिरोगप्रकटने तद्विगमचिन्तारूपं तृतीयम्, एते रोगा मे कथं जाताः कथं गच्छन्ति एतच्चिन्तातन्मयत्वरूपं रोगचिन्ताख्यं तृतीयम्, रोगस्याप्यनिष्टत्वेन प्रथमभेदे एवान्तर्भावस्तथापि अनिष्टाः शत्रुप्रमुखा भिन्नक्षेत्रत्वेन रोगाणां च स्वशरीरावगाहात् एकक्षेत्रेणैव भिन्नाभिधानम् । तथा चक्रवर्त्यादिविषयाणाम्-अभिलाषेण

तद्विषयवाञ्छानिदानकरणरूपं चतुर्थम् । एवमार्तध्यानं चतुष्टयभेदं संसारवर्धनं तिर्यग्गतिमूलं ज्ञेयम्, - [ध्यानशतके]

रागो दोसो मोहो य जेण संसारहेयवो भणिया ।

अट्टमि य ते तिण्णि वि तो तं संसारतरुबीयं ॥१३॥

लेश्या आद्या अप्रशस्तास्तिस्रः तस्य क्रन्दनशोचनपरिदेवनताडनलक्षणानि लिङ्गानि । पुनरुक्तं च - [ध्यानशतके]

सद्वाइविसयगिद्धो सद्धम्मपरम्मुहो पमायपरो ।

जिणमयमणवेक्खंतो वड्डइ अट्टमि झाणंमि ॥१७॥ इत्यार्तस्वरूपम् ।

तच्च वधबन्धनवहनमारणप्रणिध्यानम् अतिक्रोधग्रहग्रस्तं निर्घृणं रुद्रघोरं परिणामं रुद्रध्यानं चतुर्विधं हिंसानुबन्धि १ मृषानुबन्धि १ चौर्यानुबन्धि १ परिग्रहरक्षणानुबन्धिरूपम् । तत्र हिंसा द्रव्यहिंसा, सा च हिंसाकरणकारणानुमतिचिन्तनैकाग्रतारूपं प्रथमम्, एवं मृषाभाषणे त्रिकरणैकत्वोपयोगतारूपं द्वितीयम्, चौर्यचिन्तनैकत्वरूपं तृतीयम्, परिग्रहमिलनरक्षणचिन्तातन्मयत्वरूपं तूर्यरुद्रम्, आद्ये लेश्यात्रयरूपम्, अस्य लिङ्गानि मरणाभिलाषमरणेहा [उत्सन्न-बहुल-नानाविधऽऽमरणाः,] परस्य व्यसने हर्षः, निर्दयत्वं परस्य कष्टकरणे, न अनुताप इत्यादीनि रुद्रध्यानस्वरूपम् ।

धर्मध्यानं तस्य भावना ज्ञानदर्शनचारित्रवैराग्यलक्षणानि । तत्र गाथा - [ध्यानशतके]

णाणे णिच्चब्भासो कुणइ मणोधरणं विसुद्धिं च ।

नाणगुणमुणियसारो तो झाइ सुनिच्चलमईओ ॥३१॥

संकाइदोसरहिओ पसम-थेझाइगुणगणोवेओ ।

होइ असंमूढमणो दंसणसुद्धीए झाणंमि ॥३२॥

नवकम्माणायाणं पोराणविणिज्जरं सुभायाणं ।

चारित्तभावणाए झाणमयत्तेण य समेइ ॥३३॥

सुविदियजगस्सभावो निस्संगो निब्भओ निरासो य ।

वेरगगभावियमणो झाणंमि सुनिच्चलो होइ ॥३४॥

इत्यादिभावनया विशुद्धपरिणामः मुनिधर्मध्यानमवलम्बते । धर्मध्यानस्यालम्बनानि वाचनापृच्छनापरिवर्तनाऽनुप्रेक्षालक्षणानि । धर्मध्यानभेदाः - आज्ञाविचय-अपायविचय-विपाकविचय-संस्थानविचय-

लक्षणास्तत्र सुनिपुणम् अनाद्यनिधनं सर्वभूतहतं यथार्थभावकथनरूपम् अजितम् अमितं महार्थमहानुभावं महाविस्तारं निरवद्यं जिनाज्ञापवित्रं नयभङ्गप्रमाणगहनं जिनागमं तदर्थचिन्तनहेतूदाहरणादिस्तत्रैकत्वरूपं जिनाज्ञा-सत्यत्वोपयोगैकत्वं प्रथमं धर्मध्याम्, कदाप्यवबोधे जिनाज्ञा सत्या इति चिन्तनम् । - [ध्यानशतके]

अणुवकयपराणुगहपरायणा जं जिणा जगप्पवरा ।

जियराग-दोस-मोहा य णण्णहावादिणो तेणं ॥४९॥ इत्येकत्वरूपं प्रथमम् ।

अपाया रागद्वेषकषायाः एते मम न युज्यन्ते, भावना च - नाहं विभावकर्ता, नाहं विभावभोक्ता, नाहं विभावाधारः, नाहं विभावरसिकः, नाहं विभावपरिणामी, न च पुद्गलानां स्वामी, न चाधारः, न ग्राहकः, न व्यापको, नो पुद्गलानां योगे मम सुखम् परकर्तृत्वमेव दुःखम् यच्चानन्तनिर्विकारस्वभावाद् अन्यत् तत् न मम, एते रागद्वेषमिथ्यात्वादयो दोषा अपाया एव, तेषां योगे मम न स्थातव्यं इत्यादिचिन्तनैकाग्रतोपयोगरूपं द्वितीयम् ।

विपाकविचयश्च ज्ञानावरणादीनां नाहं कर्ता, नाहं भोक्ता, नाहम् आदाता, नाहं कर्मणा समृद्ध इत्युपयोगचिन्तनतन्मयत्वं तृतीयं विपाकविचयाख्यम् ।

चतुर्थं लोकोलोकस्वरूपम् ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लोकास्थानचिन्तनम्, वस्तुतः स्वीयासंख्येयप्रदेशगुण-पर्यायावस्थानपरिणमनचिन्तनं तन्मयत्वं संस्थानविचयाख्यं धर्मध्यानम् । - [ध्यानशतके]

किं बहुणा ? सव्वं चिय जीवाइपयत्थवित्थरोवेयं ।

सव्वनयसमूहमयं झाइज्जा समयसम्भावं ॥६२॥

सव्वप्पमायरहिया मुणओ खीणोवसंतमोहा य ।

झायारो नाणधणा धम्मज्झाणस्स निहिट्ठा ॥६३॥

इत्यनेन धर्मध्यानध्यातारस्ते निर्ग्रन्था एव, अत्र दिग्पटाश्चतुर्थे गुणस्थानके आज्ञाविचयाख्यं धर्मध्यानमिच्छन्ति तदभिप्रायापरिज्ञानाद्, आज्ञाङ्गीकार-तद्भावेनादयो भवन्ति आज्ञास्वरूपपैकत्वोपयोगस्थिरत्वमन्तर्मुहूर्तप्रमाणम् अनन्तानुबन्धि-अप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानकषायोदयाभावे एव भवति नार्वाग् इत्युक्तं धर्मध्यानस्वरूपम् ।

शुक्लध्यानं तु निर्मलक्षयोपशमोद्भवयथार्थः चेतनाप्रागल्भ्ये निमित्तावलम्बनं प्रायः स्वरूपोपयोगी स्वरूपैकत्वपरिणतस्य भवति पूर्वविदः आद्ये शुक्ले तच्च तत्कालकृतज्ञानावरणीयक्षयोपशमरूपभाव-श्रुतापेक्षवचनद्रव्यश्रुतापेक्षः नो चेन्मरुदेवीमाषतुषादिषु व्यभिचारः, तच्छुक्लध्यानं चतुर्द्धा पृथक्त्ववितर्क-सप्रविचाररूपं प्रथमम्, एकत्ववितर्कअप्रविचाररूपं द्वितीयम्, सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिरूपं तृतीयम्,

વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિરૂપં તૂર્યમ્, તત્રાદ્યે દ્વે ઉપશાન્તક્ષીણકષાયયોર્ભવતઃ, અત્રોપશાન્તક્ષીણકષાયશબ્દેન ઉપશમશ્રેણિક્ષપકશ્રેણી પ્રારભ્યેતે, એવં જ્ઞેયં ધ્યાનશતકાશયાદિતિ । તત્રાત્મનઃ પુદ્ગલાદિભ્યઃ ભિન્નત્વેન સ્વરૂપોત્પાદવ્યયધ્વૌવ્યપૃથક્ત્વચિન્તનેન સ્વરૂપગુણપર્યાયપૃથક્ત્વચિન્તનેન વિતર્કશ્રુતજ્ઞાનાવલમ્બિવિચારો અર્થવ્યજ્જનયોગસંક્રાન્તિઃ, અર્થઃ પદાર્થઃ જીવવ્યંજનંતત્પ્રકાશકજ્ઞાનાદિગુણવ્યૂહઃ તત્ર યોગો મનસ એકત્વેન વાક્કાયચાપલરોધલક્ષણઃ તદ્રૂપં ધ્યાનં દ્રવ્યાત્પર્યાયે પર્યાયાત્ દ્રવ્યે એવં સામાન્યધર્મવિશેષધર્મગુણપર્યાયયોગ-પરાવર્તનેન સવિકલ્પં વિકલ્પપૂર્વકં શ્રદ્ધાનજ્ઞાનસ્વરૂપૈકત્વાત્ ભેદરત્નત્રયરૂપં પ્રથમં શુક્લધ્યાનમ્ । અર્થપદાર્થે વ્યજ્જને ગુણપર્યાયે એકત્વોપયોગરૂપં વિતર્કાર્થ્યં શ્રુતાલમ્બનેન અવિચારં ઉપયોગાન્તરાસંક્રમણરૂપં નિર્વિકલ્પં ચ તેનાવિચારં નિર્વિકલ્પત્વેનાભેદરત્નત્રયીરૂપં દ્વિતીયમ્ એકત્વવિતર્ક-અપ્રવિચારલક્ષણં શુક્લં ભવતિ । સૂક્ષ્મક્રિયા સૂક્ષ્મયોગચલનરૂપા તસ્યા રોધકકાલે અપ્રતિપાતિરૂપં તૃતીયમ્ । સર્વથા સક્રિયત્વં ક્ષેત્રાન્તરગમનરૂપક્રિયારૂપં ચતુર્થં વ્યુચ્છિન્નક્રિયાનિવૃત્તરૂપં ચતુર્થં શુક્લધ્યાનમ્ । એવ ધ્યાનસ્વરૂપમ્ । તત્ત્વ ગુણસ્થાનકેષુ વિભજનાહ ॥

‘અટ્ટરુદ્ધાઈ’તિ પ્રથમેષુ પञ્ચસંખ્યાલક્ષણેષુ ગુણેષુ મિથ્યાત્વાદ્ દેશવિરતિપર્યંતેષુ આર્ત્તરૌદ્રે દ્વે ધ્યાને, આવશ્યકનિર્યુક્તૌ - [ધ્યાનશતકે]

તદવિરય-દેસવિરયા-પમાયપરસંજયાણુગં જ્ઞાણં ।

સવ્વપ્પમાયમૂલં વજ્જેયવ્વં જહજ્જણેણં ॥૧૮॥ ઇતિ આર્ત્તધ્યાને ।

ઇય કરણ-કારણાણુમહિવિસયમણુચિંતણં ચઉબ્બેયં ।

અવિરય-દેસાસંજયજળમણસંસેવિયમહણ્ણં ॥૨૩॥ ઇતિ રુદ્રાધિકારે ।

મુનીનાં ધર્મધ્યાનમિતિ વાક્ય ત્, તત્ત્વાર્થે તુ અપ્રમત્તાનાં ધર્મધ્યાનમ્, તત્ત્વ પ્રતિપદ્યમાનકાપેક્ષયા અપ્રમત્તે ધર્મધ્યાનમાલમ્બ્ય પશ્ચાત્પતન્ પ્રમત્તેપિ કિયત્કાલં યાવત્ ધર્મધ્યાની ભવતિ, તેન આર્ત્તત્રિકં ધર્મચતુષ્કં [ચ] પ્રમત્તે ગુણસ્થાનકે ભવતિ, નિદાનાર્ત્તસ્ય મુનીનામસંભવાદ્ અપ્રમત્તાચ્ચ સપ્તમે ગુણે ધર્મધ્યાનસ્યૈવ ચત્વારો ભેદા ભવન્તિ ॥૬૫॥

ટિપ્પણ : x x x હવે ગુણઠાણે ધ્યાન કહે છે । મિથ્યાત્વથી માંડી પાંચ ગુણઠાણાપર્યંત આર્ત્ત ૧ તથા રૌદ્ર ૧ એ બે ધ્યાન છે, તેહના ૮ પાયા છે, આવશ્યકનિર્યુક્તે મુનિ વિના ધર્મધ્યાનની મના છે. નિદાન આર્ત્ત વિના ત્રીન ભેદ, ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ એ સાત ભેદ પ્રમત્તગુણઠાણે ધ્યાનના છે ।

અપ્રમત્તગુણઠાણે ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ છે ॥૬૫॥

ચઉધમ્મ એકસુક્કં અપુવ્વિસેસંમિ એગસુક્કં ચ ।

ચરિમે દુસુક્કચરિમા, જ્ઞાણભેયા ગુણઠાણે ॥૬૬॥

वृत्ति : 'चउधम्म'इत्यादि 'अपुब्बि'इत्यादि अपूर्वकरणे अष्टमे गुणस्थानके चत्वारो धर्मध्यानस्य भेदाः, एकश्च शुक्लध्यानस्य एवं पञ्चभेदा भवन्ति । 'सेसम्मि' शेषे अनिवृत्तिबादरसूक्ष्मसंपरायोपशांतमोह-क्षीणमोहसंयोगिकेवल्लिपर्यतेषु एक शुक्लं भवति । तत्रोपशांतमोहं यावत् पृथक्त्ववितर्कसंप्रविचाररूपं क्षीणमोहे एकत्ववितर्कअप्रविचाररूपं प्राप्यते, संयोगिकेवल्लिचरमभागे योगरोधकाले आवर्जीकरण-केवलिसमुद्घातानन्तरं सूक्ष्मक्रियाअप्रतिपाति प्राप्यते, 'चरिमे'ति चरमे अयोगिकेवल्लिलक्षणे, 'दुसुक्क'ति द्वौ शुक्लौ चरमौ सूक्ष्मक्रियव्युच्छिन्नक्रियलक्षणौ द्वौ शुक्लभेदौ भवतः एवं ध्यानभेदा गुणस्थानके ज्ञेयाः ॥६६॥

टबार्थ : च्यार धर्मध्यानना पाया तथा एक पहेलो पृथक्त्ववितर्कसंप्रविचारनाम ए पांच भेद ध्यानना अपूर्वकरणगुणठाणे छे, शेष गुणठाणे एक शुक्लध्यान छे, नवमे दशमे अग्यारमे शुक्लनो प्रथम पायो छे, क्षीणमोहे शुक्लनो बीजो पायो छे, तेरमे शुक्लनो तीजो पायो छे, तेरमाने अंते छे, तेरमानी आदिध्यान तथा ध्यानांतरिका छे, चरिम चौदमे शुक्लना छेल्ला बे भेद छे, ध्यानभेद गुणठाणे इम कह्या ॥६६॥

परिशिष्टम्-१६

पूर्वाचार्यमहर्षिकृतं

त्रिषष्टिध्यानकथानककुलकम् ।

नमिरुण महावीरं, वुच्छं तेवड्डिअसुहझाणाणं ।
 आहरणसंगहमिणं, सुंमरणहेउं गुरुवएसा ॥ १ ॥
 अण्णाणंझाणंमी, दिट्ठंतो अंसगडपियपुव्वभवो ।
 अणायारझाणंमी, वल्लरझाणी य कुंकणओ ॥ २ ॥
 कुदंसणंमि 'सोरठ-सावयदेवो पवण्णमिच्छतो ।
 कोहे पालगसासग-नालीयमाई उदाहरणा ॥ ३ ॥
 माणंमी उ बाहुबली, विस्सभूई य संगमो देवो ।
 मायाए धणसिरिया, भाउझायं पेरिक्खंती ॥ ४ ॥
 लोहंमि सिंहकेसर-साहू चेडगनिहाणविह[वणिअ]मित्तो ।
 रागंमी विक्कमजसो, विण्हुंसिरीए य देवरइ ॥ ५ ॥
 दोसंमि पिप्पलादो-महुदेवो चेव नाविओ नंदो ।
 मोहंमि उ बलदेवो, कण्हसरीरं परिवहंतो ॥ ६ ॥
 इच्छाए कविलरिसी, मिच्छंमि जमालिपमुहआहरणा ।
 मुच्छाए कणगझओ, नियसुयदेहाणुवगयरो^{१३} ॥ ७ ॥
 संकाए अव्वत्ता-साढाओ एवमित्थुदाहरणा^{१४} ।
 कंखाए उ मिरीई [मरीई], कविला इत्थिपिइ भणंतो ॥ ८ ॥
 गेहंमि महुरमंगू-आयरिया पुण हवंति आहरणं ।
 पुरनिद्धमणे जक्खो, जे जाया जिब्भदोसेणं ॥ ९ ॥

१. सुत्ताउ गुरुवणसेणं [गुरुवएसेणं] B । २. अन्नाणझाणंमी B । ३. असगडस्स पुव्वभवो B । ४. अणायारझाणंमी B । ५. सोरवड्डो B । ६. त्पवन्नमिच्छतो B । ७. माणंमि A । ८. मायाइ B । ९. धणसिरीआ B । १०. परिखिवंती A । ११. णसिरी चेव देवरइ B । १२. कण्हो B । १३. ण्देहणवगयरो B । १४. अव्वत्तासाढा एवो A । १५. ण्दाहरणं B । १६. णपि भासंतो B । १७. गेहंमि A । १८. रसणदोसेण B ।

आसाए मूलदेवो, बंभणपाहेयआससजुत्तो ।
 तण्हाइ गालदाहो, छुहाइ दमगो सिलापाई ॥ १० ॥
 पंथोऽप्पकालगम्मो, पोयणमग्गंमि वक्कलञ्चीरी ।
 पंथाणो य महंतो, महिंदसिंहो तहिं नेओ ॥ ११ ॥
 निद्दाए आहरणा, थीणद्धिगया उ पुत्तलाईया ।
 नीयाणंमी उ नेया, गंगदत्ताइआहरणा ॥ १२ ॥
 नेहंमी उ मरुदेवी, अरहण्णगवइरसामिमाई उ ।
 कामे कुमारनंदी, हासपहासे सुमुच्छीओ ॥ १३ ॥
 मायावलेव कलुस-झाणंमी अभि महापीढपीढा य ।
 कलहे कमलामेला-हरणे पुण नारओ नेओ ॥ १४ ॥
 जुज्झंमि कोणिओ खलु, पज्जोओ चेव सुहुमठाणेसु ।
 निजुज्झंमी य भरहो, बाहुबली चेव दिट्ठंतो ॥ १५ ॥
 संगंमि उ भवदेवो, गहियवओ नागिलाइ अणुरत्तो ।
 संगहझाणंमि तहा, देव्वे लुब्धुव्व मम्मणओ ॥ १६ ॥
 ववहारंमि सवत्ती-जुयलं पुत्तत्थहेउ विवयंतं ।
 कैयविककयझाणंमी, कुसगाहीलुब्धनंदो उ ॥ १७ ॥
 तहणत्थदंडझाणे, वहगा दीवायणस्स संबाई ।
 आभोग बंभदत्तो, बंभणअच्छी विकटंतो ॥ १८ ॥
 अणाभोगझाणंमी पसन्नचंदो महारिसी नेओ ।
 रिणआविलझाणंमी तिल्लगाहा समणभगिणी ॥ १९ ॥
 वेरंमि फरुसरामो, सुदाढ तह सालसीसतावसिया ।
 वीयके रज्जनिमीत्तं, ऊहंतो चाणको नेओ ॥ २० ॥

१९. आसाइ B । २०. ये तण्हाइ गालदाहो A । २१. मंदमगोसिलापाई B । २२. पंथप० A । २३. मग्गेसि B ।
 २४. ०सीहो B । २५. नेउ B । २६. नीआणंमि B । २७. नेयांआ गंगदत्ताइ B । २८. अरिहन्नग० B । २९.
 ०सामिमाऊ अ B । ३०. ०पहासासुमुच्छिअउ B । ३१. महापीढपीढा B । ३२. कमलाहरणे A । ३३. नारउ नेउ
 B । ३४. बहुमठाणेसु B । ३५. दव्वात्तिनुव्व B । ३६. सवित्तीजुअल B । ३७. कयविककय० A । ३८. ०लोहनंदुव्व
 B । ३९. आभोगी B । ४०. ०अच्छीणि मटंतो B । ४१. रिणयारविल B । ४२. तिल्लगाही समणभगिणी B ।
 ४३. सुदाढ B । ४४. सालि०B । ४५. वियक्के रज्जहेउ A ।

^{४६}हिंसाए कालसूयर, ^{४७}निन्नगवणिओ णेओ महेसरदत्तो ।
 हासंमी चंडरुदस्स, ^{४८}भाविसीसो समित्तो य ॥ २१ ॥
 पहसंमि य पज्जोओ, ^{४९}वारत्तरिसिं ^{५०}समं उवहसंतो ।
 पैंओसे कमठो गोवो, कउसिलसखवगो य वीरस्स ॥ २२ ॥
 फरुसे चुलणी-मणिरहं ^{५१}सप्पागरिसो य सावियाइ पई ।
 भयझाणंमि वि भद्दो, गयसुकुमालस्स उवघाई ॥ २३ ॥
 अप्पपसंसाझाणे, रहकारो ^{५२}अंबलुंबि तोडित्तो ।
 परनिंदाए खँवगो, ^{५३}कूरगडू पइ पडिनिविट्ठो ॥ २४ ॥
 परगरिहाए गुट्ठा-माहिलगो पूसमित्तअहिखवगो ।
^{५४}परिगहज्झाणे ^{५५}कुंचग-सिद्धी तह चारुदत्तो य ॥ २५ ॥
 परपरिवाए सस्सू, सुभद्वंदोसं असंतयं दिंती ।
 परदूसणंमि रूद्धो, अंगंमि सदोषमाहितो ॥ २६ ॥
 आरंभे उदवए, दीवायणगायकरडकरडत्ति ।
 संरंभे संकप्पे, ^{५६}खुहगकुमारो उदाहरणं ॥ २७ ॥
 पावाणुमोयणमी, उँवरोहावरोहिणो उवज्झस्स ।
^{५७}धण्णत्ति संसगजणो, नायव्वो होइ आहरणं ॥ २८ ॥
^{५८}आरामादहिगरणे, नंदगमणियारसिद्धिआहरणं ।
^{५९}असमाहि-मरणंमी, खंदगं पइ पालगो नेओ ^{६०} ॥ २९ ॥
 कम्मोदयंमि कण्हो, पुव्वं ^{६१}सुभभावओ वि पज्जंते ।
 कम्मोदयपच्चयओ, ^{६२}असुहंझाणं ^{६३}झियायंतो ^{६४} ॥ ३० ॥
 इड्डीगारवझाणे, दसन्नभद्दो ^{६५}नरेसरो नेओ ^{६६} ॥
 रसगारवंमि राया, जियसत्तू उदगनाउत्तो ॥ ३१ ॥

४६. हिंसाइ B । ४७. ०वणिउ B । ४८. भावसीसो B । ४९. ०उ B । ५०. वारित्तरिसिं A । ५१. पउसे B । ५२. ०रहस्सप्पा० B । ५३. अंबलुंबि तोडित्तो B । ५४. रववगा B । ५५. कूरगगडू पडिनिविट्ठा B । ५६. परिगह० A । ५७. कुंचिग० B । ५८. दीवायणगोअकुरडुकुरडत्ति B । ५९. खुहगकुमारो A । ६०. रायवरोहावराहवज्झस्स B । ६१. धवृत्ति B । ६२. आरामावहि० B । ६३. असमाही० B । ६४. नेउ B । ६५. सुभभावि B । ६६. पच्चयउ B । ६७. असुहंझाणं A । ६८. झियायित्तो B । ६९. नरीसरो B । ७०. नेउ B ।

सायागारवज्ञाणे, ^{७१}दिडंतो इत्थ होइ नायव्वो ।
^{७२}‘नरयत्थो ससिराया’, इव गाहुत्तो ससीराया ॥ ३२ ॥
^{७३}अव्वेरमणंज्ञाणे, पुत्ताणं अविरइं ^{७४}अहिलसंता ।
^{७५}उसुयारुत्तभिगुजसा, मूअलगभाया य विन्नेउ ^{७६} ॥ ३३ ॥
 ज्ञाणे ^{७७}अमुत्तिमरणंमि, मुत्तिविग्घे नियाणकरणंमि ।
 चित्तेण निसिद्धो वि हु, तच्चित्तो ^{७८}होइ संभूओ ^{७९} ॥ ३४ ॥
^{८०}कत्थवि रूवंज्ञाणे, अहियपयं ^{८१}दीसए अ तदो तंम्मि ।
^{८२}संगरो [सरूवे] सणंकुमारो, पररूवे ^{८३}संगड गोवालो ॥ ३५ ॥
 इय तेवढीज्ञाणा, [यथा] ^{८४}सोदाहरणा य कित्तिया अ ।
 केसिंचि अट्टज्ञाणे, ^{८५}अवतारो केसि रूद्धम्मि ॥ ३६ ॥
 सव्वत्थ बिंदुलोवं, ^{८६}पाइयभावाउ इत्थ काऊण ^{८७} ।
 अण्णा^{८८}ज्ञाणेन्ते यं, थोवं पाढो विकत्थे व ॥ ३७ ॥

^{८९}त्रिषष्टिध्यानकथानककुलकं समाप्तम् ।

॥ इति वैक्रमीये २०६५ तमे वर्षे विजयकीर्तियशसूरीणा संशोधितं संपादितञ्चेदं
 पूर्वाचार्यमहर्षिकृतं त्रिषष्टिध्यानशतकथानककुलकं समाप्तम् ॥

७१. नेउ उवएसमालमज्झमि B । ७२. निरयत्थो B । ७३. अवेरमरणज्ञाणे A । ७४. अहिलसंता A । ७५. इसुआरत्त B । ७६. विण्णेआ A । ७७. अमुत्तिमरणं ज्ञाणे A । ७८. चेव B । ७९. संभूउ B । ८०. कथवि B । ८१. दिस्सएअ B । ८२. सगरुवि B । ८३. ० रूवे अ सगडगुवाल A । ८४. सोया विकित्तिया अ सुहा A । ८५. अवयारो B । ८६. ०लोअं B । ८७. पायय० B । ८८. काऊण A । ८९. ०ज्ञाणुत्तिपयंते B । ९०. यं पाढो B । ९१. ध्यानकथानकगाथा समत्ता B ।

परिशिष्टम्-१७

अज्ञातकर्तृकः ध्यानचतुष्टयस्य विचारः ।

रूपस्थं च पदस्थं च, पिण्डस्थं पिण्डवर्जितम् । ध्यानं चतुर्विधं ज्ञेयम्, संसारार्णवतारकम् ॥१॥
पश्यति प्रथमं रूपम्, स्तौति ध्येयं ततः पदैः । तन्मयः स्यात्ततः पिण्डे, रूपातीतः क्रमाद्भवेत् ॥२॥
यथावस्थितमालम्ब्य-रूपं त्रिजगदीशितुः । क्रियते यन्मुदा ध्यानम्, तद्रूपस्थं निगद्यते ॥३॥
विद्यायां यदि वा मन्त्रे, गुरुदेवस्तुतावपि । पदस्थं कथ्यते ध्यानम्, पवित्रान्यपदेष्वपि ॥४॥
स्तम्भे सुवर्णवर्णानि, वश्ये रक्तानि तानि तु । क्षोभे विद्रुमवर्णानि, कृष्णवर्णानि मारणे ॥५॥
द्वेषणे धुम्रवर्णानि, शशिवर्णानि शान्तिके । आकर्षेऽरूणवर्णानि, स्मरेन्मन्त्राक्षराणि तु ॥६॥
यत्किमपि शरीरस्थम्, ध्यायते देवतादिकम् । तन्मयीभावशुद्धं तत्, पिण्डस्थं ध्यानमुच्यते ॥७॥
आपूर्यवाममार्गेण, शरीरं प्राणवायुना । तेनैव रेचयित्वाऽथ, नयेद् ब्रह्मपदं मनः ॥८॥
अभ्यासाद् रेचकादीनाम्, विनापीह स्वयं मरूत् । स्थिरीभवेन्मनःस्थैर्याद्, युक्ति नोक्ता ततः पृथक् ॥९॥
निमेषोऽर्द्धार्द्धमात्रेण, भुवनेषु भ्रमत्यहो । मनश्चञ्चलमद्भावम्, युक्त्या भवति निश्चलम् ॥१०॥
लीयते यत्र कुत्रापि, स्वेच्छया चपलं मनः । निराबाधताथैवास्तु, व्यालतुल्यं हि चालितम् ॥११॥
मनश्चक्षुरिदं यावद्, अज्ञानतिमिरावृतम् । तत्त्वं न वीक्षते तावद्, विषयेष्वेवं मुह्यति ॥१२॥
जन्ममृत्युधनं दौस्थ्यम्, स्वस्वकाले प्रवर्तते । तदस्मिन् क्रियते हन्त !, चेतस्विता कथं त्वया ॥१३॥
यथा तिष्ठति निष्कम्पः, दीपो निर्वातवेश्मगः । तथेहापि पुमान्त्रित्यम्, क्षीणाधिः सिद्धवत्सुखी ॥१४॥
विकल्पविरहादात्मा, ज्योतिरून्मेषवान् भवेत् । तरङ्गविगमाद् दूरम्, स्फुटरत्न इवाम्बुधेः ॥१५॥
विषयेषु न युञ्जीत, विषयेभ्यो निवारयेत् । इन्द्रियाणि मनःसाम्याः, भ्राम्यन्ति स्वयमेव हि ॥१६॥
इन्द्रियाणि निजार्थेषु, गच्छन्त्येव स्वभावतः । स्वान्ते रागो[हि द्वेषो] वा, निवार्यस्तत्र धीमता ॥१७॥
यातु नामेन्द्रियग्रामः, स्वान्तादिष्टो यतस्ततः । न वाल्मीयः पञ्चास्य-संनिभो वालितो बलात् ॥१८॥
निर्लेपस्य निरूपस्य, सिद्धस्य परमात्मानः । चिदानन्दमयस्य स्याद्, ध्यानं रूपविवर्जितम् ॥१९॥

॥ इति वैक्रमीये २०६५ तमे वर्षे आचार्य-विजयकीर्तियशसूरीणा संशोधितः संपादितश्चायम्

अज्ञातकर्तृकः ध्यानचतुष्टयस्य विचारः समाप्तः ॥

१. क्षोभविद्रुम. (प्रतौ) २. तथेहापि (प्रतौ)

[अद्यावधि अयं ग्रन्थोऽमुद्रितः । अस्मिन् ग्रन्थे रूपस्थादिनि चत्वारि ध्यानानि दर्शितानि । -सम्पा०]

પરિશિષ્ટમ્-૧૮

પૂજ્યપાદમુનિભાવવિજયકૃત-ધ્યાનસ્વરૂપણપ્રબન્ધઃ* ।

[ઢાલ-૧, ચડપઈ]

સકલ જિણેસર પાય વંદેવી, સમરી માતા શારદદેવી;
ધ્યાનતણો હું કહું વિચાર, શ્રી જિનવચનતણે અનુસાર ॥૧॥
જીવતણો જે થિર પરિણામ,કહીયે ધ્યાન તેહનું નામ;
તેહતણાં છે ચાર પ્રકાર, દોય અશુભ દોય શુભ મન ધાર ॥૨॥
આર્તધ્યાન ને રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન વલી શુક્લધ્યાન;
દુર્ગતિદાયક પહેલા દોય, સદ્ગતિ હેતુ અવર દો હોય ॥૩॥
આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર, તેહમાં પહેલો એહ વિચાર;
અપ્રિયવિષયતણો સંજોગ, મન ચિંતે ઇમ તાસ વિયોગ ॥૪॥
એ કરૂપ કાં દીસે દૈવ, વિરસ ભખે એ કુળ સદૈવ;
ફાસ કઠોર કવણ એ ખમે, અશુભનાદ એ કુળને ગમે. ॥૫॥
દુઃખ દુર્ગંધ કરે બહુ એહ, કદા એહનો હોશે છેહ;
ઇમ અપ્રિય જોગે ચિંતવે, એહનો યોગ મ હોજો હવે ॥૬॥
એ પહેલો આરતનો ભંગ, બીજે વંછે વિષય પ્રસંગ;
સુખંકારી રૂપાદિક જેહ, તેહ ઉપર બહુ ધરે સનેહ. ॥૭॥
ધન પરિજન ભોજન વરનારી, પ્રમુખ સાર ધ્યાયે સંસારી;
જે દેખે રૂપાદિકવંત, તેહની લાલચ કરે અનંત ॥૮॥
તેહનું ધ્યાન ધરે નિશદિશ, તે મુજ કાં ન દીયે જગદીશ;
તે ન મિલે તો ષાડે ચીશ, ઘણું નિસાસે ધૂળે શીશ ॥૯॥
જે જે પામે મનોહર ભોગ, નિતુ ધ્યાયે તેહનો અવિયોગ;
અળપામ્યાનો આળે ખેદ, એ બીજો આરતનો ભેદ ॥૧૦॥
ત્રીજે રોગાદિક આપદા, આવે તવ એમ ચિંતે સદા;
એ દુઃખ દેહ દહે માહરું, કવણ ઉપાય કરી સંહરું ॥૧૧॥

* આર્તધ્યાન વગેરે ચાર પ્રકારના ધ્યાનને સુંદર ગેય પદ્યોમા રજૂ કરતો આ પ્રબંધ અનેક હસ્તલિખિત પ્રતોને આધારે શુદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

कास श्वास ज्वर शीषक-शूल, खयन नयन पीडा प्रतिकूल;
 वाय प्रमुख सवि रोग समूल, जाओ वाउलिंमा जिम तुल ॥१२॥
 औषध वैद्य अने सुरसुरी, मंत्र जंत्रनी सेवा करी;
 जोगी जंगम सेवी संत, रोगादिकनो आणुं अंत ॥१३॥
 एणी परे त्रीजुं आरतध्यान, चोथे ध्याये पाप निदान;
 धर्मतणो जो होय प्रभाव, तो मुज होजो एहवा भाव ॥१४॥
 राज ऋद्धि रमणी संयोग, वंछे सुरनर खेचर भोग;
 वासुदेव नरवइ चक्कवइ, पदवी पामुं इम चिंतवइ ॥१५॥
 एहवा बहुपरे करे नियाण, रयण तजी लहे काच अजाण;
 भोगादिक हेते श्री धर्म, छंडे मंडे घणा कुकर्म ॥१६॥
 ए चारे आरतना भेद, एहनां लक्षण पण छे वेद;
 आणे शोक करे आक्रन्द, रुदन करे वली विलवे मंद ॥१७॥
 एह दुध्यान करतां देह, दुर्बल होए नहि संदेह;
 एणे ध्याने नासे संवेग, मनमां थाये अतिउद्वेग ॥१८॥
 एणे ध्याने वाधे आरति, जीव न पामे सुख अधरति;
 नासे बुद्धिवंतनी बुद्धि, अणे दुध्याने न रहे शुद्धि ॥१९॥
 एणे दुध्याने ढलके कुंभ, विविध रोगनो होय आरंभ;
 इम इहलोके दोष अनेक, एहथी थाये सुण सुविवेक ॥२०॥
 परभव एहथी तिरीयगति, थइ गिरोली जिम संयति;
 सुंदर-शेठ ने नंद मणियार, लह्या गेह डेडक अवतार ॥२१॥
 इह-परभव एहथी बहु दोष, जाणी आणी मन संतोष;
 संपद आपद उपर गुणी, राग दोष मन नाणे मुणी ॥२२॥
 एहथी पूरव पुन्य विछोह, ते संपद उपर श्यो मोह;
 जेहथी पूरव पाप विच्छेद, ते आपद आवे श्यो खेद ॥२३॥
 देखी जग बहु वस्तु उदार, कां तुं चिंता करे अपार;
 चिंताए व्यापे संताप, न होये चिंतित होये आप ॥२४॥
 ते माटे मन सत्य प्रधान, धारे वारी आरतध्यान;
 भाव कहे जिनवाणी मुदा, सेवो जिम पामो संपदा ॥२५॥

इति आर्तध्यानस्वरूपम् ।

[ढाल-२ राग-मल्हार, एकवीसानी... स्नात्र-पूजानी देशी]

चाल : बीजाना रे, चार प्रकार कहुं हवे; तिहां पहेलो रे, जीव तणो वध चितवे ।

अपराधि रे, निरअपराधि जे जीवडां; तस हणवा रे, करे मनोरथ एवडा ॥

त्रोटक : एवडा वीर पीशाच साधि, मंत्र जंत्रादिक करी;

विष शस्त्र जाले अग्नि झाले, पास जंजाले धरी ।

सांढ शियाल कुतरादिक, जीव जोडी देहने;

हुं हणुं छेदन भेदनादिक, करी वेदना तेहने ॥१॥

चाल : वध बंधन रे, मारण दारण बहु परें; इम ध्याये रे, तंदुलमच्छतणी परे ।

एह पहेलो रे, हिंसारौद्र कहुं हवे; भेद बीजे रे, मृषारौद्र इम चितवे ॥

त्रोटक : चितवे खोटा जेह मोटा, तेह बहुपरे भाखिये;

केलवी माया बहु उपाया, मर्म परना दाखिये ।

कीजे चाडी मन रुहाडी, आल परने दीजीअे;

निज दोष ढाकुं कहे वाकुं, प्राण परना लीजीअे ॥२॥

चाल : भेद त्रीजे रे, सबल क्रोध लोभे करी; मन ध्याये रे, लेउं परधन अपहरी ।

मेली धाडुं रे, पाडुं मारग अति घणा; घर फाडुं रे, ताडुं अधिपति धन तणा ॥

त्रोटक : धन तणा अधिपति बंदि झालुं, हणुं तेहने बहु परे;

माया उपाशी देउं पाशी, कृपाशी ते उपरें ।

इम बहु प्रपंचे वित्त संचुं, लोक वंचु अतिघणा;

इम रौद्र त्रीजे करे मूरख, मनोरथ चोरी तणा ॥३॥

चाल : भेद चोथे रे, पंच विषय कारण तणी; धन धरणी रे, घरणिनी रक्षा भणी ।

इम ध्याये रे, ए सवि जतने राखशुं; जे हरसे रे, तेहने बहु दुःख दाखशुं ॥

त्रोटक : दाखशुं दुःख मरणांत तेहने, इशी आशा मन धरे;

सर्वनी शंका करे एहवी, रखे कोइ मुज धन हरे ।

जब किंपि जाये संतने पण, चोर करी तव चितवे;

ए कह्युं रक्षारौद्र चोथुं, सांभलो लक्षण हवे ॥४॥

चाल : हिंसादिक रे, चारमांहि कोइ एकने; पातकने रे, सेवे छंडि विवेकने ।

ए पहेलुं रे, लक्षण बीजुं एणी परे; ते सघला रे, पाप सदा बहु आदरे ॥

त्रोटक : आदरे कुमति कुबुद्धि परे, वली धनादिक कारणे;

हिंसादि पाप करे अनाणी, एह त्रीजुं जिन भणे ।

चोथुं वधादिक पाप करतो, जावजीव न ओसरे;
परलोक समे पण न चिंते, कालसौरिकनी परे ॥५॥

चाल : एह लक्षण रे, रौद्रतणां जिनजी कहे; एणे ध्याने रे, इहलोके पण दुःख लहे।
एह ध्याने रे, रौद्र अवरने चिंतवी; पातिकनी रे, राशि कमाये नवनवी ॥

त्रोटक : नवनवी आपद लहे आपे, द्रोह पापे जीवडो;
ललितांगशुं जिम द्रोह करतो, तास दास जडो वडो ।
द्रोही सुदर्शनतणो जोगी, सर्पथी परभवे गयो;
युगबाहु उपरें द्रोह बुद्धि, दुःखी मणिरथ थयो ॥६॥

चाल : इण ध्याने रे, परभव होय निरयगति; कंडरिको रे, कुरुडो उक्कुरडो जति ।
ब्रह्मदत्तो रे, चक्की सुभूम वसुनृपो; तिम मंडिक रे, लोहखुरो चौराधिपो ॥

त्रोटक : पौराधिपो तिम मंद मम्मण, सेठ पमुहा बहुजणा;
चारे प्रकारे रौद्र करीने, नरके पहुता अतिघणा ।
तेण जाणी रौद्रध्यान छंडो, भविक शुभमति आदरो;
कहे भाव समता भाव भावी, सुखे सिद्धिवधू वरो ॥७॥

इति रौद्रध्यानस्वरूपम् ।

[ढाल-३, दुहा]

सिद्धि लता वने जलधरु, सुख संतान निदान; त्रीजु ध्यान कहुं हवे, नामे धरम ध्यान ॥१॥
सर्व जीव निज जीवसम, चिंतवतो गुणवंत; समता रसमां झीलतो, थीर संवेग धरंत ॥२॥
धीरपणे सहतो सदा, परिसह ने उपसर्ग; रागादिक सर्व जीपतो, अंतरंग रिपु वर्ग ॥३॥
निरमल संजम पालतो, परिहरतो सवि दोष; आशा परनी छांडतो, मन धरतो संतोष ॥४॥
सुख सघलां संसारनां, चिंतवतो दुःखरूप; एह ध्यानने ध्याववा, योग्य कह्यो मुनिभूष ॥५॥

[राग - प्रणमं तुम सीमंधरुजी...देशी]

चार भेद तेहना कह्यांजी, तिहां ए पहेलो जाण; चित्त विवेकी चिंतवेजी, श्री जिन आण प्रमाण,
चतुरनर, सेवो श्री जिनवाण, कामित पूरण सुरलताजी; शिव सुख सुरतरु खाण, चतुर० ॥१॥
मूलथकी जेणे कयोंजी, रागादिक रिपु अंत;
ते जिन नवि बोले मृषाजी; जेहनुं ज्ञान अनंत, चतुर० ॥२॥

भाव अगोचर केवलीजी, जे भाखे जिनभाण;
 ते छद्मस्थ कहो किहांजी, समजे सयल अजाण, च० ॥३॥
 ते माटे जिनना कह्यांजी, जे जे भाव अनेक;
 ते सघळां हुं सदहुंजी, आणी हृदय विवेक, च० ॥४॥
 कुमति कदाग्रह आदरीजी, श्री जिन आण उदार;
 उत्थापुं कदीये नहीजी, कामित फल मंदार, ए मुज प्राण आधार, च० ॥५॥
 इम जिन आण तणो करेजी, जेह विचय निरधार;
 ते आणाविचयाभिधोजी, एहनो प्रथम प्रकार, च० ॥६॥
 एणे ध्याने होय निरमलुंजी, समकित शिवसुख मूल;
 हवे अपायविचयाभिधजी, बीजुं सुण अनुकूल, च० ॥७॥
 रागद्वेष विकथा तथाजी, गारव विषय कषाय;
 आश्रव निंदादिक तणाजी, एहना ध्याने अपाय, च० ॥८॥
 रागादिक सेव्या करेजी, इहभव अधिक संताप;
 परभव नरकादिक दियेजी, जिहां बहु वेदन व्याप, च० ॥९॥
 एणे ध्याने जाणी करीजी, रागादिक रिपु रूप;
 तेहनो परिचय परिहरेजी, जे दाखे दुःखकूप, च० ॥१०॥
 त्रीजे ध्याये कर्मनाजी, शुभ ने अशुभ विपाक;
 शुभथी सदगति पामीयेजी, जिहां सुखनो परिपाक, च० ॥११॥
 उत्तम कुल सुख संपदाजी, नर सुर खेचर भोग;
 मनवंचित सवि संपजेजी, जो होये पुन्य संयोग, च० ॥१२॥
 हरि-बल-चक्रीपणुं लहेजी, रूप मनोहर अंग;
 कीरति महिमा गुण घणाजी, पुन्ये नव नव रंग, च० ॥१३॥
 पाप विपाकें आपदाजी, अपयश शोग कुरोग;
 तिरि नरकादिक दुर्गतिजी, पामे इष्ट वियोग, च० ॥१४॥
 छेदन भेदन वेदनाजी, वध बंधन धनहाण;
 रूप जाति मति हीनताजी, दुर्गति तणा फल जाण, च० ॥१५॥
 जे आपद नारक लगेजी, ते सवि पाप पसाय;
 जे संपद जिन पद लगेजी, ते सवि पुन्ये थाय, च० ॥१६॥

एणे ध्याने करी जाणतोजी, दूरित दूरंत विपाक;
 पाप हेतु सघला तजेजी, जिम विष फल किंपाक, च० ॥१७॥
 मांडे उद्यम धर्मनोजी, छांडे आपद खेद;
 विपाकविचयाभिध कह्योजी, एणीपरे त्रीजो भेद, च० ॥१८॥
 हवे संठाणविचय सुणोजी, चोथो सार प्रकार;
 इहां जिनभाषित चिंतवेजी, लोकादिक आकार, च० ॥१९॥
 नर उभो पोहले पगेजी, दोय कर देइ कटी देश;
 ते सरिखुं चारे दिशेजी, लोकाकार निवेश, च० ॥२०॥
 इम हेठी साते महीजी, तिम बहु नरकावास;
 भवन भवनपतिना भलाजी, व्यंतर नगर सुवास, च० ॥२१॥
 द्वीप उदधि वळी ग्रह घणाजी, सुरमंदिर निरवाण;
 जीवाजीवादिक तणाजी, चिंतवीए संठाण, च० ॥२२॥
 लोक प्रमुखना जे कह्याजी, संठाणादिक भाव;
 ते चिंतवतां जीवनोजी, थिर थाये शुभभाव, च० ॥२३॥
 एणीपरे धर्मध्याननाजी, कहीआ चार प्रकार;
 भाव कहे नित्य भावजोजी, भवियण गुण भंडार, च० ॥२४॥

इति आज्ञाविचयादिधर्मध्यानप्रकारचतुष्कस्वरूपम् ।

[ढाल-४]

[राग - परजीओ अधरस मनोहर हीरजी रे, वसि जिम वसिओ रामे.... ए देशी]

एहना लक्षण चार कहुं हवे, तेहमां पहेलुं एहो;
 जिन आगम उपर रुचि सबली, सद्दहणा बहुनेहो ॥१॥
 भवियां भाविये रे. धर्म ध्यान उदारो;
 जेहथी दुर्गति दूर पलाये; लहीये भवनो पारो, भ०ध०
 अर्थ सूत्रनो अति विस्तारो, तेहनी रुचिए बीजुं;
 गुरु उपदेश उपर रुचि रुअडी, तस लक्षण ए त्रीजुं, भ०ध० ॥२॥
 जातिसमरण प्रमुख विशेषे, जिनभाषित सद्दहीये;
 परउपदेश विना ए चोथुं, एहनुं लक्षण कहीये, भ०ध० ॥३॥

लक्षण एणे जिणहि रमतुं, धर्मध्यान मन सेजे;
 वादलमांही रह्यो पण रवि जिम, उदित जणाए तेजे, भ०ध० ॥४॥
 हवे चार आलंबन कहीये, जे मुनिजनमन कामे;
 तिहां पहेलुं जे भणे भणावे, कर्म निर्जरा कामे, भ०ध० ॥५॥
 बीजुं जे सद्गुरुने पूछी, शंका दोष निवारे;
 वली सूत्र गणे ओ त्रीजुं, चोथुं अर्थ विचारे, भ०ध० ॥६॥
 आलंबनथी सुखे चडीए, धर्मध्यान वरधामे;
 चार भावना ते हवे कहीये, जेहथी समरस जामे, भ०ध० ॥७॥
 हुं केहनो नहि को नहिं माहरुं, ममता करवी गहिली;
 जीव एकलो आवे जावे, एह भावना पहेली, भ०ध० ॥८॥
 तन धन जीवित यौवन परिजन, क्षणमां जाए छीजी;
 अथिर एहनी कहो कुण आशा, एह भावना बीजी, भ०ध० ॥९॥
 जन्म जरा मरणामय बहुभय, जगे सहने संतावे;
 धरम विना को शरण न दीसे, त्रीजीओ इम भावे, भ०ध० ॥१०॥
 पुत्र पिता तिम नारी माता, वयरी भाइ थाये;
 एक जीवने भवमां भमतां, इम चोथीए ध्याये, भ०ध० ॥११॥
 अथवा मैत्री-आदिक मुनिजन, भावना भावे चारे;
 धर्मध्याननो जेहथी थाये, अधिक अधिक विस्तारे, भ०ध० ॥१२॥
 सर्व जीवनुं हित चिंतववुं, ते मैत्री मति भाखी;
 दुःखीयाना दुःख टालुं एहवी, मनसा करुणा दाखी, भ०ध० ॥१३॥
 गुण गुणवंततणा देखीने, जे मन हरषित थाये;
 अथवा परसुख निरखी हरखे, ते मुदिता प्रमोद कहेवाये, भ०ध० ॥१४॥
 देखी दोष घणा दुर्जनना, ते उवेखे नाणी;
 राग रोष ते उपर नाणे, एह उपेक्षा जाणी, भ०ध० ॥१५॥
 इम शुभमति अमृतरस सिंचो, धर्मध्यान तरु वाधे;
 कहे भावमुनि इह-परलोके, मनवंचित फल साधे, भ०ध० ॥१६॥

इति श्रीधर्मध्यानलक्षण-ऽऽलम्बन-भावनास्वरूपम् ।

[રાગ - ગોડી]

શ્રી ધર્મધ્યાનના, ભેદ અવર છે ચાર; પિંડસ્થાદિક હવે, કહીયે તાસ વિચાર ।
 પિંડસ્થ પદસ્થ, રૂપસ્થ તિમ જાણ; નામે વલી ચોથું, રૂપાતીત વખાણ ॥૧॥
 જેહ નિજ તનુમાંહી, નાભિ હૃદય અરવિંદ; આદિક વર ઠામે, ધ્યાયે શ્રી જિનચંદ ।
 અનુક્રમે અભ્યાસે, નિજ જીવને નિજરૂપ; તનમય થઈ ધ્યાયે, એ પિંડસ્થ સ્વરૂપ ॥૨॥
 નવકારાદિક વર, મંત્રતણા પદ સાર; તિમ આગમના પદ, અવલંબી સુખકાર ।
 અથવા જિમ મુનિવર, થુઈ ઉપર બહુવાર; જેહ મન સ્થિર સ્થાપે, તેહ પદસ્થ ઉદાર ॥૩॥
 સમસવરણે બેઠા શોભે, અતિશય વૃંદે; સુર અસુર નરેશ્વર, ચરણકમલ યશ વૃંદે ।
 જસ આગલ વાજે, ઢુંદુભિ નવ નવ છંદે; છત્રત્રય ઉપર, તરુ અશોક જસ નંદે ॥૪॥
 ચામર ભામંડલ, સિંહાસન જસ સોહે; જસ ફુલ પગરને, ગંધે મધુકર મોહે ।
 જસ દિવ્યનાદ સુણી, રીંછે સઘલા પ્રાણિ; તે જિનનું ધ્યાયે, રૂપ ભલી મતિ આણિ ॥૫॥
 વલી ન મિલે જેહમાં, રાગ દ્વેષ વિકાર; શુભ લક્ષણ લક્ષિત, કાંત શાંત આકાર ।
 તે જિનની પ્રતિમા, દેખી તન્મય થાય; જિનના ગુણ ધ્યાયે, તે રૂપસ્થ કહાય ॥૬॥
 જસ આઠ કર્મનો, લેપ લગાર ન હોય; જસ પરમાતમ ઇતિ, નામ કહે સહુ કોય ।
 જે ચિદાનંદમય, રૂપરહિત જગિ સિદ્ધ; તસ ધ્યાન કરે, તે રૂપાતીત પ્રસિદ્ધ ॥૭॥
 અરિહંતતણો ઇમ, કરતો ધ્યાન સદૈવ; અભ્યાસ વિશેષે, તન્મય થાએ જીવ ।
 તવ કર્મ તણો સવિ, અશુભ ટલે અનુભાવ; જિનવર પરે તેહનો, દીપે પ્રબલ પ્રભાવ ॥૮॥
 જિમ લોહ કનક હોય, પામી રસ સંબંધ; વલી કુસુમ સંયોગે, તિલ જેમ થાયે સુગંધ ।
 તિમ પરમપુરુષનું, કરતાં ધ્યાન અભેદે; તેહના ગુણ પામે, ભવિયણ કુમતિ વિછેદે ॥૯॥

ઉક્તં ચ,

“આત્મામનીષિભિરયં ત્વદભેદબુદ્ધ્યા, ધ્યાતા જિનેન્દ્રભવતીહ ભવત્પ્રભાવઃ ।

પાનીયમપ્યમૃતમિત્યનુચિન્ત્યમાનં; કિં નામ નો વિષવિકારમપાકરોતિ ॥૧॥

[કલ્યાણમન્દિરે]

આણાવિચયાદિક, પિંડસ્થાદિક જાણ; ઇમ અહનિશ કરતાં, પામે કોટી કલ્યાણ ।
 અણિમાદિ સિદ્ધિ, લબ્ધિ અનેક પ્રકાર; ઇહલોકે એહથી, લહીએ જ્ઞાન અપાર ॥૧૦॥
 પરભવે વૈમાનિક, ઇંદ્ર તથા અહર્મેદ્ર; સુરવર તે થાએ, તનુ રુચિ જિત રવિ ચંદ્ર ।
 તિહાંથી ચવીયા વલી, ઉત્તમ નરભવ પામી; શુભ ધર્મ આરાધી, થાયે શિવપુર સ્વામી ॥૧૧॥
 એહ ધર્મધ્યાનથી, સંત અનંત મુણિંદ; ઇહભવ ને પરભવે, પામ્યા પરમાનંદ ।
 એહ ધ્યાન કરતાં, અનુક્રમે શુકલધ્યાન; ભવિયણને આવે, કેવલનાણ નિદાન ॥૧૨॥

इम धर्मध्याननो, महिमा जेह अपार; ते कहेतां पंडित, कहो कुण पामे पार ।
मुनि भाव पयंपे, एकमना थइ संत; एह ध्यान आराधे, साधे सुख अनंत ॥१३॥

इति श्रीपिण्डस्थादिकधर्मध्यानप्रकारचतुष्कस्वरूपम् ।

इति सपरिवारश्रीधर्मध्यानस्वरूपं समाप्तम् ।

[ढाल- ५ दुहा]

शुक्लध्यान कहुं हवे, जिनभाषित अनुसार; जेह विना नवि पामीये, पंचमगति सुखसार ॥ १ ॥
पहेले संघयणे जिके, पूरवधर श्रुतवंत; शुक्लध्याननी योग्यता, तेहने कहे अरिहंत ॥ २ ॥
विषय-कषाये आकुला, सत्त्वरहित चलचित्त; शुक्लध्यानने ध्याववा, ते जड जाणो मित्त ॥ ३ ॥
हमणाना जड जीवडा, एहनुं तत्त्व सुगूढ, सुपरे समजे पण नही, तो किहां ध्याये मूढ ॥ ४ ॥
तोये वृद्धपरंपरा, वचनतणो आधार; आलंबी किंचिवि कहुं, एहना चार प्रकार ॥ ५ ॥

[राग-आशाउरी । नंदनकुं त्रिशला हुलरावे.... ए देशी]

शुक्लध्यान सदा जो सेवे, तो सिझे सवि काम रे;
तेहमां प्रथम पृथक्त्ववितर्क, सविचार इति नाम रे, शुक्ल० ॥ १ ॥
तीहां जीवादिक एक द्रव्यना, जिनभाषित सुविचार रे;
उत्पत्ति-स्थिति-नाशादिक जग, जे परयाय अपार रे, शुक्ल० ॥ २ ॥
तेह पृथक्त्वे विविध प्रकारे, ध्याये बहु विस्तारे रे;
पूरवगत श्रुतने अनुसारे, बहुविध नय आधारे रे, शुक्ल० ॥ ३ ॥
तिहां श्रुतथी एक अर्थ ग्रहीने, तेहना शब्द विचारे रे;
शब्द थकी वली अर्थ विचारे, मुनिवर मन संचारे रे, शुक्ल० ॥ ४ ॥
मनयोगादिक योगथकीपणे, विचारे अवर सुयोगे रे;
जिम संचारे तिम वली वाले, निज मत आभोगे रे, शुक्ल० ॥ ५ ॥
इम करतो मुनि एह ध्याननुं, नाम करे सोय साचुं रे;
एणे ध्याने करी मुनि मन थाए, समरस रंगे जाचुं रे, शुक्ल० ॥ ६ ॥
पर्यायादिक भाव भावतां, एणीपरे बहु अभ्यासे रे;
ज्ञान प्रकाश घणुं घणुं दीपे, दुरमति दूरे प्रणासे रे, शुक्ल० ॥ ७ ॥
हवे बीजुं एकत्ववितर्क, अविचार कहेवाय रे;
तिहां रिषी एक द्रव्यनो एक ज, चित्त चिंते पर्याय रे, शुक्ल० ॥ ८ ॥

शब्द अर्थ जोगादिकनो इहां, परावर्त नवि होय रे;
 श्रुत आधारे एक प्रकारे, मन थिर थाये सोय रे, शुक्ल० ॥ ९ ॥
 सकल कल्पना जाल निवारी, करता एहनो अभ्यास रे;
 वायु रहित ठामे जिम दीपक, मन नवि डोले तास रे, शुक्ल० ॥ १० ॥
 अंगे व्याप्युं विष जिम मंत्रे, गारुडी डंके आणे रे;
 तिम जग व्यापक मन एक ठामे, आणे मुनि एह झाणे रे, शुक्ल० ॥ ११ ॥
 बहु इंधणथी अलगो कीधो, आण्यो थोडामांहि रे;
 ततक्षण जलण शमे जिम आपे, विण नीरादि उपाय रे, शुक्ल० ॥ १२ ॥
 इम संकल्प अपार निवारी, आणे मन एकांते रे;
 अनुक्रमे अतिसुखमां लय पामी, आपे पामे शांति रे, शुक्ल० ॥ १३ ॥
 एह ध्यान महिमाए नासे, चार कर्म घन घाती रे;
 केवलज्ञान लहे तव निरमल, मुनिवर अप्रतिपाती रे, शुक्ल० ॥ १४ ॥
 पूरवधरने एह कह्या ते, प्रायिक जाणो झाणो रे;
 नही तो अवर साधु ने साधवी, किम पामे निरवाणो रे, शुक्ल० ॥ १५ ॥
 नाणी मुनिवर जाणी ध्याये, एह ध्यान सुखकामी रे;
 कोइक अजाणतो पण पामे, जिम मरुदेवा पामी रे, शुक्ल० ॥ १६ ॥
 जिम संजम जाणी लीये बहु जन, जाण्या विण पण पावे रे;
 जीवतणे अति शुभपरिणामे, तथा ध्यान पण आवे रे, शुक्ल० ॥ १७ ॥
 ए तो आगमने अनुसारे, अभ्यासे जे आवे रे;
 तास स्वरूप कह्युं शुभ भावे, भावे ते सुख पावे रे, शुक्ल० ॥ १८ ॥

इति शुक्लध्यानप्रथमभेदद्वयस्वरूपम् ।

[ढाल-६, राग-धन्याश्री । कुंवरजी एह कला किहां शीखी... ए देशी]

जे छद्मस्थ यतिने आवे, तेह कह्या ए दोय;
 हवे ए दोय कहीये अंते, ते केवलीने होय रे;
 मुनिवर शुक्लध्यान आराधो, जिम कामित फलसाधो रे, मुनिवर० ॥ ११ ॥
 मुगति सुगति अवसर जब रुंधे, मन, वच, काया योग;
 तव सूक्ष्म तनु योगे थाए, त्रीजा भेदनो योग रे, मुनिवर० ॥ १२ ॥

सूक्ष्म किरिया होये तेहमां, न चले शुभ परिणाम;
 ते माटे तस सूक्ष्म किरिया, अनियट्टी इति नाम रे, मुनिवर० ॥३॥
 तेरसमे गुणठाणे अंते, एह ध्यान मुनि भावे;
 चउदसमे गुणठाणे जब पहोंचे, तव तस चोथुं आवे रे, मुनिवर० ॥४॥
 सूक्ष्म पण किरिया नही एहमां, नही एहनो प्रतिपातो;
 समुछिन्न किरिया अप्रतिपाति, तेह भणी एह विख्यातो रे, मुनिवर० ॥५॥
 अवर साधुने जे मन थिरता, ते कह्युं ध्यान प्रधान;
 योगनिरोधे जे तनुथिरता, जिनने तेह ज ध्यान रे, मुनिवर० ॥६॥
 एह ध्यानने अंते मुनिवर, कर्म शेष सवि वारि;
 छंडी देह जाये लोगंते, थाये शिवसुख धारी रे, मुनिवर० ॥७॥
 केवलनाणी केवलदर्शी, जेह सदागत मोह;
 जनम-जरा-मरणादिक नहि तस, नहि तस दुःख संदोह रे, मुनिवर० ॥८॥
 जिनजीअे पण जगमां जेहनुं, को न कह्युं उपमान;
 ते अनंतसुख सिद्ध लहे तिहां, निरुपाधिक असमान रे मुनिवर० ॥९॥
 अलख निरंजन परम ज्योति वली, परम पुरुष जगदीश;
 एहवा नाम जपे तस भावे, भावमुनि निशदिश रे, मुनिवर० ॥१०॥

इति शुक्लध्यानतृतीय-चतुर्थप्रकारस्वरूपम् ।

[ढाल-७, राग - रंगाणी मुज मति तुज गुणे इम जिनराज.... ए देशी]

शुक्लध्यान तणा संक्षेपे, इम कहा चार प्रकार; एह ध्यान केरां हवे लक्षण, चार कहुं सुविचार;
 गुणवंता मुनिवर सेविये, नितु शुभध्यान, करमरोग हरवाने जगमां, जेह छे अमृत समान गुणवंता० ॥१॥

देवादिक उपसर्ग करे तव, नवि बीहे गुणगेह रे;
 पीडा पण मन नाणे तेहनी, पहेलुं लक्षण तेह रे, गुणवंता० ॥२॥
 देवादिकनी माया अथवा, सूक्ष्म भाव संदेह;
 तस संमोह उपाये न शके, बीजुं लक्षण तेह, गुणवंता० ॥३॥
 तनुथी अलगो जीव चितवे, जीवथी सयल संयोग;
 शुक्लतणुं ए लक्षण त्रीजुं, दूर हरे सवि शोग, गुणवंता० ॥४॥
 अतिनिरागपणे करीने करे, उपधि शरीरनी सार;
 चोथुं एह कह्युं जे न करे, ममता तास लगा, गुणवंता० ॥५॥

લક્ષણ ચાર કહ્યા એહના, હવે આલંબન ચાર;
 તેહ કહું એજે જે ધ્યાને, ચઢતા હોય આધાર, ગુણવંતાં ॥૬॥
 કોપાટોપ નિવારક ઉપશમ, પ્રથમ આલંબન હોય;
 માન મથન સુકુમાલપણું જે, મનતણું બીજું સોય, ગુણવંતાં ॥૭॥
 દંભ નિવારણ સરલપણું જે, તે ત્રીજું ગતદોષ;
 લોહ ઝોહ સંકોહ વિદારણ, ચોથું જાણ સંતોષ, ગુણવંતાં ॥૮॥
 આલંબન હમ કહ્યા શુક્લના, સયલ દુરિત તરુદાવ;
 ભાવ કહે હવે કહું એહની, ભાવનાભવજલનાવ, ગુણવંતાં ॥૯॥

इति शुक्लध्यानलक्षणाऽऽलम्बनस्वरूपम् ।

[ઢાલ-૮,રાગ-કેદારો । કપૂર હોયે નિરમલું રે... એ દેશી]

આદિ નહિ સંસારની રે, છેહડો પળ નવિ જોય, કર્મે પ્રેર્યો જીવડો રે; તિહાં બહુ રડવડે સોય,
 સોભાગી ભાવો ભાવના ચાર રસાલ. જે પોષે શુભ ધ્યાનને રે, જિમ જનની નિજ બાલ. સોભાગીં ॥૧॥

ભમતો એહ સંસારમાં રે, જીવ-અનંતીવાર;
 નર-તિરિ-નારક દેવતા રે, પામ્યો બહુ અવતાર, સોભાગીં ॥૨॥
 જાતિ યોનિ જગતે નથી રે, તે નવિ લોકપ્રદેશ;
 જિહાં મુજ જીવે નવિ લહ્યા રે, જનમ વિનાશ કલેશ, સોભાગીં ॥૩॥
 હમ ભમતો પળ જીવડો રે, મૂઢ ન પામે ખેદ;
 ધરમ ન સાધે નિર્મલો રે, જે કરે કરમ વિછેદ, સોભાગીં ॥૪॥
 હમ અનંત ભવ ભાવના રે, પ્રથમ કહે અરિહંત;
 વિપરિણામની ભાવના રે, બીજી સુળ. ગુણવંત, સોભાગીં ॥૫॥
 પલટાયે સવિ દ્રવ્યના રે, જગ બહુવિધ પરિણામ;
 તે સુરવર પળ થિર નહી રે, જે લવસત્તમ નામ, સોભાગીં ॥૬॥
 તો બીજા સુરનરતણા રે, સુખ સંપત્તિ પરિવાર;
 થિર કરી જે મન ચિંતવે રે, તેહની બુદ્ધિ અસાર, સોભાગીં ॥૭॥
 એ કહી બીજી ભાવના રે, ત્રીજી એ સુવિચાર;
 હમ સંસાર અસારતા રે, ચિત્ત ચિંતે અણગાર, સોભાગીં ॥૮॥

ऋद्धिर्वन्त पण सुर चवी रे, तिरिगतिमांहि जाय;
 जल थल खेचरपणुं लहे रे, एकिन्द्रिय पण थाय, सोभागी० ॥१॥
 हरि सघला केइ चक्कवइ रे, बीजा पण बहु भूप;
 सुख संपद इहां भोगवी रे, पामे दुरगति कूप, सोभागी० ॥१०॥
 यौवन-रूप-कलादिके रे, जे होय बहु मदवन्त;
 ते होय परभवे कीडलो रे, थाअे अशुचि वसन्त, सोभागी० ॥११॥
 इम संसारे विडंबना रे, इह परभव बहुवार;
 पामे बहुपरे जीवडो रे, ते भव किम होय सार, सोभागी० ॥१२॥
 इम त्रीजी ए भावीअे रे, चोथी ए सुण मित्त;
 दोष घणां आश्रवतणां रे, भावे भुवन प्रतीत, सोभागी० ॥१३॥
 कर्म बंधाये जेहथी रे, ते आश्रव कहेवाय;
 मिथ्यामति-अविरति वली रे, योग-प्रमाद-कषाय, सोभागी० ॥१४॥
 कर्म एहथी उपजे रे, कर्म होय भव पोष;
 भव भमतां दुःख अति घणां रे, इम आश्रव बहु दोष, सोभागी० ॥१५॥
 इम शुभभावना भावता रे, नासे दुरमति धंध;
 शुक्लध्यान दीपे घणुं रे, अशुभ टले प्रतिबंध, सोभागी० ॥१६॥
 भावनवर औषधि रसे रे, वास्युं वारोवार;
 शुक्लध्यान रसायणे रे, टाले कर्म विकार, सोभागी० ॥१७॥
 जे जे मुनि मुगते गया रे, जाअे जाशे जेह;
 ते सवि शुक्लध्याननो रे, महिमा नही संदेह, सोभागी० ॥१८॥
 इम संक्षेपे में कहा रे, ध्यानतणा अनुभाव;
 विस्तारे आगम थकी रे, जाणज्यो इम कहे भाव, सोभागी० ॥१९॥

इति शुक्लध्यानभावनास्वरूपम् ।

[ढाल-९, राग-धन्यासी । हींचे रे हींचे रे... ए देशी]

ध्यान सुविचार इम, मन धरी भविजनो, अशुभ छंडी विमल, ध्यान सेवो;
 जेहथी दुःख टले, सकलवंचित फले, चाखीअे मुगतिसुख, शिखर मेवो, ध्यान० ॥१॥

प्रसन्नचंद्र राजऋषि, देख दुर्ध्यानथी, सातमी नरकने, योग्य थाये;
 ध्यान रुडे वली, ते थया केवली, अनुक्रमे मुगति वर, नयरे जाये, ध्यान० ॥२॥
 भोग सेव्या नथी, तोहि दुर्ध्यानथी, द्रमकपरे जीवडो, नरक पामे;
 भोग पण भोगवी, ध्यान शुभ जोगवी, भरत भूपाल परे, पाप वामे, ध्यान० ॥३॥
 जप विना तप विना, ध्यान शिवसुख दीये, ध्यान विण मुगति, जप तप न देवे;
 ध्यान इम मुक्तिनुं, परम कारण सुणी, वरमुणि बहुगुणी, ध्यान सेवे, ध्यान० ॥४॥
 अवर वर गुण विना, ध्यान आवे नहीं, कहवि आवे तदा, घर न थोभे;
 ते भणी नाणदंसणचरणगुण धरी, ध्यान शुभ आदरी, साधु शोभे, ध्यान० ॥५॥
 ऋद्धि जिम पुण्य विण, कीर्ति जिम दान विण, वृक्ष जिम नवि रहे, मूल पाखे;
 गेह पाया विना, थिर न थोभे यथा, गुण विना ध्यान तिम, संत दाखे, ध्यान० ॥६॥
 जिन वचन अनुसरी, कुमतिथी निसरी, शुद्ध समकित धरी, दुरित छंडो;
 चरणगुण आदरी, चित्त चोखुं करी, सार समता धरी, ध्यान मंडो, ध्यान० ॥७॥
 एणीपरे ध्यान सुंदर सदा सेवता, पाप संताप सवि, दूर जाये;
 ज्ञान पंचम महोदय रमा पामीये, सकल कामिततणी, सिद्धि थाये, ध्यान० ॥८॥
 श्रीतपागच्छ सोहाकरो गणधरो, श्री हीरविजयोगुरु युगप्रधानो;
 देशना जस सुणी, शाहि अकबर गुणी, धर्म कामे थयो, सावधानो, ध्यान० ॥९॥
 तास पाटे विजय सेनसूरीसरू, श्री विजय तिलकसूरी तास पाटे;
 तास पाटे विजयानंदसूरीश्वरु, विजयवंतो सदा, धर्म माटे ध्यान० ॥१०॥
 श्री विमल हर्ष उवज्झाय श्री मुनिविमल, सकल वाचक शिरोमणि विराजे;
 शिष तस भावविजयो भणे सेवीये, ध्यान सुरतरु सदा, सिद्धि काजे, ध्यान० ॥११॥
 वर्षधर निधि सुधा, रुचिकला संवत्सरे, चैत्र वदी दशमी, रविवार संगे;
 ध्यान अधिकार अविकार सुखकारगो, खंभनयरे रच्यो, चित्तरंगे, ध्यान० ॥१२॥

इति पूज्यपादमुनिभावविजयकृत-श्रीध्यानस्वरूपणप्रबन्धः ।

परिशिष्टम्-१९
श्रीमद्देवचन्द्रमुनिकृता
ध्यानदीपिकाचतुष्पदी
खण्ड - ४
[दुहा]

दान शील तप भावसु, मीलियां जिम सुखदाय ; तिम आतमगुण साधवा, चोथो खंड कहाय । १
वसु सहज अणजाणता, जन छे अज्ञ अनेक ; आनंदी भवभय विना, दोय तीन के एक । २
उपशम मुनिने मन रह्यो, ध्यान विना थिर नांहि ; ध्यान थिरे शम थिर अछे, भेद नहीं इणमांहि । ३
शम थिर थाये ध्यानथी, कर्म कोटि कटि जाय ; धरे ध्यान समवंत मुनि, तजि विभाव पर्याय । ४
भवदव दाह शम्या विना, ध्यान खीरनिधि जेम ; ध्यान सिद्ध साधक प्रवर, दुरति काष्ट दव तेम । ५
अशुद्ध ध्यान दुख ध्यान तजि, मुक्ति बीज भजि ध्यान; के मूरख माने इसो , नरक दायने ध्यान ? । ६
काम क्रोध पीडित करे, रिपु हणवाने ध्यान; चाहे कूडां शास्त्र कहि, निज पूजा अभिमान । ७
उभयमार्गच्युत पापमति, छे अशुचि उपदेश; ध्यानी शिवधारक करे, शुद्ध ग्रंथ आदेश । ८
चित्तारोध ते ध्यान छे, अपर भावना जाण; अनुप्रेक्षा चिंतन अरथ, लख्यो शास्त्र सहि नाण । ९
शुद्ध अशुद्ध दु भेदथी, ध्यान मोक्ष भव थान; निज ध्यानी निराग मुनि, ध्यावे शुद्ध ज ध्यान । १०
अज्ञानि रागादियुत, ध्यावे ध्यान अशुद्ध; आर्त रौद्र कुध्यान छे, धर्म शुक्ल दो शुद्ध । ११

[ढाल-१ राग - गौतमस्वामी समोसर्या... एहनी]

आर्त रौद्र तजो तुम्हे, धर्म शुक्ल धरि ध्यान रे;
चउविध एहिज ध्यान छे, प्रथम ध्यान दुख थान रे । आर्त० १
प्रथम अनिष्ट संयोग छे, बीजो इष्ट वियोगो रे;
राग प्रकोप तीजो दाखव्यो, तुर्य निदान संयोगो रे । आर्त० २
दव वन विष मातंग हरि, दुर्जन रिपु वली रायो रे;
धन तन घातक देखीने, पहिलो आरत थायो रे । आर्त० ३
उपज्या चर थिर भावथी, स्मृत दिठां वली दृष्टो रे;
जे मन क्लेशने अनुभवे, तेही ज आर्त अनिष्टो रे । आर्त० ४

एह अनिष्ट गमाडिवा, चिंते तास उपायो रे;
 प्रथम आर्त्त मन जल्पथी, जिनवर देव दिखायो रे । आर्त्त० ५
 राज्य बंधु स्त्री नाशथी, शोक मोह भ्रम थायो रे;
 बीय आर्त्त दुःख आर्त्त ए, इष्टवियोग कहायो रे । आर्त्त० ६
 कास श्वास ज्वर पित्तथी, श्लेष्म धात दुख धामो रे;
 आधि व्याधिथी आर्त्त य, रोग चिंते इण नामो रे । आर्त्त० ७
 स्वल्प रोग पिण उपना, चिंते बहुत उपायो रे;
 चित्त खेद बहु अनुभवे, तीजो आर्त्त कहायो रे । आर्त्त० ८
 काम भोग स्त्री राजस्युं, अन्य सरव आनंदो रे;
 इंद्रिय सुख नित चिंतवे, तूर्य आर्त्त भवकंदो रे । आर्त्त० ९
 जिन सुरपति पदपुण्यथी, रिपु कुल क्षय पण तेमो रे;
 पूज्य लाभ चाहे हुवे, आर्त्त नियाणा एमो रे । आर्त्त० १०
 सुख काजे रिपु मारिवा, जेह दुष्टपरिणामो रे;
 आर्त्त नियाणा नाम ते, दाख्यो दुखनो धामो रे । आर्त्त० ११
 एम संक्षेपथी चोविधे, कह्यो आर्त्त जिनरायो रे;
 अनंत जीव परिणामथी, भेद अनंत कहायो रे । आर्त्त० १२
 ए कुध्यान चउभेदथी, छे पांचे गुणधामो रे;
 छठेमै त्रय भेद छे, नही नियाणा नामो रे । आर्त्त० १३
 निंद्य लेशथी उपजे, एह दुरित दव धामो रे;
 पूर्वबद्ध संस्कारथी, वली थाय दुख धामो रे । आर्त्त० १४
 फल तिरिगति छे एहनो, काल महरत मानो रे;
 मिश्र भाव बल ए हुवे, दुक्ख अनंतनो थानो रे । आर्त्त० १५
 शंका शोक प्रमादता, भय कलि चिंता भम्मो रे;
 विषयोत्सुक उन्मादता, भ्रांति नींद तनु सम्मो रे । आर्त्त० १६
 बाह्य लिंग ए आर्त्तना, दाख्या श्रुतमें एमो रे;
 हेय कुध्यान करी ग्रहो, देवचंद्र गुण हेमो रे । आर्त्त० १७

दुहा

रौद्र ध्यान चउ भेद सुणि, रौद्र चित्त दुखनीम; क्रूराशय करुणा विना, रौद्र कार्य करी भीम । १
 हिंसानंद प्रथम पय, बीये मृषा आनंद; तीय चौर्य आनंद सुणी, तुर्य संरक्षानंद । २
 पापकथक हिंसानिपुण, नास्तिक निर्दय मीत; सहज क्रूर कपट मदी, कह्यो रौद्र दुखभीत । ३
 हणे हणावे उपदिशे, चाहे शिवसुखगेह; जीव हणे अरचे गुरु, हिंसानंदन तेह । ४
 चर थिर जीव हण्या लहे, मनमे कौतक जेह; मन चाहे रणमाहि ए, हारे जीपे एह । ५
 वधवार्ता दीठां सुण्यां, हरखे जे दुःखवाणि; हुं मुज रिपु कदि मारिस्युं, एह रौद्रमति जाणि । ६
 मुज वइरी जीइअछे, हणस्युं कलबल पामि; हिंसानंदन रौद्रता, किता कहूं परिणामि । ७
 परने दुखीयो देखीने, मन पामे संतोष; परसुख देखी दुःख लहे, एह रौद्रनो पोष । ८
 द्ये हिंसाना उपगरण, पोषे हिंसक जीव; बाह्य लिंग ए रौद्रना, निर्दयपणो सदीव । ९

[ढाल-२ - राग - अधिका ताहरा हूँता अपराधी. एहनी ।।]

चतुर नर रौद्रध्याने छांडो, मोटो कर्म भयवासी;
 बीजो रौद्र मृषा आनंदे, मूक उक्त मलवासी । चतुर० १
 कूडा शास्त्र कुमत देखावी, लोकां व्यसन लगावे;
 हय गय रथ पुर कन्या धन वन, कूड प्रसादेय ल्यावे । चतुर० २
 भोला जनने धरमथी पाडे, जूठे पंथ चलावे;
 साचो जूठ करे रिपु मारे, कूड रौद्र परिभावे । चतुर० ३
 व्यसन संकटमें पांडु जनने, कूड बोली धन जोडुं;
 वचन युक्तिसुं भव कादममे, अज्ञानीजन बोलुं । चतुर० ४
 कूडो बोल अकारज साधे, निजने वक्ता माने;
 मृषा आनंद रौद्र ते कहीये, जूठ जल्प सुख जाने । चतुर० ५
 चोरी कर्म वखाणे दाखे, चोरीनी विधि याची;
 चौर्यानंद रौद्र ते कहीये, दुख जल वापी साची । चतुर० ६
 चौरी चित्त रहे नित मनने, चोरी करतो हरखे;
 चौर्यानंद रौद्र कह्यो जे, तिण नित परधन निरखे । चतुर० ७

दुष्ट चौरमति करि निजसाथी, परषाट्या धन लूटे;
 दसविध परिग्रह आणे चोरी, दीन मानवने चूटे । चतुर० ८
 इत्यादिक चोरी विधि नव नव, नित नित मनमे ध्यावे;
 तीजो रौद्र कह्यो दुखसागर, नरकनिगोद भमावे । चतुर० ९
 बहु आरंभ परिग्रहरातो, मातो वीकलप मोहे;
 चोथो रौद्र संसारनो कारण, आठ मदे करी सोहे । चतुर० १०
 रिपु पुर ग्राम हणी रिपु मारी, अति ईश्वरता वरस्युं;
 जे मुझ जनपदनो तृण चोरे, तास कुलक्षय करिस्युं । चतुर० ११
 मोटा सेवक धनमणिबहुला, सवि लोके शिर नाम्युं;
 तरि सागरतट भेदि अरि हणि, जगत राज्य में पाम्युं । चतुर० १२
 विषय प्रयोग विश्वास करीने, रिपु हणिने धन आणुं;
 परिग्रह रक्षानंद इण नामे, तुर्य रौद्र दुख थाणुं । चतुर० १३
 परिग्रह मेलण राखण काजे, जे मन नित आलोचे;
 रौद्र करम उदयाचलि आव्या, नित भवभ्रम तो सोचे । चतुर० १४
 क्रूर कठोर वंचक बचवादी, दंड दुष्ट निखंशी;
 लिंग पांच ए रौद्र तणा गिण, कृष्ण लेशन निखंशी । चतुर० १५
 लाल नयण वांका अति भीषण, दुष्टाशय भयकारी;
 भिन्न महुरत थिति छेय जसु, निच मार्ग संचारी । चतुर० १६
 धर्मवृक्षमांहे दहे, ए कुध्यान सहाये;
 रोगी विषय कषाय गृहीने, निंद्य ध्यान बहु थाये । चतुर० १७
 दृढ संस्कार पूरवकृतयोगे, मुनिने पण प्रस्तावे;
 आवे पिण निज अनुभव आगली, कायर जिम नासी जावे । चतुर० १८
 ध्यानयुगल कटुफल मलआगर, दुरगति कुगतिनो स्वामी;
 देवचंद्र ए हेय कह्यो छे, छोडो शिव विसरामी हो । चतुर० १९

[दुहा]

उपशम धरी मन वश करी, तजी भोग अनुराग; अनुक्रमरूपे वर्णवुं, धर्मध्यान मन लाग । १
 मैत्र्यादिक चउ भावना, ध्यान तणी गत शोग; जे ज्ञानी मुनि शांतमन, तेह ध्यान ने योग । २

थावर जंगम जीव सब, के हिंसकके शांत; के सुख के दुखकारके, के विषयी के दांत । ३
 निज स्वभाव पामो सकल, सहु पामो सुख गेह; समदृष्टीभावे मुनि, मैत्री भावन एह । ४
 रोगी दीन सशोकमय, वध बंधनथी नद्ध; भूख तृषा श्रमसुं नड्या, शस्त्रघात भय रूद्ध । ५
 मरण भये पीडित भणी, रक्षानी मति जेह; अभयदान मति निरमली, करुणाभावन तेह । ६
 दरसन ज्ञान चरितयुत, तत्त्वलीन सम धार; जित कषाय तृष्णारहित, सुमति गुपति भंडार । ७
 जिनशासन परि भावना, नित नित वधती देखी; मन प्रमोद पामे अधिक, मुदीता भावन पेखी । ८
 निर्दय परस्त्रीलंपट, सबभक्षी अतिदुष्ट; मुनिनिंदक नास्तिकमति, निजसंगी गुणभ्रष्ट । ९
 एहवा जनने संग पणि, रहे मध्यता साहि; तेह उपेक्षा भावना, कही जिनागममांहि । १०

[ढाल-३ - राग - धनरी बिंदली रंग लागो... एहनी]

हारे मोरा लाल आनंद कर ए भावना, रागहीन शिवमाग मोरा लाल;
 आत्मसौख्य मुनि अनुभवे, रमतो भावन वाग मोरा लाल । १
 भावो जे गुणभावना, अध्यात्मगुणरूप मोरा लाल;
 निरविषयी ज्ञानी मुनि, परमात्म सुख भूप मोरा लाल । भावो० २
 हारे० मोह मिटे ए भावतां, योग ध्यान थिर थाय मोरा लाल;
 परम सौख्य मुनि भोगवे, उदासीनता रोग मोरा लाल । भावो० ३
 हारे० निरागी मुनि एकता, ग्रहे ध्यान थिर काज मोरा लाल;
 निच ऊंच कुण ध्यान छे, साधन ध्यान समाज मोरा लाल । भावो० ४
 हारे० ठाम दोषथी चित्त ए, तुरत थाय सविकार मोरा लाल;
 तेह ठाम एकांत लहि, थाये शांत सुखकार मोरा लाल । भावो० ५
 हारे पाखंडी मिथ्यामति, म्लेच्छ, नीच जिहां राय मोरा लाल;
 रौद्र भूत देवीतणो, नास्तिक मंदिर थाय मोरा लाल । भावो० ६
 हारे० वेश्या व्याभिचारी वली, जिहां कुग्रंथ वंचाय मोरा लाल;
 मानी दुशीली जिहां, नट विट भेला थाय मोरा लाल । भावो० ७
 हारे० कामी भील चंडालनो, राक्षस हिंसाधाम मोरा लाल;
 जूवारी मद्यपाननो, जे चीतारा ठाम मोरा लाल । भावो० ८

हारे० नारी मनचलकारणी, वली, नपुंसक गेह मोरा लाल;
 नीच करम कर गेहमे, न रहे ध्यानी जेह मोरा लाल । भावो० ९
 हारे० मोह क्षोभ मनने करे, अस्थि रुधिर हुवे जेथी मोरा लाल;
 भीमशब्द जीहां जीवना, ध्यानी न रहे तेथी मोरा लाल । भावो० १०
 हारे० ध्यानध्वंसना जगतमे, जिके कारण जाणि मोरा लाल;
 ते निश्चयस्युं मुनि तजे, देवचंद्रजी वाणि मोरा लाल । भावो० ११

[दुहा]

शेत्रुंजादिक तीर्थ शीर, वली कल्याणक ठाम; सागर गिर वन गव्वरे, नदी तीर गढ धाम । १
 तरु कोटर उद्यानमे, गुहागर्भ समशान; जिनगृह आदिक थानके, मुनि आरंभे ध्यान । २
 गतकोलाहल मन करी, निरुपद्रव सुख थान; भुंहर मंडप शून्य गृह, मुनि आरंभे ध्यान । ३
 घन तप वायु तुषारथी, जिण थानक नहि हाण; जिहां नव घरे रागादि नित, मुनि आरंभे ध्यान । ४
 काष्ठ शिला भूपट्ट परि, आसन मंडे साधु; वज्र वीर पर्यंक तिम, कायोत्सर्ग अगाधु । ५
 जिन आसन मन थिर रहे, तेही ज आसन सार; काउसग पर्यंक दो, आसन पंचम आर । ६
 प्रथम संघयणी निर्भयी, थिर आसन मतिधीर; शुद्धध्यान धरि आपणो, सिद्ध लहे मुनिवीर । ७
 नवि चाले स्वभावथी, आय मिल्यां अति दुख; सहे परिषह संवरी, निज आतम सनमुख । ८
 हरि अहि हाथी असुर भय, भूमि भ्रमण विधान; चक्र शूल दूख उपना, धीर न छोडे ध्यान । ९
 निज धीरजथी मुनि भणी, भय नवि थाये कोय; निर्विषयी संवेग धर, निज निज ध्यानी सोय । १०

[ढाल-४ - राग - सीता अतिसोहे... एहनी]

थिर मन विघन निवारो, शुद्धातम ज्ञान संभारो हो०
 मुनिवर ध्यान धरो १

थान आसन ए थोक, मन वश विण सघला फोक; मुनिवर०
 थिर निरमल मन धीर, संवेगी ध्यायक वीर हो । मुनिवर० २
 बहु जन थानक शस्य, जो एकम थाये वश्य हो; मुनिवर०
 सनमुख पूरव उत्तर, ध्यानी छे सइग अंतर । मुनिवर० ३

त्रिगुण सहित गतमच्छर, पहिला सिध्या बहु मुनिवर; मुनि०
मुख्य गौण मुनि भाख्या, अप्रमत्त प्रमत्त दोय दाख्या । मुनि० ४
अप्रमत्तथी काया, ते ध्याता ध्यान सुहाया हो; मुनि०
अप्रमत्त लघुज्ञानी, मुनि थाये धर्मनो ध्यानी हो । मुनि० ५
तूर्यथी सपतम ताई, धर्मध्यानतणा गुण थाई हो; मुनि०
ध्याता ध्यान त्रिभेद, लेश्याथी फलउभेद हो । मुनि० ६
मुनि आसन जयकारी, सुसमाधि अखंड विहारी हो; मुनि०
आसन चलथी चल अंग, तिण वाधे खेदनो संग हो । मुनि० ७
वात धूप अतिपाले, आसनधर मन नवि चाले हो; मुनि०
लहि अभिमत थिर थाने, पर्यकासन धरे ध्याने हो । मुनि० ८
पर्यक मध्य उत्तान, विकसन करकलम समान हो; मुनि०
नासाग्रदृष्टि थिर शांत, निश्चल तारानी कांति हो । मुनि० ९
भू चालि विकारविहीन, थिर अधर पल्लव मनमीन हो; मुनि०
सुप्तमत्स्य सर जेम, थिर वदनकमल गतप्रेम हो । मुनि० १०
थिर मन ऋजु तन धारे, चित्राममूरति आकारे हो; मुनि०
मन मल धोय विवेके, निज ज्ञानथी राग न रोके हो । मुनि० ११
सागर जेम गंभीर, कनकाचल जिम अतिधीर हो; मुनि०
शांत समस्त विकल्प, नाठी सहू भ्रमणा जल्प हो । मुनि० १२
दृषद चित्रामसम जाणे, जसु मुरति सहू सम जाणे हो; मुनि०
थिर आसन गुणगेह, शुद्धातमध्यानी तेह हो । मुनि० १३
इण विधि ध्यान जे ध्यावे, ते देवचंद्रपद पावे हो । मुनि० १४

[दुहा]

ध्यान सिद्ध निज शुद्धिने, मन धर प्राणायाम; आगमरीति वर्णवुं, कारण शिवसुख ठाम । १
मन थिर प्राणायाम विणु, करि न सकेइ कोय; पूरक कुंभक रेचके, तीन भेद सो होय । २
बाहर आंगुल खांचिने, जे पूरिजे वायु; पूरक पवन कह्यो तिको, पवन जाणमे रायु । ३
रुंधे थिर करि पवनमें, नाभिकमल थिर खंति; कुंभ तणी परि तेहने, कुंभक पवन कहंत । ४

हलवे हलवे नीसरे, कोठाथी जे वायु; चित्त शांत कारण तिको, रेचक पवन कहायु । ५
 नाभिकंद हृदिपदम विचि, पवन नाथनो ठाण; आयु शुभ फल कहे, पवन चालिना जाण । ६
 जोगी पवनाभ्यास धर, जाणे चेतन चालि; हृदयकमलमें आणीने, पवनसहित मन वालि । ७
 विषयाशा मन जल्प सहु, घटे वधे निज नाण; अक्ष कषाय नासे अलग, स्वांतभावना आण । ८
 किहां पवन विश्राम छे, नाडी संक्रम केथि; कुण मंडल गति पवननी, सो हिव कहीइं एथि । ९

[ढाल-५ - राग - प्रभु प्रणमु रे पास जिणेसर थंभणो... एहनी]

मन थिर करी रे, प्राणायाम अभ्यासीये,
 जिणपरतक्ष रे, प्राणायाम प्रकासीये;
 प्राणायाममे रे, मंडल वायु तपे करे,
 तसु चित्ते रे, ध्यानसिद्धि अति विस्तरे ।
 विस्तरे नासा विवरमांहे रच्या चारे मंडला,
 जूजूया लक्षण लक्षभेदे कह्या पवनसु मंगला;
 ते च्यार मंडल अति हि दुरगम जासु शक्ति अपार छे,
 स्वसंवेदनथकी जाणे सहु जगमे सार छे । हां सहू० । १
 तिहां आद्ये रे, पार्थिव बीय वरुण अछे,
 तीय मारुत रे, चोथो वह्नि कह्यो पछे;
 धर मंडल रे, भूमि बीज प्रभ हेमनी,
 वज्रलांछन रे, चोकूणक धर खेमनी ।
 ते खेमनी धर अरध चंद्राकार वारुणमंडलो,
 चंद्राभ वारुण वरुण मंडित झरे अमृत अति भलो;
 अति नील अंजन धनसप्रभ वृत्तबिंदु समाकुलो,
 अति चपल दुरगम पवन मंडल लहे पंडित गुणनिलो । २
 ज्वालायुत रे, भीम त्रिकोण सुप्रीत छे,
 वह्निमंडल रे, स्वस्तिकबीज समेत छे;
 पुर चोमेरे, एह पवन नित संचरे,
 तिणने नित रे, प्रणिधान ज्ञानी अनुसरे ।

ते हवे नाशाविवर पुरि उष्ण पीले रंग जे,
 अति स्वस्थ हलूयो अष्ट अंगुल हृदय नासा संग जे;
 अति शीघ्र शीतल श्वेतवरणे वरुण वायु वहे सदा,
 अनुभवे पवन विहार जायक द्वादश अंगुल चर मुदा । ३
 वहे तीछो रे, छ अंगुल रंग श्याम ए,
 शीत उन्हो रे, फरस पवन पुर धाम ए;
 चोरंगुल रे, अर्द्धवृत्त नवदवसमो,
 अति उहो रे, अग्नि तत्त्वथी मन दमो ।
 थिर कार्य पार्थिव त्व दाख्यो वरुण उत्तम कामने,
 चल मलिन काजे वायु वसिक जिनवह्नि तत्त्व सुधामने;
 गज तुरग रामा राज्य धन शुभ लाभ भूतत्त्व उपदिसे,
 स्त्री राज्य धन सुख सुजन अभिमत सिद्ध वरुण समादिसे । ४
 भवपीडा रे, शोकविघ्नपरंपरा,
 इम दाखे रे, वह्नि तत्त्व दुखकंदरा;
 भय कलिकर रे, वैरमणदायक अछे,
 वायुतत्त्वे रे, सिद्ध कार्य पण क्षय गछे ।
 क्षय गछे खप्रवेशकाले तत्त्व चारे सुखकरु,
 ते चलणवे अहित दुखकर तत्त्व च्यारे भयधरु;
 ते पेसता रवि सोम नाडी सुख कारण जाणिज्यो,
 जी नीकले द्वय नाडी सेती अछे दुखनी खाण तो । ५
 वामनाडे रे, तत्त्वभूमि जल सुख मुणे,
 नीसरता रे, अग्नि पवन रविथी हरणे;
 चोमंडल रे, गमनागमन पवनने,
 तसु दाखूं रे, भलो बूरो फल जत्रने ।
 जत्रने मध्यम वाम नाडे चलत दहन समीर ए,
 जल भूमि दत्तण नाडि चलतां मध्य फल कह्या धीर ए;
 शशि शूर नाडी दाहत्रय त्रय कही शस्यसुलक्षणा,
 सितपक्ष वामा उदयकाले कृष्णपक्षे दक्षिणा । ६

चंद्रनाडे रे, उदय अस्त रविमे भलो,
 ए उधै रे, पवन विपर्यय गुणनिलो;
 सितपक्षे रे, प्रातसमे पडिवातणे,
 वामनाडे रे, पवन चार सुख गण भणे ।
 गण भणे ते विपरीत वहती प्रथम दिन मन भय करी,
 धन हाणि बीजे दिवस तीजे पंथ देशांतर चरी;
 अतियुद्ध अर्थविनास विभ्रम दुःख थान विकार ए,
 दे दिवस पांच लगे चलतो पवन पूठे चार ए । हां प० ७
 वाम नाडे रे, अमृतमय हितकारणी,
 प्राणीने रे, रविनाडी सुखवारणी;
 वामनाडी रे, अमृत जेम तनु सुख धरे,
 तिम दक्षण रे, सितपक्षे वरसुख करे ।
 सुख करे ते संग्राम भोजन सुरतकार्ये दक्षिणा,
 मन इष्ट उत्तम धर्म कार्ये वाम नाडि विचक्षणा;
 जे काज ग्रहगण थकी न थाये तेह वामामे रह्यो,
 क्षिति वरुण तत्त्वे पवन राजा सर्व सुख साधक कह्यो । हां सर्व० ८
 करलिप्रश्ने रे, पूर्ण नाडि पृच्छकतकणो,
 जय शून्ये रे, वामे पर रिपुनो गिणो;
 पंडितनो रे, नाम लेय निज ले पछे,
 तो सीझे रे, कारिज विपरीते न छे ।
 सम वरण ठामै नाडि वामे थित पृच्छकनो जय कह्यो,
 नवि नाड वेग विषम नामे शस्त्र संपातन लह्यो;
 रोगार्त भूतगृहीत सर्पे दष्टने ताजो करे,
 शशि नाडि चारी ग्रहे मंत्री तो उभयनो दुख हरे । हां० उ० ९
 वाम नाडी रे, वायु पूर्ण जल जो वसे,
 इहितनी रे, सिद्धि तुरत तिहां उपदिसे;
 जब जीवत रे, धन तन लाभादिक बहु,
 ह्वै निष्फल रे, पवननष्टथी सुख सह ।

सुख सह जाणे पवनसे ती पुष्प पाडे आपणो,
 ते पछी जाणे मरण जीवन सुख दुःखनो चांपणो;
 अति शीघ्र लाभे वरुण भूमे बहु दिने कारज सरे,
 ए तुच्छ लाभे पवन अग्रे सिद्धता पिण क्षय करे । हां० सि० १०
 शीघ्र आवें रे, जलतत्त्वे थिर भूमिमे,
 वीय ठामे रे, कहे पवन मृत अग्निमे;
 वह्नितत्त्वे रे, घोर युद्ध भय अनलमे,
 भूमितत्त्वे रे, युद्धे ज वली वरुणमे ।
 वरुणमे ज्ञीपे अधिक दीपे सिंधु थाये रिपुथकी,
 कै शत्रुदलनो भंग धाये वधे जगमे जस वकि;
 भूतत्त्वमाहे थाये वर्षा वरुणातत्त्वे अति सही,
 झड थाय धन विणु पवनतत्त्वे वह्नितत्त्वे धन नही । हां० व० ११
 भूजलमे रे, सस्य बहूत अति हे सही,
 नभ पवने रे, मध्य अग्रिमे ह्वे नहीं ;
 गुरु राजा रे, बंध वृद्ध मिलवा भणी,
 मने हित रे, सिद्धि चाहे नारीतणी ।
 जो चाह नारी तणी तुजने साधि पूरण नाडिका,
 रिपुयुद्ध चोरी दुष्टकाजे सहो रिक्ता नाडिका;
 रिपु घाउसेती पूर्ण नाडी गात्ररक्षा जे करे,
 तुज अंग बीजे शस्त्र न लगे सर्व रिपुमे जय वरे । हां.स.१२
 भूजलमे रे, गर्भप्रश्नथी सुत लहे,
 अग्रि पवने रे, पुत्री गर्भने नभ देह;
 भ्रतनाडी रे, पृच्छक जो बेसे सही,
 सुत पामे रे, रिक्ता नाडि पुत्री कही;
 कही पुत्री संमुख नाडी खंड उतपति जाणवी,
 सुष्मणानाडे युगलसंक्रम गर्भहाणि वखाणवी;
 श्रवण आखी अरु नासिका मुख ढांकी अंगुष्ठादिथि,
 जो वामवेला चले दक्षिण अंग पीडा तो कथी । हां ० अं.१३
 शशी थानक रे, वाम अग्रिमे नाडी कही,
 रवि थानक रे, दक्षिण पुठ नाडी लही;

સંક્રમતો રે, પવન જીવ પંડિત કહે,
 બિક્રમતો રે, તેહ પવન નિરજીવ હે ।
 નિરજીવ પવને જગત મૃતસમ જીવ પવને જીવતો,
 સુખ દુઃખ લાભાલાભ ફલ પિણ કહો ઇણ વિધિ દીપતો;
 જે નાડિ છોડે તિકા રિક્તા પૂર્ણ સંક્રમ અવસરે
 પૂર્ણાંગ પગે જે ધરે આગે સર્વ કારિજ તસુ સરે । હાં૦ સર્વ૦ ૧૪
 વિષ ઘૂમ્યા રે, જીવે ચંદ્ર નાડી કરી,
 રવિ નાડે રે, તેહ મરે વિષ વિસ્તરી;
 આકર્ષણ રે, પૂરક થિર કૂંભક ધરે,
 ઉથાન રે, રેચકથી યોગી કરે ।
 એ કરે યોગી સરવ કારિજ પવનને પરભાવથી,
 જે કરે નાડીતણો શોધન યોગ મારગ દાવથી;
 અતિ ચપલ એ છે, પવન દુરગમ વસત ભવને વાસમે,
 તે લખી જોગી તજી આલસ કરત નાડિ અભ્યાસમે । હાં૦ ક૦ ૧૫

[દુહા]

હવે નાડીરી શુદ્ધિતા, કહું ગ્રંથ અનુસાર; જસુ અભ્યાસે જાણિયે, પવનતણો પરકાર । ૧
 કલા સહિત ઇક બિંદુયુત, રેફાક્રાંત હકાર; નાભિકમલમે ચિંતવે, અર્હ અક્ષર સાર । ૨
 શોજૈ તેણ હકારથી, રવિમગ ભાસુરકાંતિ; અગ્નિજ્વાલયુત અગ્નિકણ, માલાથી આક્રાંત । ૩
 ચપલ બીજસમ ધૂમથી, રુંધ્યા દસદિસી ખંડ; ઇંદ્ર ચંદ્રને સાધ્ય નહિ, નભચારિ ગ્રહ મંડ । ૪
 શરદચંદ્રસમ ધવલપ્રભ, મંદ મંદ નભચાર; ઝરે સુધા શિશિરનાડિમે, પૂરે પવન ઉદાર । ૫
 નાભિકમલમે આણિને, ધરે પવન થિર દેશ; કરે ચિત્તથી પવનને, નિક્રમ અને પ્રવેશ । ૬
 નાભિકમલ હૃદય કુજ, આળે ધારે વાયુ; નાડિશુદ્ધિ કરે તિહાં, દહન મંડલે આયુ । ૭
 રવિ નાડિથી નિસરે, ચંદ્રે પેસે વાયુ; ઇમ નાડીશુદ્ધિ કીજતાં, સહુ ઇચ્છા ક્ષય જાય । ૮

[ढाल-६ - राग - योग लियो राजा भरतरी. एहनी]

साढा च्यारे घडी रहे, वायु एके नाडि;
 पीछे बीजी नाडिमे, जाये ते छांडि छांडि । धारो० १
 एकवीस सहस उच्छवास ए, षट्सत तिहां भेली;
 स्वस्थ मनुज अहोरात्रिमे, आनपान सुमेलि । धारो० २
 पवन चालि जाण्या विना, न लहे निज तत्त्व;
 नाडिवेध हवे चिंतवु, चित चित्र निमित्त । धारो० ३
 करि निश्चल आलस तजी, ले श्वास सुगंधि;
 जाती फल बहुलादिने, भूवेधनि संधि । धारो० ४
 कुंकुम अगर कपूरसर, छे वरुणनो वेध;
 थूल वेध ओलख करो, सुखम संवेध । धारो० ५
 भ्रमर शलभ मृग पक्षिमे, नर तूरंग शरीर;
 धातु पक्ष पाषाणमे, भूवस तरु नीर । धारो० ६
 इक मंडलथी निसरे, पेसे बीयठाम;
 स्वेछाये चाले सदा, ए उत्तम धाम । धारो० ७
 नवरपुरमे संचरे, ए कौतुक काज;
 प्राणायाम प्रसादथी, सीझे शिवकाज । धारो० ८
 काम दर्प मन जय करे, सहु रोग विलाय;
 तन थिरता जोगी करे, वायुतणे सहाय । धारो० ९
 जन्म लक्ष कृत पापनो, क्षय करे तुरत;
 दोय घडीमे मुनिवरु, प्राणायामनीसत्त । धारो० १०
 एक बिंदु जलनो पीये, मास दोयने छेह;
 तो पिण प्राणायाम सम, नवि थाये तेह । धारो० ११
 प्राणायामनी साधना, निश्चयथी हेय;
 देवचंद्र जिनधर्ममे, ए नवि आदेय । धारो० १२

[दुहा]

इंद्रिय सुखथी खाचने, शांत करे निज चित्त; प्रत्याहार कह्यो तिके, इच्छातणी निवृत्त । १
 निस्संगी मन संवरी, कछ जेम दमि अक्ष; शमधारी मुनि संवरी, धरे ध्यान सुप्रत्यक्ष । २
 इंद्रिय दमि मन वश करी, धरे भाल धरी ध्यान; तजि उपाधि मन स्वच्छ करि, चित्त धरे सम थान । ३
 प्राणायाम अभ्यासथी, मन नवि पामे थान; निज समाधि थिर साधवा, प्रत्याहार प्रधान । ४
 शांत संवेगी रागविणु, मुनि नवि साधे वायु; आतमज्ञानी मुनि तजे, प्राणायाम उपायु । ५
 वायु चालणरा दुख करे, मन पामे बहु खेद; अधिक सिद्ध पिणका नही, तिण न कह्या बहु भेद । ६
 इंद्रि दमि सम आदरी, धर्म ध्यान थिर चित्त; नेत्र श्रवण युग भाल मूख, नाभि हृदय सुख चित्त । ७
 नासा अग्रसु लालभु, इत्यादिक तन अंक; तिहां इक थानक मन करी, धरे ध्यान उमंग । ८
 शांति चित्त मुनिने वधे, ज्ञान ध्यान निज चित्त; प्रत्याहार सुधारणा, दाखी ध्यान निमित्त । ९

[ढाल-७ राग - रंगीले आतम. एहनी]

गुण अनंतधर जीवने, वंचे भवमे कर्म; धरो निज भावना १
 राग द्वेष मुखहिवहळ्या, शत्रु हणुं धरि ध्यान; धरो०
 आत्म लखो निजज्ञानसुं, बाली कर्म अज्ञान । धरो० २
 कर्म हणु तिम ध्यानसुं, जिम न पडुं भवमांहे; धरो०
 भव ज्वर अज्ञाने नड्या, नवि दिठो शिव राह । धरो० ३
 परमातम जगगुरु ठग्यो, नीरस विषयने संग; धरो०
 सर्वज्ञ आत्म नवि लख्यो, भ्रम अज्ञाने रंग । धरो० ४
 आत्मरूप पिछाणवा, ज्ञानदृष्टि धरि देखि; धरो०
 पंच ध्येय अरु आत्मा, ज्ञान गुणे इक लेखि । धरो० ५
 नित्य छतो छे सहज तो, केवल गुण मुजमांहि; धरो०
 मोह दाह तिहां पिडवे, ज्ञान अमृत जां नाहि । धरो० ६
 कर्म उदे चउगत भमूं, निश्चय शुद्धस्वरूप; धरो०
 कर्म न भंजू केम हूं, अनंत चतुष्टय भूप धरो० ७
 तजि आशा निज शक्तिस्युं, हुं आनंदस्वभाव; धरो०
 छेद अज्ञान अनादिरो, आज लह्यो निज दाव । धरो० ८

इम जाणी धीरज धरी, रागादिक मल खोय; धरो०
 ध्यावे आतमशक्तिसुं, धर्म शुक्ल ध्यान दोय । धरो० ९
 ध्येयादेय स्ववेद ध्यान, सत् चित् आनंद थान; धरो०
 कर्महिन सर्वज्ञता, निरमल शिव भगवान । धरो० १०
 जड चेतन जीवादि ए, ध्येय स्वभाव पिछाणि; धरो०
 ध्यान लहो मन थिर करो, ज्ञान दयामे आणि । धरो० ११
 परमेसर परमात्मा, ध्येय अरूपी देव; धरो०
 द्रव्यार्थिक नय सासतो, इक परमात्म सेव । धरो० १२
 दर्शन ज्ञान आनंदमय, अक्षर विगत विकार; धरो०
 इंद्रिय विणु निक्कल गुणी, शांत जाण शिवधार । धरो० १३
 भवद्रुम क्षय कर शुद्ध छे, ज्ञानथकी पर भिन्न; धरो०
 जगत सकल आदर्शज्युं, जीर्ण ज्योतिमय धन्न । धरो ० १४
 शुद्ध अष्टगुणयुक्त छे, निर्मल अमय अमेय; धरो०
 परत्यागी अक्षय गुणी, ज्ञानीने आदेय । धरो ० १५
 अणुथी पण जे सुक्ष्म छे, नभथी पण जे वृद्ध; धरो०
 जगत पूज्य निर्भय सदा, परमात्म शिव सिद्ध । धरो० १६
 ध्याने कर्म सहु गले, जग गुरु अमर अनूप; धरो०
 जिण जाणे सहु जाणीये, जाय अविद्या धूप । धरो० १७
 तत्त्वदृष्टि निज थिर हुवे, जाणे निज अनुभूति; धरो०
 ध्येय ज्ञेय आदेय ते, अंतर आत्म भूत । धरो० १८
 वचन अगोचर भ्रम विना, चीतवि सहज अनंत; धरो०
 जास ज्ञानमें अंशज्युं, भासे द्रव्य अनंत । धरो० १९
 आत्मज्ञानथी आत्मने, जाण्यां थाये सिद्धि; धरो०
 मुनि तन्मय गुण तिहां लहे, तजि ग्रहिक ग्रहि लद्धि । धरो० २०
 लीन थई ग्रहे एकता, ध्याता ध्यान सुधेय; धरो०
 परमात्म अंतरात्मा, एक अभिन्न अमेय । धरो० २१

कटमै कटकर्ता तणी, दीसे दुविधा रीत; धरो०
 पिण ध्यान ध्येय ए आतमा, एथी न बीय परतीत । धरो० २२
 भवमे भम्यो अज्ञानथी, विण लाधा निज नाण; धरो०
 परमज्योति जग दुखहरु, तेहिज अनुभव जाणि । धरो० २३
 भावे इम निज भावना, ध्यान बीज गुण धाम; धरो०
 देवचंद्र सुखसागर, ध्यान अमोलक पाम । धरो० २४

[दुहा]

निज सरूप जाण्या विना, न कहे आतमरूप; तिम आतमगुण वर्णवुं, परमपुरुष सुख भूप । १
 आत्मज्ञान विन जीव सब, कर्म थकी मुंझाय; आपा परनी भिन्नताता, सुपने पण नवि थाय । २
 तिण मुनि आतम थिर करे, सर्व कल्पना मुक्त; त्रिविधरूप ते उपदिशे, द्रव्यार्थिक गुण युक्त । ३
 बहिरातम इक भेद सुणी, अंतर आतम बीय; ध्यान ध्येय एक तत्त्व धर, परमातम प्रभुतीय । ४
 आतमबुद्धि तन उपरी, पररागी गुणहीन; सो बहिरातम जाणज्यो, मोह नींद लय लीन । ५
 देहराग प्रेमराग तजि, निज आतम पहिचाण; परमातम सम भावीजो, अंतर आतम जाण । ६
 निर्विकल्प निर्लेप शिव, केवलज्ञान सुभान; शुद्ध बुद्ध आदेय शुचि, परमातम सुखखाण । ७
 देह राग परभाव तजी, मूकी बहिर्मुख भाव; निर्विकल्प मुनिभावयुत, सुद्धातम गुण ध्याव । ८

[ढाल-८ - राग- म्हारे भीमलीयां नयणाणो पाणी लागणो पाणी रूजी. एहनी]

चेतन पुदगल भिन्न करो निज भावथी, ज्ञानीजी०
 ते मुख माने एक विवेक अभावथी; ज्ञानी०
 इंद्रिय देहसुं नेह तजो पररूपसुं, ज्ञानी०
 सुर नर तिरियग योनि सहू दुःखकूप ए । ज्ञानी० १
 अज्ञानी नवि जाणे आतम अमूरती, ज्ञानी०
 परमातमसम जाणे जन तन सूरती, ज्ञानी०
 आतमबुद्धे शून्य अचेतन दर्वने । ज्ञानी० २
 अज्ञानी धन पुत्र कलत्रने आपणा, ज्ञानी०
 भिन्न अचेतन द्रव्यभणी निज जाणतो, ज्ञानी०
 तसु लाभादिक कारण निजने ठाणतो । ज्ञानी० ३

देहभणी निज बुद्धि अज्ञान अनादिनो, ज्ञानी०
 देह जीव गिण एक हठी ते वादिनो, ज्ञानी०
 देहमित्र निज बुद्धि ठगे सहू लोक ए । ज्ञानी० ४
 इंद्रिय विषय दमो रमो निज ज्ञानस्युं, ज्ञानी०
 तजि बहिरातमराग लगे निज ध्यानस्युं; ज्ञानी०
 जे तुज दीसे एह सहू पर हेय छे, ज्ञानी०
 ज्ञान सरूप अनुपसुं आतमध्येय छे । ज्ञानी० ५
 ज्ञानी ज्ञेय ज एह अछे निज आतमा, ज्ञानी०
 तेह अज्ञानी अंध कीयो परतीतमा; ज्ञानी०
 निज रागी परत्यागी ज्ञानी निर्मलो, ज्ञानी०
 रज्जु नागभ्रम जेम देहममता दलो । ज्ञानी० ६
 नागतणो भ्रम भागे सांकलि तिण कही, ज्ञानी०
 देहबुद्धिना त्यागथी चेतना लहलही; ज्ञानी०
 एक दोय बहु वचन रचनमे प्रभु नही, ज्ञानी०
 ज्ञानगम्य पर ज्योति त्रिगुणमें ए सहि । ज्ञानी० ७
 जिणसुरे जगसुप्त जगे जागे सहू, ज्ञानी०
 निज संवेदन गम्य ए आतम गुण ग्रहू; ज्ञानी०
 रागद्वेषनो नाश हवे जिण ओलखे, ज्ञानी०
 नवी को मुज रिपु भीत न कोई मने लखे । ज्ञानी० ८
 पूरवकृत भव रीत सुपन सम तेहने, ज्ञानी०
 शत्रु मित्र सम रीत गृहे ते निज मने; ज्ञानी०
 शुद्ध सीपर ज्योति सनातन जाणहूं, ज्ञानी०
 अक्षय आतम देखो आतम नाणहूं । ज्ञानी० ९
 तजि बहिरातम राग भजो निज आतमा, ज्ञानी०
 निरमल जाणो नित्य जिसो परमातमा; ज्ञानी०
 पर संयोगे बंध, मोक्ष पर त्यागथी, ज्ञानी०
 बंध मोक्षगुणी वालो मन रागथी । ज्ञानी० १०
 ज्ञानी रहे अबंध कि ज्ञान प्रसादथी, ज्ञानी०

નવ મે દીઠા દુઃખ સહૂ પરસંગથી, જ્ઞાની૦
 ન પડે ભવમે કોયં કે જ્ઞાન ઉમંગથી । જ્ઞાની૦ ૧૧
 એ આતમ નિજ પાસ અછે જ્ઞાની લહે, જ્ઞાની૦
 બાહિર દેખે તેહ નિકામે દુખ હે; જ્ઞાની૦
 સોહં સોહં આપરમ્યાથી જેહુ રે, જ્ઞાની૦
 તે પરમેષ્ઠીરૂપ તત્ત્વ નિજ ગુણવરે । જ્ઞાની૦ ૧૨
 સિદ્ધાંતમે પળ એહ એહ પરમીશ છે, જ્ઞાની૦
 દેખણહારો એહ એહ જગદીશ છે; જ્ઞાની૦
 ઈન્દ્રિયથી મનખા ધરો નિજ જ્ઞાનમે, જ્ઞાની૦
 નિજ જાણ્યા વિના દુખ અછે તપ દાનમે । જ્ઞાની૦ ૧૩
 જ્ઞાનસુધારસ યુક્ત ખેદ દુખ નવિ સહે, જ્ઞાની૦
 રાગ દ્વેષ મલહીન વીન નિજ ગુણ લહે; જ્ઞાની૦
 નિર્વિકલ્પ મન થાપી કરો નિજ કાજને, જ્ઞાની૦
 ચંચલ ચિત ન દેખે તે નિજરાજને । જ્ઞાની૦ ૧૪
 રાગ દ્વેષ અજ્ઞાન હરો ક્ષણ એકમે, જ્ઞાની૦
 જ્ઞાનાનંદ સરુપ સ્વ આત્મવિવેકમે; જ્ઞાની૦
 નિજ અજ્ઞાનેજ કર્મ, જાય નિજ જ્ઞાનથી, જ્ઞાની૦
 કર્મ ન તૂટે તપથી તે ગલે ધ્યાનથી । જ્ઞાની૦ ૧૫
 દેહ બુદ્ધિથી બંધ મોક્ષ આતમગુણે, જ્ઞાની૦
 ત્રીન લિંગ વિણુ નિત્ય શુદ્ધ આતમથુણે, જ્ઞાની૦
 યોગીને નિજ જ્ઞાનથકી પરભ્રમ ખલે । જ્ઞાની૦ ૧૬
 અંતર તજે વહેલેહ તત્ત્વવિણ મૂઢથી, જ્ઞાની૦
 શુદ્ધાતમ સુપ્રત્યક્ષ ગહે અતિશુદ્ધથી; જ્ઞાની૦
 કરે કાજ સહુ અન્ય તોહિ મન જ્ઞાનમે, જ્ઞાની૦
 ભવસુણ જાણે મૂઢ અને મુનિ ધ્યાનમે । જ્ઞાની૦ ૧૭
 આત્મજ્ઞાન ગુણજ્યોતિ સદા આનંદ છે, જ્ઞાની૦
 કર્મ ઉદય વશ દુઃખ તોહિ સુખ કંદ છે; જ્ઞાની૦

दुःखतिको विण सुख कह्यो मुनिरायने, ज्ञानी०
 ज्ञान विना अति दुःख कह्यो सुररायने । ज्ञानी० १८
 ज्ञेय ध्येय निज देव जाणि संशय हरी, ज्ञानी०
 देवचंद्र सुप्रीति धरो मन थिर करी । ज्ञानी० १९

[दुहा]

विषयथकी सुख ना हवे, तोही धरे जड प्रीति; अति दाख्यां पिण मूढथी, न लखे आत्म रीति । १
 पररागीकुं ज्ञान नहि, तिण उपदेश म देहि; अज्ञानी जडलीन छे, ज्ञानी ज्ञानने गेह । २
 जो गति निज ज्ञानसुं, जोड्यां भवक्षय जोय; पट जिम तन जूने हुये, आत्म जीर्ण न होय । ३
 थीर जोगि ते जग सथिर, जाणी ते शिवजंति; ज्ञान ज्योति जाण्या विना, बंध छेद न करंति । ४
 पुद्गलण तनु आत्मसम, अज्ञानी मानंति; आत्मज्ञान विना मुगति, अस्थिरता दुषयंति । ५
 स्थूल सूक्ष्म गुरु जीर्ण लघु, दीर्घ दुखी तन रंग; ध्यान काज ज्ञानी तजे, योग चपल मनसंग । ६
 गाम नगर तुज ठाम नहि, तुज थानक निज नाण; देह राग भव राग तजि, भिन्न आत्मतनु जाण । ७
 चेतनथी तनु परि गिण्यां, न खलाये मुनि नाण; जग काकर सम ते गिणे, शुद्ध ज्ञान सहिनाण । ८
 तन पर दाख्यां शिव नहीं, जां नवी भेद प्रतीत; सुपने पिण तनुराग तजि, धरी आत्मगुण प्रीत । ९

[ढाल-१ - राग - धन्याश्री]

भविक जन आत्म ध्यान धरो, तजी संकल्प शुभाशुभ बंधक;
 निज परमारथ वरो । भविक० १
 प्रथम बाह्य संयम छे साधक, निश्चय आत्म खरो;
 जन्म लिंग तन एह अनादि, आत्मसुं ऊपरो । भविक० २
 अंध पंगु जिम जोग अथिर छे, त्युं तन थै जीउरो;
 ज्ञानि आत्मज्ञानसे दीन प्रति, तन थै भिन्न खरो । भविक० ३
 मदमातो निज पर नवि बूझे, त्युंजी उपज करो;
 आपापर जाण्या तिनु पटणो, निफल गिण सगरो । भविक० ४
 वाटि दीपसंगति है दीपक, त्युं शिव यह जीउरो;
 परमात्म सम ध्यान आराध्यां, है चेतन उजरो । भविक० ५

वचन अगोचर यह परमात्म, थिर प्रतीत अपरो;
 बिना यतन अनुपमपददायक, आत्म गुण समरो । भविक० ६
 सुपन भ्रांति जाग्यां ज्युं भांजे, त्युं पर भ्रांति हरो;
 चिदानंद अविनाश अरूपी, निर्विकल्प आचरो । भविक० ७
 शास्त्रजाण पिण देहनो रागी, हे बंधक नबुरो;
 पराधीन सुख स्वाद तजो यह, ज्ञानस्वाद पकरो । भविक० ८
 सुख मूल चिद तत्त्व भणो मुनि, निज शरणो अनुसरो;
 चढि स्वभाव जिहां जवि भ्रमको, नीरधिलंघि उतरो । भविक० ९
 त्रिभुवन जाण तत्त्व निरुपाधि, ज्ञानानंद भरो;
 परममुनि निज आत्म ज्ञानी, निज ज्ञानने उचरो । भविक० १०
 धर्म शुक्ल ध्यान ध्येय भेद यह, आख्यो अर्थ खरो;
 पाठक राजसार मतिसागर, ज्ञायक निज गुणरो । भविक० ११
 आत्मज्ञान धरम गुणवाचक, जय इंद्री मदरो;
 राजहंस जिम भेद जानधर, चेतन अर तनरो । भविक० १२
 अक्षर त्रय गुणसुं करि थिरता, ध्यान जे देवचंद्रो;
 आत्मज्ञान आनंदसिंधूर चढि, अक्षय सुख वरो । भविक० १३

इति श्रीज्ञानार्णवे योगप्रदीपाधिकारे ढालभाषाबन्धे
 पण्डितदेवचंद्रमुनिविरचिते ध्यानध्येयप्ररूपणाभिधानो नाम
 चतुर्थः खण्डः संपूर्णः ।

—

खंड - ५

[दुहा]

पंच महाव्रत जिम मिल्या, शिव सुखना दातार; जिम पंचम खंड सांभल्या, अक्षय सुख आधार । १
मोह अज्ञान कदाग्रह, तत्त्वदृष्टि न रहाय; शुद्धातम जाण्या विना, निज तत्त्व थिर नवि जाय । २
मन थीरथी साक्षात हे, शुद्धातम स्वभाव, लक्ष थूल सालंबथी, सूक्ष्म निरालंब भाव । ३
आज्ञापाय विपाक वलि, लोकस्थिति आकार; इसे विवके भावना, धर्मध्यान चौधार । ४

ढाल-१ - राग - बे बे मुनिवर विहरण पांगुर्या रे. ए देशी

ध्यान धरमरो धिरज धरि धरो रे, आज्ञाविचय सुनाम रे;
वसु तत्त्व सिद्धांते जे कह्या रे, ध्यावे माने थिर परिणाम रे । ध्यान० १
दोय प्रमाण निक्षेपा चारथी रे, सातनये युत ए स्याद्वाद रे;
हेतु युक्ति करि ते हणवो नही रे, जिनवर न वदे कूडावाद रे । ध्यान० २
स्वाभावि स्वाधीन त्रिकालमे रे, ए छे गुणपर्याय अनंत रे;
ज्ञानी सिद्ध द्रव्यने मानीतू रे, व्यय उत्पादने ध्रुगुणवंत रे । ध्यान० ३
श्रुत ज्ञान निरमल जिनवर दाखीयो रे, शब्द अर्थ यूं नित्यचितार रे;
शुद्धाशुद्ध द्रव्य जाणे सहु रे, तेह शक्ति श्रुतनी सार रे । ध्यान० ४
पूर्वापर अविरोधी शुद्ध ए रे, निक्कलंक अनादि गंभीर रे;
सर्व जाण नय उपनय युक्त छे रे, गहन अरथ मुनि वंद्य सुधीर रे । ध्यान० ५
रत्नाकर जिमे शोभे अतिघणो रे, पद अधिकार रंगथी युक्त रे;
कुमति सर्प मिथ्यातम गालवा रे, ग्रीष्म रविसम जेहनी सक्त रे । ध्यान० ६
त्रिभुवन पूज्य शुद्धि कर आत्मानो रे, जसु अनुयोगादिक चउ भेद रे;
द्रव्यार्थिक पर्यायनये करि रे, सादि अनादि अछे गत छेद रे । ध्यान० ७
नय निक्षेप करी कसवटी समो रे, कुमति भुधर भंजणहार रे;
उत्तम संत मुनिने ध्येय छे रे, आगम जलधि अनंत अपार रे । ध्यान० ८
त्रिभुवन पूज्य जन्म भय क्षय करे रे, स्यात्पद लक्षण युत ध्येय रे;
उत्पादादिक युत षट् द्रव्य छे रे, जिन भाख्यो श्रुत ए शिव देय रे । ध्यान० ९
विबुधानंदन विद्यागेह छे रे, शिव प्रस्थान पडह सम एह रे;
तत्त्व कथक अज्ञान विना सहु रे, उत्तम भणज्यो जे श्रुत एह रे । ध्यान० १०

कुमतिभंजक रंजक मुनितणो रे, मोह गमावी शिव दातार रे;
 साधु बंध क्षय सुख छे जीको रे, एम जिनागम आदरी सार रे । ध्यान० ११
 आज्ञायुत निज आतम भावज्यो रे, केवल ज्ञानादिकगुण खाणि रे;
 सरदहिज्यो निश्चय श्रद्धा करी रे, इम ए देवचंद्रनी वाणी रे । ध्यान० १२

[दुहा]

कर्म नाश करवा भणी, धरे मुनिसर ध्यान; तेह अपायविचय कह्यो, वाधा रे निज ज्ञान । १
 स्यादवाद पाम्या विना, भवदुख लह्या अनंत; जिनवच पोत समो कह्यो, भवसायर बूडंत । २
 महा व्यसन दवदान ए, भव वन भमतां आज; आत्मज्ञान पामो तुम्हे, सीलण शिव सुख काज । ३

[ढाल-२ - राग-लाज गमावे रे लालची . एहनी]

ध्यानतणी विधि सांभलो, अपायविचय जसु नाम;
 जन्मअंध कूपे पड्या, काढि छे शिव ठाम । ध्यानत० १
 मिथ्या अविरत जोगथी, बांध्या कर्मकलंक;
 ते मुज जूठे रे किणपरे, काज करूं य निसंक । ध्यानत० २
 कर्मवशे किम दुःख सहु, हुं छुं सिद्धस्वरूप;
 कर्मसैन्यथी वेगलो, हुं छुं निजगुण भूप । ध्यानत० ३
 ध्यानी कर्म दही करी, कब हुवे आतम शुद्धि;
 उपादेय निज आतमा, त्रिगुण सहित निज सिद्धि । ध्यानत० ४
 आस्रवबंधनो हेतु को, कोण निर्जरा हेतु;
 मुज आतमगुण निरमलो, मुक्तिरूप सुखकेतु । ध्यानत० ५
 मोक्ष लहुं किण हेतुथी, सहज सुखी निराबाध;
 सर्व जाण जगपूज्य ए, शुद्धातम आराध । ध्यानत० ६
 सर्व जाणे एक आतमा, इण पूंठे सहु देव;
 इक निज आतम जाणतां, वस्तु जाणीये सर्व । ध्यानत० ७
 ज्यां लगे पर संयोग छे, त्यां लगे निज गुण हाण;
 इम शुद्धातम भावतां, पामीजे शिव ठाण । ध्यानत० ८
 कर्मविनाशन हेतु ए, अक्षय सिद्ध उपाय;
 कर्मथकी पर जाणज्यो, शुद्धातम सुखदाय । ध्यानत० ९

तजि प्रामाद नित्य ध्याईए, कर्म विनाशन ध्यान;

अक्षर रत्न गुणयुत लहे, देवचंद्र शुभ स्थान । ध्यानत० १०

[दुहा]

कर्मचित्रता चिंतवन, तेहिज विचयविपाक; चेतन सुख दुःख अति सहे, कर्म उदय फलपाक । १
 वस्त्राशन स्त्री नृत्य सुख, मित्र पुत्र मेलाप; सुरभि गंध बहु भोग रस, वनक्रीडादिक पाप । २
 गृह गज हरि चाकर पुरि, अशन पान बहु सुख; कर्म उदयथी ते लहे, थये पुण्य सनमुख । ३
 काम भोग क्षेत्रादि वर, पाम्या माने सुख; तेहिज पापतणे उदये, थाये दायक दुःख । ४
 वध बंधन अरि योगथी, इष्टवियोगे शोग; जन्म मरण भव दुःख बहु, थाये पापने योग । ५
 सहज रौद्र भयकार जे, क्षेत्रादिक दुःख थान; बहुत शीत तप घन रहित, ते रीत शुद्ध करि मान । ६
 शीत ताप वर्षा प्रबल, इति भीति दुख हेतु; कर्म भिन्न निज भावयुत, प्रसन्न भाव सुख केतु । ७

[ढाल-३ - राग - सुगुण सोभागी हो साहिब मारा. एहनी]

कर्म विपाक विचारो इण परे, आतम भिन्न असार सोभागी;
 मूल भेद आठ कर्म तणा कह्या, जन्म मरण भ्रमकार । सोभागी० कर्म० १
 ज्ञानवर्ण कर्म अज्ञानमय, घाती पंच प्रकार; सो०
 बीजो घाति नवविध कर्म छे, दर्शन ढांकणहार । सो० कर्म० २
 मधुयुत असिधारा सम वेदनी, दुविध वेदनीय जाण; सो०
 सुरनर उत्तम मद सुख अक्षना, साता उदय प्रमाण । सो० कर्म० ३
 आधि व्याधिथी मुंजे प्राणीयो, तेह असाता रे कर्म; सो०
 दर्शन मोह हणे समकित भणी, तीन भेद बहु भर्म । सो० कर्म० ४
 चारित्र मोह उदे निज भावथी, न लहे चारित्र शुद्ध; सो०
 लाधो पण पाडे परमादथी, भेद पचीस विरुद्ध । सो० कर्म० ५
 सुर नर तिर्यग नरक चोभेदथी, आयुर्कर्म हडि जेम; सो०
 तीन पुण्यमे एक छे पापमे, सुख दुःख दायक तेम । सो० कर्म० ६
 नाम करमथी नाम बहु लहे, गति जात्यादिक भेद; सो०
 भेद त्रयाणुं चितारे समो, गोत्र करम दो भेद । सो० कर्म० ७
 दानादिक पण शक्ति भणी हणे, तेह करम अंतराय; सो०
 उत्तरभेद कह्या अडतालसो, चेतनने दुखदाय । सो० कर्म० ८

संवरवंत मुनितप आगल, चढतागुणनी श्रेणि; सो०
 कर्मबंधने मंद करे वली, क्षयकारी पिण तेण । सो० कर्म० ९
 लहि समवाय खपावे कर्मने, तुर्य ध्यान संयोग; सो०
 ज्ञानि निर्मल कर्म खपावीने, दीपे शुद्ध निरोग । सो० कर्म० १०
 कर्मचित्रता इण परि चिंतवे, जन्म मरण दुखकार; सो०
 चर थिर जोग तिभावजगत्रता, चेतनथी परधार । सो० कर्म० ११
 कर्मउदयकरी बहुदुख जने लहे, जन्म मरण भयहानि; सो०
 कर्मभिन्न इम ध्यानी ध्यावज्यो, देवचंद्रनो ध्यान । सो० कर्म० १२

[दुहा]

नभ अनंत जिनवर कह्यो, नामे लोकाकाश; असंखप्रदेशी त्रिगुणमय, छहूं द्रव्यका वास । १
 उर्द्ध मध्य अध भागथी, त्रिभुवन कहीये लोक; त्रिविध वायु आधार छे, सर्व द्रव्यनो सोक । २
 प्रथम घनोदधि बीय छे, घनमारुत तनवात; लोक धर्यो निजशक्तिथी, आति ऊंचो जसु गात । ३
 लोकांते घनोदधि छे, तसु तलि घन तनुवात; अधोलोक सगराजनो, उर्द्धलोक रजु सात । ४
 वेअसमा आकार अध, मध्ये झालरि जेम; ऊरधलोक मृदंगसम, त्रिविध लोक थिर एम । ५
 अधोलोक सग नरक छे, नारक खंट वसंत; दुख क्लेश प्राणी लहे, शीततृषादि अनंत । ६
 शीतवात तो सी कहूं, मेरु गले जसू ताप; हिंसादिक पण कारणे, नरक लहे दुखव्याप । ७
 मिथ्या अविरति रौद्रता, कृष्णलेश अति क्रोध; छेदन भेदन ताडना, लहे नरकने सोघ । ८
 बंध अधोमुख अग्नितल, ज्वालन पिलन यंत्र; लोहकंटके चालवण, छेदन भेद अखत्र । ९
 दुस्सह रोगप्रकोपथी, पडे उपडे तेह; अतिदुखीया सरणो तके, पूरवकृत फल एह । १०
 मित्रबंध न तिको तिहां, निरदय पापी सर्व; हुंदाकृति कुध्यानगत, रौद्रमुख विणु दर्व । ११
 वहे पूति दुरगंध अति, करे रौद्र अति कूप; रौद्रध्यान अति चिंतवे, निज थिरताथी चूप । १२
 विभंगतणे बल जाणिने, निजकृत कर्म स्वभाव; अज्ञानी अति दुख धरे, ज्ञाता उपशमभाव । १३

[ढाल-४ - राग-सूरजसाम्हा हो पोलि. एहनी]

साधे मोक्ष मुनि सहो ज्ञानी, संवेगे नरभव लही; म्हारा लाल०
 तजि विषया सारी सहो ज्ञानी, कर्म हणे तप आदरी हो । म्हा० १
 साधे इच्छित तेह, ज्ञानी० कष्ट पड्यां धर्म नवि तजे; म्हा० क०
 तेहिज ज्ञाननो गेह हो० तजि प्रमाद निजगुण भजे । म्हा० क० २

हितवत्सल गुणवंत हो० तिण मुनिने बहु दुख दीयां; म्हा० क०
 तिणनुं दुख पडंत हो० दुख सहित प्राणी निज कीयां । म्हा० क० ३
 मे अज्ञानमें लाग हो० चर थिर जीव हण्या घणा; म्हा० क०
 परधन परस्त्री राग हो० व्यसन पड्यो पर रागथी । म्हा० क० ४
 रौद्र ध्यान वश एह हो० दुख लह्या में नरकना; म्हा० क०
 इंद्रिय सुखने नेह हो० लोक ठग्या में कूडथी । म्हा० क० ५
 जे ते मार्या पूठ हो० ते तूझ मारे न्यायथी; म्हा० क०
 रीस म करि इहां जूठ हो० एतो वारी आपणी । म्हा० क० ६
 निज हित नरभवमांहि हो० ने कीया तोहि वस्या हवे; म्हा० क०
 भंझी धर्मवो राह हो० नीच करम बांध्या घणा । म्हा० क० ७
 ग्राम नगर दे दाह हो० निरबल जीव हण्या घणा; म्हा० क०
 ते मुझ दुख दे साही हो० कर्म छोडे वचनी परे । म्हा० क० ८
 स्युं करुं जावुं केथ हो० असरण कर्मवशे पड्यो; म्हा० क०
 हुं दुःख देखुं एथ हो० अणुदिठाविण पारकाए । म्हा० क० ९
 पुत्र मित्र स्त्री दास हो० के किहां मै तिणकारणे; म्हा० क०
 कीधा पाप विकास हो० पिण दुख देखु एकलो । म्हा० क० १०
 कर्म शुभाशुभ एह हो० एथी मुझ वीय को नही; म्हा० क०
 नरकथी काढे जेह हो० तेह धरम नवि आदर्यो । म्हा० क० ११
 निज गुण विना सहाय हो० कोय नही त्रयकालमे; म्हा० क०
 लव सुख काज उपाय हो० कीधां दुख अनंत ए । म्हा० क० १२
 जैनधरम जगमांहि हो० दुख हरे सुखने करे; म्हा० क०
 रंज्या परिग्रह ग्राह हो० मरणतणा भय नवि लखे । म्हा० क० १३
 सागर वसे असंख्य हो० मांसाहारी नरकमे; म्हा० क०
 भाजे करडि अंष हो० छेदन भेदन अति करे । म्हा० क० १४
 पूरव वेर वीतार हो० लडे विडे सहु नारकी; म्हा० क०
 रौद्र कृत्य भंयकर हो० क्षेत्र दोषथी नारकी । म्हा० क० १५
 कूंभी अग्निने पाक हो० न मरे वैक्रियतनबले; म्हा० क०
 परम अधर्मिकार हो० शतशत खंड करे तिहां । म्हा० क० १६
 तातो तरूयो पान हो० फल ते मदिरापानना; म्हा० क०

मांस भखे तसु आन हो० फल ते मांसाहारना । म्हा० क० १७
 परस्त्रीसंगे तस हो० लोहपूतली तिहां मिलै; म्हा० क०
 दुख गृह नरक ए सप्त हो० निमिषमात्र पण सुख नही । म्हा० क० १८
 विसरयो पूरव वरे हो० चितरावे सुर पापना; म्हा० क०
 भूख नरकमे ढेर हो० दुख तसु को न कही सके । म्हा० क० १९
 अन्न पान तिलमात हो० न मले भूख तृषा खमे; म्हा० क०
 तिलसम खंड्यो गात हो० कर्मवसे वलि तसु मिले । म्हा० क० २०
 देह थान भज ध्यान हो० नरके सहू दुखकार छे; म्हा० क०
 अधोलोकनो थान हो० वरण्यो मध्य कहूं हिवे । म्हा० क० २१
 जंबू लवण आदि हो० अंत स्वयंभूरमण छे; म्हा० क०
 संख्या तीन अनादि हो० द्विगुण प्रविस्तार छे । म्हा० क० २२
 सार्द्धद्वीप क्षेत्र हो० मानुषोत्तर गिरथी उरइ; म्हा० क०
 तीस युगलीया क्षेत्र हो० कर्मभूमि पनरह गिणो । म्हा० क० २३
 आरिज म्लेच्छ दुभेद हो० जन्म मरण दुःख नरगते; म्हा० क०
 पराधीन दुःख खेद हो० तिरिगतिमें दुःख बहुत छे । म्हा० क० २४
 कर्मवसे उदेवसि एह हो० सवि खमे प्राणी लहे; म्हा० क०
 अक्षरत्रय गुणगेह हो० देवचंद्र सुखसागरू । म्हा० क० २५

[दुहा]

ज्योतिषीय तिण उपरा, चर थीर सुखी अपार; रविचंद्रादि अंसख पिण, तिरछे लोक मझार । १
 सोहमथी अच्युत लगे, उपराउपर कल्प; ग्रैवेयक विजयादि पीण, बहुत सुखी दुःख स्वल्प । २
 नहि विभाग दिनरातनो, रतन तेज दीपंत; षड ऋतु सुख समकाल छे, नहि अति शीत तपंत । ३
 ईत भीत उत्पात अहि, सिंह चोरभय नाहि; पंचरंग मणि तेजसु, दीपे भुवन उच्छाह । ४
 रत्नवावडी रत्नसर, तिहां खेले सुरनारि; कल्पवृक्ष चिंतामणि, सार वस्तु आधारि । ५
 ध्वज छत्रांक विमानमे, स्त्रीसंगे सुखवंत; क्रीडा गिरक वहीरमें, कबसें जेम न खंत । ६
 मेहके चंपक मालती, तमे भृंगनी कोडि; लीलावन मंदारुतले, खेले स्त्रीनी जोडि । ७
 गावे देवी गीत गुण, वाये वीण मृदंग; गीते सुरने रीझवे, अमरी मनने रंग । ८
 सुखसंपद सुरधामनी, उपमा कही न जाय; पंचरंग मणी चैत्यगृह, वन वापि तिहां थाय । ९
 गढ परिष्या तोरण सहित, पोलि चैत्यमणीरूप; सामानिक तनुरक्षकर, सग अनीक इक भूप । १०

थिरश्रृंगार सुपीन कुच, शशीमुख सुरनी नारि; कामकेलि गुणआगरु, लक्ष्मीने अनुहारि । ११
सुंदर गुण अणिमादियुत, भूषणयुत मतिधीर; पंडित विनय सुजाण नर, जसु अम्लान शरीर । १२

[ढाल-५ - राग-थारा म्होला उपर मेह झरूखे दामनी. हो लाल झरूखे दामनी. एहनी]

नही य दुखी को रोग को तिहां दीन छे हो लाल, नको०
थिर शोभा छे जास वास सुखमे अछे हो लाल; वास०
सभ्य समानिक मंत्रलोक तनुपाल छे हो लाल, लोक०
गायन नटूया एम विविध सुरमाल छे । विवि० १
देवलोक सुखओक सदा सुखमे रमे हो लाल, सदा०
शीलरूप गुणवंत सहज मनमे गमे हो लाल; सह०
नितनित नवनव रंग गीत जयजय सदाहो लाल, गीत०
सातधातु गुण देहरूप सुखकर मुदा हो लाल । रूप० २
अतिसुकुमाल शरीर चतुर पंडितवरू हो लाल, चतु०
दोष क्लेश भयहीन शांत जिम निशकरू हो लाल । शांत० ३
महारिद्धि गुणवंत जिहां सुर अति घणा हो लाल, जिहां०
बेठा सभा मोझार इंद्र सरीखा भएया हो लाल; इंद्र०
पुण्यउदे लहे सुख सदा मन ऊमहे हो, सदा०
देवलोकनी भूमि सदा सुख गुण गहे हो लाल । सदा० ४
सेवे अमर असंख कंखम नहीं हो लाल, कंख०
माने सहु जग आण ताहरी एह सहु हो लाल; ताह०
पुण्य उदयनो सुख कहे कवि केटलो हो लाल, कवि०
सुरपति आगेआय मंत्रि कहे एतलो हो लाल । मंत्रि० ५
सुरपति चेतन ताम काम ए पुण्यना हो लाल. काम०
पूरव कृत तप शील चरण वर दानना हो लाल; चरण०
पिण शिवसाधक माग एण गमे नहीं हो लाल, एण०
एह विनासी सुख दुःख गिणजे सही हो लाल । दुष० ६
तिहां समकिती देव तत्त्व निज थिर करे हो लाल, तत्त्व०
सारे जिनवरसेव जैन महिमा करे हो लाल; जैन०
कल्पवृक्ष दसभांति देय मनकामना हो लाल । देव० ७

इंद्रिय सुखकुं तेथि नहि काई मना हो लाल. नहि को०
 देवलोक द्विकतांइ अच्छे देवांगना हो लाल; अच्छे दे०
 अच्युत लगी सुर नारि जाय छे दुख विना हो लाल । दुख० ८
 उपर नहीं विकार इंद्रिय पिण को नही रे लाल, इंद्रि०
 ग्रेवेका लगि चालि मिथ्यात्वीनी कही हो लाल; मिथ्या०
 पंचानुत्तर देव सहित समकित अच्छे हो लाल, सहि०
 सर्वारथसिद्ध देव एक भवभय छे हो लाल. एक० ९
 चौगतिमे सुख दुख लह्यो में बहु परे हो लाल, लह्यो०
 खिणमे रच्या मुझ गरज न विकासे रे हो लाल; गरज०
 ध्यावो निश्चल देव सरंव जगजाण हो लाल, सरव०
 भमियो चवदह राज तोहि शिवठाण ए हो लाल । तोहि० १०
 तिन भुवननो जाण त्रिविध गुण रवि ए हो लाल, त्रिविध०
 चोथो धर्म सुध्यान लोकथिति ध्यावे ए हो लाल; लोक०
 परमात्म आदेय सदा थें आदरो हो लाल, सदा०
 अक्षर त्रयगुणयुक्त देवमुनि मन धरो हो लाल. देव० ११

[दुहा]

हवे पिंडस्थ पदस्थ वलि,रूपी रुपातीत; ओर ध्यानविधि च्यार ए, ध्यावो धरि प्रतीत । १
 तिहां पिंडस्थध्यानथी, पिण धारणा अनूप; पार्थिव आग्नेयी पवन, वरुण तत्त्व स्वरूप । २
 मुनि तत तीन छे लोकसम, जलधि जेम आकाश; जंबूद्वीप सहस्रदल, मेरुसिंहासन भास । ३
 तिहां बेठो यो सवर, ध्यावे आतमध्यान; मन भमे ने वशी करे, सो पार्थिवगुण मान । ४
 थिर अभ्यासे नाभिमे, कमल सोल दल सार; पत्रे सूरगण चितवे, अहं मध्य उदार । ५
 तिण अहंथी अग्रिगण, हृदय अष्टदल देह; ऊंचे मुखे अडकर्मने, दहे बल ध्यान तेह । ६
 वह्नि बीज समकीतसहीत, मंडले अग्रित्रिकोण; धूमरहित कलधौतयुति, दहे कर्म भगौण । ७
 दही कर्म ले शांतता, तृण विणु अग्रि समान; धरे शुद्ध निज धारणा, ए आग्नेयी मान । ८

[ढाल-६ - राग - कूमरी बुलावे कूबडो. एहनी]

ध्यान पिंडस्थ विचारीये, शुद्धातम गुणधामो रे;
 आतमशक्तिस्वभाव ए, लोकालोकनी सामो रे । ध्यान० १

आतमशक्तिस्वभावथी, कर्मधूलि उडावे रे;
 ते पिंडस्थ सुध्यानथी, वायुधारणा थावे रे । ध्यान० २
 करुणा धारणा ध्यावतां, मेघ रूप ते ध्यावे रे;
 आतमध्यान सुनीरथी, कर्ममेलने नसावे रे । ध्यान० ३
 सात धातु तन मल विना, केवलज्ञाननो नाथो रे;
 ज्ञानादिकअतिशयधरूं, परमातम सुखसाथो रे । ४
 भिन्नकर्म निरुपाधि, देहमांहि निज देवो रे;
 ध्यान पिंडस्थ हृदि चिंतवे, परमातम नितमेवो रे । ध्यान० ५
 उज्ज्वल निर्मल आतमा, जिनसम कर्मविहीनो रे;
 धारक (गुण) अनंतनो, ध्यावे निजगुणलीनो रे । ध्यान० ६
 भय ग्रह राक्षस सिंहनो, रिपु विषधर गजराजो रे;
 भय पूरवकृत कर्मनो, नासे ध्यानथी आजो रे । ध्यान० ७
 देहमांहि निज आत्मा, सिद्धसमो जे ध्यावे रे;
 निज अक्षरत्रयगुण लही, देवचंद्रपद पावे रे । ध्यान० ८

[दुहा]

उत्तम पद आलंबिने, धर पदस्थ मुनीश; नित्य वरण माला स्मरे, श्रुतशान गुण ईश । १
 षोडश कमले स्मरे, षोडशे स्वरनी माल; हृदय पदम चोवीस दल, वर्ण पचीस विचाल । २
 वदनकमल अठ दल तिहां, चिंते अक्षर आठ; हरे रोग मन चिंतने, दहे कर्मवड काठ । ३
 वर्ण मंत्र पद नाम ए, अहं अक्षर सार; सरव देवनत सूर्यसम, हरे सर्व अंधकार । ४
 कनक गतमल सिद्धसम, ध्यावे मुनि निजदेव; ब्रह्मा हरि हर बुद्धके, जड बहु सारे सेव । ५
 जैन ध्यावे जिन भणी, निश्चय आतमराम; शिव साधिक भय क्षय करे, गुण अनंतनो धाम । ६
 सर्व देहमें संचरे, थिर धारे सहु देह; वधे सुधि कुंभक धर्या, अक्षय सुखदे एह । ७
 पावे निश्चल मनथकी, अहं उत्तम ध्यान; बाह्य रीत तजि दृष्टि धरि, निश्चल नासाथान । ८
 धुरि अकार हुं अंतपद, रेफ बिंदु शिवरूप; ज्ञान ज्योति गुण आगलो, निकमो सुख भूप । ९
 अन्य सरवथी खांचीने, मन राखे एक ठाम; साध्य सिद्धि एकत्व कर, साथे शिव सुख काम । १०
 परम मंत्र परमात्मा, साध्यां सिद्ध लहंत; अंतर बाहिर भेदथी, ते दाखीजै मंत । ११

[ढाल-७ - राग - आदर जीव क्षमा गुण आदर. एहनी]

ध्यावो ध्यान पदस्थ विचारी, अंतरंग बहुरूपी जी;
 अंतरंग शिव सुखनो साधक, बाह्य पुण्य सुख भूप जी । ध्यावो० १
 कामताप दुःख व्याप गमावे, ह्रीं अक्षर एहजी;
 ज्ञानरूप निरमल अविनासी, ओं ए गुण गेहजी । ध्यावो० २
 उक्तं च - अरिहंता असरीरा, आयरिया उवज्झाया;
 तथा मुणिणो, पढमखरनिप्पत्रो; ओंकारो परमिद्धी ॥ १ ॥
 हृदय कलम धर्यो कर्म नसावे, श्वेत वरण स्वर युक्त जी;
 रक्त वर्णथी जगमे क्षोभे, प्रीते रीपुथी मुक्ति जी । ध्यावो० ३
 श्याम रंग ध्यायां जग मोहे, बाह्यरूप ओंकार जी;
 जाणे को मुनि इणरो महिमा, बीजो न लहे पार जी । ध्यावो० ४
 पण परमेद्धी ज्ञानादि त्रय, दिशे विदिशे अड पत्र जी;
 विचे ओंकार रूप शुद्धातम, दुविधे न साधे त्रस जी । ध्यावो० ५
 भवकिलेस सहू नासे इणथी, शुद्ध करे निज देव जी;
 कृपानिधान इण सम नहीं बीजो, परम मंत्र ए सेव जी । ध्यावो० ६
 इणथीने सुर थाये तिरजंच, ध्यान पुण्यनो गेह जी;
 परमसिद्धिदायक ए ओंपद, सोल वरणयुत एह जी । ध्यावो० ७
 दोसत ध्याने चोथफल, छठ पुण्ये इण ध्यान जी;
 अरहंत सिद्ध षड अक्षर ध्यायां, सिद्धसमो ए मान जी । ध्यावो० ८
 ओंमूल पांच ह्रींपद, आसिआउसा सारजी;
 मन थिर ध्यायां निस्संगे, जन्म मरण भय वार जी । ध्यावो० ९
 चोमंगलयुत ए मंगलकर, जप्यां वरण छे सिद्ध जी;
 ओं ह्रीं श्रीं अर्हपद, नमः युत छे अतिरिद्ध जी । ध्यावो० १०
 नमोसिद्धाणं कर्म विणासे, वधारे सममाव जी;

मंत्रपदानि यथा -

ओं नमो अर्हते केवल्लिने परमयोगिने अनन्तशुद्धिपरिणामस्फुरदुरुशुक्लध्यानाग्निनिर्दग्धकर्मबीजाय
 प्राप्तानन्तचतुष्टयाय सौम्याय शान्ताय मङ्गलाय वरदाय अष्टादशदोषरहिताय स्वाहा इति मन्त्रः ॥

इत्यादिकगुणयुतशिवसाधक, निज परमात्म भाव जी । ध्यावो० ११

ओंनमो अरिहंताणं पद, ध्यावो करि थिर चित्त जी;
 मायाबीज ध्यान ओंयुत, आपे इच्छित वित्त जी । ध्यावो० १२
 धूमशिखा प्रगटे छमासे, बरस वह्निनी झालजी;
 इण ध्याने चूका विणु पामे, उपशमभाव विशाल जी । ध्यावो० १३
 शिवविद्या ए कामतापहर, अमृतमय सुखधाम जी;
 झौं ए मंत्र नासाथाने निश्चल ध्यावो, उज्ज्वलगुण अभिरामजी । ओं अहं ध्यावो० १४
 प्रथम ह्रीं प्रणव दोय, आगे विची ए अक्षर सार जी,
 सः इस्रीहं अंते दोय प्रणवह्रीं सेती, विद्या ए जगसारजी । ध्यावो० १५
 सिद्धचक्र ए मंत्रशिरोमणि, सहु विद्यानो सार जी;
 अरिहंताणं पापक्षयंकरं, सिद्धाणं सिद्धकार जी । ध्यावो० १६
 आचारिज निज गुणने चरचे, व्याधि हरे उपाध्याय जी;
 साधुसुखंकर निजगुणसाधे, चोचुलकपद धार जी । ध्यावो० १७
 इत्यादिक उत्तमपद ध्यावे, बाह्यालंबनरूप जी;
 मैत्रीभाव धर्यां सहु उपर, निजगुण ग्रहो अनूप जी । ध्यावो० १८
 वितराग मुनि नित प्रणिध्यानि, परमसंसर्ग विहीन जी;
 स्यादवाद श्रुतसार लहीने, लेवे त्रिगुण नगीन जी । ध्यावो० १९
 बाह्यभावथी मगनभाव तजि, निज शुद्धातम ध्यावे जी;
 अक्षरत्रय गुण लही अमोलक, देवचंद्र सुख पावे जी । ध्यावो० २०

[दुहा]

हवे रूपस्थ तणी कथा, सुणो भविक चित लाय; सर्वजाण अहंत प्रभु, सो परमेसर ध्याय । १
 जगहित थीर मंदिरसमो, ज्ञानादिक गुणगेह; सप्तधातुविण संवरी, शिवलखमीसु नेह । २
 जसु चरित्र अचिंत्य छे, जगबांधव जगजाण; विषय कषायादिक दमी, भवदव नीरस माण । ३
 दवादिक को नवि कहे, जेहनी ज्ञानविभूति; भंजे सहु मिथ्यातगिर, स्यादवादनी रीति । ४
 गुणनिधि ज्ञानी सर्वगत, परमातमपद धार; ए ज्ञानी निज आतमा, परमातमसम सार । ५
 दोष अढारे आ वस्यो, जनम मरण भय व्याप्त; ए आतम निज ज्ञानसु, ध्यावो निज सम आप्त । ६
 पर शासन सहु छोडीने, धारो सम्यक्त्व ज्ञान: गुण धर गुण धर ज्ञानयुत ते पण आतम ध्यान । ७
 जसु ज्ञान आदर्शमें, छए दर्व भासंत; लोकालोक प्रकाशकर, ध्रुवस्वभाव गुणवंत । ८
 जसु ज्ञानरविज्योतिथी, भासे कुनय खद्योत; सदा अगोचर सर्वनत, धरे अखंडित ज्योत । ९

[ढाल-८ - राग - वाह वाह वणायो विंझणो. एहनी]

ध्यान धरो निज धर्मनो, निज अक्षय सुखनो कार रे लाल;
 जसु फरसे शुचि थाये धरा, शिवमारग दाखणहार रे लाल । ध्यान० १
 जितो रवि भामंडले, ए देव अनाथां नाथ रे लाल;
 पडतां दुःख समुद्रमें, एहिज साहिब दे हाथ रे लाल । ध्यान० २
 थिति सिंहासन उपरे, धरि छत्रत्रयनी शोभ रे लाल;
 सुरपति चामर विंझवे, क्षय कीधो रागने लोभ रे लाल । ध्यान० ३
 पुष्पवृष्टि सुरदुंधि, वली वृक्षअशोके युक्त रे लाल;
 अड प्रातिहारजकरी, शोभे वीतराग विमुक्त रे लाल । ध्यान० ४
 शुक्लध्यानी शांत छे, भवदुःख हरे गतराग रे लाल;
 एक सनातन व्यक्त छे, गतकामी ए शिव मान रे लाल । ध्यान० ५
 जगचक्षु जगनायक धणी, ए ज्योतिरूप आनंद रे लाल;
 ईश चतुर्मुख कृष्ण ए, एहिज जिन आतम संत रे लाल । ध्यान० ६
 सिद्ध सुमति जगज्येष्ठ ए, मुनिवर अक्षर गुणधार रे लाल;
 निरागी जिन सर्वज्ञ ए, ध्रुव अव्यय जीर्ण उदार रे लाल । ध्यान० ७
 इम एकत्व प्रतीतसु, ध्यानी थावे शिवरूप रे लाल;
 जिण जाएयां मुनिवर शिव लहे, आराध्यो ते गुणभूप रे लाल । ध्या० ८
 आतम अमृतस्वादथी, अक्षयपद लहे कर्म रे लाल;
 भव्यकमल रविसारिखो, निश्चल भजिज्यो तजी भर्म रे लाल । ध्यान० ९
 आतम आतमज्ञानसु, निश्चयथी परमानंद रे लाल;
 परमज्योति गुणरंजीयो, मनि ध्यावे ध्रुगुणचंद रे लाल । ध्यान० १०
 आतमज्ञान अमृतथकी, थिर मुनि नवि चूके ध्यान रे लाल;
 ज्ञान राज त्रयभुवननो, ते सुख आगमनो थान रे लाल । ध्यान० ११
 निरमल चित्त थया मुनि, निज आतमज्ञानथी पीन रे लाल;
 निज व्यय गुणने अनुभवे, थाये तन्मय गुणलीन रे । ध्यान० १२
 तन्मय आतमध्यानथी, मुनि पामे केवलज्ञान रे लाल;
 परमातम शिवरूपी हवे, तिण धरी परमातमध्यान रे लाल । ध्या० १३
 ए आतम निजशक्तिथी, पामे निरमल निज नाण रे लाल;
 एह अज्ञानताभावमे, सहु लोक भमे विणु ठाण रे लाल । ध्यान० १४

थान पात्र भवजलधिमे, लोकालोकनो जाण रे लाल;
 ए अष्टानंतकगुण धरा, गतराग अमल गुणराण रे लाल । ध्यान० १५
 ए ध्यावो कंद आनंद अमंदनो, अक्षरत्रय नाथ अनंत रे लाल;
 इण परि निज रूप विचारतां, हुवे देवचंद्र गुणवंत रे लाल । ध्यान० १६

[दुहा]

वीतरागता ध्यावतां, मुनि थाये गतराग; क्रूरकर्मने आदरे, राग तणे मल लाग । १
 मंत्रादिक कुध्यान बहु, चेतनतणो विभाव; भवदुःखकारण परिहरो, ग्रही निज थिरताभाव । २
 निज समाधिगुण आदर्या, एहिज त्रिभुवननाथ; सौख्यहानि न कर कदे, आतमध्यान गुण साथ । ३
 शुद्धमार्ग छूटां पछे, लहिवो दुक्कर एह; अध्यातम सुख नासवे, असद्ध्यान भवरेह । ४
 परमानंदक मार्ग तजि, झले कवण कुमार्ग; आशादासकुध्यान धरि, पडे नरक धरि राग । ५
 जीव कर्मनो भेद कर, ते गुण ध्येय अमेय, छे इण साध्ये सिद्धि तिण परमातम आदेय । ६
 आश ध्यानथी शिव नही, अच्छे ज्ञान गुण नाश; मुनि मन चंचल नवि करे, धरे शांत रस पाश । ७
 रूपस्थे थिर चित्त कर, ध्यावे रूपातीत; शुद्ध ज्ञानमय मूर्ति विणु, ध्यावे आत्मविभूति । ८

[ढाल-९ - राग- बूझि रे तूं बूझि रे तूं बूझि प्राणी. एहनी]

ध्यान रूपातीत ध्यावो, अनुभवो निज रूप रे;
 एहीज सरणो ध्यान इणरो, ए अक्षय गुणभूष रे । ध्यावो० १
 आत्मज्ञानसु आत्म जोडी, ध्यानी ग्रहे सुभाय रे;
 सामान्य करि सिद्धिसम सहू, व्यक्तिभेद लखाय रे । ध्यावो० २
 नय प्रमाणे तत्त्व जाणे, तेह योगी शुद्ध रे;
 चरम अंग त्रिभाग ऊनो, शांत अच्युत सिद्ध रे । ध्यावो० ३
 नीरोग निज गुणयोग निरमल, वसे जगतने सीस रे;
 निकलंक जगगुरु शुद्धज्ञानी, तसु आकृती किम दीस रे । ध्यावो० ४
 अमूरतीक नभसमो चेतन, जसु असंख परदेश रे;
 सर्व अनुपमगुणे लक्षित, नही मलनो लेश रे । ध्यावो० ५
 आत्मगुण अभ्यासथी इम, थाय प्रभु प्रत्यक्ष रे;
 सर्वदर्शी सिद्ध भवविणु, निरंजन जगचक्ष रे । ध्यावो० ६

नित्य चिन्मयमूर्ति मलविणु, एक परम अखेद रे;
 ध्यान ध्याता ध्येय केरो, नही जीणमे भेद रे । ध्यावो ० ७
 अविकार निष्कल थिरसभावी, लोकालोक प्रकाश रे;
 ज्ञान ज्ञाता साध्य साधक, एकरूप उलास रे । ध्यावो ० ८
 गतरागद्वेष अलेषज्ञायक, सिद्ध जग जगनाथ रे;
 अविकार वीतप्रपंच आतम, अज्ञानता प्रमाथ रे । ध्यावो ० ९
 श्रीराजसागर प्रसिद्ध चिन्मय, नित्य ज्ञाननिधान रे;
 परम ज्ञान धरम उज्जल, राजहंससमान रे । ध्यावो ० १०
 देवचंद्र सुखी सदाई, अक्षरत्रय गुणयोग रे;
 चढ्या ज्ञानानंद सिंधुर, लखे लोग अलोग रे । ध्यावो ० ११
 इति श्रीज्ञानावर्णवे योगप्रदीपाधिकारे ढालभाषाबन्धे
 पण्डितदेवचंद्रविरचिते पञ्चमः खण्डः सम्पूर्णः ॥ ५ ॥

—

खण्ड-६

[दुहा]

उपशम धरी हरी दोष सहू, आदरी आत्मस्वभाव; कर्मकोटि दुखने कटे, एहिज छे शिव दाव । १
 राग द्वेष हणि थीर करे, मुनि आतमपरिणाम; अनुप्रेक्षा फल धारिने, कहूं तास गुणग्राम । २
 दीप हणे जिम तम भणी, तिम मुनि दाहे कर्म; मुनि मन चंचलता रहै, रागद्वेषने भर्म । ३
 प्रथम संघयणी दृढ बली, शुक्लध्याननै योग; छेद्यो भेद्यो पिण जिको, न लहै कंप न सोग । ४
 न सुणै देखे न न कहै, मूर्तिलेपसम तेह; निस्संगी निश्चल यति, शुक्लध्याननी गेह । ५
 बहिरंतर समवायविणु, न सधै ध्यानसमाधि; जडपर तन्मयता तजी, शुद्धातम आराधि । ६

[ढाल-१ - राग - रामे सीता खबर करी. एहनी]

बहिरातम ममता तजी प्राणी, अंतर आतम रुप जी;
 मन थिरता करी ध्यान ध्येय विधि, शुद्धातमनो भूप जी । गुण गावो० १
 जिम शुद्धातमपद ध्यावो रे, जिम निरमल शिवपद पावो रे ।। ए आंकणी०
 गुण असंख इक समय वधारे, कर्म असंख गमाय जी;
 उपशम श्रेणे उपशम पामे, क्षय कीना क्षय जाय जी । गुण गा० २
 धर्मध्यान थिति अंतर महूरत, मिश्रभाव शुक्ल लेश जी;
 धरी विवेक उपशम धर ध्यानी, परमातम सुख देश जी । गुण गा० ३
 ध्यान विषे जो छोडे भव्य तनु, पामे ते सुरलोक जी;
 सर्वारथसिद्ध नव ग्रैवेके, पामे सुख अशोक जी । गुण गा० ४
 सुमनस मालसहित वल्लिलांछन, शशीसम निर्मलवाय जी;
 वीरजबंध सहित कामच्युत, भोगवे सुरसुख पाय जी । गुण गा० ५
 ग्रैवेयक अनुत्तरवासि सुर, अति उदार सुख सोध जी;
 वधती पुण्यपरंपर नित नित, ज्युं वारिधि शशि बोध जी । गुण गा० ६
 सुरसुखथी असंख्यातगुणो छे, कल्पातीतने थान जी;
 काल न जाणे भवनो जातो, इंद्रीसुख अनुमान जी । गुण गा० ७
 तिहांथी चवीने मानवभवमे, लहे उत्तम कुल जाति जी;
 तनु नीरोग सुभोग संयोगे, वधते सुख मन खंति जी । गुण गा० ८

भेदज्ञान वैराग्य प्रभावे, ते छोडे गृहवास जी;
 निजरत्नत्रय सौख्य आराधे, मूकी दुष्ट परआस जी । गुण गा० ९
 संज्वलना चोकडी प्रभावे, न लहे श्रेणिनो ठाण जी;
 तीने समकित सत्तम गुण लगे, ध्यावे धर्म सुजाण जी । गुण गा० १०
 रागादिक सहू रोग विसाणे, जीपे इंद्री चित्त जी;
 भवदुःख वारे ज्ञान सुधारे, मुक्तिसूत्रीनो मित्त जी । गुण गा० ११
 मोह भंजी आतमगुण रंजी, निजपरभेदनो कार जी;
 पोडी सम शिवमंदिर चढतां, धर्मध्यान तिण धार जी । गुण गा० १२

[दुहा]

विगलेंद्री अक्रिय छे, ध्यान धारणा हीन; ज्ञाता मुनि चउविधि धरे, शुक्लज्ञान गुणपीन । १
 त्रय चोकडी कषायनी, क्षय अथवा उपशांत; प्रथम दोय छद्मस्थने, केवलिने दोय अंत । २
 पृथक्त्ववितर्क विचारयुत, प्रथम शुक्ल ते ध्यान; एक वितर्क विचारविणु, बीय शुक्ल शिव थान । ३
 शुद्ध नाम तीन शुक्लरो, सूक्ष्मक्रिया प्रतिपात; शुद्ध साध्य शिवपद रमे, उछिंनै क्रिय बात । ४
 जेथ विचारे भिन्नता, ते सविचारवितर्क; निश्चय इक निज आत्मा, जाण्या ए वितर्क । ५
 व्यंजन व्यंजन अंतरे, अर्थांतरमे अर्थ; योगादिक योगांतरे, संक्रम करण समर्थ । ६
 शुद्ध द्रव्य गुणने स्मरे, ध्यानी विगतकषाय; तीन योग दमि तीनी गुण, साधै पहिलै पाय । ७
 प्रथम शुक्ल परभावथी, मुनिवर विगत अपाय; केइ कर्मने उपशमे, किणहिरा क्षय जाय । ८
 सात प्रकृतिने उपशमे, उपशम समकित थाय; चउत्थे छे अट्टम थकी, उपशम श्रेणि चढाय । ९
 सत्तायै तितली रही, उधय उपशम मोह; केइ पडे भवने क्षये, के अद्धा क्षय लोह । १०

[ढाल - सफल संसार अवतार ए हुं गिणुं. एहनी]

ध्यान निज आत्मा सिद्धसम ध्याईयै, धोइये कर्ममल नित्य सुखपाईये;
 दर्शन मोह त्रय चोकडी प्रथमनी. एह शम उपशम्यां ज्योति उपशम्मनी । १
 पछै बीय चोकडीबले तिय चोकडी, उपशम्यां प्रकृति इम तासु पनरह झडी;
 पछै हास्यादि छ उपशमै तेहने । २
 प्रथम द्वय वेदनै तेह मुनिवर वमै, पछै उदयागत वेद तसु उपशमै;
 उपशमै नवमगुण संज्वलत्रिक तिहां, दशम गुण सुहम पिण लोभ उपशमै जिहां । ३

चढे इग्यारमे थान निज ज्ञानथी, थाय उपशांत जिन शुक्ल निज ध्यानथी;
 चरण अहक्खाय गुण पाय वसि कलनै, के मरे के पडे मोहने झालने । ४
 जै मरै ते टिकै आय समकितगुणे, एग अवतार सव्वड्डु सिद्धे थुणे;
 जे पडे ते टिके सम गच्छ पंचमे, कोय चउथे निये होइ पहिले रमे । ५
 भाव पंचे हवे शुक्ल पहिलो स्मरे, च्यारस सहु कालने इकभवे दो करे;
 सर्वश्रुतिजाण मुनि शांत मुनि संवरी, ध्यान ध्यावे तिको आत्मगुण आदरी । ६
 ध्यान सवितर्कथी जीप कषायने, ध्यान एकत्वसवितर्क गुण ध्यायने;
 चित्त निर्मल करी ध्यान सुपृथक्त्वथी, ध्यान एकत्व ध्यावे निज सत्त्वथी । ७
 शुक्ल बीय पाय ध्यावे अछे क्षायकी, निरमल केवलज्ञाननी जसु वकी;
 एक निज आत्मा त्रिगुणनी एकता, ध्यान ध्यातातणी एकता थिरता । ८
 द्रव्य पर्याय एकत्वथी जे धरै, निश्चल द्रव्य एकत्वथी जे धरै;
 शुक्ल एकत्वता ध्यान अभ्यासथी, पामे केवल कर्मना नाशथी । ९
 श्रेणी आरोहिने क्षपक कोई मुनि, करे अपूरवपणे गुण कर्मनी;
 कोडी थिति घात करि महरत थिति करे, छेदि अनंतरसभाग अंतिम वरे । १०
 चढे गुणश्रेणि असंख्य गुण नित वधे, कर्मदल विहचिने तास नासन धरे;
 दशम गुण लोभनो क्षय करी बारमे, गुण चढी कर्म घाति भणी ते वमे । ११
 तेरमे थानके केवलज्ञानने, दरसण चरण वीरज्ज अनंतने;
 पूर्व नवि लद्ध ते गुण चतुष्टय लही, देव सर्वज्ञ भगवान ते सुख मही । १२
 जेहना नामथी कर्मबंधन गले, जन्ममरणादि विनु सिद्धसुखने मिले;
 अगम अगोचर ज्ञानसंपद धरे, शेष अघाति चोक्कर्म हवे क्षय करे । १३
 मास छ शेष आयुष थकां जे लहे, केवल ते समुदघात निश्चय वहे;
 आयुथी वेदनीकर्म जो अधिक छे, तो समुदघातने आदरी शिव गछे । १४
 चउदह राजनो दंड पहिले समे, बीय कपाटमंथाण तीजे समे;
 भुवन पूरे सहू आत्मपरदेशथी, समे चोथे जगव्यापक आपथी । १५
 कर्मचतुष्कने सम करी केवली, ते वली संहर आत्मप्रदेशावली;
 अनुक्रमे च्यारविधि चोसमे संहरे, अड समयमांहि त्रय समय नवि आदरे । १६

दुहा

कोय करे को नवि करे, समुद्धात विधि एह; ज्ञानी धर्म वदे इशो, स्यादवाद गुण गेह । १
 द्रव्य क्षेत्र काल भावथी, निजरूपे सही अस्ति; पर द्रव्यादिक देवता, नास्ति सहित सहु वस्तु । २

એકસમે દોડું અછે, અસ્તિનાસ્તિ તિણ થાય; અવક્તવ્ય ચોથો તિણે, જે એકસમે ન કહાય । ૩
 અવક્તવ્યયુત ભંગત્રય, મેલ્યા ભાંગા સાત; સૂક્ષ્મનિગોદથી સિદ્ધ લગિ, સપ્ત ભંગ થિર ઘાત । ૪
 દ્રવ્યાર્થિકપર્યાયથી અસ્તિનાસ્તિતા જાણ; નિત્યાનિત્યાદિકપણે, એક અનેક વચાણ । ૫
 જિમ ઘટમે ઘટઅસ્તિતા, લકુટનાસ્તિતા જાણ; અસ્તિ જીવમે ચેતના, જડતા નાસ્તિ વચાણ । ૬
 સિદ્ધ દ્રવ્યમે દ્રવ્ય ગુણ, પર્યાયે કરિ હોય; અસ્તિનાસ્તિતા ભંગ સમ, દ્રવ્ય એકતા જોય । ૭
 દ્રવ્યાર્થિક ઉત્સર્ગમાર્ગ, પર્યાયે અપવાદ; એ ગુણધારક આત્મા, સિદ્ધરૂપ સ્યાદ્વાદ । ૮

[ઢાલ - જિનદેવ તું જયકારી, એહની । બીજી દેશી-દેહુ દેહુ નળદ હઠીલી]

નિજ જાણનયન ગુણ જાણો, જિમ આતમરૂપ પિછાણો રે; નિજ૦
 નૈગમનય કારિજ સાહી, સંકલ્પમાત્રનો ગ્રાહી રે । નિજ૦ ૧
 કારિજનો અંશ ન સાધે, સત્તાગુણને આરાધે રે; નિજ૦
 કોઈક જન માણો લેવા, ચલ્યો વન કાઠ ગ્રહેવા રે । નિજ૦ ૨
 કોઈક પૂછે કિહાં જાસ્યો, પ્રસ્થલે વળ તિણ ભાસ્યો રે; નિજ૦
 સૂક્ષ્મનિગોદી જીવ તે, દાખ્યો સિદ્ધ સદીવ રે । નિજ૦ ૩
 તેરમ ચવદમ ગુણધારી, તે જિન દાખ્યા સંસારી રે; નિજ૦
 દાખી નૈગમનય વાળી, સુણિ સંગ્રહનય સહી નાળી રે । નિજ૦ ૪
 લક્ષણ અસાધારણ એકો, અવિરોધી પરથી છેકો રે; નિજ૦
 સહુ ગુણનો સંગ્રહ થાયે, વિણ દાખ્યે ગુણ પર્યાયે રે । નિજ૦ ૫
 ઘટ દાખ્યો ઘટ ભાવે, ઘટજાતિ લિંગ સહુ આવે રે; નિજ૦
 તિમ જીવ ચેતનગુણ જાણ્યો, જ્ઞાનાદિ ત્રિગુણ સહુઠાણે રે । નિજ૦ ૬
 દ્રવ્ય કહ્યા છેહકેરા, આવે ગુણ પર્યાય ભેરા રે; નિજ૦
 સંગ્રહનય લક્ષણ એહ, વિવહાર સુણો ગુણગેહ રે । નિજ૦ ૭
 સંગ્રહનય દાખ્યો ભાવે, તે વિહચે કરિ વિધિ દાવે રે; નિજ૦
 વિહચે ગુણ પર્યાય ભેદા, જ્યાં લગી અવિભાગી છેદા રે । નિજ૦ ૮
 ઘટ દાખ્યે ઘટની જાતિ, આવે સહુ ન પડે ભ્રાંતિ રે; નિજ૦
 સંગ્રહનય ભેદ કહાવે, ચેતન જડ ભેદ ન પાવે રે । નિજ૦ ૯

पण जड एक चेतनवंत, संसारी सिद्ध महंतो रे; निज०
 दरसण नाण चरित्र, इकना त्रय नाम पवित्रो रे । निज० १०
 इत्यादिक विभजनकारि, नय व्यवहार विचारी रे; निज०
 ऋजुसूत्रे ऋजुमग साहे, गतागत काल न चाहे रे । निज० ११
 विद्यमान कालनी साखे, संसारी अरू शिव आखे रे; निज०
 दाखी ऋजुसूत्रनी वाणी, हवे सांभल शब्द कहाणी रे । निज० १२
 लिंग संख्यादिक व्यभिचारो, न फरे जिहां अर्थ विचारो रे; निज०
 घट अक्षर दोय भासे, तब नीर आधार प्रकाशे रे । निज० १३
 जिहां चेतन शब्द कहावे, तिहां ज्ञानादिक गुण आवे रे; निज०
 निशहु संज्ञाशब्दे लहीये, हवे समभिरुढनय कहीये रे । निज० १४
 नाना शब्दे इक अर्थे, आरोहे नाही अनर्थे रे; निज०
 इंद्र शक्र सुरईश, ए नाम भेदे कईसो रे । निज० १५
 अथवा जे गुण छे जिणरा, तेहिज दाखे ते तिणरा रे; निज०
 रूपी चेतन नभ नांही, नही जडता चेतनमांही रे । निज० १६
 आतमना नाम अनेक, तो पिण भावार्थे एक रे; निज०
 समभिरुढने गिणिये, हवे एवंभूतनय भणीये रे । निज० १७
 निज कारण पुरण साधे, यथार्थपणे आराधे रे; निज०
 जल भरीयो नारीसीस, तेहीज घटरूप जगीस रे । निज० १८
 अष्टानंतक धर बुधे, शिववासी कहीये सिद्धो रे; निज०
 सिद्धगमन लो काल, तेम गिणे सिद्ध विचालो रे । निज० १९
 एवंभूतक नय लीधो, पूरव षटनयसुं सिद्धो रे; निज०
 इक इकना सत सत भेद, जाणे ज्ञानी गतखेदो रे । निज० २०
 सुक्ष्म उत्तरोत्तर छे, तिमहीज कारण कारज छे रे; निज०
 साते नय इक सद्वहीये, तदि सम्यग्ज्ञानी कहीये रे । निज० २१
 इक इक भंग सग नय छे, नयविणु भंगा शिवमै छे रे; निज०
 अक्षरत्रय गुम जब ध्यावे, तब देवचंद्रपद पावे रे । निज० २२

दुहा

इक प्रत्यक्ष परोक्ष बन, छे प्रमाण द्वे रूप; मति श्रुत ज्ञान परोक्ष, केवल परतिष भूप । १
 मनःपर्ये अरु अवधिगुण, देसत परतष जाण; अनुमानादिक भेद सह, जाणि परोक्ष प्रमाण । २
 क्षीणमोह गुणठाणा लगि, सम्यग्ज्ञानी जीव; छउमत्थ चोनाणी भणी, ज्ञान परोक्ष सदीव । ३
 निक्षेपा चोविध कह्या, नाम थापना दर्ब; भावनिक्षेपो मुख्य छे, अंशे साचो सर्व । ४
 निर्गुण गुणयुत वस्तुनी संज्ञा करवी जाय; नामनिक्षेपो जेमको, नामे केवल थाय । ५
 थापीजे ते थापना, जैनबिंब जिनरूप; द्रव्यनिक्षेपो बाह्यरत, द्रव्यलिंगनो भूप । ६
 गुण यथार्थधारी प्रवर, मुख्यादेय सदीव; भावनिक्षेपो ते कह्यो, जे चेतनलक्षण जीव । ७
 नय प्रमाण निक्षेप विधि, नही सिद्धमे एह; द्रव्यार्थिक पर्याययुत, सिद्ध शुद्ध गुणगेह । ८

[ढाल - वधावानी - अयोध्या हे राम पधारिया. एहनी]

परमात्म निज घर आवीया, वलि पाम्या हे ज्ञानादिक गुणहेम;
 कायजोग बादर दमी, वलि रुंधे हो सूक्ष्मवचने तेम । परमा० १
 काययोग सूक्ष्म दमी, वलि रुंधे हो बादरमननो हो चालि;
 सुक्ष्मकिरीया ध्यान जे, ते ध्यावे हो आत्मनिहालि । परमा० २
 प्रकृति बहुतर कर्मनी, तिहां क्षय करि हो शैलेशीनो काज;
 समुच्छिन्नक्रिय ध्यानने, ते ध्याये हो निरमल शिवसाज । परमा० ३
 तेरे प्रकृति खपाविने, शिव पावे हो सहू कर्म खपाय;
 निरमल शांत निरामयी, निरंजन हो शिव विगत अपाय । परमा० ४
 काल वरण पण तेर हे, चवदम गुण हे तजी होय ते सिद्ध;
 अष्टानंतक गुणधणी, जगनायक हो वलि परम विशुद्ध । परमा० ५
 उरधगति बल्लोकने, शिखरे ते हो जई वसेय उल्लास;
 धरम द्रव्य न अलोकमे, तिण कारण हो तेहनो तिहां वास. परमा० ६
 लोकाकाश शिखरे रह्यो, ते देखे हो सहू लोक अलोक;
 ते सुखनीय नवि को लखे, अतिइंद्री हो परमात्म सुखओक । परमा० ७
 इंद्रिय सुख त्रयकालना, जिण आगे हो अंश अनंत;
 द्रव्यार्थिक पर्यायने, जाणे ते हो सहू द्रव्यं महंत । परमा० ८
 दोष अढारह विणु सदा, निरंजन हो नित्यानंदनो भूप;
 परमेष्ठी परज्योति छे, ते जाणे हो त्रयलोकनो रूप. परमा० ९
 निज स्वभाव गुण देखतो, ते देखे हो सचराचर विश्व;
 गुण अनंतधारकप्रभु, निकलंकी हो नही दीरघ हस्व । परमा० १०

पुरव जे नवि अनुभव्या, तेहिज सुख हो लहे सिद्ध जिनेश;
जाणे केवलज्ञानथी, वचने करि हो न कही शके लेश । परमा० ११
परतिख लोकशिरोमणि, निरद्वंद्वी हो निजसह जसवाद;
निरुपम थिर अविच्छेदतो, ते विलसे हो सुखसंग अनादि । परमा० १२
दरसण ज्ञान चारित्र वलि, सुख वीरज हो जसु प्रगट अनंत;
भवतमध्वंसा भानुज्युं, सिद्धांतमे हो अतिमहिमा महंत । परमा० १३
ज्ञान सुधारससम सजे, अविकारी हो परमानंदनो धाम;
देवचंद्र सुखसागर, अक्षरत्रय हो गुण निजराम । परमा० १४

[दुहा]

श्रीजिनशासन अगमगुण, शिवसुखनो दातार; स्यादवाद परिणाम धरि, आतमदर्शक सार । १
मिथ्यातमभर भांजिवा, रविसम जिनमत एह; सिद्ध शुद्ध परमात्मरस, धारक निजगुणगेह । २
सूक्ष्म निगोदि सिद्धिथिति, बहु द्रव्य पर्याय; एकता व्ययउत्पादनी, इण विण बीय न कहाय । ३
नामजैन जन बहुत छे, तिणथी सिद्ध न काय; सम्यग्ज्ञानी शुद्धमति, भावजैन शिवराय । ४
सिद्ध साधिवा समकिती, आराधे निज ध्यान; तेह वखाण्यो जैनमे, अगम अपार प्रधान । ५
सोकिरे इक आखरे, में वरण्यो छे एह; सुधासम झिलेज्यो तुरत, ग्रंथ तणो गुण लेह । ६
पूरणध्यानतणी कथा, जाणे जिनवर देव; निश्चय शिवसाधक गिणी, धरज्यो ते नितमेव । ७

[ढाल- राग धन्याश्री इणपरि भाव भगत मन आणी. एहनी देशी]

ध्यानकथाने एह वखाणी, आतमरूप पिछाणी जी;
पूरवसूत्रतणी सहि नाणी, जिम दीठि तिम आणी जी । ध्यानक० १
पंडितजन मनसागर ठाणी, पूरणचंद्र समान जी;
सुभचंद्राचारिजनी वाणी, ज्ञानीजन मन भाणी जी । ध्यानक० २
भविक जीव हितकरणी धरणी, पुर्वाचारिज वरणी जी;
ग्रंथ ज्ञानार्णव मोहक तरणी, भवसमुद्र जलतरणी जी । ध्यानक० ३
संस्कृतवाणी पंडित जाणे, सरव जीव सुखदाणी जी;
ज्ञाताजनने हितकर जाणी, भाषारूप वखाणी जी । ध्यानक० ४
ढाल अढावन षड अधिकारू शुद्धातमगुण धारू जी;
आखे अनुपम शिवसुखवारू, पंडितजन उरहारू जी । ध्यानक० ५

संवत लेश्या रसने वारो १७६६, ज्ञेय पदार्थ विचारो जी;
 अनुपम परमात्मपद धारो, माधवमास उदारो जी । ध्यानक० ६
 कृष्णपक्ष तेरस रविवासर, ए अधिकार प्रकास्यो जी;
 भणतां गुणतां सुणतां सुखकर, ज्ञानगेहमे आस्यो जी । ध्यानक० ७
 खरतर आचारिज गच्छधारि, जिणचंदसूरी जयकारी जी;
 तसु आदेश लही सुखकारी, श्रीमुलतानमझार जी । ध्यानक० ८
 अध्यातम श्रद्धाना धारी, जिहां वरे नरनार जी;
 परमिध्यामतना परिहारि, स्वपरविवेचनकारी जी । ध्यानक० ९
 निजगुणचरचा तिहांथी करतां, मन अनुभवमे वरतां जी;
 स्यादवाद निजगुण अनुसरतां, नित अधिको सुख धरतां जी । ध्यानक० १०
 भणसालि मिठूमल ज्ञाता, आतमसूरज ध्याता जी;
 तसु आग्रह करी चउपई जोडी, सुणतां सुखनी कोडी जी । ध्यानक० ११
 निजशुद्धातम ध्यानने ध्यावो, युगप्रधान गुण गावो जी;
 श्रीजिनचंद सूरनो दावो, महूरतमांहे पावो जी । ध्यानक० १२
 निजगुणपाठक पुण्यप्रधाना, सुमतिसागर गुणथाना जी;
 आतम साधुरंग वखाना, वाचक शुभ ग्रंथाना जी । ध्यानक० १३
 जयवंता पाठकगुणधारी, राजसाग सुविचारी जी;
 निर्मलज्ञान धरम संभारी, वाचक सहु हितकारी जी । ध्यानक० १४
 राजहंस सुगुरुसुपसाये, मुझ मन सुख नित पावे जी;
 एह सुग्रंथ रच्यो शुभ भावे, भणतां अतिसुख पावे जी । ध्यानक० १५
 अक्षरत्रय गुणचाह सुसंगे, निजमनतणे, उमंगे जी;
 मित्र कुंभकरणने संगे, देवचंद्र मनरंगे जी । ध्यानक० १६
 ढालबंध ए ग्रंथसु कीधो, मानवभवफल लीधो जी;
 आशीर्वाद एह मे दीधो, ज्ञान लहो सहु सिद्धो जी । ध्यानक० १७
 ध्यानदीपिका एहवो नामो, अरथ अछे अभिरामो जी;
 रविशशिलगि थिरता ए पामो, देवचंद्र कहे आमो जी । ध्यानक० १८

इति श्रीज्ञानार्णवे ढालभाषाबन्धे पण्डितदेवचंद्रमुनिविरचिते
 शुक्लध्याने स्याद्वादाधिकारवर्णनो नाम षष्ठमो खण्डः सम्पूर्णः ।
 इति श्रीध्यानदीपिकाचतुष्पदी समाप्तेयम् ।

परिशिष्टम्-२०

परमपूज्यसंविग्निशिरोमणिविजयानन्दसूरिसङ्कलितनवतत्त्वसङ्ग्रहे

निर्जरातत्त्वे ध्यानस्वरूपवर्णनम् ।

अथ 'निर्जरा'तत्त्वं लिख्यते-अथ 'निर्जरा' शब्दार्थ- 'निर्' अतिशय करके 'जू' कहतां हानि करे कर्मपुद्गलनी ते 'निर्जरा' कहीये । अथ निर्जराके बारा भेद लिख्यते-अनशन १, ऊनोदरी २, भिक्षाचरी ३, रसपरित्याग ४, कायक्लेश ५, प्रतिसंलीनता ६, प्रायश्चित्त १, विनय २, वैयावृत्त्य ३, स्वाध्याय ४, ध्यान ५, व्युत्सर्ग ६; एवं १२ । पहले ६ भेद बाह्य निर्जराके जानने; आगले ६ भेद अभ्यन्तर निर्जराके जानने, तपवत् । इस तरे निर्जराके भेदों का विस्तार उववाइ शास्त्र में जानने । इहां तो किंचित् मात्र ध्यान च्यार का स्वरूप लिख्यते श्रीजिनभद्रगणिकक्षमाश्रमणविरचित ध्यानशतकथी ।

अथ ध्यानस्वरूप दोहरा-

शुक्ल ध्यान पावक करी, करमेंधन दीये जार; वीर धीर प्रणमं सदा, भवजल तारनहार १

अथ आर्तध्यान के चार भेद कथन, सवईया इकतीसा-

द्वेषहीके बस पर अमनोग विसे घर तिनका विजोग चिंते फेर मत मिलीयो
शूल कुण्ठ तप रोग चाहे इनका विजोग आगेकूं न होय मन औषधि में भिलियो
राग बस इष्ट विसे साता सुख माहि लिये नारी आदि इष्टके संजोग भोग किलियो
इंद चंद धरनिंद नरनको इंद थऊं इत्यादि निदान कर आरतमे झिलियो १

अथ स्वामी अने लेश्या कथन । सवईया इकतीसा-

राग द्वेष मोह भयो आरतमे जीव पर्यो बीज भयो जगतरु मन भयो आंध रे
किसन कपोत नील लेसा भइ मध मही उतकृष्ट जगनमे एकही न सांध रे
आरतके वस पर्यो नर जन्म हार कर्यो चलत दिखाइ हाथ चढ चहुं कांध रे
आतम सयाना तोकूं एही दुखदाना जाना दाना मरदाना है तो अब पाल बांध रे २

अर्थ आर्तके लिंग -

रोद करे सोग करे गाढ स्वर नाद करे हिरदेकूं कूट मरे इष्ट के विजोग ते
चित्त मांजि खेद करे हाय हाय साद करे वदन ते लाल गिरे कष्टके संजोग ते
निंदे कृत आप पर रिद्धि देख चित्त ताप चाहे राग फाहे मेरे ऐसा क्यु न जोग ते
विसेका पिया सामन आसा खासा भास वन आलसी विसेमे गृद्ध मूढ मति जोग ते ३

इति आर्तध्यानं संपूर्णम् ॥१॥

अथ रौद्र ध्यान के चार भेद-

निर्घृण चित्त करी जीव वध नीत धरी वेध बंध दाह अंक मारण प्रणाम रे
माया झूठ पिशुनता कठन वचन भने एक वृ[ब्र]ह्म जग मने नाना नहीं काम रे
पंचभूतरूप काया देवकूं कुदेव गाया आतम स्वरूप भूप नहीं इन ठाम रे
छावा पाप करे लरे दुष्ट परिणाम धरे ठगवासी रीत करे दूजा भेद आम रे ४
पर धन हरे क्रोध लोभ चित धरे दूर दिल दया करे जीव वध करी राजी है
पाप से न डरे कष्ट नरकके गरे परे तिनकी न भीत करे कहे हम हाजी है
मांस मद पान करे भामिनि लगावे गरे रात दिन काम जरे मन हूये राजी है
नरककी आग जरे जमनकी मार परे रोय रोय मरे जिहां अल्ला है न काजी है ५

अथ चौथा भेद-

साद आद साधन के धनकूं समार रखे कारण विसेके सब मेलत महान है
वीणा आद साद पूर पूतरी गंध कपूर मोदक अनेक कूर ललना सुहान है
अमनोगसे उदास दुष्ट मनन विसास पर घात मन धरे मलिन अग्यान है
आतमसरूप कोरे तप जप दान चोरे ग्यानरूप मारे कोरे टरे रुद्र ध्यान है ६

अथ स्वामी-

राग द्वेस मोह भरे चार गति लाभ करे नरकमे परे जरे दुखकी अगनसे
किसन कपोत नील संकलेस लेस तीन उतकिरू [कृ]ष्ट रूप भइ गइ है जगन से
मोहकी मरोर पगे कामनी के काम लगे निज गुन छोर भगे होरकी लगन से
एही रीत जिन टारी भय है धरम धारी मात तात सुत नारी जाने है ठगन से ७

अथ लिंग ४ कथन-

दिव माहे बहु वार जीव वध आदि चार चिंतन कर करत लिंग प्रथम कहातु है
बहु दोस एक दोन तीन चार चिंते सोय मोहमे मगन होय मूढ ललचातु है
नाना दोस अमुककूं अमुक प्रकार करी मार गारु पार डारु रिदेमे ठरातु है
आमरण दोस फाही अंतकाल छोडे नाही जगमे रुलाइ भव भ्रमण करातु है ८

अथ कृत[कर्त]व्य-

रुद्रध्यान पर्यो जीव पर दुष देख कर मनमे आनंद माने ठाने न दया लगी
पाप करी पछाताप मनसे न करे आप अपर करीने पाप चिते मेरिं झालगी
किसकी न सार करे निरदयी नाम परे करथी न दान करे जरे कामदा लगी
कही समझाया फिर जात उर झाया समझे न समझाया मेरे कहे की कहा लगी ९

इति रौद्रध्यानं संपूर्णम् ॥२॥

अथ धर्मध्यानका स्वरूप लिख्यते -

द्वार १२ - भावना १, देश २, काल ३, आसन ४, आलंबन ५, क्रम ६, ध्यातव्य ७, ध्याता ८, अनुप्रेक्षा ९, लेश्या १०, लिंग ११, फल १२ । तत्र प्रथम भावना ४-ज्ञान १, दर्शन २, चारित्र ३ वैराग्य ४ ।

अथ प्रथम 'ज्ञान'-भावना सर्वईया इकतीसा-

यथावत् जोग वही गुरुगम्य ग्यान लही आठ ही आचार ही ग्यान सुद्ध धर्यो है ग्यानके अभ्यास करी चंचलता दूर टरी आसवास दूर परी ग्यानघट भर्यो है प्रकट तुरंग रंग कूदित विहंग खंग मन थिर भयो जुं निवात दीप जर्यो है ग्यान सार मन धार विमल मति उजार आतम संभार थिर ध्यान जोग कर्यो है १ इति 'ग्यान'भावना ।

अथ 'दर्शन'-भावना-

संखा कंखा दूर करी मूढता सकल हरी सम थिर गुन भरी टरी सब मोहनी मिथ्या रंग भयो भंग कुगुर कुसंग फंग सतगुर संग चंग तत्त बात टोहनी निर्वेद सम मान दयाने संवेग ठान आसति करत जान राग द्वेस दोहनी ध्यान केरी तान धरे आतमसरूप भरे भावना समक करे मति सोहनी १ इति

अथ 'चारित्र'-भावना-

उपादान नूतन करम कोन करे जीव पुव्व भव संचित दगध करे छारसी सुभका गहन करे ध्यान तो धरम धरे बिना ही जतन जैसे चाकर जुहारसी चारतको रूप धार करम पखार डार मार धार मार बूंद गिरे जैसे ठारसी करम कलंक नासे आतमसरूप पासे सत्ताको सरूप भासे जैसे देखे आरसी १ इति

अथ 'वैराग'-भावना-

चक्रपति विभो अति हलधर गदाधर मंडलीक रान जाने फूले अतिमानमे रतिपति विभो मति सुखनकू मान अति जगमे सुहाये जैसे वादर विहानमे रंभा अनुहार नार तनमे करे सिंगार खिनक तमासा जैसे बीज आसमानमे पवन झकोर दीप बुझत छिनकमा जिऐसे बुझ गये फिर आये न जिहानमे १ खासा खाना खाते मनमाना सुख चाते ताते जानते न जात दिन रात तान मानमे सुंदर सरूप वने भूपनमे वने वने पोर समेसने अने वच मद मानमे गेह नेह देह संग आस लोभ नार रंग छोरके विहंग जैसे जात असमानमे पवन झकोर दीप बुझत छिनकमां जिऐसे बुझ गये फिर आये न जिहानमे २

रोयां रीकी घरे परी राखत न एक घरी प्रिया मन सोग करी परीकूने जाइ रे
 माता हुं विहाल कहै लाल मेरो गयो छोर आसमान माही मेरी पूरी हुं न काइ रे
 मिल कर चार नर अरथीमे घर कर जगमे दिखाइ कर कूटे सिर माइ रे
 पीछे ही तमासा तेरो देखेगा जगत सब आपना तमासा आप क्यूं न देखे भाइ रे ? ३
 हाथी आथी छोर करी धाम वाम परहरी ना तातां तोर करी घरी न ठराइ रे
 खान पीन हार यार कोउ नही चले नार आपने कमाये पाप आप साथ जाइ रे
 सुंदरसी वपु जरी छारनमे छार परी आतम ठगोरी भोरी मरी धोखो खाइ रे
 पीछेहि तमासा तेरो देखेगा जगत सब आपना तमासा आप क्यूं न देखे भाइ रे ? ४
 इति 'भावना'द्वारं संपूर्णम् ।

अथ 'देश'द्वारमाह- कुशीलसंगवर्जन सवईया इकतीसा-
 भामनि पसु ने षंड रहित स्थान चंग विजन कुशील जनसंगत रहतु है
 द्युतकर १ हस्तिपार २ सवतिकार ३ नार ४ छातर पवनहार ५ कुट्टिनी सहतु है
 नट विट भांड रांड पर घर नित हांड एही सब दूर छांडकु 'सील' कहतु है
 ध्यान दृढ मुनि मन सुन्य गृह ग्राम बन तथा जना कीरण विसेस न लहतु है १
 मन वच काये साधि होत है जहां समाधि तेही देस थानक धियानजोग कहे है
 पृथी [थ्वी] आप तेज वन बीज फूल जीव धन कीट ने पतंग भृंग जीव वधन हे है
 ऐसा ही सथान ध्यान करने के जोग जान संग एकलो विसेस नहीं लहे है
 एही देस द्वार मान ध्यान केरा वान तान भिष्ट कर अरि थान सदा जीत रहे है २
 इति 'देश' द्वारम् २ ।

अथ 'काल'द्वारमाह-दोहरा-
 जोग समाधिमे वसे, ध्यान काल है सोय; दिवस घरीके कालको, ताते नियम न कोय १
 इति 'काल' द्वारम् ३ ।

अथ 'आसन' द्वार-दोहरा-
 सोवत बैठे तिष्ठते, ध्यान सवी विध होय; तीन जोग थिरता करो, आसन नियम [न]कोय १
 इति 'आसन' द्वारम् ४ ।

अथ 'आलंबन' द्वार, सवईया इकतीसा-

वाचन पूछन कित बार बार फेरे नित अनुपेहा सुद्ध मेहा धरम सहतु है

समक श्रुत समाय देस सब वृत्ति थाय चारो ही समाय धाय लाभ लहतु है
विषम प्रसाद पर चरवेको मन पर रजुकूं पकर नर सुखसे चरतु है
ऐसो 'धर्म' ध्यान सौध चरवेको भयो बौध वाचनादि 'आलंबन' नामजुं कहतु है १
इति 'आलंबन'द्वारम् ५ ।

अथ 'क्रम' द्वार-योगनिरोधविधि, दोहरा-

प्रथम निरोधे मन सुद्धी, वच तन पीछे जान; तन वचन मन रोधे तथा, वचन तन मन इक ठान १
इति 'क्रम'द्वारम् ६ ।

अथ 'ध्यातार' द्वार, सर्वईया इकतिसा-

धरमका ध्याता ग्याता मुनिजन जग त्राता जगतकूं देत साता गाता निज गुणने
छोरे सब परमाद जारे सब मोह माद ग्यान ध्यान निराबाद वीर धीर थुणने
खीण उपसंत मोह मान माया लोभ कोह चारों गेरे खोह जोह अरि निज मुणने
आलम उजारी टारी करम कलंक भारी महावीर वैन ऐननीकी भांत सुणने १
इति 'ध्यातार'द्वारम् ७ ।

अथ 'ध्यातव्य' द्वार । प्रथम आज्ञाविजय-

निपुन अनादि हित मोल तोलके न कित कथन निगोद मित महत प्रभावना
भासन सरूप धरे पापको न लेस करे जगत प्रदीप जिनकथन सुहावना
जड मति बूझे नहि नय भंग सूझे नहि गमक परिमान गेय गहन भुलावना
आरज आचारजके जोग विना मति तुच्छ संका सब छोर वाद वारके कहावना १

अथ अपायविजय-

कुटुंब के लाज छोरके निलज्ज भयो ठान तअका जतन सीत धाम सहे है
चिंता करी चकचूर दुखनमे भरपूर उड गयो तननूर मेरो मेरो कहे है
पाप केरी पोटरी उठाय कर एक रोटूं रींक झींक सोग भरे साथी इहां रहे है
नरक निगोद फिरे पापनको हार गरे रोय रोय मरे फेर ऊन सुख चहे है २

अथ विपाकविजय-

करम सभावथित रस परदेस मित मन वच काये धित सुभासुभ कयों है
मूल आठ भेद छेद एकसो अठावना है निज गुन सब दवे प्राणी भूल पर्यो है
राजन ते रंक होत ऊंच थकी नीच गोत कीट ने पतंग भृंग नाना रूप धर्यो है
छेदे जिन कर्म भ्रम ध्यान की अगन गर्म मानत अनंत सर्म धर्मधारी ठर्यो है ३

अथ संठाणविजय-

आदि अंत बेहू नही वीतराग देव कही आसति दरब पंचमय स्वयं सिद्ध है
 नाम आदि भेद अहुपुव्व धार कहे वहु अधो आदि तीन भेद लोक केरे किद्ध है
 खिति वले दीप वार नरक विमानाकार भवन आकार चार कलस महिद्ध है
 आतम अखंड भूप ग्यान मान तेरो रूप निज दृग खोल लाल तोपे सब रिद्ध है ४
 इस सवईयेका भावार्थ आगे यंत्रोमे लिखेंगे तहांसे जानना, इति संस्थानविजय इति 'ध्यातव्य' द्वार ८

अथ 'अनुप्रेक्षा' द्वार-ध्यान कर्या पीछे चिंतना ते 'अनुप्रेक्षा' सवईया इकतीसा,
 समुद्रचिंतन-

आपने अग्यान करी जम्म जरा मीच नीर कषाय कलस नीर उमगे उतावरो
 रोग ने विजोग सोग स्वापद अनेक थोग धन धान रामा मान मूढ मति वावरो
 मनकी घमर तोह मोहकी भमर जोह वात ही अग्यान जिन तान वीचि धावरो
 संका ही लघु तरंग करम कठन द्रंग पार नही तर अब कहूं तो हे नावरो १

अथ पोतवरनन-

संत जन वणिग विरतमय महापोत पत्तन अनूप तिहा मोखरूप जानीये
 अवधि तारणहार समक बंधन डार ग्यान है करणधार छिदर मिटानीये
 तप वात वेग कर चलन विराग पंथ संकाकी तरंग न ते खोभ नही मानीये
 सील अंग रतन जतन करी सौदा भरी अवाबाध लाभ धरी मोख सौध ठानीये २

अथ अनुप्रेक्षा चार कथन, सवईया इकतीसा-

जगमे न तेरो कोउ संपत विपत दोउ ए करो अनादिसिद्ध भरम भुलानो है
 जासो तूतो माने मेरो तामे कोन प्यारो तेरो जग अंध कूप झेरो परे दुःख मानो है
 मात तात सुत भ्रात भारजा बहिन आत कोइ नहीं त्रात थात भूल भ्रम ठानो है
 थिर नही रहे जग जग छोर धम्म लग आतम आनंद चंद मोख तेरो थानो है ३

इति अनुप्रेक्षाद्वारम् ९

अथ 'लेश्या' द्वारकथन, दोहरा-

पीत पउम ने सुक्क है, लेस्या तीन प्रधान; सुद्ध सुद्धतर सुद्ध है, उत्कट मंद कहान १
 इति लेश्याद्वारम् १० ।

अथ 'लिंग' द्वार, सवईया इकतीसा-

धमा धम्म आदि गेय ग्यान केरे जे प्रमेय सत सरद्धान करे संका सब छारी है

आगम पठन करी गुरवैन रिदेव धरी वीतराग आन करी स्वयंबोध भारी है
चार ही प्रकार करी मिथ्या भ्रम जार जरी सतका सरूप धरी भय ब्रह्मचारी है
आतम आराम ठाम सुमतिको करी वाम भयो मन सिद्ध काम फूलनकी वारी है १
इति 'लिंग'द्वारम् ।

अथ 'फल'द्वार-

कीरति प्रशंसा दान विने श्रुत सील मान धरम रतन जिन तिनही को दीयो है
सुरगमे इंद भूप थान ही विमानरूप अमर समरसुख रंभा चंभा कीयो है
नर केरी जो न पाय सुख सहु मिले धाय अंत ही विहाय सब तोषरस पीयो है
आतम अनंत बल अध धरि तोर दल मोखमे अचल फल सदा काल जीयो है १
इति फलम् ।

इति धर्मध्यानं संपूर्णम् ॥ ३ ॥

अथ शुक्लध्यानं लिख्यते-अथ 'आलंबन' कथन, दोहरा-

खंति आर्जव मार्दव, मुक्ति आलंबन मान; सुकल सौधके चरनको, एही भये सोपान १
इति आलंबनम् ।

अथ ध्यानक्रमस्वरूप, सर्वईया इकतीसा-

त्रिभुवन फस्यो मन क्रम सो परमानु विषे रोक करी धर्यो मन भये पीछे केवली
जैसे गारुडिक तन विसकूं एकत्र करे डंक मुख आन धरे फेर भूम ठेवली
ध्यानरूप बल भरी आगम मंतर करी जिन वैद अनु थकी फारी मनने वली
ऐसे मन रोधनकी रीत वीतराग देव करे धरे आतम अनंत भूप जे वली १
जैसे आगई धनके घट ते घटत जात स्तोक एध दूर कीये छार होय परी है
जैसे घरी कुंड जर घर नार छेर कर सने सने छीज तजुं मन दोर हरी है
जैसे तत्ततवे धर्यो उदग जर तपस्यो तैसैं विभु केवलीकी मनगति जरी है
ऐसैं वच तन दोय रोधके अजोगी भये नाम है 'सेलेस' तब ए जनही करी है २

अथ शुक्ल ध्यान के चार भेद कथन, सर्वईया-

एक हि दरव परमानु आदि चित धरी उतपात व्यय ध्रुवस्थिति भंग करे है
पुव्व ग्यान अनुसार पर जाय नानाकार नय विसतार सात सात सात सत धरे है
अरथ विजन जोग सविचार राग विन भंग के तरंग सब मन बीज भरे है
प्रथम शुक्ल नाम रमत आतमराम पृथग वितर्क आम सविचार परे है १ इति प्रथम ।
एक हि दरवमांजि उतपात व्यय ध्रुव भंग नय परि जाय एकधिर भयो है

निरवात दीप जैसे जरत अकंप होत ऐसे चित धोत जोत एकरूप ठयो है
 अरथ विजन जोग अविचार तत जोग नाना रूप गेय छोर एकरूप छयो है
 'एकतवितर्क' नाम अविचार सुख धाम करम थिरत आग पाय जैसे तयो है २ इति दूजा ।
 विमल विग्यान कर मिथ्या तम दूर कर केवल सरूप धर जग ईस भयो है
 मोखके गमनकाल तोर सब अघजाल ईषत निरोध काम जोग वस ठयो है
 तनु काय क्रिया रहे तीजा भेद वीर कहे करम भरम सब छोरवेको थयो है
 सूक्ष्म तो होत क्रिया 'अनिवृत्त' नाम लीया तीजा भेद सुकर मुकर दरसयो है ३ इति तीजा ।
 ईस सब कर्म पीस मेरु नगरा जईस ऐसे भयो थिर धीस फेर नहीं कंपना
 कदे हीन परे ऐसो परम सुकल भेद छेद सब क्रिया ऐही नाम याको जंपना
 प्रथम सुकल एक योग तथा तीनहीमे एक जोग माहे दूजा भेद लेइ ठंपना
 काय जोग तीजो भेद चौथ भयो जोग छेद आगम उमेद मोख महिल धरंपना ४
 जैसे छदमस्थ केरो मनोयोग ध्यान कह्यो तैसे विभु केवलीके काय छोरे ध्यान ठेरे है
 विना मन ध्यान कह्यो पूरव प्रयोग करी जैसे कुंभकारचाक एक वेरे है
 पीछे ही फिरत आप ऐसे मन करे थाप मन रुक गयो तो ही ध्यानरूप लेरे है
 वीतराग वैन ऐन मिथ्या नहीं कहै जैन ऐसे विभु केवल्लिने कर्म दूर गरे है ५
 इति चौथा ।

अथ अनुप्रेक्षाकथन, सवईया इकतीसा-

पाप के अपथ केरी नरकमे दुख परे सोगकी अगन जरे नाना कष्ट पायो है
 गर्भ के वास वसे मूत ने पुरीष रसे जम्म पाय फेर हसे जरा काल खायो है
 फेर ही निगोद वसे अंत विन काल फसे जगमे अभव्य लसे अंत नही आयो है
 राजन ते रंक होत सुख मान देख रोत आतम अखंड जोत धोत चित ठायो है १

अथ लेश्याकथन, दोहरा-

प्रथम भेद दो सुकलमे, तीजा परम वखान; लेश्यातीत चतुर्थ है, ए ही जिनमतवान १

अथ लिंगकथन, सवईया इकतीसा-

परीसहा आन परे ध्यान थकी नाही चरे गज मुनि जैसे खरे ममताकूं छोरके
 देवमाया गीत नृत मूढता न होत चित सूखम प्रमान ग्यान धारे भ्रम तोरके
 दीषे जो ही नेत्रको ही सब ही विनास होही निज गुन टोही तोही कहूं कर जोरके
 घर नर नार यार धन धान धाम वार आतमसे न्यार धार डार पार दोरके १

इति लिंग ।

अथ फल-

देव इंद्र चंद्र खंड दोनोचर नारविंद पूजन आनंद छंद मंगल पठतुं है
नाकनाथ रंभापति नाटक विबुध रति भयो है विमानपति सुख न घटतु है
हलधर चक्रधर दाम धाम वाम घर रात दिन सुखभर कालयूं कटतु है
जोग धार तप ठये अघ तोर मोख गये सिद्ध विभु तेरी जयनाम यूं रटतुं है १ इति फल ।
दोनो सुभध्यान धरे पापको न लेस करे ताते दोनो नहीं भये कारण संसार के
संवर निज्जर दोय भाव तप दोनो पोय तप सब अघ खोय घोय सब छार के
याते दोनो तप भरे जीव निज चित धरे करम अंधारे टारे ग्यानदीप जार के
करम करूर भूर आतम से कीये दूर ध्यान केरे सूरने तो मारे है पछार के १

अथ आतम कर्म ध्यान दृष्टांतकथन-

वस्त्र लोह मही वंक मलिन कलंक पंक जलानक सूर नूर सोधन करतु है
अंबर ने लोह मही आतमसरूप कही करत कलंक पंक मलिन कहतु है
जलानल सूर ध्यान आतम अधिष्ठान जलानल ग्यान भान मानके रहतु है
वसनकी मैल झरे लोह केरी कीटी जरे मही केरो पंक हरे उपमा लहतु है १
जैसे ध्यान धर करी मन वच काय लरी ताप सोस भेद परी ऐसे कर्म कहे है
जैसे वैद लंघन विरेचन उषध कर ऐसे जिनवैद विभुरीत परठहे है
तप ताप तप सोस तप ही उषध जोस ध्यान भयो तपको स रोग दूर थहे है
ए ही उपमान ग्यान तपरूप भयो ध्यान मार किर पान भान केवलको लहे है १
जैसे चिर संचि एध अगन भसम करे तैसे ध्यान छाररूप करत कर्मको
जैसे वात आमवृंद छिनमे उडाय डारे तैसे ध्यान ढाह डारे कर्मरूप हर्मको
जब मन ध्यान करे मानसीन पीर करे तनको न दुख धरे धरे निज सर्मको
मनमे जो मोख वसी जग केरी तो [?] रसी आतमसरूप लसी धार ध्यान मर्मको १

अथ ध्यानसमाप्ति सवईया इकतीसा-

पूज जो खमाश्रमण जिनभद्र गणि विभु दूषण अंधारे वीच दीप जो कहायो है
सत सात अधिक जो गाथाबद्धरूप करी ध्यान को सरूप भरी सतक सुहायो है
टीका नीका सुखजीका भेदने प्रभेद धीका तुच्छ मति भये नीका पठन करायो है
लेसरूप भाव धरी छंद बंध रूप करी आतम आनंद भरी वा लख्या लगायो है ॥१॥

इति श्रीजिनभद्रगणिकक्षमाश्रमणविरचितध्यानशतकात् ।

પરિશિષ્ટ-૨૧

કવિરાજ શ્રી નેમિદાસ રામજી શાહ પ્રણીત
“પંચ પરમેષ્ઠિ મંત્રરાજ ધ્યાનમાલા”

અથવા

“અનુભવ લીલા”

[ઢાળ-૧ - ચોપાઈ]

શ્રી જિનવાણી પ્રણામન કરી, સિદ્ધચક્ર ભાલસ્થલ ધરી;
શુદ્ધાતમ છે મહાકલ્યાણ, તે ગ્રહવાને થાઓ જાણ. ૧.
પ્રગટે શુચિ અનુભવની જ્યોતિ, નાસે તવ મિથ્યામત છોતિ;
શુદ્ધાતમ અવલોકન કરું, દૃઢભાવે એહિ જ ચિત્ત ધરું. ૨.
વચન, વિવેક, વિનય સુ(શુ)દ્ધિ કરી, તિણથી મિથ્યામતિ અપહરી;
પ્રગટ્યો શુભ સંકલ્પ પ્રધાન, આપ્યું પ્રથમ શુદ્ધાતમ ધ્યાન. ૩.
વીતરાગ દોસી નિકલંક, નહીં વિકલ્પ મદ માન નૈ વંક;
તેહ નિરંજન નિર્મલ ગુણી, પ્રથમ આલંબનસ્યું રતિ બની. ૪.
એહ ધ્યાને સુખ ઉપનું જેહ, ગુંગૈ ગોલ ગળ્યા પરિ તેહ;
ન કહાયેં મુખિ સુખ બહુ થાય, નિબિડ કર્મના પાપ પુલાય. ૫.
આર શરણાસ્યું લાગો રાગ, જાણેં એહથી થયો વડભાગ;
સુખ દુઃખ આવ્યેં સમ મનિ લાગિ, વેદૈ જિમ નવિ રણમેં નાગ. ૬.
અસંખ પ્રદેશી નિજ જિઉં દ્રવ્ય, દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર ગુણ ભવ્ય;
પજજવ તેહના અનંત અનંત, નિજ સરૂપ જાણો તે સંત. ૭.
એહથી અલગો પુદ્ગલરૂપ, તેહથી ન્યારો ચેતન ભૂપ;
એહનું જ્ઞાન એહનું ધ્યાન, દૃઢ પ્રતીત ચિંતન અનુમાન. ૮.
અરિહંતાદિક શુદ્ધાતમા, તેહનું ધ્યાન કરો મહાતમા;
કર્મ કલંક જિમ દૂરિ જાય, શુદ્ધાતમ ધ્યાનૈ સુખ થાય. ૯.
મન વચન કાયાના યોગ, શુભ શુભ જોડેં ન ઇહેં ભોગ;
વિકથા નિદ્રા નૈ આહાર, આસનના જય અનેક પ્રકાર. ૧૦.

એકાન્તે અતિપાવન ઠામ, રમ્ય દેશ સુખાસન નહી ધામ;
 પટુ ઇન્દ્રિય પણિ વિષય વિકાર, નવિ ભાવૈ મનમાંહિ લિગાર. ૧૧

ગુરુ વિનયી નૈં શ્રુત અનુયાય, ગુણપક્ષી ને મનિ નિરમાય;
 ઔદાસિન્ય પણિ ભવભાવ, સેવૈં પણિ નવિ ચિત્ત જમાવ. ૧૨

એહવા ગુણનો સેવી જોય, ધ્યાન કરણને યોગ્ય તે હોય;
 ચલપરિણામી ન ધરે ધ્યાન, શુદ્ધાતમનું સ્યું તસ નામ. ૧૩

થિર કરી રાખેં જે ઉપયોગ, કરતો તત્ત્વતણો આભોગ;
 આતમસાર તે ચિત્તમાં ધરે, ઇણિ વિધિ પરમાતમપદ વરે. ૧૪

તેહનો શાશ્વત અખય ઉદ્યોત, પરબ્રહ્મ પરમાતમ જ્યોતિ;
 સહજાનંદ સદા સુખકંદ, મહા સુખસાગર ગત સવિ દંદ. ૧૫

પ્રથમ વિચાર કરૈ એહવો, ભવસુખ દુઃખદાઇ કેહવો;
 જે પુદ્ગલ સ્યું પરિણતિ કરી, તેહ થકી આરે ગતિ ફિરી. ૧૬

છાલી વાટક નાટક ગણું, ક્રોધાદિક દુઃખ કેતાં ભણું;
 અનંત જ્ઞાન જે કેવલરૂપ, પરસંગે થયો તેહ વિરૂપ. ૧૭

સકલ ઋદ્ધિ સાવરણેં જાય, ભાગી બદામ અનંત વિકાય;
 પુદ્ગલ ખલ સંગે દુઃખ ઠામ, મદિરા મોહ થકી ગત મામ. ૧૮

દ્રવ્ય પ્રાણ કરતે ભવ ગયો, ભાવ પ્રાણ સંમુખ જવ થયો;
 જાણ્યો સકલ સભાવ વિભાવ, સત્ય સરૂપ થયો સમભાવ. ૧૯

દેખેં નિજ પર કેરાં રૂપ, જિમ નટ નૃત્ય કરંતો ભૂપ;
 આપ આનંદમાંહિ તે લીન, શાંતિ સુધારસમાંહિ અદીન. ૨૦

આપ રૂપ પ્રગટેં જિણ હેતિ, તે દાખેં ગુરુજન ધરી હેતિ;
 જિન શાસનમાંહિ યોગ અનેક, ભાખ્યા શાસ્ત્રમાંહિ સુવિવેક. ૨૧.

[ઢાળ-૨ - બંગલાની દેશી. રાગ-કાફી]

શિવસુખ પ્રાપણ મૂલ ઉપાય, ધ્યાન કહ્યું છે જિનવરરાય. સાહિબ સેવિઇં
 હાંરે મનમોહન સાં;
 ધ્યાનમાંહિ દોઈ અશુભ નિદાન, આર્તરૌદ્રની કીજૈ હાનિ સાં ૧

ધર્મ શુક્લ દોય ધ્યાન પ્રધાન, ઉત્તરોત્તર ગુણધર અનિદાન. સાં
 ધર્મધ્યાનથી આર્તરૌદ્ર જાય, નિર્વિકલ્પ ગુણ તેહથી સધાય. સાં ૨
 શુદ્ધ દ્રવ્ય ગુણ પજજવ જેહ, શુક્લધ્યાન છે તેહનું ગેહ. સાં
 ધર્મધ્યાન છે તેહનું હેતુ, શુક્લધ્યાન મોહ જીપન કેતુ. સાં ૩
 શુદ્ધક્રિયા જે અનુભવસાર, ધર્મધ્યાન છે તાસ આધાર. સાં
 આતમવીર્ય જે અનુભવ ધાર, શુક્લ તે કર્મ છેદન કુઠાર. સાં ૪
 મૈત્રી પ્રમોદ કરુણા માધ્યસ્થ, ધર્મધ્યાન હોઈ એ ચઉ સ્વસ્થ. સાં
 અરિહંતાદિક શરણાં આર, કાલ અનાદિના જાસ પ્રચાર. સાં ૫
 ઇન્દ્રિય સુખ અભિલાષી જેહ, ધર્મધ્યાન તસ નાવે દેહ. સાં
 શુક્લધ્યાનનું આવે રૂપ, તે મુંદે સંસારનો કૂપ. સાં ૬
 ભવાભિનંદીને એ નવિ હોય, પુદ્ગલાનંદીને ભજના જોય. સાં
 આતમ આનંદી જે હોય, શુક્લ શુક્લ ગુણ પ્રગટે સોય. સાં ૭
 ચિત્ત વિક્ષિપ્ત નેં યાતૈયાત, તેહને ધ્યાન ન રહે ચિર થાત. સાં
 સુશ્લિષ્ટ ચિત્ત અને સુલીન, તિહાં એ દુવિધ હોઈ લયલીન. સાં ૮
 શુદ્ધાતમ રત્નાકર વેલિ, પ્રગટે તિહાં ભવિ કીજે કેલિ. સાં
 વિષય કષાય જે ભવતરૂ મૂળ, ધ્યાન ઠુકારે કરો ઉનમૂલ. સાં ૯
 ભવ વનમાં ભૂલો કરે દોર, પણિ નવિ પામે કિહાં એ ઠોર. સાં
 જવ એ ધ્યાન અવલંબન થાય, તવ ભવભવ દુખ સઘલાં જાય. સાં ૧૦
 તરણિ કિરણથી જાઈ અંધાર, ગુ[ગા]રુડ મંત્ર જિમ વિષ પ્રતીકાર. સાં
 જિમ રોહણગિરિ રત્નની ખાણ, તિમ જ્ઞાનાદિક ગુણ મણિ ધ્યાન. સાં ૧૧

[ઢાળ-૩ - ત્રિભુવન તારણ તીરથ... એ દેશી]

ધર્મધ્યાનની વ્યક્તિ હવે ઇમ દાખઈ રે, કિં હવેં,
 શાસ્ત્ર તણે અનુસારિ નામ માત્ર ભાખઈ રે, કિં નામં;
 યોગ અષ્ટાંગ સમાધિ સકલ દર્શન કહે રે, કિં સં,
 પણિ તે ભવ્ય સ્વભાવ પુરુષ વિણ નવિ લહે રે, કિં પુ. ૧

યમ નિયમ પ્રણિધાન કરણ પ્રાણાયામમાં રે, કિં ક૦,
પ્રત્યાહાર ને ધારણા ધ્યાન મનોદમા રે, કિં ધ્યા૦;
એક ભાવ સુસમાધિ એ અડયોગ છઈ રે, કિં એ૦,
એહથી દુષ્ટ વિકલ્પ નહિ ભવ દુઃખ ગછઈ રે, નહિ૦. ૨

રેચક પૂરક કુંભક પ્રત્યાહારથી રે, કિં પ્ર૦,
ભા[તા]લ નાસાત[ન]ન દ્વાર વાયુ પ્રચારથી રે, કિં વા૦;
યતનાઈ કરે રોધ તે શાંતિ કહીજઈ રે, કિં શાં૦,
ઉત્તર અધર તે વાયુ વ્યાધિઘાત કીજઈ રે, કિં વ્યા૦. ૩

દ્રવ્યે જાઈ ત્રિદોષ વાત પિત્ત કફ મુખા રે, કિં વા૦,
ભાવ થકી નિર્દોષ હોઈ તસ નહિ રુષા રે, કિં ત૦;
વિષય-કષાય આસંસ ત્રિદોષ ગયા થકી રે, કિં ત્રિ૦,
દોષ શાંતિ તન કાંતિ વધે બલ બહુ થકી રે, કિં વ૦. ૪

ઔદાસીન્ય મૃગાંકપુડીની સેવના રે, કિં પુ૦,
કરતાં પાવન થાય નહિ કલુષિત મના રે, કિં ન૦;
થાપ તિહાં વલી બીજ હૃદયકમલે સદા રે, કિં હ૦,
સ્થાન વર્ણ ક્રિયા અર્થ આલંબન તે મુદા રે, કિં આ૦. ૫

પ્રાણાપાન સમાંન ઉદાંન અવ્યાન છૈં રે, કિં ઉ૦,
અંગે પંચ સમીર તે બીજ સમાન છૈં રે, કિં તે૦;
યેં પેં વીં [વૈં] રોં લોં અનાહત બ્રહ્મના રે, કિં અ૦,
દ્રવ્ય પવનના પંચ એ બીજ છૈં ધર્મનાં રે, કિં બી૦. ૬

દીપન હોઈ જઠરાગ્નિ તનુ લાઘવપણું રે, કિં ત૦,
રોગાદિકનો નાશ અલ્પ મલ ધારણું રે, કિં અ૦;
ગમનાગમને શ્રાન્ત ન હોઈ દૃઢ આસનં રે, કિં દ૦,
પવનતાણું જય હોય કૃપારસ વાસનાં રે, કિં ક૦. ૭

લિંગ નાભિ ને તુંગ[દ] રિધ્ય કંઠ તાલુઈ રે, કિં રિ૦,
રસના નાસા નેત્ર ભ્રૂભાલ શિરમાલીઈ રે, કિં ભ્રૂ૦;
છણિ ઠામિં નિજ તેજ ધરે, વાયુ ચારસ્યુ રે, કિં વા૦,
સ્થાનાંતર કરી અમે સાધૈ દશમદ્વાર સ્યું રે, કિં સા૦. ૮

ઇમ કરે પવનાભ્યાસ, ક્ષુધા તૃષ્ણા જીતવા રે, કિં ક્ષુઁ,
 વર્ણ રૂપ રસ ગંધ શબ્દ ગુણ સાધવા રે, કિં શ૦;
 ઇન્દ્રિય વિષય વિકાર તણે વશિ નવિ હોઇ રે, કિં ત૦,
 ઇમ કરતાં બ્રહ્મરંધ્ર લહી સિદ્ધિ ને જોઈ રે, કિં લ૦. ૯

દ્વાદશ વિદ્યાસ્થાન ભજે તિહાં અનુક્રમે રે, કિં ભ૦,
 પૃથિવ્યાદિક પંચભૂત તણાં તત્ત્વ અભિગમે રે, કિં ત૦;
 મંડલ ચક્ર ને આર આવર્ત પ્રમુખ બહુ રે કિં આ૦,
 તેહના જે વિસ્તાર લહો ગ્રંથથી સહુ રે કિં લ૦. ૧૦

દ્રવ્યયોગી જે હોય લહે તે અભ્યાસથી રે, કિં તે૦,
 તેહમાં અચરિજ કોય ન ધર્મ સુવાસથી રે, કિં ન;
 ઇણિ પરેં સાધેં સમીર તે વાત ત્રિકાલની રે, કિં તે૦,
 સ્વર સાધનાથી તે લહે જલવાલથી રે, કિં તે. ૧૧

મંડલ ચાર વિચાર સમીર તણા કહ્યા રે, કિં સ૦,
 ભૌમ વારુણ વાયવ્ય આગ્નેયપર્ણે ક[ર]હ્યા રે, કિં આ૦,
 અભ્યાસેં સંવેદ્ય સમીરની થાપના રે, કિં સ૦;
 નાશિકા રંધ્રે હોઇ પૂર્ણ સમાપના રે, કિં પૂ૦. ૧૨

મંદે મંદે વાયુ વહે જે તત્ત્વનો રે, કિં વ૦,
 તે ઉપરિ જે કાર્ય વિચાર મમત્વનો રે, કિં વિ૦;
 વાયુ ક્વોષ્ણ ને ઉષ્ણ શીત કૃષ્ણ[કૃત્સ્ન]ને, બાહિરેં રે, કિં કૃ૦
 તિર્યગધઃ સ્ફરમાન બાલ રવિ સમ સહી રે, કિં બા૦. ૧૩

વામા દક્ષિણ નાસા રવિ શશિ ગૃહધરા રે, કિં રવિ૦,
 તિહાં દિન પક્ષ ને વાર શુભાશુભની ત્વરા રે. કિં શુ૦;
 ઇત્યાદિક બહુ ભેદ કહ્યા યોગગ્રંથમાં રે, કિં ક૦,
 તે સર્વે હોય દ્રવ્ય તણા પલિમંથમાં રે, કિં ત૦. ૧૪
 હવે ભાવે અધ્યાત્મ પવનને સાધીઇ રે, કિં અ૦,
 ગંભીરાદિક અડગુણ તેહમાં વાધીઇ રે, કિં તે૦;
 કૃષ્ણ શુક્લ દોઇ પક્ષ વિરતિ અવિરતિ બેહુ રે, કિં અવિ૦,
 નાસિકા આસ્તિકભાવ સમીર ધરેં બહુ રે, કિં સ૦. ૧૫

ચંદ્ર સૂર્યનાં રશ્મિ તે દેશ સર્વ સંયતા રે, કિં દે૦,
કોધાદિક ચૌમંડલની તિહાં વક્તા રે, કિં મં૦;
પંચ ઇન્દ્રિય જે પટ્ટતા તત્ત્વ વિચારીછં રે, કિં ત૦,
વિષયતણા સંચાર વિકાર નિવારીછં રે, કિં વિ૦. ૧૬

પરમાત્મનું ચિંતન અધ્યાત્મ તિહાં રે, કિં અ૦,
અશુભતણા સંકલ્પ તિણે કરી નહિ તિહાં રે, કિં તિ૦
શુભ સંકલ્પે સંકલ્પ મંડલ ફેરવે રે; કિં મં૦,
જેહ અવિદ્યા વાયુ પ્રચાર ન યોગવે રે, કિં પ્ર. ૧૭

ઇન્દ્રિય મલ આલવાલ જંબાલ ન ભોગવે રે, કિં જં૦,
આતમરાજ મરાલ તે અશુચિ ન સંભવે રે, કિં અ૦;
પરથી ભય નવિ પામે આતમને બલે રે, કિં આ૦,
દુધ્યાનાદિક પ્રેત તોહને નવિ છલે રે, કિં તે. ૧૮

પિંડસ્થાદિક ધ્યાન ગુણે આવી મિલે રે, કિં ગુ૦,
પુલક આનંદ ને અનુભવ તે આવી ભલે રે, કિં તે૦;
વ્યાપે સમતાભાવ ઉદાસપણું ભજે રે, કિં ઉ૦,
જેહ કુવાસિત સંગતિ બાલકની ત્યજે રે, કિં બા૦ ૧૯

સાવધાન બહુમાન ગીતારથ ને ભજે રે, કિં ગી૦,
આતમ લાભે તુષ્ટ ન પર લાભે રજે રે, કિં ન૦;
કંપ સ્વેદ શ્રમ મૂર્છા ભ્રાંતિ બલહીનતા રે, કિં ભ્રા૦,
ઇત્યાદિક જે દોષ નહી તસ પીનતા રે, કિં ન૦ ૨૦

વાચનાદિક સજ્જાય ઘરે અનુપ્રેખ્યતા રે, કિં ધ૦,
હોંઈ પ્રમાદની ઝલકિ કદાપિ ન પિશુનતા રે, કિં ક૦;
ચઉદલથી પટવલયથી આગલે સંકમે રે કિં આ૦,
સમકિત થાંન પ્રમત્ત થકી ગુણ ચંકમે રે, કિં ગુ૦ ૨૧

ઇન્દ્રિય સુખ આધીન અલીનપણું રુચે રે, કિં અ૦,
ચકિ શક સુખ ચક થકી અધિકું મચે રે, કિં અ૦;
[ઇન્દ્રિય સુખ ઉદ્ગાર તાસ ભાવ અધ્યાતમે રે, કિં અ૦,
વાસ્તું મન જસ ઇમ જાણે, તે રસ પરિણમે રે, કિં તે૦] ૨૨

ઢાળ ચોથી

[ઢાળ - ૪ - રાગ : કાફી. દેશી : બંગાલની]

હૃદયકમલ ઠલે પંચક બીજ, અસિઆડસા શુદ્ધ ધર્મનું બીજ ;
ભવિ ધ્યાઇએ રે, હાં રે, મોરા આતમ, પરમાતમ પદ પાઇએ...૧
પ્રણવ સહિત આદિ પદ વર્ણ, નમ પદ આગલિ જોડે સકર્ણ. ભ૦ ૨
ત્રિપદી પણ પણ વર્ણ વિચાર, એ ધ્યાતાં ટલેં દોષ અઢાર. ભ૦ ૩
અષ્ટદલેં ચઉં બીજ છઈં અન્ય, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તપ એ ધન્ય. ભ૦ ૪
અથવા માયા શ્રી વસ્ત્રિ કામ, સાધારણ એ બીજ અભિરામ. ભ૦ ૫
અહં અક્ષર અક્ષર હેતુ (ત) પ્રાણાધિક વર ભાવ સંકેત. ભ૦ ૬
હ્રસ્વ દીર્ઘ પ્લુત વર્ણ વિભાગ, ધ્યાતાં પ્રગટે ગુણ પરભાગ. ભ૦ ૭
સરસ સુધારસ કુંડ સુતીર, સામ્ય સ્વભાવનું વાઘેં હીર. ભ૦ ૮
પરમાતમ રાજહંસ સરૂપ, અવલોકેં જિનનૈં અનુરૂપ. ભ૦ ૯
આતમા આતમ ધ્યાનેં લીન, મંત્રરાજમાં જિમ જલિ મીન. ભ૦ ૧૦
વામ દક્ષિણ પાસેં બિહુ ધાર, ઉપશમ ખપક સંકેત વિચાર. ભ૦ ૧૧
જ્ઞાન સહાયેં ઉપશમ ધાર, આતમવીયૈં ખપક વિચાર. ભ૦ ૧૨
બંધ ઉદય સત્તાકૃત ભાગ, હસ્વાદિક સ્વર યોજના લાગ. ભ૦ ૧૩
રહસ્ય ઉપાંશુ ને ભાષ્ય વિચાર, ધ્યાન સમાપત્તિ નિરધાર. ભ૦ ૧૪
આતમ પરમાતમ ગુણ ધ્યાન, કરતો પાર્મે પાવન ઠાંમ. ભ૦ ૧૫
હોઇ સુમેરુ દર્શન નિઃકંપ, નિર્મલ વિધુ પરેં આનંદજંપ. ભ૦ ૧૬
પિંડ-પદસ્થ અને રૂપસ્થ, રૂપાતીત ચઉવિધ મન સ્વસ્થ. ભ૦ ૧૭
નામ સ્થાપના દ્રવ્ય નેં ભાવ, છઉમ પડિમ કેવલ સિદ્ધ ભાવ. ભ૦ ૧૮
નિરખંતે હોઇ ચિર પરિણામ, શુભ શ્રુતિ ધૃતિધર પુરૂષ નિદાન. ભ૦ ૧૯
અવલંબે વિલંબ ન થાઇ કરણ અપૂર્વનઈં વીર્ય સહાય. ભ૦ ૨૦
સકલીકરણ પંચાંગુલિ જોડિ, અંગુષ્ઠ તર્જની મધ્યમૌ હોડી. ભ૦ ૨૧
અનામિકા કનીનિ[ષ્ઠિ]કા પંચ. ઐં હ્રાં હ્રીં હ્રૂં હ્રૌં હ્રઃ સ્વાહા પ્રપંચ. ભ૦ ૨૨

[ઢાળ-૫ ચોપાઇ]

ચૌદ મહાવિદ્યાની સિદ્ધિ, પરમમંત્રે પરમાનંદ વૃદ્ધિ ;
ચૌસઠિ તાસ વિધાન વિચાર, સોલ ચઉક જે કષાય નિવાર... ૧.

- તિહાં મંડલ આર તિહાં ચઉ જ્ઞાન, મંડ[ગ]લ આર શરણ એ ધ્યાન;
લબ્ધિ અટ્ઠાવીસની ભાવના, નાદ અનાહતની પાવના... ૨.
- પંચ વર્ણ પરિપૂતક પીઠ, ત્રિગુણયુક્ત નિર્ગુણ સુપદ્મઠ;
પંચ પ્રસ્થાન પ્રવર્તક શિરઠ, તાસ ધુરા વહેવા અનુકરઠ... ૩.
- પંચાચારે પાવન થાય, તો એ પંચ પીઠ લહવાય;
વીતરાગ નહીં પણિ ઉપશમ રાગ, એ ધ્યાને હોઈ ઇમ પરભાગ... ૪.
- દેખઈ પાંચું એહના ઘણી, દેખઈ પંચ એહનો પણિ ગુણી;
સાધ્ય સાધન સાધકના ભેદ, ત્રિણ્યે છઈ પણિ હોઈ અભેદ... ૫.
- અભય અકરણ અહમિન્દ્ર સમાન, તુલ્ય, કલ્પ, સાધન સાવધાન;
એ પાંચેના છે અહિઠાણ, ધર્મધ્યાનનું એ મંડાણ... ૬.
- ઇત્યાદિક બહુલા વિસ્તાર, બહુશ્રુત મુખથી ગ્રહીઈ સાર,
શુદ્ધ પ્રતીત જે નર હોય, મધ્યે દેખે શ્રી જિન સોય... ૭.
- તદ્ ભવે ત્રિભવે હોઈ તસ સિદ્ધિ, આનુષંગિક તસ નવનિધિ ઋદ્ધિ;
લેશ થકી એ બોલ્યો જાપ, ઈહાં પરમાર્થનો છે બહુ વ્યાપ... ૮.
- આજ્ઞાપાય વિપાક સંસ્થાન, વિચય તે ચિંતનનું નામ;
લેશ્યા શુદ્ધ ને ભાવ વિશુદ્ધ, બોધ વીર્ય વૈરાગ્ય વિશુદ્ધ... ૯.
- સ્વર્ગ હેતુ કહિઓ ધર્મધ્યાન, દ્રવ્યોદારે ભાવ પ્રધાન;
હવે ભાખ્યું જે શુક્લધ્યાન, તે અપવર્ગ દેવાને પ્રધાન... ૧૦.
- પ્રથમ ભેદ નાના શ્રુત વિચાર, બીજું ઐક્યશ્રુત સુવિચાર;
સૂક્ષ્મક્રિય ઉચ્છિન્નહ ક્રિયા, અપ્રતિપાત ચઉ ભેદ એ લઘ્વા... ૧૧.
- એક ઠામિ પર્યાય અનુસરણ, શ્રુતથી દ્રવ્ય વિષય સંક્રમણ;
અર્થ વ્યંજન યોગાંતરે થાય, પ્રથમ ભેદ તે ઇમ કહેવાય... ૧૨.
- એક રીતિ પર્યાયને વિષે, અર્થ વ્યંજન યોગાંતર રૂપે [હર્ષે]
શ્રુત અનુસાર થકી જે વ્યક્તિ, તે બીજો એકત્વ વિતર્ક... ૧૩.
- જે નિર્વાણ સમય ને પ્રાગ, નિરુદ્ધ યોગ કેવલીને લાગ;
સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી નામ, ત્રીજું શુક્લધ્યાન એ નામ... ૧૪.
- શૈલેશીગત જે નિશ્ચલ યોગ, લેશ્યાતીત જિહાં નહીં પર યોગ,
નામે ઉચ્છિન્નક્રિય અપ્રતિપાતિ, ચોથો શુક્લભેદ વિખ્યાતિ... ૧૫.

ત્રિયોગયુક્ત મુનિવરને હોય, આઘુદુભેદ શ્રોણિગત સોય;
 નિજ શુદ્ધાતમ દ્રવ્યનું ધ્યાન, એક યોગઇ બીજું અભિરામ... ૧૬.
 તનુ યોગીને ત્રીજું હોય, ચોથો ભેદ અયોગે જોય;
 મનથિરતા છન્નસ્થને ધ્યાન, અંગ થિરે કેવલીને જાણ... ૧૭.
 ચિદાનંદ પરમાતમ અમૂર્ત, નિરંજન સવિ દોષ વિમુક્ત;
 સિદ્ધ ધ્યાન તે રૂપાતીત, ધ્યાતા તન્મયતાની રીત... ૧૮.
 કર્મ ભવોપગ્રાહી ચ્યાર, લઘુ પંચાક્ષરનો ઉચ્ચાર;
 તુલ્યકાલ શૈલેશી લહી, કર્મ પુંજ સઘલો તે દહી... ૧૯.
 ધૂમ અલાબુફલ દંડા ભાવ, ચક્રાદિક રીતિ ગતિ ભાવ;
 સમય એકે લોકાંતિ જાય, સિદ્ધ સરૂપ સદા કહિવાય... ૨૦.
 સાદિ અનન્ત અતીન્દ્રિય સુખ, ભાગાં કર્મ જનિત સવિ દુઃખ;
 ભવ નાટિક સંસારી તણા, જાણે દેખે પણિ નહી મણા... ૨૧.
 ઈણિ પરિ તે પરમેષ્ઠી મંત્ર, શિવ સુખ સાધનનો એ તંત્ર;
 નેમિદાસ કહે એમ વિચાર, જ્ઞાનવિમલ પ્રભુનો આધાર... ૨૨.

[ઢાળ-૬ - છપ્પય]

શ્રી અરિહંત પદ વદનિ, ભાલ તલિ સિદ્ધ વિરાજે,
 ભાવાચારિજ કંઠિ, વાયગ મુણિ બાહુ સમાજે;
 ચૂલા પદ ચઉ પીઠ, સકલ સા(સ)રીર પઈટ્ટિય,
 પુરુષાતમરૂપ થાપના ધ્યાન સ્વરૂપ અહિટ્ટિય;
 આતમને પરમાતમા, એક ભાવ થઇ મનિ રમે,
 [ત્રિતય ભેદે અભેદથી તે જ્ઞાની પદિ જન નમે]...૧

ઝૂં અર્હત્ પદ પીઠ, સિદ્ધ ભાલે થિર કીજે,
 નાસાગણી ઉવજ્જાય સાહુ દોઇ નયન ભણીજઇ;
 કંઠ હૃદય ને ઉદરિ નાભિ ચઉ કમલિ જાણો,
 દંસણ નાણ ચરિત્ત તપ થકી ચઉ પદ આણો;

સિદ્ધચક્રની માંડણી, અંતર આતમ ભાવતઈ,
 પરમાતમપદવી લહે, કર્મપંક સવિ જાવતઈ... ૨

શાન્ત દાન્ત ગુણાવંત, સંતના સેવાકારી,
 વારિત-વિષય-કષાય, જ્ઞાન દર્શન સુવિચારી;
 સ્યાદ્વાદ રસ સંગ, હંસ પરિ શમરસ ઝીલઈ,
 શુભ પરિણામ નિમિત્ત, અશુભ સવિ કર્મનઈ ખીલઈ;
 તાદૃશ નર પરમેષ્ઠિપદ સાધનના કારણ લહઈ,
 સાહ રામજી સુત રત્ન નેમિદાસ ઈણિ પરિ કહઈ...૩

[ઢાળ-૭ - ચંદ્રાઉલાની]

એ પાંચો પરમેષ્ઠિના રે, સાધનના આમ્નાય,
 વિદ્યાપ્રવાદ દશમ પૂર્વમાં રે, ભાખ્યા શ્રી જિનરાય;
 શ્રી જિનરાયતણા જે ગણધર, વર્ધમાનવિદ્યાના આગર,
 વર્ધમાનભાવે કરી તપિયા, તસ અનુભાવે સકલ કર્મ ખપિયા;
 જે ભાવિક જનજી રે, ધ્યાઓ ધરી આનંદ પ્રમાદ દૂરિ કરી રે,
 પામો પરમાનંદ ભવજલનિધિ તરી રે... આંચલી... ૧

પ્રાણાયામાદિક કહ્યા રે, રૂઢિમાત્ર તે જો[જા]ણિ,
 શુભ સંકલ્પઈ થાપીઈ રે, મનડું પાવન ઠાણિ;
 હાણિ હોઈ તવ અશુભહ કેરી, નાસે બાહ્ય અબ્ધિતર વૈરી,
 જિતકાશિ જગમાંહિ ભેરી, વાજે કીર્તિ દિશો દિસિ સેરીજી....આંચલી.... ૨

સિદ્ધરસાદિક સ્પર્શથી રે, લોહ હોઇ જિમ હેમ,
 આતમ ધ્યાનથી આતમા રે, પરમાનંદ લહઇ તેમ;
 જિમ સૂતો નર ઊઠી જાગે, જાણઈ સકલ વસ્તુ વિભાગે,
 તિમ અજ્ઞાન નિદ્રાનઈ નાશઈ, તત્ત્વજ્ઞાનનો હોઇ પ્રકાશજી... આંચલી... ૩

જન્માંતર સંસ્કારથી રે, અથવા સહજ સભાવ,
 અથવા સુગુરુપ્રસાદથી રે, પામો તત્ત્વ જમાવ;

પાવકથી જિમ કંચન શુદ્ધ, તત્ત્વજ્ઞાનથી આતમ બુદ્ધ,
આપે સંવેદી અન્ય પ્રમોદી, જાણે સર્વ વિભાવ વિનોદીજી... આંચલી... ૪

બહિરાતમ ખાત્ર પાત્ર છઈં રે, અંતર આતમ બીજ,
થાપી શુભ સંકલ્પથી રે, સૌચન નીર લહીજે;
દીજઈં પુણ્ય પ્રકૃતિ પુષ્કાદિક પ્રશસ્તપણઈં જે થાઈં રાગાદિક,
પરમાતમ અનુભવ ફલ પામી, ઐક ભાવથી તેહ અકામીજી... આંચલી... ૫

અભ્યાસોં કરી સાધીઈં રે, લહી અનેક શુભ યોગ,
આતમવીર્યની મુખ્યતા રે, જ્ઞાનાદિક સુવિવેક;
છોક કહેં વ્યવહાર વિચારી, અશુભ ત્યાગથી શુદ્ધ આચારી,
ગુણઠાણા અનુગત ગુણભારી, સ્યૈં જાણઈં અવિવેકી ભિખારીજી... આંચલી... ૬

ધર્મધ્યાન અવલંબનોં રે, હોઈં થિર પરિણામ,
આલંબનમાં મુખ્ય છઈં રે, એ પરમેષ્ઠી નામ;
ધામ પાપના જે વલી હુંતા, તે પણિ ભવને પાર પહુતા,
તિર્ય્યાદિકનેં સ્યું કહીઈં, અવર ગુણી જનોં એ લહીઈંજી... આંચલી... ૭

મોક્ષમાર્ગનઈં સંમુહો રે, ધ્વસ્ત કર્મના મર્મ,
ધર્મ શમની ભૂમિકા રે, ટાલ્યા ભવના ધર્મ;
નર્મ થઈનેં સવિ ભવિ પ્રાણી, ઉપદેશઈં જિમ જિનવર વાંણી,
સ્યાદ્વાદની એ સહિ ના[વા]ણી, સકલ સુરાસુરઈં જેહ વખાણીજી... આંચલી... ૮ (૧)

સિદ્ધા નોં વલી સીઝ સ્થઈ રે, સીઝેં છે જે જીવ,
તેહનો એક ઉપાય છોં રે, ભવજલ પડતાં દીવ;
દેવરાજ સરિખા જસ દાસ, નમી પરભ[ભા]વતણી જસ આસ,
વાસના એહની ભવિ ભવિ હોયો, પરમાતમ દૃષ્ટેં કરી જો... આંચલી... ૯ (૨)

તત્ત્વતણી જિહાં કથા રે, તેહી જ પરમ નિધાન,
જ્ઞાનવિમલ ગુણ સંપદા રે પામોં ઠામો ઠામિ;
નામ એહનું મંગલ મોટું, એહથી અવર જે તે સવિ ખોટું,
નેમિદાસ કહેં એ આરાધો, આર વર્ણ પુરુષારથ સાધોજી.

ભવિક જિનજી રે.... આંચલી.... ૧૦ (૩)

ઇમ ધ્યાનમાલા ગુણ વિશાલા ભવિક જન કંઠિં ઠવો,
 જિમ સહજ સમતા સરલતાનો સુખ અનોપમ અનુભવો;
 સંવત રસ ઋતુ મુનિ શશી [૧૭૬૬] મિત માસ મધુ ઉજ્જવલ પખિં,
 પંચમી દિવસઈ ચિત્ત વિકસઈ લહો લીલા જિમ સુખઈ,
 શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિ ગુરુકૃપા લહી, તસ વચન આધાર;
 ધ્યાનમાલા ઇમ રચી નેમિદાસઈ વ્રતધારિ... ૧૧ (૪)

ઈતિ શ્રી પંચપરમેષ્ઠી મંત્રરાજ ધ્યાનમાલા
 અથવા અનુભવલીલા બાલવિલાસ.

परिशिष्टम्-२२

भिक्षुजिनेन्द्रवर्णिसङ्कलित- जैनेन्द्रसिद्धांतकोश-अन्तर्गतं ध्यानस्वरूपम् ।

[आ. परिशिष्टभां द्विगंवर संप्रदाय मान्य ध्यानं स्वरूपं ग्रहणं करवाभां आव्युं छे. द्विगंवरमान्य ग्रंथोना पदार्थोने जैनेन्द्र सिद्धांत कोशभां संकलित करवाभां आवेल छे. ते पैकी केटलाक पदार्थो जेवा के, स्त्रीओने शुक्लध्यान न होय, निदाननामक आर्तध्यान साधुने न होय वगेरे जैन शासनने मान्य नथी. - संपादक]

१. आर्तध्यान

आर्त— स.सि. ९/२८/४४५/१० ऋतं दुःखं, अथवा अर्दनमर्तिर्वा, तत्र भवमार्तम् । ऋत, दुःख अथवा अर्दन- अर्ति इनमें होना सो आर्त है । रा.वा. ९/२८/१/६२७/२६), (भा.पा.टी.७८/२२६)

वैसे तो ध्यानशब्द पारमार्थिक योग व समाधिके अर्थमें प्रयुक्त होता है, परन्तु वास्तवमें किन्ही भी शुभ वा अशुभ परिणामों की एकाग्रताका हो जाना ही ध्यान है । संसारी जीवको चौबीस घण्टे ही कलुषित परिणाम वर्तते है । कुछ इष्टवियोगजनित होते हैं, कुछ आनिष्टसंयोगजनित, कुछ वेदनाजनित ओर कुछ आगामी भोगों की तृष्णाजनित; इत्यादि सभी प्रकारके परिणाम आर्तध्यान कहलाते हैं । जो जीवको पारमार्थिक अधःपतनके कारण है और व्यवहारसे अधोगतिके कारण हैं । यद्यपि मोक्षमार्गके साधकोंको भी पूर्व अभ्यासके कारण वे कदाचित् होते है, परन्तु ज्यों-ज्यों वह ऊपर चढता है त्यों-त्यों ये दबते चले जाते हैं ।

[१.] भेद व लक्षण

१. आर्तध्यानका सामान्य लक्षण

स.सि. ९/२८/४४५/१० ऋतं दुःखं, अर्दनमर्तिर्वा, तत्र भवमार्तम् । ... आर्त शब्द 'ऋत' अथवा अर्ति इनमेंसे किसी एकसे बना है। इनमेंसे ऋतका अर्थ दुःख है और 'अर्ति' का 'अर्दनम् अर्तिः' ऐसी निरुक्ति होकर उसका अर्थ पीडा पहुँचाना है । इसमें (ऋतमें या अर्तिमें) जो होता है वह आर्त (वा आर्तध्यान) है (रा.वा. ९/२८/१/६२७/२६), (भा.पा./टी.७८/२२६)

म. पु. २१/४०-४१

मूर्च्छाकौशील्यकैनाश्य-कौसीद्यान्यतिगृध्नुताः ।
भयोद्वेगानुशोकाश्च लिङ्गान्यातं स्मृतानि वै
॥४०॥

बाह्यं च लिङ्गमार्तस्य गात्रग्लानिर्विवर्णता ।
हस्तन्यस्तकपोलत्वं साश्रुतान्यञ्च तादृशम्
॥४१॥

परिग्रहमें अत्यन्त आसक्त होना, कुशीलरूप प्रवृत्ति करना, कृपणता करना, व्याज लेकर आजीविका करना, अत्यन्त लोभ करना, भय करना, उद्वेग करना और अतिशय शोक करना ये आर्तध्यानके

बाह्य चिह्न है ॥४०॥ इसी प्रकार शरीरका क्षीण हो जाना, शरीरकी कान्ति नष्ट हो जाना, हाथोंपर कपोल रखकर पश्चात्ताप करना, आँसू डालना, तथा इसी प्रकार और भी अनेक कार्य आर्त्तध्यान के बाह्यचिह्न कहलाते हैं । (चा.सा. १६७/४)

ज्ञा. २५/२३/२५७

ऋते भवमथार्त्तं स्यादसद्विद्यानं शरीरिणाम् ।

दिग्मोहोन्मत्ततातुल्यमविद्यावासनावशात् ॥२३॥

ऋत कहिये पीडा-दुःख उपजै सो आर्त्तध्यान है । सो यह ध्यान अप्रशस्त है । जैसे किसी प्राणीके दिशाओंके भूल जानेसे उन्मत्तता होती है उसके समान है । यह ध्यान अविद्या अर्थात् मिथ्याज्ञानकी वासनाके वशसे उत्पन्न होती है ।

२. आर्त्तध्यानका आध्यात्मिक लक्षण

चा. सा० १६७/५ स्वसंवेद्यमाध्यात्मिकार्त्त-
ध्यानम् ।

(अन्य लोग जिसका अनुमान कर सकें वह बाह्य आर्त्तध्यान है) जिसे केवल अपना ही आत्मा जान सके उसे आध्यात्मिक आर्त्तध्यान कहते हैं ।

३. आर्त्तध्यान के भेद

ज्ञा. २५/२४

अनिष्टयोगजन्याद्यं तथेष्टार्थात्ययात्परम् ।

रूपप्रकोपात्तृतीयं स्यान्निदानं तुर्यमङ्गिनाम् ॥२४॥

पहिला आर्त्तध्यान तो जीवों के अनिष्ट पदार्थों के संयोगसे होता है। दूसरा आर्त्तध्यान इष्टपदार्थ के वियोगसे होता है। तीसरा आर्त्तध्यान रोग के प्रकोपकी पीडासे होता है और चौथा आर्त्तध्यान निदान कहिये, आगामीकालमें भोगोंकी वांछाके होनेसे होता है। इस प्रकार चार भेद आर्त्तध्यानके

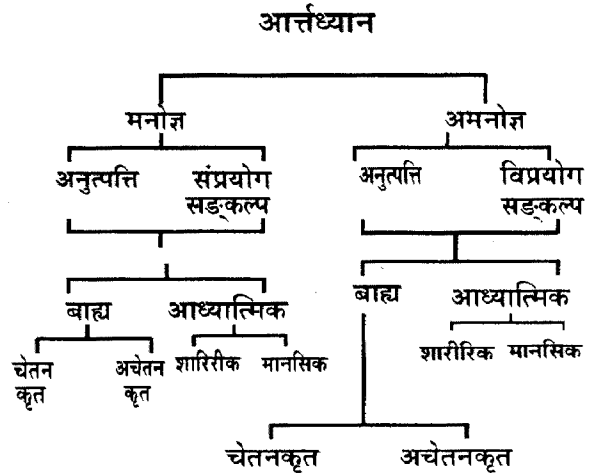
हैं । (म.पु.२१/३१-३६), (चा. सा. १६७/४)

चा. सा. १६७/४ तत्रार्त्तं बाह्याध्यात्मिक-भेदाद्
द्विविकल्पम् ।

बाह्य और अध्यात्मके भेदसे आर्त्तध्यान दो प्रकारका है।... और वह आध्यात्मिक ध्यान चार प्रकारका होता है।

द्र.सं./टी. ४८/२०१ इष्टवियोगानिष्ट-
संयोगव्याधिप्रतिकारभोगनिदानेषु वाञ्छारूपं
चतुर्विधमार्त्तध्यानम् । इष्टवियोग, अनिष्टसंयोग और रोग इन तीनोंको दूर करनेमें तथा भोगों वा भोगोंके कारणोंमें वांछा रूप चार प्रकारका आर्त्तध्यान होता है ।

(चा. सा. १६७/४)

४. अनिष्टयोगजआर्त्तध्यानका लक्षण

त.सू. ९/३० आर्त्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय
स्मृतिसमन्वाहारः ॥३०॥ अमनोज्ञ पदार्थके प्राप्त होने पर उसके वियोग के लिए चिन्ता सातत्यका होना प्रथम आर्त्तध्यान है।

स.सि. ९/३०/९ अमनोज्ञमप्रियं विषकण्टक-
शत्रुशस्त्रादि, तद्वाधाकारणत्वाद् 'अमनोज्ञम्'
इत्युच्यते। तस्य संप्रयोगे स कथं नाम न मे
स्यादिति सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धः स्मृति-
समन्वाहारः प्रथममार्त्तमित्याख्यायते। विष,
कण्टक, शत्रु और शस्त्र आदि जो अप्रिय पदार्थ
हैं वे बाधाके कारण होने से अमनोज्ञ कहे जाते
हैं। उनका संयोग होने पर वे 'मेरे कैसे न हों'
इस प्रकारका संकल्प चिन्ताप्रबन्ध अर्थात्
स्मृतिसमन्वाहार यह प्रथम आर्त्तध्यान कहलाता है।
(रा.वा. ९/३०/१-२/६२८), (म.पु. २१/
३२,३५) ।

नि.सा. /ता.वृ. ८९ अनिष्टसंयोगाद्वा
समुपजातमार्त्तध्यानम् । अनिष्टके संयोगसे उत्पन्न
होनेवाला जो आर्त्तध्यान...

चा.सा. १६८/५ एतद्दुःखसाधनसद्भावे तस्य
विनाशकाङ्क्षोत्पन्नविनाशसंकल्पाध्यवसानं
द्वितीयार्त्तम्। (शारीरिक, व मानसिक) दुखों के
कारण उत्पन्न होनेपर उनके विनाशकी इच्छा उत्पन्न
होने से उनके विनाशके संकल्पका बार-बार चिन्तन
करना दूसरा आर्त्तध्यान है। का अ./मू. ४७३
दुःखयर-विसय-जोए-केम इगं चयदि इदि
विचिंततो। चेडुदिं जो विक्खित्तो अट्टज्झाणं हवे
तस्स ॥४७३॥ दुःखकारी विषयोंका संयोग होने पर
'यह कैसे दूर हो' इस प्रकार विचारता हुआ जो
विक्षिप्तचित्त हो चेष्टा करता है उसको आर्त्तध्यान होता
है।

ज्ञा. २५/२५-२८ ज्वलनजलविषास्त्रव्याल-
शार्दूलदैत्यैः स्थूलजलबिलसत्त्वैर्दुर्जनारातिभूपैः।

स्वजनधनशरीरध्वंसिभिस्तैरनिष्टैर्भवति यदिह
योगादाद्यमार्त्तं तदेतत् ॥२५॥ तथा
चरस्थिरैर्भावैरनेकैः समुपस्थितैः। अनिष्टैर्यन्मनः
क्लिष्टं स्यादार्त्तं तत्प्रकीर्तितम् ॥२६॥ श्रुतैर्दृष्टैः
स्मृतैर्ज्ञातैः प्रत्यासत्तिं च संसृतैः। योऽनिष्टा-
र्थैर्मनःक्लेशः पूर्वमार्त्तं तदिष्यते ॥२७॥
अशेषानिष्टसंयोगे तद्वियोगानुचिन्तनम् ।
यत्स्यात्तदपि तत्त्वज्ञैः पूर्वमार्त्तं प्रकीर्तितम्
॥२८॥ इस जगतमें अपना स्वजन धन शरीर
इनके नाश करनेवाले अग्नि, जल, विष, सर्प,
शस्त्र, सिंह, दैत्य तथा स्थलके जीव, जलके जीव,
बिलके जीव तथा दुष्टजन, वैरी राजा इत्यादि
अनिष्टपदार्थों के संयोगसे जो हो सो पहिला आर्त्तध्यान
है ॥२५॥ तथा चर और स्थिर अनेक
अनिष्टपदार्थोंके संयोग होने पर जो मन क्लेशरूप
हो उसको भी आर्त्तध्यान कहा है ॥२६॥ जो सुने,
देखे, स्मरणमें आये, जाने हुए तथा निकट प्राप्त
हुए अनिष्टपदार्थों से मनको क्लेश होता है उसे
पहिला आर्त्तध्यान कहते हैं ॥२७॥ जो समस्त
प्रकारके पदार्थोंके संयोग होने पर उनके वियोग
होनेका बार-बार चिन्तन हो उसे भी तत्त्वके जानने
वालोंने पहिला अनिष्टसंयोगज नामा आर्त्तध्यान कहा
है ॥२८॥

५. इष्टवियोगजआर्त्तध्यानका लक्षण

त.सू.९/३१ विपरीतं मनोज्ञस्य ॥३१॥

मनोज्ञवस्तुके वियोग होनेपर उसकी प्राप्तिकी सतत
चिन्ता करना दूसरा आर्त्तध्यान है। (भ.आ./मू.
१७०२)

स.सि.९/३१/४४७/१ मनोज्ञस्येष्टस्य स्वपुत्र-

दारधनादेर्विप्रयोगे तत्संप्रयोगाय सङ्कल्पश्चिन्ता-
प्रबन्धो द्वितीयमार्तमवगन्तव्यम् । मनोज्ञं अर्थात्
अपने इष्ट पुत्र, स्त्री और धनादिकके वियोग होनेपर
उसकी प्राप्ति के लिए संकल्प अर्थात् निरन्तर चिन्ता
करना दूसरा आर्तध्यान जानना चाहिए (रा.वा./
९/३१/१/६२८)(म.पु. २९/३२,३४)

चा. सा. १६९/१ मनोज्ञं नाम धनधान्य-
हिरण्यसुवर्णवस्तुवाहनशयनासनरत्नचन्द-
नवनितादिसुखसाधनं मे स्यादिति गर्द्धनम् ।
मनोज्ञस्य विप्रयोगस्य उत्पत्तिः सङ्कल्पाध्यवसानं
तृतीयार्तम् ॥ धन, धान्य, चाँदी, सुवर्ण, सवारी,
शय्या, आसन, माला, चन्दन और स्त्री आदि
सुखोंके साधनको मनोज्ञ कहते हैं । ये मनोज्ञपदार्थ
मेरे हों इस प्रकार चिन्तन करना, मनोज्ञपदार्थके
वियोग होनेपर उनके उत्पन्न होनेका बार-बार चिन्तन
करना आर्तध्यान है।

का. अ./सू. ४७४ मणहर-विसय-विओगे-कह
तं वावेगि इदि वियप्पो जो । संतावेण पयट्ठो
सोच्चिय अट्ठं हवे ज्ञाणं ॥४७४॥

मनोहर विषयका वियोग होने पर 'कैसे इसे प्राप्त
करूं' इस प्रकार विचारता हुआ जो दुःखसे प्रवृत्ति
करता है यह भी आर्तध्यान है।

ज्ञा. २५/२९-३१ राज्यैश्वर्यकलत्रबान्धवसुहृत्सौ-
भाग्यभोगात्ययचित्तप्रीतिकरप्रसन्नविषयप्रध्वं-
सभावेऽथवा ।

संत्रासभ्रमशोकमोहविवशैर्यत्खिद्यतेऽहर्निशं तत्स्या-
दिष्टवियोगजं तनुमतां ध्यानं कलङ्कास्पदम् ॥२९॥

दृष्टश्रुतानुभूतैस्तैः पदार्थैश्चित्तरञ्जकैः ।

वियोगे यन्मनः खिन्नं स्यादार्तं तद्वितीय-
कम् ॥३०॥

मनोज्ञवस्तुविध्वंसे मनस्तत्सङ्गमार्थिभिः ।

क्लिश्यते यत्तदेतत्स्याद् द्वितीयार्तस्य लक्षणम् ॥३१॥

जो राज्य, ऐश्वर्य, स्त्री, कुटुम्ब, मित्र, सौभाग्य,
भोगादिके नाश होनेपर तथा चित्तको प्रीति उत्पन्न
करनेवाले सुन्दर स्त्रियोंके विषयोंका प्रध्वंस होते
हुए सन्त्रास, पीडा, भ्रम, शोक, मोहके कारण
निरन्तर खेद रूप होना, सो जीवों का इष्टवियोगजनित
आर्तध्यान है, और यह ध्यान पापका स्थान है
॥२९॥ देखे, सुने, अनुभव किये, मनको रंजायमान
करनेवाले पूर्वोक्त पदार्थोंका वियोग होनेसे जो मनको
खेद हो वह भी दूसरा आर्तध्यान है ॥३०॥
अपने मनकी प्यारी वस्तुके विध्वंस होनेपर पुनः
उसकी प्राप्ति के लिए जो क्लेशरूप होना सो दूसरे
आर्तध्यान का लक्षण है।

नि.सा./ता वृ.८९ स्वदेशत्यागाद् द्रव्यनाशाद्
मित्रजनविदेशगमनात् कमनीयकामिनीवियोगात्-
समुपजातमार्तध्यानम् । .. स्वदेशके त्यागसे, द्रव्यके
नाशसे, मित्रजनके विदेशगमनसे, कमनीय कामिनीके
वियोगसे उत्पन्न होनेवाला आर्तध्यान है।

६. वेदनासम्बन्धी आर्तध्यानका लक्षण

त.सू. ९/३२ वेदनायाश्च ॥३२॥ वेदनाके होने
पर (अर्थात् वातादि विकारजनित शारीरिकवेदनाके
होने पर) उसे दूर करनेकी सतत चिन्ता करना
तीसरा आर्तध्यान है ।

ज्ञा. २५/३२-३३ कासश्वासभगन्दर-
जलोदरजराकुष्ठातिसारज्वरैः, पित्तश्लेष्ममरुत्प्र-
कोपजनितैः रोगैः शरीरान्तकैः । स्यात्सत्त्वप्रबलैः
प्रतिक्षणभवैर्यद्या-कुल्लवं नृणाम् तद्रोगार्तमनिन्दितैः
प्रकटितं दुर्वार-दुःखाकरम् ॥३२॥ स्वल्पानामपि

रोगाणां माभूत्स्वप्नेऽपि सम्भवः । ममेति या नृणां चिन्ता स्यादार्त्तं तत्तृतीयकम् ॥३३॥ वात-पित्त-कफके प्रकोपसे उत्पन्न हुए शरीरको नाश करनेवाले वीर्यसे प्रबल और क्षण-क्षणमें उत्पन्न होनेवाले कास, श्वास, भगन्दर, जलोदर, जरा, कोढ़, अतिसार, ज्वरादिक रोगोंसे मनुष्योंको जो व्याकुलता होती है, उसे अनिन्दित पुरुषोंने रोग पीडा चिन्तवन नामा आर्त्तध्यान कहा है, यह ध्यान दुर्निवार और दुखोंका आकार है जो कि आगामीकालमें पापबन्धका कारण है ॥३२॥ जीवोंको ऐसी चिन्ता हो कि मेरे किंचित् रोगकी उत्पत्ति स्वप्नमें भी न हो सो ऐसा चिन्तवन तीसरा आर्त्तध्यान है ॥३३॥

* निदानं व अपध्यानके लक्षण - दे० वह वह नाम ।

[२.] आर्त्तध्यान निर्देश

१. आर्त्तध्यानमें सम्भव भाव व लेश्या

म. पु. २१/३८ अप्रशस्ततमं लेश्या त्रयमाश्रित्य जृम्भितम् । अन्तर्मुहूर्तकालं तद् अप्रशस्ता-वलम्बनम् ॥३८॥ यह चारों प्रकारका आर्त्तध्यान अत्यन्त अशुभ कृष्ण, नील और कापोत लेश्याका आश्रय कर उत्पन्न होता है, इसका काल अन्तर्मुहूर्त है और आलम्बन अशुभ है । (ज्ञा.२५/४०) (चा.सा./१६९/३)

२. आर्त्तध्यानका फल

स. सि. ९/२९ यह संसार का कारण है ।

रा.वा. ९/३३/१/६२९ तिर्यग्भवगमनपर्यव-सनम् । इस आर्त्तध्यानका फल तिर्यञ्चगति है । (ह.पु. ५६/१८), (चा.सा. १६९/४)

ज्ञा. २५/४२ अनन्तदुःखसङ्कीर्णस्य तिर्यग्गतेः, फलं... ॥४२॥ आर्त्तध्यानका फल अनन्तदुखोंसे व्याप्त तिर्यचगति है ।

३ मनोज्ञ व निदान आर्त्तध्यानमें अन्तर

रा. वा. ९/३३/१/३३ विपरीतं मनोज्ञस्ये-त्यनेनैव निदानं सङ्गृहीतमिति, तत्र; किं कारणम् ? अप्राप्तपूर्वं विषयत्वात्निदानस्य । सुखमात्रया प्रलम्भितस्याप्राप्तपूर्व- प्रार्थनाभिमुख्या-दनागतार्थप्राप्तिनिबन्धनं निदानमित्यस्ति विशेषः । प्रश्न-‘विपरीतं मनोज्ञस्य’ इस सूत्रसे निदान का संग्रह हो जाता है? उत्तर, नहीं, क्योंकि निदान अप्राप्तकी प्राप्ति के लिए होता है, इसमें पारलौकिक विषय-सुखकी गृद्धिमें अनागत अर्थकी प्राप्तिके लिए सतत चिन्ता रहती है । इस प्रकार इन दोनों में अन्तर है ।

[३.] आर्त्तध्यानका स्वामित्व

१. १-६ गुणस्थान तक होता है

त.सू. ९/३४ तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥३४॥ यह आर्त्तध्यान अविरत, देशविरत, और प्रमत्तसंयत जीवोंको होता है ।

स. सि. ९/३४/४४७/१४ अविरताः सम्यग्दृष्ट्यन्ताः, देशविरताः संयतासंयताः, प्रमत्तसंयताः... तत्राविरतदेशविरतानां चतुर्विधमप्यार्त्तं भवति... प्रमत्तसंयतानां तु निदानवर्ज्यमन्यदार्त्तत्रयं प्रमादोदयोद्रेकात्का-चित्स्यात् । असंयत सम्यग्दृष्टि गुणस्थान तकके जीव अविरत कहलाते हैं, संयतासंयत जीव देशविरत कहलाते हैं, प्रमाद से युक्त क्रिया करनेवाले प्रमत्तसंयत

कहलाते हैं । इनमें से अविरत और देशविरत जीवोंको चारों ही प्रकारका आर्त्तध्यान होता है। प्रमत्त संयतों के निदानके सिवा बाकीके तीन प्रमादकी तीव्रता वश कदाचित् होते हैं। (रा.वा. ९/३४/१/६२९) (ह.पु. ५६/१८) (म. पु. २१/३७) (चा. सा. १६९/३) (ज्ञा. २५/३८-३९) (द्र. सं/टी. ४८/२०१)

साधुयोग्य आर्त्तध्यानकी सीमा - दे. संयत/३

२. आर्त्तध्यानके बाह्यचिह्न

ज्ञा. २५/४३ शङ्काशोकभयप्रमादकलहश्चित्त-भ्रमोद्भ्रान्तयः, उन्मादो विषयोत्सुकत्वम-सकृन्निद्राङ्गजाड्यश्रमाः । मूर्च्छादीनि शरीरिणा-मविरतलिङ्गानि बाह्यान्मल-भार्त्ताधिष्ठित्वचेतसां श्रुतधरैर्व्यावर्णितानि स्फुटम् ॥४३॥ इस आर्त्तध्यानके आश्रितचित्तवाले पुरुषोंके बाह्यचिह्न शास्त्रोंके पारगामी विद्वानोंने इस प्रकार कहे हैं कि प्रथम तो शंका होती है, अर्थात् हर बातमें सन्देह होता है, फिर शोक होता है, भय होता है- सावधानी नहीं होती, कलह करता है, चित्तभ्रम हो जाता है, उद्भ्रान्ति होती है, चित्त एक जगह नहीं ठहरता, विषयसेवनमें उत्कण्ठा होती है, निरन्तर निद्रा गमन होता है, अंगमें जडता होती है, खेद होता है, मूर्च्छा होती है, इत्यादि चिह्न आर्त्तध्यानी के प्रगट होते हैं ।

२. रौद्रध्यान

रौद्रध्यान- हिंसा आदि पाप कार्य करके गर्वपूर्वक डींगे मारते रहनेका भाव रौद्रध्यान कहलाता है। यह अत्यन्त अनिष्टकारी है। हीनाधिक रूपसे पंचम गुणस्थान तक ही होना सम्भव है, आगे नहीं ।

[१.] रौद्र सामान्य लक्षण

भ. आ./मू./१७०३/१५२८ तेणिक्कमोससार-क्खणेषु तह चेव छव्विहारंभे रुद्धं कसायदंसहियं ज्ञाणं भणियं समासेण ॥१७०३॥ दूसरों के द्रव्य लेनेका अभिप्राय, झूठ बोलनेमें आनन्द मानना, दूसरेके मारनेका अभिप्राय, छहकायके जीवोंकी विराधना अथवा असिमसि आदि परिग्रह के आरम्भ व संग्रह करनेमें आनन्द मानना इनमें जो कषाय सहित मनको करना वह संक्षेपसे रौद्रध्यान कहा गया है ॥१७०३॥ (मू.आ. ३९६)

स. सि./९/२८/४४५/१० रुद्रः, क्रूराशय-स्तस्य कर्म तत्र भवं वा रौद्रम् । रुद्रका अर्थ क्रूर आशय है, इसका कर्म या इसमें होनेवाला (भाव) रौद्र है। (रा.वा./९/२८/२/६२७/२८) (ज्ञा./२६/२); (भा. पा./टी/७८/२२६/१७)।

म. पु./२१/४२ प्राणिनां रोदनाद् रुद्रः, क्रूरः सत्त्वेषु निर्धृणः । पुमांस्तत्र भवं रौद्रं, विद्धि ध्यानं चतुर्विधम् ॥४२॥ जो पुरुष प्राणियोंको रुलाता है वह रुद्र क्रूर अथवा सब जीवोंमें निर्दय कहलाता है ऐसे पुरुषमें जो ध्यान होता है उसे रौद्रध्यान कहते हैं ॥४२॥ (भ.आ./वि./१७०२/१५३०/ पर उद्धृत)।

चा.सा./१७०/२ स्वसंवेद्यमाध्यात्मिकं रौद्रध्या-नम् । जिसे अपना ही आत्मा जान सके उसे आध्यात्मिक रौद्रध्यान कहते हैं।

नि.सा. / ता. वृ./८९ चौरजारशात्रवजन-वधबंधनसन्निबद्धमहद्वेषजनितं रौद्रध्यानम् । चोर-जार-शत्रुजनोंके वध-बन्धन सम्बन्धी महाद्वेषसे उत्पन्न होनेवाला जो रौद्रध्यान...।

[२.] रौद्रध्यान के भेद

त. सू./९/३५ हिंसानृतस्तेयविषयसंरक्षणोभ्यो रौद्रम्...।३५। हिंसा, असत्य, चोरी और विषयसंरक्षण के लिए सतत चिन्तन करना रौद्रध्यान है ।३५।

म. पु./२१/४३ हिंसानन्दमृषानन्दस्तेय-संरक्षणात्मकम् ।।४३।। हिंसानन्द, मृषानन्द, स्तेयानन्द और संरक्षणानन्द अर्थात् परिग्रहकी रक्षामें रात-दिन लगा रहकर आनन्द मानना ये रौद्रध्यानके चार भेद है ।।३५।। (चा. सा./१७०/२): (ज्ञा./२६/३); (का. अ./४७३-४७४)। चा.सा. १७०/१ रौद्रं च बाह्याध्यात्मिकभेदेन द्विविधम् । रौद्रध्यान भी बाह्य और आध्यात्मिकके भेदसे दो प्रकारका है।

[३.] रौद्रध्यानके भेदोंके लक्षण

चा. सा./१७०/२ तीव्रकषायानुरञ्जनं हिंसानन्दं प्रथमरौद्रम् । स्वबुद्धिविकल्पितयुक्तिभिः परेषां श्रद्धेयरूपाभिः परवञ्चनं प्रति मृषाकथने संकल्पाध्यावसानं मृषानन्दं द्वितीयरौद्रम् । हठात्कारेण प्रमादप्रतीक्षया वा परस्वापहरणं प्रति सङ्कल्पाध्यवसानं तृतीयरौद्रम् । चेतना-चेतनलक्षणे स्वपरिग्रहे ममैवेदं स्वमहमेवास्य स्वामीत्यभि-निवेशात्तदपहारकव्यापादनेन संरक्षणं प्रति सङ्कल्पाध्यवसानं संरक्षणानन्दं चतुर्थ रौद्रम् । तीव्रकषायके उदयसे हिंसामें आनन्द मानना पहला रौद्रध्यान है। जिन पर दूसरोंको श्रद्धा न हो सके ऐसी अपनी बुद्धिके द्वारा कल्पना की हुई युक्तियोंके द्वारा दूसरोंको ठगनेके लिए झूठ बोलनेके संकल्पका बार-बार चिन्तन करना

मृषानन्द रौद्रध्यान है। जबरदस्ती अथवा प्रमादकी प्रतीक्षापूर्वक दूसरेके धनको हरण करनेके संकल्पका बार-बार चिन्तन करना तीसरा रौद्रध्यान है। चेतन-अचेतनरूप अपने परिग्रहमें यह मेरा परिग्रह है, मैं इसका स्वामी हूँ, इस प्रकार ममत्व रखकर उसके अपहरण करने वालेका नाश कर उसकी रक्षा करनेके संकल्पका बार-बार चिन्तन करना विषयसंरक्षणानन्द नामका चौथा रौद्रध्यान है।

का. अ./४७५-४७६ हिंसाणंदेण जुदो असञ्चवयणेण परिणदो जो हु । तत्थेव अ थिरचित्तो रुदं ज्ञाणं हवे तस्स ।४७५। पर-विसय-हरण-सीतोसगीय-विसए सुरक्खणे दुक्खो । तग्गय-चिंताविट्ठो णिरंतरं तं पि रुदं पि ।४७६। जो हिंसामें आनन्द मानता है, और असत्य बोलनेमें आनन्द मानता है तथा उसीमें जिसका चित्त विक्षिप्त रहता है, उसको रौद्रध्यान होता है ।४७५। जो पुरुष दूसरोंकी विषयसामग्रीको हरनेका स्वभाववाला है, और अपनी विषयसामग्री की रक्षा करनेमें चतुर है, तथा निरन्तर जिसका चित्त इन कामोंमें लगा रहता है वह भी रौद्रध्यानी है ।४७६।

ज्ञा./२६/४-३४ का भावार्थ-हते निष्पीडिते ध्वस्ते जन्तुजाते कदर्थिते । स्वेन चान्येन यो हर्षस्तद्धिंसारौद्रमुच्यते ।४। असत्यकल्पनाजाल-कश्मलीकृतमानसः । चेष्टते यज्जनस्तद्धि मृषारौद्रं प्रकीर्तितम् ।१६। यच्चौर्याय शरीरिणामहर-हश्चिन्ताः समुत्पद्यते-कृत्वा चौर्यमपि प्रमोदमतुलं कुर्वन्ति यत्सन्ततम् । चौर्येणापि हते परैः परधने यज्जायते संभ्रम-स्तच्चौर्यप्रभवं वदन्ति निपुणा रौद्रं सुनिन्दास्पदम् ।२५। बह्वारम्भपरिग्रहेषु नियतं

रक्षार्थमभ्युद्यते-यत्सङ्कल्पपरम्पराम् । वितनुते प्राणीह रौद्राशयः । यञ्चालम्ब्य महत्त्वमुन्नतमना राजेत्यहं मन्यते तत्तुर्यं प्रवदन्ति निर्मलधियो रौद्रं भवाशंसिनाम् । १२९। १. जीवोंके समूहको अपनेसे तथा अन्यके द्वारा मारे जाने पर तथा पीडित किये जाने पर तथा ध्वंस करने पर और घात करनेके सम्बन्ध मिलाये जाने पर जो हर्ष माना जाये उसे हिंसानन्दनामा रौद्रध्यान कहते हैं । १४। बलि आदि देकर यशलाभका चिन्तन करना । १७। जीवोंको खण्ड करने व दग्ध करने आदिको देखकर खुश होना । १८। युद्धमें हार-जीत सम्बन्धी भावना करना । १९। वैरीसे बदला लेनेकी भावना । १११। परलोकमें बदला लेनेकी भावना करना । १२२। हिंसानन्दी रौद्रध्यान है । (म.पु./२१/४५)। २. जो मनुष्य असत्य झूठी कल्पनाओंके समूहसे पापरूपी मैलसे मलिनचित्त होकर जो कुछ चेष्टा करै उसे निश्चय करके मृषानन्दनामा रौद्रध्यान कहा है । १६। जो ठगाई के शास्त्र रचने आदिके द्वारा दूसरोंको आपदामें डालकर धन आदि संचय करे । १७-१९। असत्य बोलकर अपने शत्रुको दण्ड दिलाये । २०। वचनचातुर्यसे मनवांछित प्रयोजनोंकी सिद्धि तथा अन्य व्यक्तियोंको ठगनेकी । २१-२२। भावनाएँ बनाये रखना मृषानन्दी रौद्रध्यान है । ३. जीवोंको चौर्यकर्मके लिए निरन्तर चिन्ता उत्पन्न हो तथा चोरी कर्म करके भी निरन्तर अदुल हर्ष मानें आनन्दित हो अन्य कोई चोरीके द्वारा परधनको हरै उसमें हर्ष मानै उसे निपुण पुरुष चौर्यकर्मसे उत्पन्न हुआ रौद्रध्यान कहते हैं, यह ध्यान अतिशय निन्दाका कारण है । २५। अमुक स्थानमें बहुत धन है जिसे मैं तुरत हरण करके लानेमें समर्थ

हूँ । २६। दूसरोंके द्वीपादि सबको मेरे ही आधीन समझो क्योंकि मैं जब चाहूँ उनको शरण करके जा सकता हूँ । २७-२८। इत्यादिरूप चिन्तन चौर्यानन्द रौद्रध्यान है । ४. यह प्राणी रौद्र(क्रूर)चित्त होकर बहुत आरम्भ परिग्रहोंमें रक्षार्थ नियमसे उद्यम करै और उसमें ही संकल्पकी परम्पराको विस्तारे तथा रौद्रचित्त होकर ही महत्ताका अवलम्बन करके उन्नतचित्त हो, ऐसा मानै कि मैं राजा हूँ, ऐसे परिणामको निर्मल बुद्धिवाले महापुरुष संसारकी वांछा करनेवाले जीवोंको चौथा रौद्रध्यान है । २९। मैं बाहुबलसे सैन्यबलसे सम्पूर्ण पुर ग्रामोंको दग्ध करके असाध्य ऐश्वर्यको प्राप्त कर सकता हूँ । ३०। मेरे धन पर दृष्टि रखने वालोंको मैं क्षणभरमें दग्ध कर दूँगा । ३१। मैंने यह राज्य शत्रुके मस्तक पर पाँव रखकर उसके दुर्गमें प्रवेश करके पाया है । ३३। इसके अतिरिक्त जल, अग्नि, सर्प, विषादिके प्रयोगों द्वारा भी मैं समस्त शत्रुसमूहको नाशकरके अपना प्रताप स्फुरायमान कर सकता हूँ । ३४। इस प्रकार चिन्तन करना विषयसंरक्षणानन्द है ।

[४.] रौद्रध्यान के बाह्यचिह्न

म.पु./२१/४९-५३ अनानृशंस्य हिंसोपकरणादानतत्कथाः । निसर्गहिंस्रता चेति लिङ्गान्यस्य स्मृतानि वै । ४९। .... वाक्पारुष्या-दिलिङ्गं तद् द्वितीयं रौद्रमिष्यते । ५०।... प्रतीतलिङ्गमेवैतद् रौद्रध्यानद्वयं भुवि... । ५२। बाह्यन्तु लिङ्गमस्याहुः भूभङ्गं मुखविक्रियाम् । प्रस्वेदमङ्गकम्पनं च नेत्रयोश्चातिताम्रताम् । ५३। क्रूर होना, हिंसाके उपकरण तलवार आदिको धारण

करना, हिंसाकी ही कथा करना, और स्वभावसे ही हिंसक होना ये हिंसानन्द रौद्रध्यानके चिह्न माने गये हैं । १४९। कठोर वचन आदि बोलना द्वितीय रौद्रध्यानके चिह्न है । १५०। स्तेयानन्द और संरक्षणानन्द रौद्रध्यानके बाह्यचिह्न संसारमें प्रसिद्ध हैं । १५२। भौंह टेढी हो जाना, मुखका विकृत हो जाना, पसीना आने लगना, शरीर कंपने लगना और नेत्रोंका अतिशय लाल हो जाना आदि रौद्रध्यानके बाह्यचिह्न हैं । १५३। (जा./२६/३७-३८)

चा. सा. /१७०/१ परानुमेयं परुषनिष्ठुरा-
क्रोशननिर्भर्त्सनबन्धतर्जनताडनपीडनपरदाराति-
क्रमणादिलक्षणम् । कठोरवचन, मर्मभेदीवचन,
आक्रोशवचन, तिरस्कार करना, बाँधना, तर्जन करना
ताडन करना तथा परस्त्रीपर अतिक्रमण करना
आदि बाह्य रौद्रध्यान कहलाता है।

जा./२६/५-१५ अनारतं निष्करुणस्वभावः
स्वभावतः क्रोधकषायदीप्तः । मदोद्धतः पापमतिः
कुशीलः स्यान्नास्तिको यः स हि रौद्रधामा । १५।
अभिलषति नितान्तं यत्परस्यापकारं व्यसन-
विशिखभिन्नं वीक्ष्य संतोषमेति । यदिह गुणगरिष्ठं
द्वेष्टि दृष्ट्वान्यभूतिं, भवति हृदि सशल्यास्तब्धि
रौद्रस्य लिङ्गम् । १६। हिंसोपकरणादानं क्रूर-
सत्त्वेष्वनुग्रहम् । निस्त्रिंशतादि-लिङ्गानि रौद्रे
बाह्यानि देहिनः । १७। ... जो पुरुष निरन्तर
निर्दय स्वभाववाला हो, तथा स्वभावसे ही क्रोध
कषायसे प्रज्वलित हो तथा मदसे उद्धत हो, जिसकी
बुद्धि पापरूप हो, तथा कुशील हो, व्यभिचारी हो,
नास्तिक हो वह रौद्रध्यानका घर है। १५। (जा./

२६/६)। जो अन्यका बुरा चाहे तथा परको कष्ट
आपदारूप बाणों से भेदा हुआ दुःखी देखकर
सन्तुष्ट हो तथा गुणों से गरुवा देखकर अथवा
अन्यकी सम्पदा देखकर द्वेष रूप हो, अपने हृदयमें
शल्यसहित हो सो निश्चय करके रौद्रध्यानका चिह्न
है । १६। हिंसाके उपकरण शस्त्रादिकका संग्रह
करना, क्रूरजीवोंका अनुग्रह करना और
निर्दयतादिकभाव रौद्रध्यानके देहधारियोंके बाह्यचिह्न
हैं । १७।

[५.] रौद्रध्यानमें सम्भव भाव व लेश्या

म. पु./२१/४४ प्रकृष्टतरदुर्लेश्यात्रयोपोद्ब-
लबृंहितम् । अन्तर्मुहूर्तकालोत्थं पूर्ववद्भाव इष्यते
। ४४। परोक्षज्ञानत्वादौदयिकभावं वा
भावलेश्याकषायप्राधान्यात् । चा. सा.)। यह रौद्रध्यान
अत्यन्त अशुभ है। कृष्ण आदि, तीन बूरी लेश्याओंके
बलसे उत्पन्न होता है। अन्तर्मुहूर्तकाल तक रहता
है और पहले आर्तध्यानके समान इसका
क्षायोपशमिकभाव होता है । ४४। (जा./२६/
३६, ३९)। अथवा भावलेश्या और कषायोंकी प्रधानता
होने से औदयिक भाव है। (चा.सा./१७०/५)

रौद्रध्यानका फल - दे० आर्त/२ ।

[६.] रौद्रध्यानमें सम्भव गुणस्थान

त.सू./९/३५... रौद्रमविरतदेशविरतयोः । ३५।
वह रौद्रध्यान अविरत और देशविरतको होता है।

म.पु./२१/४३ षष्ठान्तु तद्गुणस्थानात् प्राक्
पञ्चगुणभूमिकम् । यह ध्यान छठ्वें गुणस्थानके
पहले-पहले पाँच गुणस्थानोंमें होता है। (चा. सा./
१७१/१); (जा./२६/३६)।

द्र. सं./टी./४८/२०१/९ रौद्रध्यान... तारतम्येन मिथ्यादृष्ट्यादिपञ्चमगुणस्थानवर्तिजीवसम्भवम् । यह रौद्रध्यान मिथ्यादृष्टिसे पंचम गुणस्थान तकके जीवोंके तरतमतासे होता है।

[७.] देशव्रतीको कैसे सम्भव है

स. सि./९/३५/४४८/८ अविरतस्य भवतु रौद्रध्यानं, देशविरतस्य कथम् ? तस्यापि हिंसाद्यावेशाद्वित्तादिसंरक्षणतन्त्रत्वाच्च कदाचिद् भवितुमर्हति । तत्पुनर्नारकादीनामकारणं; सम्यग्दर्शनसामर्थ्यात् । प्रश्न-रौद्रध्यान अविरत को हो, देशविरतको कैसे हो सकता है । उत्तर-हिंसादिके आवेशसे या वित्तादिके संरक्षण के परतन्त्र होने से कदाचित् उसको भी हो सकता है। किन्तु देशविरतको होनेवाला रौद्रध्यान नरकादि दुर्गतियोंका कारण नहीं हैं, क्योंकि सम्यग्दर्शनका ऐसा ही सामर्थ्य है। (रा.वा./९/३५/३/६२९/१९); (जा./२६/३६ भाषा)।

[८.] साधुको कदापि सम्भव नहीं

स.सि./९/३५/४४८/१० संयतस्य तु न भवत्येव; तदारम्भे संयमप्रच्युते: । परन्तु यह संयतको तो होता ही नहीं है; क्योंकि उसका आरम्भ होनेपर संयमसे पतन हो जाता है। (रा.वा./९/३५/४/६२९/२२)।

३. धर्मध्यान

मनको एकाग्र करना ध्यान है। वैसे तो किसी न किसी विषयमें हर समय ही मन अटका रहनेके कारण व्यक्तिको कोई न कोई ध्यान बना ही रहता है, परन्तु रागद्वेषमूलक होने से श्रेयोमार्गमें

वे सब अनिष्ट हैं । साधक साम्यताका अभ्यास करनेके लिए जिस ध्यानको ध्याता है, वह धर्मध्यान है। अभ्यासदशा समाप्त हो जाने पर पूर्ण ज्ञाताद्रष्टाभावरूप शुक्लध्यान हो जाता है। इसलिए किसी अपेक्षा धर्म व शुक्ल दोनों ध्यान समान है। धर्मध्यान दो प्रकारक है- बाह्य व आध्यात्मिक। वचन व कायपरसे सर्व प्रत्यक्ष होने वाला बाह्य और मानसिक चिन्तवनरूप आध्यात्मिक है। वह आध्यात्मिक भी आज्ञा, अपाय आदिके चिन्तवनके भेदसे दसभेदरूप है। ये दसों भेद जैसा कि उनके लक्षणों परसे प्रगट है, आज्ञा, अपाय, विपाक व संस्थान इन चारमें गर्भित हो जाते हैं- उपायविचय तो अपायमें समा जाता है और जीव, अजीव, भव, विराग व हेतुविचय-संस्थानविचयमें समा जाते हैं। तहाँ इन सबको भी दो में गर्भित किया जा सकता है-व्यवहार व निश्चय । आज्ञा, अपाय व विपाक तो परावलम्ब ही होने से व्यवहार ही है पर संस्थानविचय चार भेदरूप है- पिण्डस्थ (शरीराकृतिका चिन्तवन); पदस्थ (मन्त्राक्षरोंका चिन्तवन), रूपस्थ (पुरुषाकार आत्माका चिन्तवन) और रूपातीत अर्थात् मात्र ज्ञाताद्रष्टा-भाव । यहाँ पहले तीन धर्मध्यानरूप है और अन्तिम शुक्लध्यान-रूप । पहले तीनोंमें 'पिण्डस्थ' व 'पदस्थ' तो परावलम्बी होनेसे व्यवहार है और 'रूपस्थ' स्वावलम्बी होने से निश्चय है। निश्चयध्यान ही वास्तविक है पर व्यवहार भी उसका साधन होने से इष्ट है।

१ धर्मध्यान व उसके भेदोंका सामान्य निर्देश

धर्मध्यान सामान्यके लक्षण ।

धर्मध्यान के चिह्न ।

धर्मध्यान योग्य सामग्री ।

धर्मध्यान योग्य मुद्रा, आसन, क्षेत्र, पीठ व दिशा ।

-दे० कृति कर्म/३ ।

धर्मध्यान योग्य काल । - दे० ध्यान/३ ।

धर्मध्यानकी विधि । - दे० ध्यान /३ ।

धर्मध्यान सम्बन्धी धारणाएँ - दे० पिंडस्थ ।

धर्मध्यानके भेद आज्ञा, अपाय आदि व बाह्य आध्यात्मिक आदि ।

आज्ञाविचय आदि १० ध्यानोके लक्षण ।

संस्थानविचय धर्मध्यानका स्वरूप ।

संस्थानविचयके पिंडस्थ आदि भेदोंका निर्देश ।

पिंडस्थ आदि ध्यान । दे० वह वह नाम ।

बाह्य व आध्यात्मिकध्यानका लक्षण ।

२. धर्मध्यानमें सम्यक्त्व व भावों आदिका निर्देश

धर्मध्यानमें आवश्यक ज्ञानकी सीमा ।

- दे० ध्याता/१ ।

१ धर्मध्यानमें विषय परिवर्तन क्रम ।

२ धर्मध्यान मे सम्भव भाव व लेश्याएँ ।

धर्मध्यान योग्य ध्याता ।

-दे० ध्याता/२,४ ।

सम्यग्दृष्टिको ही सम्भव है ।

-दे० ध्याता/२,४ ।

३ मिथ्यादृष्टिको सम्भव नहीं ।

४ गुणस्थानोंकी अपेक्षा स्वामित्व ।

साधु व श्रावकको निश्चय ध्यानका कथंचित् विधि, निषेध ।

- दे० अनुभव/५ ।

५ धर्मध्यानके स्वामित्व सम्बन्धी शंकाएँ-

१. मिथ्यादृष्टिको भी तो देखा जाता है ।

२. प्रमत्तजनोंको ध्यान कैसे सम्भव है ।

३. कषायरहित जीवोंमें ही मानना चाहिए ।

धर्मध्यानमें संहनन सम्बन्धी चर्चा ।

-दे० संहनन ।

३ धर्मध्यान व अनुप्रेक्षादिमें अन्तर

१ ध्यान, अनुप्रेक्षा, भावना व चिन्तामें अन्तर ।

२ अथवा अनुप्रेक्षादिको अपायविचयमें गर्भित समझना चाहिए ।

३ ध्यान व कायोत्सर्गमें अन्तर ।

४ माला जपना आदि ध्यान नहीं है ।

प्राणायाम, समाधि आदि ध्यान नहीं ।

-दे० प्राणायाम ।

५ धर्मध्यान व शुक्लध्यानमें कथंचित् भेदाभेद ।

४ धर्मध्यानका फल पुण्य व मोक्ष तथा उसका समन्वय

१ धर्मध्यानका फल अतिशयपुण्य ।

२ धर्मध्यानका फल संवर, निर्जरा व कर्मक्षय ।

३ धर्मध्यानका फल मोक्ष ।

❖ धर्मध्यानकी महिमा । -दे० ध्यान/२ ।

४ एक ही धर्मध्यानसे मोहनीयका उपशम व क्षय दोनों कैसे सम्भव है ?

५ पुण्यास्रव व मोक्ष दोनों होनेका समन्वय ।

६ परपदार्थोंके चिन्तनसे कर्मक्षय कैसे सम्भव है ?

५ पंचमकालमें भी धर्मध्यानकी सफलता

१ यदि ध्यानसे मोक्ष होता है तो अब क्यों नहीं होता ?

- २ यदि इसकालमें मोक्ष नहीं तो ध्यान करने से क्या प्रयोजन ?
- ३ पंचमकालमें भी अध्यात्म ध्यानका कथंचित् सद्भाव व असद्भाव ।
- ४ परन्तु इस कालमें भी ध्यानका सर्वथा अभाव नहीं है।
- ५ पंचमकालमें शुक्लध्यान नहीं पर धर्मध्यान अवश्य सम्भव है ।

६ निश्चय-व्यवहार धर्मध्यान निर्देश

- ❖ साधु व श्रावकके योग्य शुद्धोपयोग।
-दे० अनुभव ।
- १ निश्चयधर्मध्यानका लक्षण ।
निश्चयधर्मध्यान योग्य ध्येय व भावनाएँ।
-दे० ध्येय।
- २ व्यवहारधर्मध्यानका लक्षण ।
बाह्य व आध्यात्मिक ध्यानके लक्षण ।
-दे० धर्मध्यान/१।
व्यवहारध्यान योग्य अनेको ध्येय ।
-दे० ध्येय ।
सब ध्येयोंमें आत्मा प्रधान है। - दे० ध्येय ।
परमध्यानके अपर नाम ।
-दे० मोक्षमार्ग/२/५।
- ३ निश्चय ही ध्यान सार्थक है व्यवहार नहीं ।
- ४ व्यवहारध्यान कथंचित् अज्ञान है ।
- ५ व्यवहारध्यान निश्चयका साधन है ।
- ६ निश्चय व व्यवहारध्यानमें साध्य साधकपनेका समन्वय।
- ७ निश्चय व व्यवहारध्यानमें 'निश्चय' शब्दकी

आंशिक प्रवृत्ति ।

- ८ निरीहभावसे किया गया सभी उपयोग एक आत्मोपयोग ही है ।
- ❖ सविकल्पअवस्थासे निर्विकल्पावस्थामें चढ़नेका क्रम।

—दे० धर्म/६/४।

[१.] धर्मध्यान व उसके भेदोंका सामान्य निर्देश

(१.) धर्मध्यान सामान्यका लक्षण

१. धर्मसे युक्त ध्यान

भ. आ./मू./१७०९/१५४१ धम्मस्स लक्खणं से अज्जवलहुगत्तमद्वोवसमा । उवदेसणा य सुत्ते णिसग्गजाओ रुचीओ दे ।१७०६। जिससे धर्मका परिज्ञान होता है वह धर्मध्यानका लक्षण समझना चाहिए। आर्जव, लघुत्व, मार्दव और उपदेश ये इसके लक्षण हैं। (मू. आ./६७९)

स. सि./९/२८/४४५/११ धर्मो व्याख्यातः। धर्मादनपेतं धर्म्यम् । धर्मका व्याख्यान पहले कर आये हैं (उत्तम क्षमादि लक्षणवाला धर्म है) जो धर्मसे युक्त होता है वह धर्म्य है । (स.सि./९/३६/४५०/४); (रा. वा./९/२८/३/६२७/३०); (रा.वा./९/३६/११/६३२/११); (म.पु./२१/१३३); (त. अनु/५४); (भा.पा./टी./७८/२२६/१७)।

नोट— यहाँ धर्मके अनेकों लक्षणोंके लिए देखो धर्म/१) उन सभी प्रकारके धर्मोंसे युक्त प्रवृत्तिका नाम धर्मध्यान है, ऐसा समझना चाहिए। इस लक्षणकी सिद्धिके लिए-दे० (धर्मध्यान/४/५/२) ।

२. शास्त्र, स्वाध्याय व तत्त्वचिन्तन

र.सा./भू./९७ पावारंभणिविप्ति, पुण्णारंभ-
पउत्तिकरणं पि। णाण धम्मज्झाणं जिणभणियं
सव्वजीवाणं ।९७। पापकार्यकी निवृत्ति और
पुण्यकार्यों से प्रवृत्तिका मूलकारण एक सम्यग्ज्ञान
है, इसलिए मुमुक्षु जीवों के लिए सम्यग्ज्ञान
(जिनागमाभ्यास-मा.९८) ही धर्मध्यान श्री जिनेन्द्रदेवने
कहा है।

भ.आ./मू./१७१० आलंबणं च वायण पुच्छण
परिवट्टणाणुपेहाओ। धम्मस्स तेण अविस्सुताओ
सव्वाणुपेहाओ ।१७१०। वाचना, पुच्छना, अनुप्रेक्षा,
आम्नाय और परिवर्तन ये स्वाध्यायके भेद हैं ।
ये भेद धर्मध्यानके आधार भी हैं । इस धर्मध्यानके
साथ अनुप्रेक्षाओंका अविरोध है। (भ. आ./मू./
१८७५/१६८०); (ध. १३/५,४,२६/गा. २१/
६७); (त. अनु./८१)

ज्ञा. सा./१७ जीवादयो ये पदार्थाः ध्यातव्याः
ते यथास्थिताः चैव। धर्मध्यानं भणितं रागद्वेषौ
प्रमुच्य...।१७। रागद्वेषको त्यागकर अर्थात्
साम्यभावसे जीवादि पदार्थोंका, वे जैसे-जैसे अपने
स्वरूपमें स्थित हैं, वैसे-वैसे ध्यान या चिन्तन
करना धर्मध्यान कहा गया है ।

ज्ञा./३/२९ पुण्याशयवशाज्जातं शुद्धलेश्या-
वलम्बनात्।

चिन्तनाद्दस्तुतत्त्वस्य प्रशस्तं ध्यानमुच्यते ।२९।

पुण्यरूप आशयके वशसे तथा शुद्धलेश्याके
अवलम्बनसे और वस्तुके यथार्थ स्वरूप चिन्तनसे
उत्पन्न हुआ ध्यान प्रशस्त कहलाता है। (ज्ञा./२५/
१८)।

३. रत्नत्रय व संयम आदिमें चित्तको लगाना

मू. आ./६७८-६८० दंसणणाणचरित्ते उवओगे
संजमे विउस्सगो। पचक्खाणे करणे पणिधाणे तह
य समिदीसु ।६७८। विज्ञाचरणमहव्वदसमाधि-
गुणबंभचेरछक्काए। खमणिग्गह अज्जवमहवमुत्ती
विणए च सदहणे ।६७९। एवंगुणो महत्थो
मणसंकप्पो पसत्थ वीसत्थो। संकप्पोत्ति वियाणह
जिणसासणसम्मदं सव्वं ।६८०। दर्शन-ज्ञान-
चारित्रमें, उपयोगमें, संयममें, कायोत्सर्गमें, शुभयोगमें,
धर्मध्यानमें, समितिमें, द्वादशांगमें, भिक्षाशुद्धिमें,
महाव्रतोंमें, संन्यासमें, गुणमें, ब्रह्मचर्यमें, पृथिवी आदि
छह काय जीवोंकी रक्षामें, क्षमामें, इन्द्रियनिग्रहमें,
आर्जवमें, मार्दवमें, सब परिग्रह त्यागमें, विनयमें,
श्रद्धानमें; इन सबमें जो मनका परिणाम है, वह
कर्मक्षयका कारण है, सबके विश्वास योग्य है। इस
प्रकार जिनशासनमें माना गया सब संकल्प है; उसको
तुम शुभ ध्यान जानो ।

४. परमेष्ठी आदिकी भक्ति

द्र.सं./टी./४८/२०५/३ पञ्चपरमेष्ठिभक्त्यादित-
दनुकूलशुभानुष्ठानं पुनर्बहिरङ्गधर्मध्यानं भवति।
पंच परमेष्ठीकी भक्ति आदि तथा उसके अनुकूल
शुभानुष्ठान (पूजा, दान, अभ्युत्थान, विनय आदि)
बहिरंग धर्मध्यान होता है। (पं.का./ता.वृ./१५०/
२१७/१६)।

(२.) धर्मध्यानके चिह्न

धा. १३/५,४,२६/गा. ५४-५५/७६
आगमउवदेसणा णिसग्गदो जं जिणप्पणीयाणं ।
भावाणं सदहणं धम्मज्झाणस्स तल्लिगं ।५४।
जिण-साहु-गुणुक्कि तणं-पसंसण-विणय-
दाणसंपण्णा । सुदसीलसंजमरदा धम्मज्झाणे

मुण्येयव्वा ॥५५॥ आगम, उपदेश और जिनाज्ञाके अनुसार निसर्गसे जो जिनभगवानके द्वारा कहे गये पदार्थोंका श्रद्धान होता है वह धर्मध्यानका लिंग है ॥५४॥ जिन और साधुके गुणोंका कीर्तन करना, प्रशंसा करना, विनय-दानसम्पन्नता, श्रुत, शील, और संयममें रत होना, ये सब बातें धर्मध्यानमें होती हैं ॥ ५५॥

म.पु./२१/१५९-१६१ प्रसन्नचित्तता धर्मसंवेगः शुभयोगता सुश्रुतत्वं समाधानं आज्ञाधिगमजारुचिः ॥१५९॥ भवन्त्येतानि लिङ्गानि धर्म्यस्यान्तर्गतानि वै। सानुप्रेक्षाश्च पूर्वोक्ता विविधाः शुभभावनाः ॥१६०॥ बाह्यं च लिङ्गमङ्गानां सन्निवेशः पुरोदितः। प्रसन्नवक्त्रता सौम्या दृष्टिश्चेत्यादि लक्ष्यताम् ॥१६१॥ प्रसन्नचित्त रहना, धर्मसे प्रेम करना, शुभयोग रखना, उत्तम शास्त्रोंका अभ्यास करना, चित्त स्थिर रखना और शास्त्राज्ञा तथा स्वकीय ज्ञानसे एक प्रकारकी विशेष रुचि (प्रतीति अथवा श्रद्धा) उत्पन्न होना, ये धर्मस्थानके बाह्यचिह्न हैं, और अनुप्रेक्षाएँ तथा पहले कही हुई अनेक प्रकारकी शुभ भावनाएँ उसके अन्तरंग चिह्न हैं। १५९-१६०। पहले कहा हुआ अंगोंका सन्निवेश होना, अर्थात् पहले जिन पर्यंकादि आसनोका वर्णन कर चुके हैं (दे० 'कृतिकर्म') उन आसनोंको धारण करना, मुखकी प्रसन्नता होना, और दृष्टिका सौम्य होना आदि सब भी धर्मध्यानके बाह्यचिह्न समझने चाहिए।

ज्ञा./४१/१५-१ में उद्धृत- अलौल्यमारोग्य-निष्ठुरत्वं गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् । कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥१॥ विषय लम्पटताका न होना, शरीर

नीरोग होना, निष्ठुरताका न होना, शरीरमेंसे शुभ गन्ध आना, मलमूत्रका अल्प होना, शरीरकी कान्ति शक्तिहीन न होना, चित्तकी प्रसन्नता, शब्दोंका उच्चारण सौम्य होना-ये चिह्न योगकी प्रवृत्ति करनेवालेको अर्थात् ध्यान करनेवाले के प्रारम्भदशामें होते हैं। (विशेष दे० ध्याता)

(३.) धर्मध्यान योग्य सामग्री

द्र. सं./टी/५७/२२९//३ में उद्धृत- 'तथा चोक्तं-वैराग्यं तत्त्वविज्ञानं नैर्ग्रन्थ्यं समचित्तता । परीषहजयश्चेति पञ्चैते ध्यानहेतवः। सो ही कहा है कि - वैराग्य, तत्त्वोंका ज्ञान, परिग्रहत्याग, साम्यभाव और परीषहजय ये पाँच ध्यानके कारण हैं।

त. अनु./७५,२१८ सङ्गत्यागः कषायाणां निग्रहो व्रतधारणम्। मनोऽक्षाणां जयश्चेति सामग्रीध्यानजन्मनि ॥७५॥ ध्यानस्य च पुनर्मुख्यो हेतुरेतच्चतुष्टयम्। गुरुरूपदेशः श्रद्धानं सदाभ्यासः स्थिरं मनः ॥२१८॥ परिग्रह त्याग, कषायनिग्रह, व्रतधारण, इन्द्रिय व मनोविजय, ये सब ध्यानकी उत्पत्तिमें सहायभूत सामग्री हैं ॥७५॥ गुरुरूपदेश, श्रद्धान, निरन्तर अभ्यास और मनकी स्थिरता, ये चार ध्यानकी सिद्धिके मुख्य कारण हैं । (ज्ञा./३/१५-२५)।

दे. ध्यान/३ (धर्मध्यानके योग्य उत्कृष्ट मध्यम व जघन्य द्रव्यक्षेत्रकालभावरूप सामग्री विशेष)।

(४.) धर्मध्यान के भेद

१. आज्ञा, अपाय, विपाक आदि ध्यान

त.सू./९/३६ आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय

धर्म्यम् ।३६। आज्ञा, अपाय, विपाक और संस्थान, इनकी विचारणाके लिए मनको एकाग्र करना धर्म्यध्यान है। (भ. आ./मू./१७०८/१५३६); (मू.आ./३९८); (ज्ञा./३३/५); (ध. १३/५,४,२६/७०/१२); (म. पु./२१/१३४) (ज्ञा./३३/५)च (त. अनु./९८); (द्र. सं/टी./४८/२०२/३); (भा. पा./टी/११९/२६९/२४); (का.अ./टी./४८०/३६६/४)।

रा. वा./१/७/१४/४०/१६ धर्मध्यानं दशविधम् ।

चा. सा./१७२/४ स्वसंवेद्यमाध्यात्मिकम् : तद्दशविधम् अपायविचयम्, उपायविचयम्, जीवविचयम्, अजीवविचयम्, विपाकविचयम्, विरागविचयं, भवविचयम्, संस्थानविचयम्, आज्ञाविचयं, हेतुविचयं चेति। आध्यात्मिक धर्मध्यान दश प्रकारका है- अपायविचय, उपायविचय, जीवविचय, अजीवविचय, विपाकविचय, विरागविचय, भवविचय, संस्थानविचय, आज्ञाविचय और हेतुविचय । (ह.पु./५६/३८/५०), (भा. पा. टी. ११९/२७०/२)

२. निश्चय व्यवहार या बाह्य व आध्यात्मिक आदि भेद

चा. सा./१७२/३ धर्मध्यानं बाह्याध्यात्मिकभेदेन द्विप्रकारम्।-धर्म्यध्यान बाह्य और आध्यात्मिकके भेदसे दो प्रकारका है। (ह. पु./५६/३६)।

त. अनु./४७-४९,९६ मुख्योपचारभेदेन धर्म्यध्यानमिह द्विधा ।४७। ध्यानान्यपि त्रिधा ।४८। उत्तमम्...जघन्यम्...मध्यमम् ।४९। निश्चयाद् व्यवहाराच्च ध्यानं द्विविधमागमे... ।९६। मुख्य और उपचार के भेदसे धर्म्यध्यान दो प्रकारका

है।४७। अथवा उत्कृष्ट, मध्यम व जघन्य के भेदसे तीन प्रकारका है।४९। अथवा निश्चय व व्यवहारके भेदसे दो प्रकारका है ।।९६।

(५.) आज्ञाविचय आदि ध्यानोंके लक्षण

१. अजीवविचय

ह. पु./५६/४४ द्रव्याणामप्यजीवानां धर्मा-धर्मादिसंज्ञिनाम्। स्वभावचिन्तनं धर्म्यमजीवविचयं मतम् ।।४४।। धर्म-अधर्म आदि अजीव द्रव्योंके स्वभावका चिन्तन करना, सो अजीवविचय नामका धर्म्यध्यान है ।४४।

२-३ अपाय व उपायविचय

भ.आ./मू./१७१२/१५४४ कल्लाणपावगाण उपाये विचिणादि जिणमदमुवेच्च । विचिणादि व अवाए जीवाण सुभे य असुभे य ।१७१२। जिनमतको प्राप्त कर कल्याण करनेवाले जो उपाय हैं उनका चिन्तन करता है, अथवा जीवोंके जो शुभाशुभ भाव होते हैं, उनसे अपायका चिन्तन करता है। (मू.आ./४००); (ध.१३/५,४,२६/गा.४०/७२)

प.१३/५.४,२६/गा.३९/७२ रागद्वोसकसाया-सवादिकिरियासु वट्टमाणानं। इहपरलोगावए ज्झाएज्जो वज्जपरिवज्जी ।३९। पापका त्याग करनेवाला साधु राग, द्वेष, कषाय और आस्रव आदि क्रियाओं में विद्यमान जीवोंके इहलोक और परलोकसे अपायका चिन्तन करे।

स.सि./९/३६/४४९/११ जात्यन्धवन्मिथ्यादृष्टयः सर्वज्ञप्रणीतमार्गाद्विमुखा मोक्षार्थिन सम्यङ्-मार्गापरिज्ञानाद् सुदूरमेवापयान्तीति सन्मार्गा-पायचिन्तनमपायविचयाः। अथवा मिथ्यादर्शन-

ज्ञानचारित्र्येभ्यः कथं नाम इमे प्राणिनोऽपे-युरिति स्मृतिसमन्वाहारोऽपाय-विचयः ।-मिथ्यादृष्टि जीव जन्मान्ध पुरुषके समान सर्वज्ञप्रणीतमार्गसे विमुख होते हैं, उन्हें सन्मार्गका परिज्ञान न होनेसे मोक्षार्थी पुरुषोंको दूरसे ही त्याग देते हैं, इस प्रकार सन्मार्गके अपायका चिन्तन करना अपायविचय धर्मध्यान है। अथवा-ये प्राणी मिथ्यादर्शन, मिथ्याज्ञान और मिथ्याचारित्र्यसे कैसे दूर होंगे इस प्रकार निरन्तर चिन्तन करना अपायविचय धर्मध्यान है। (रा.वा./१/३६/६-७/६३०/१६) (म.पु./२१/१४१-१४२); (भ.आ./वि/१७०८/-१५३६/१८); (त.सा./७/४१); (ज्ञा./३४/१-१७)।

ह. पु./५६/३६-४१ संसारहेतवः प्रायस्त्रियोगानां प्रवृत्तयः। अपायो वर्जनं तासां स मे स्यात्कथमित्यलम् ।३९। चिन्ताप्रबन्धसंबन्धः शुभलेश्यानुरञ्जितः। अपायविचयाख्यं तत्प्रथमं धर्म्यमभीप्सितम् ।४०। उपायविचयं तासां पुण्यानामात्मसात्क्रिया। उपायः स कथं मे स्यादिति सङ्कल्पसन्ततिः ।४१। मन, वचन और काया इन तीन योगोंकी प्रवृत्ति ही, प्रायः संसारका कारण है सो इन प्रवृत्तियोंका मेरे अपाय अर्थात् त्याग किस प्रकार हो सकता है, इस प्रकार शुभलेश्यासे अनुरंजित जो चिन्ताका प्रबन्ध है वह अपायविचय नामका प्रथम धर्म्यध्यान माना गया है ।३९-४०। पुण्यरूप योगप्रवृत्तियोंको अपने आधीन करना उपाय कहलाता है, वह उपाय मेरे किस प्रकार हो सकता है, इस प्रकारके संकल्पोंकी जो सन्तति है वह उपायविचय नामका दूसरा धर्म्यध्यान है ।४१। (चा.सा./१७३/३), (भ.आ./वि./१७०८/१५३६/१७) (द्र.सं/टी/४८/२०२/९)

४. आज्ञाविचय

भ. आ./मू./१७११/१५४३ पंचेव अत्थिकाया छज्जीवणिकाए दब्बमण्णे य। आणागब्भे भावे आणाविचएण विचिणादि ।। पाँच अस्तिकाय, छह जीविकाय, काल, द्रव्य तथा इसी प्रकार आज्ञाग्राह्य अन्य जितने पदार्थ है, उनका यह आज्ञाविचय ध्यानके द्वारा चिन्तन करता है। (मू.आ./३९९); (ध.१३/५,४,२६/गा.३८/७१) (म.पु./२१/१३५-१४०)।

धा. १३/५,४,२६/गा. ३५-३७/७१ तत्थमइदुब्बलेण य। तत्विजाइरियविरहदो वा वि । जेयगहत्तणेण य णाणावरदिणं च ।३५। हेदूदाहरणासंभवे य सारसुद्धुज्जाणुज्जेज्जो । सव्वणुवयमवितत्थं तहाविहं चित्ते मदिमं ।३६। अणुवगहपराणुगहपरायणा जं जिणा जयप्पवरा । जियरायदोसमोहा ण अण्णहावाइणो तेण ।३७। मतिकी दुर्बलता होनेसे, अध्यात्मविद्याके जानकार आचार्योंका विरह होनेसे, ज्ञेयकी गहनता होनेसे, ज्ञानको आवरण करनेवाले कर्मकी तीव्रता होनेसे, और हेतु तथा उदाहरण सम्भव न होनेसे, नदी और सुखोद्यान आदि चिन्तन करने योग्य स्थानमें मतिमान् ध्याता सर्वज्ञप्रतिपादित मत सत्य है ऐसा चिन्तन करे ।३५-३६। यतः जगतमें श्रेष्ठ जिन भगवान्, जो उनको नहीं प्राप्त हुए ऐसे अन्य जीवोंका भी अनुग्रह करनेमें तत्पर रहते हैं, और उन्होंने राग-द्वेष और मोहपर विजय प्राप्त कर ली है, इसलिए वे अन्यथावादी नहीं हो सकते ।३७।

स.सि./१/३६/४४९/६ उपदेष्टुरभावान्मन्दबुद्धि-त्वात्कर्मोदयात्सूक्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टा-

न्तोपरमे सति सर्वज्ञप्रणीतमागमं प्रमाणीकृत्य
 इत्थमेवेदं नान्यथावादिनो जिनाः' इति
 गहनपदार्थश्रद्धानादर्थवधारणाज्ञाविचयः। अथवा
 स्वयं विदितपदार्थतत्त्वस्य सतः परं प्रति
 पिपादयिषोः स्वसिद्धान्ताविरोधेन तत्त्वसमर्थनार्थं
 तर्कनयप्रमाणयोजनपरः स्मृतिसमन्वाहारः
 सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थत्वादाज्ञाविचय इत्युच्यते
 १४४९। उपदेष्टा आचार्योका अभाव होनेसे, स्वयं
 मन्दबुद्धि होनेसे, कर्मोका उदय होनेसे और पदार्थोके
 सूक्ष्म होनेसे, तथा तत्त्वके समर्थनमें हेतु तथा
 दृष्टान्तका अभाव होनेसे सर्वज्ञप्रणीत आगमको
 प्रमाण करके, यह इसी प्रकार है, क्योंकि जिन
 अन्यथावादी नहीं होते, इस प्रकार गहनपदार्थ के
 श्रद्धान द्वारा अर्थका अवधारण करना आज्ञाविचय
 धर्मध्यान है। अथवा स्वयं पदार्थोके रहस्यको जानता
 है, और दूसरोंके प्रति उसका प्रतिपादन करना
 चाहता है, इसलिए स्वसिद्धान्तके अविरोध द्वारा
 तत्त्वका समर्थन करनेके लिए, उसके जो तर्क
 नय और प्रमाण की योजनारूप निरन्तर चिन्तन
 होता है, वह सर्वज्ञकी आज्ञाको प्रकाशित करनेवाला
 होनेसे आज्ञाविचय कहा जाता है। (रा.वा./९/
 ३६/४-५/६३०/८); (ह.पु./५६/४९);
 (चा.सा./२०१/५); (त.सा./७/४०); (ज्ञा./
 ३३/६-२२); (द्र.सं./टी./४८/२०२/६) ।

५. जीवविचय

ह.पु./५६/४२-४३ अनादिनिधना जीवा
 द्रव्यार्थादन्यथान्यथा । असंख्येयप्रदेशास्ते
 स्वोपयोगत्वलक्षणाः १४२। अचेतनोपकरणाः
 स्वकृतोचितभोगिनः। इत्यादिचेतनाध्यानं
 यज्जीवविचयं हि तत् । द्रव्यार्थिकनयसे जीव

अनादिनिधन है, और पर्यायार्थिकनयसे सादिसनिधन
 है, असंख्यातप्रदेशी है, उपयोग लक्षणस्वरूप है,
 शरीररूप अचेतन उपकरणसे युक्त है, और अपने
 द्वारा किये गये कर्मके फलको भोगते है... इत्यादि
 रूपसे जीवका जो ध्यान करता है वह जीवविचय
 नामका तीसरा धर्मध्यान है (चा.सा./१७३/५)

६. भवविचय

ह.पु./५६/४७ प्रेत्यभावो भवोऽमीषां चतुर्गतिषु
 देहिनाम्। दुःखात्मेत्यादिचिन्ता तु भवादिविचयं
 पुनः १४७। चारो गतियोंमें भ्रमण करनेवाले इन
 जीवोंको मरनेके बाद जो पर्याय होती है वह भव
 कहलाता है। यह भव दुःखरूप है। इस प्रकार
 चिन्तवन करना सो भवविचयनामका सातवाँ
 धर्मध्यान है। (चा.सा./१७६/९)

७. विपाकविचय

भ. आ./मू./१७१३/१५४५ एयाण्येयभवगदं
 जीवाणं पुण्णपावकम्मफलं। उदओदीरण
 संक्रमबन्धे मोक्खं च विचिणादि। जीवोंको जो
 एक और अनेकभवमें पुण्य और पापकर्मका फल
 प्राप्त होता है उसका तथा उदय, उदीरेणा, संक्रम,
 बन्ध और मोक्षका चिन्तवन करता है। (मू.आ./
 ४०१/); (ध.१३/५,४,२६/गा.४२/७२)
 (स.सि./९/३६/४५०/२) (रा.वा./९/३६/८-
 ९/६३०-६३२ में विस्तृत कथन) (भ.आ./वि.
 /१७०८/१५३६/२१), (म.पु./२१/१४३-१४७)
 (त.सा./७/४२); (ज्ञा० /३५/१-३१); (द्र.सं./
 टी./४८/२०२/१०)।

ह.पु./५६/४५ यच्चातुर्विधाबन्धस्य
 कर्मणोऽष्टविधस्य तु विपाकचिन्तनं धर्म्यं

विपाकविचयं विदुः । १४५। ज्ञानावरणादि आठ कर्मोंके प्रकृति, स्थिति, प्रदेश और अनुभागरूप चारप्रकारके बन्धोंके विपाकफलका विचार करना, सो विपाकविचय नामका पाँचवाँ धर्मध्यान है। (चा.सा./१७४/२)।

८. विरागविचय

ह. पु./५६/४६ शरीरमशुचिभोगा किम्पाक-फलपाकिनः। विरागबुद्धिरित्यादि विरागविचयं स्मृतम् । १४६। शरीर अपवित्र है और भोग किपाकफलके समान तदात्व मनोहर हैं, इसलिए इनसे विरक्तबुद्धिका होना ही श्रेयस्कर है, इत्यादि चिन्तन करना विरागविचय नामका छठा धर्मध्यान है। (चा.सा./१७१/१)

९. संस्थानविचय

(देखो आगे पृथक् शीर्षक)

१०. हेतुविचय

ह.पु./५६/५० तर्कानुसारिणः पुंसः स्याद्वाद-प्रक्रियाश्रयात्। सन्मार्गाश्रयणध्यानं यद्धेतुविचयं हि तत् । ५०। और तर्कका अनुसरण पुरुष स्याद्वादकी प्रक्रियाका आश्रय लेते हुए समीचीन मार्गका आश्रय करते हैं, इस प्रकार चिन्तन करना सो हेतुविचय नामका दसवाँ धर्मध्यान है। (चा.सा./२०२/३)

(६.) संस्थानविचय धर्मध्यानका स्वरूप

ध. १३/५, ४, २६/गा. ४३-५०/७२/१३ तिण्णं लोणाणं संठाणपमाणाआउयादिचित्ताणं संठाण-विचयं णाम चउत्थं धम्मज्झाणं । एत्थ गाहाओ-जिणदेसियाइ लक्खण-संठाणासण-विहाणमा-

णाइं । उप्पादट्ठिदिभंगादिपज्जाया जे य दव्वाणं । १४३। पंचत्थिकायमइयं लोयमणाइणिहणं जिणक्खादं । णामादिभेय-विहियं तिविहमहो-लोग-भागादिं । १४४। खिदिवलयदीवसायरण-यरविमाण भवणादिसंठाणं। वोमादिपडिट्ठाणं णिययं लोगट्ठिदिविहाणं । १४५। उवजोगलक्खण-मणाइणिहणमत्थंतरं सरी- रादो । जीवमरुविं कारिं भोइं स सयस्स कम्मस्स । १४६। तस्स य सकम्मजणियं जम्माइजलं कसायपायालं । वसणसयसावमीणं मोहावत्तं महाभीमं । १४७। णाणमयकण्णहारं वरचारि-तमयमहापोयं। संसारसागरमणोरपारमसुहं विचिंतेज्जो । १४८। सव्वणयसमूहमयं ज्झायज्जो समयसब्भावं । १४९। ज्झाणोवरमे वि मुणी णिच्चमणिच्चादि चित्ता-परमो । होइ सुभाविचिन्तो धम्मज्झाणे किह व पुव्वं । ५०। १. तीन लोकोंके संस्थान, प्रमाण और आयु आदिका चिन्तन करना संस्थानविचय नामका चौथा धर्मध्यान है। (स.सि./९/३६/४५०/३): (रा.वा./९/३६/१०/६३२/९): (भ.आ/वि./१७०८/१५३६/२३): (त.सा./७/४३); (जा./३६/१८४, १८६) (द्र. सं. टी. ४८/२०३/२) २. जिनदेवके द्वारा कहे गये छह द्रव्यों के लक्षण, संस्थान, रहनेका स्थान, भेद, प्रमाण उनकी उत्पाद, स्थिति और व्यय आदिरूप पर्यायोंका चिन्तन करना । ४३। पंचास्तिकायका चिन्तन करना । ४४। (दे० पीछे जीव-अजीवविचयके लक्षण) ३. अधोलोक आदि भागरूपसे तीन प्रकारके (अधो, मध्य व ऊर्ध्व) लोकका, तथा पृथिवी, वलय, द्वीप, सागर, नगर, विमान, भवन आदिके संस्थानों (आकारों) का एवं उसका आकाशमें प्रतिष्ठान, नियत और

लोकस्थिति आदि भेदका चिन्तन करे । ४४-४५। (मू.आ./मू./१७१४/१५४५/) (मू. आ./४०२); (ह. पु./५६/४८०); (म. पु./२१/१४८-१५०) (ज्ञा./३६/१-१०, ८२-९०) (विशेष दे. लोक) ४ जीव उपयोग लक्षणवाला है, अनादि निधन है, शरीरसे भिन्न है, अरूपी है, तथा अपने कर्मोंका कर्ता और भोक्ता है । ४६। (म.पु./२१/१५१) (और दे० पीछे जीवविचय' का लक्षण) ५ उस जीवके कर्मसे उत्पन्न हुआ जन्म, मरण आदि यही जल है, कषाय यही पाताल है, सेंकडो व्यसनरूपी छोटे मत्स्य है; मोहरूपी आवर्त है और अत्यन्त भयंकर है, ज्ञानरूपी कर्णधार है, उत्कृष्ट चारित्रमय महापोत है। ऐसे इस अशुभ और अनादि अनन्त (आध्यात्मिक) संसारका चिन्तन करे। ४७-४८। (म.पु./२१/१५२-१५३) ६. बहुत कहनेसे क्या लाभ, यह जितना जीवादि पदार्थोंका विस्तार कहा है, उस सबसे युक्त और सर्वनयसमूहमय समयसद्भावका (द्वादशांगमय सकल श्रुतका) ध्यान करे । ४९। (म.पु./२१/१५४) ७ ऐसा ध्यान करके उसके अन्तमें मुनि निरन्तर अनित्यादि-भावनाओंके चिन्तनमें तत्पर होता है। जिससे वह पहलेकी भाँति धर्मध्यानमें सुभावितचित्त होता है । ५०। (भ.आ./मू. १७१४/१५४५) (मू. आ./४०२) (चा.सा./१७७/१) (विरागविचयका लक्षणो) नोट- (अनुप्रेक्षाओंके भेद व लक्षण -दे० अनुप्रेक्षा) ज्ञा./३६/श्लो. नं. ८ (नरकके दुःखोंका चिन्तन करे) । ११-८१। (विशेष देखो नरक) (भवविचयका लक्षण) १ (स्वर्गके सुख तथा देवेन्द्रोंके वैभव आदिका चिन्तन । ९०-१८२। (विशेष

दे० स्वर्ग) १० (सिद्धलोकका तथा सिद्धोंके स्वरूपका चिन्तन करे । १८३। ११. (अन्तमें कर्ममलसे रहित अपनी निर्मल आत्माका चिन्तन करे) १८५।

(७.) संस्थानविचयके पिण्डस्थ आदि भेदोंका निर्देश

ज्ञा./३७/१ तथा भाषाकारकी उत्थानिका-पिण्डस्थं च पदस्थं च स्वरूपस्थं रूपवर्जितम् । चतुर्था ध्यानमाम्नातं भव्यराजीवभास्कैः । १। इस संस्थानविचय नामा धर्मध्यानमें चार भेद कहे हैं, उनका वर्णन किया जाता है-जो भव्यरूपी कमलोंका प्रफुल्लित करनेके लिए सूर्यके समान योगीश्वर हैं उन्होंने ध्यानको पिण्डस्थ, पदस्थ, रूपस्थ और रूपातीत ऐसे चार प्रकारका कहा है (भा.पा./टी./८६/२३६/१३ द्र.सं./टी.४८/२०५ ३ में उद्धृत - पदस्थं मन्त्रवाक्यस्थं पिण्डस्थं स्वात्मचिन्तनम् । रूपस्थं सर्वचिद्रूपं रूपातीतं निरञ्जनम् ।

द्र. सं. /टी./४९/२०९/७ पदस्थपिण्डस्थ-रूपस्थध्यानत्रयस्य ध्येयभूतमर्हत्सर्वज्ञस्वरूपं दर्शयामीति । = मन्त्रवाक्योमें स्थिति पदस्थ, निजात्माका चिन्तन पिण्डस्थ, सर्वचिद्रूपका चिन्तन रूपस्थ और निरञ्जनका (त्रिकाली शुद्धात्माका) ध्यान रूपातीत है । भा.पा./टी.८६/२३६ पर उद्धृत) पदस्थ, पिण्डस्थ व रूपस्थमें अर्हत सर्वज्ञ ध्येय होते हैं। नोट-उपरोक्त चारभेदोंमें पिण्डस्थध्यान तो अर्हत भगवानकी शरीराकृतिका विचार करता है, पदस्थध्यान पंचपरमेष्ठीके वाचक अक्षरों व मन्त्रोंका अनेक प्रकारसे विचार करता है, रूपस्थध्यान निज

आत्माका पुरुषाकाररूपसे विचार करता है और रूपातीतध्यान विचार व चिन्तवनसे अतीत मात्र ज्ञाताद्रष्टा रूपसे ज्ञानका भवन है (दे० उन उनके लक्षण व विशेष) तिहाँ पहिले तीन ध्यान तो धर्मध्यानमें गर्भित हैं और चौथा ध्यान पूर्ण निर्विकल्प होनेसे शुक्लध्यान रूप है (दे० शुक्लध्यान) इस प्रकार संस्थानविचयधर्मध्यानका विषय बहुत व्यापक है।

(८.) बाह्य व आध्यात्मिकध्यानका लक्षण

ह. पु./५६/३६-३८ लक्षणं द्विविधं तस्य बाह्याध्यात्मिकभेदतः। सूत्रार्थमार्गणं शीलं गुणमालानुरागिता ।३६। जृम्भाजृम्भाक्षुतोद्गारप्राणापानादिमन्दता। निभृतात्मव्रतात्मत्वं तत्र बाह्यं प्रकीर्तितम् ।३७। दशधाऽऽध्यात्मिकं धर्म्यमपायविचयादिकम्... ।३८। बाह्य और अभ्यन्तरके भेदसे धर्म्यध्यानका लक्षण दो प्रकारका है । शास्त्रके अर्थ की खोज करना, शीलव्रतका पालन करना, गुणोंके समूहमें अनुराग रखना, अँगडाई-जमुहाई-छींक-डकार और श्वासोच्छ्वासमें मन्दता होना, शरीरको निश्चल रखना तथा आत्माको मर्तोंसे मुक्त करना यह धर्मध्यानका बाह्य लक्षण है। और आभ्यन्तरलक्षण अपायविचय आदिके भेदसे दस प्रकारका है ।

चा. सा./१७२/३ धर्म्यध्यानं बाह्याध्यात्मिकभेदेन द्विप्रकारम्। तत्र परानुमेयं बाह्यं सूत्रार्थगवेषणं दृढव्रतशीलगुणानुरागानिभृतकरचरणवदन-कायपरिस्पन्दवारव्यापारं जृम्भजृम्भोद्गारक्षप-थुप्राणापानोद्रेकादिविरमणलक्षणं भवति। स्वसंवेद्यमाध्यात्मिकम्, तद्विशविधम् । बाह्य और आभ्यन्तरके भेदसे धर्मध्यान दो प्रकारका है। जिसे

अन्य लोग भी अनुमानसे जान सकें उसे बाह्य धर्मध्यान कहते हैं। सूत्रोंके अर्थकी गवेषणा (विचार व मनन), व्रतोंको दृढ रखना, शील गुणोंमें अनुराग रखना, हाथ पर मुँह कायका परिस्पन्दन और वचन व्यापारका बन्द करना, जंभाई, जंभाई के उद्गार प्रगट करना, छींकना तथा प्राण अपानका उद्रेक आदि सब क्रियाओंका त्याग करना बाह्य धर्मध्यान है। जिसे केवल अपना आत्मा ही जान सके उसे आध्यात्मिक कहते हैं। वह आज्ञाविचय आदिके भेदसे दस प्रकारका है।

[२.] धर्मध्यानमें सम्यक्त्व व भावों आदिका निर्देश

(१.) धर्मध्यान में विषय परिवर्तन निर्देश

प्र.सा/ता.वृ./१९६/२६२/९ अथ ध्यानसन्तानः कथ्यते-यत्रान्तर्मुहूर्तपर्यन्तं ध्यानं तदनन्तर-मन्तर्मुहूर्तपर्यन्ते तत्त्वचिन्ता, पुनरप्यन्तर्मुहूर्तपर्यन्तं ध्यानम् । पुनरपि ततः चिन्तेति प्रमत्ताप्रमत्तगुण-स्थानवदन्तर्मुहूर्तेऽन्तर्मुहूर्ते गते सति परावर्तनमस्ति स ध्यानसंतानो भण्यते । ध्यानकी सन्तान बताते हैं, जहाँ अन्तर्मुहूर्तपर्यन्त ध्यान होता है, तदनन्तर अन्तर्मुहूर्त पर्यन्त तत्त्वचिन्ता होती है । पुनः अन्तर्मुहूर्तपर्यन्त ध्यान होता है, पुनः तत्त्वचिन्ता होती है। इस प्रकार प्रमत्त व अप्रमत्त गुणस्थानकी भाँति अन्तर्मुहूर्तमें परावर्तन होता रहता है, उसे ही ध्यानकी सन्तान कहते हैं। (चा. सा./२०३/२)।

(२.) धर्मध्यानमें सम्भव भाव व लेश्याएँ

घ १३/५,४,२६/५३/७६ होंति कम्मविसुद्धाओ लेस्साओ पीयपउमसुक्काओ । धम्मज्झाणो-वगयस्स तिव्वमंदादिभेयाओ । ५३ । धर्मध्यानको प्राप्त

हुए जीवके तीव्र मन्द आदि भेदोंको प्राप्त हुई, क्रमसे विशुद्धिका प्राप्त हुई पीत, पद्म और शुक्ललेश्याएँ होती हैं । (म.पु./२१/१५६) ।

चा.सा./२०३ सर्वमेतत् धर्मध्यानं पीतपद्मशुक्ल-
लेश्या बलाधानम्.... परोक्षज्ञानत्वात्
क्षायोपशमिक-भावम् । सर्व ही प्रकारके धर्मध्यान
पीत, पद्म व शुक्ललेश्याके बलसे होते हैं, तथा
परोक्षज्ञानगोचर होनेसे क्षायोपशमिक हैं । (म.पु./
२१/१५६-१५७)

ज्ञा./४१/१४ धर्मध्यानस्य विज्ञेया स्थितिरान्त-
र्मुहूर्तकी । क्षायोपशमिको भावो लेश्या शुक्लैव
शाश्वती ११४ । इस धर्मध्यानकी स्थिति अन्तर्मुहूर्त
है, इसका भाव क्षायोपशमिक है और लेश्या सदा
शुक्ल हो रहती है । (यहाँ धर्मध्यानके अन्तिम
पायेसे अभिप्राय है)।

(३.) वास्तविक धर्मध्यान मिथ्यादृष्टिको सम्भव
नहीं

न.च.बृ/१७९ ज्ञाणस्स भावणा विय ण हु सो
आराहओ हवे नियमा । जो ण विजाणइ वत्थुं
पमाणणयणिच्छयं किञ्चा । जो प्रमाण व नयके
द्वारा वस्तुका निश्चय करके उसे नहीं जानता, वह
ध्यानकी भावनाके द्वारा भी आराधक नहीं हो
सकता । ऐसा नियम है।

ज्ञा./६/४ रत्नत्रयमनासाद्य यः साक्षाद्भ्यातु-
मिच्छति । खपुष्पैः कुरुते मूढः स वन्ध्यासुत-
शेखरम्/४ ।

ज्ञा./४/१८३० दुर्दशामपि न ध्यानसिद्धिः
स्वप्नेऽपि जायते । गृह्णतां दृष्टिवैकल्याद्वस्तुजातं

यदृच्छया ११८ । ध्यानतन्त्रे निषेध्यन्ते नैते
मिथ्यादृशः परम् । मुनयोऽपि जिनेशाज्ञा-
प्रत्यनीकाश्चलाशयाः/३० । जो पुरुष साक्षात्
रत्नत्रयको प्राप्त न होकर ध्यान करना चाहता है,
वह मूर्ख आकाशके फूलोंसे वन्ध्यापुत्रके लिए सेहरा
बनाना चाहता है । १४ । दृष्टिकी विकलतासे
वस्तुसमूहको अपनी इच्छानुसार ग्रहण करनेवाले
मिथ्यादृष्टियोंको ध्यानकी सिद्धि स्वप्नमें भी नहीं
होती है । १८ । सिद्धान्तमें ध्यानमात्र केवल
मिथ्यादृष्टियोंको ही नहीं निषेधते हैं, किन्तु जो
जिनेन्द्र भगवानकी आज्ञासे प्रतिकूल हैं तथा जिनका
चित्त चलित है और जैन साधु कहाते हैं, उनको
भी ध्यानका निषेध किया जाता है, क्योंकि उनको
ध्यानकी सिद्धि नहीं होती । ३० ।

पं. ध/उ./२०९ नोपलब्धिरसिद्धास्य स्वादुसंवेद-
नात्स्वयम् । अन्यादेशस्य संस्कारमन्तरेण
सुदर्शनात् । २०९ । संसारी जीवोंके मैं सुखी दुःखी
इत्यादि रूपसे सुख-दुःखके स्वादका अनुभव होने
के कारण अशुद्धोपलब्धि असिद्ध नहीं है, क्योंकि
उनके स्वयं ही दूसरी अपेक्षाका (स्वरूपसंवेदनका)
संस्कार नहीं होता है।

(४.) गुणस्थानोंकी अपेक्षा धर्मध्यानका स्वामित्व
स.सि/९/३६/४५०/५ धर्मध्यानं चतुर्विकल्प-
मवसेयम् । तदविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां
भवति ।

स.सि/९/३७/४५३/६ श्रेण्यारोहणात्प्राग्धर्म्यं
श्रेण्योः शुक्ले इति व्याख्याते । १. धर्मध्यान चार
प्रकारका जानना चाहिए। यह अविरत, देशविरत,
प्रमत्तसंयत और अप्रमत्तसंयत जीवोंको होता है।

(रा.वा./९/३६/१३/६३२/१८), (जा./२८/२८)।

२. श्रेणी चढनेसे पूर्व धर्मध्यान होता है और दोनों श्रेणियोंमें आदिके दो शुक्लध्यान होते हैं।

(रा.वा./९/३७/२/६३३/३)।

ध. १३/५, ४, २६/७४/१० असंजदसम्मदिट्ठि-
संजदासंजदपमत्तसंजदअप्पमत्तसंजदअपुव्व-
संजदअणियट्ठिसंजदसुहुमसांपराइयखव-
गोवसामएसु धम्मज्झाणस्स पवुत्ति होदि त्ति
जिणोवएसो। ३. असंयतसम्यग्दृष्टि, संयतासंयत,
प्रमत्तसंयत, अप्रमत्तसंयत, क्षपक व उपशामक
अपूर्व-करणसंयत, क्षपक व उपशामक
अनिवृत्तिकरण संयत, क्षपक व उपशामक
सूक्ष्मसाम्परायसंयत जीवोंको धर्मध्यानकी प्रवृत्ति होती
है ऐसा जिनदेवका उपदेश है। (इससे जाना जाता
है कि धर्मध्यान कषाय सहित जीवोंको होता है
और शुक्लध्यान उपशान्त या क्षीणकषाय जीवोंको)
(स.सि./९/३७/४५३/४); (रा.वा./९/३७/२/
६३२/३२)

(५.) धर्मध्यानके स्वामित्व सम्बन्धी शंकाएँ

१. मिथ्यादृष्टियोंको भी तो धर्मध्यान देखा जाता है

रा.वा./हिं/१/३६/७४७ प्रश्न-मिथ्यादृष्टि अन्यमती
तथा भद्रपरिणामी व्रत, शील, संयमादि तथा जीवनिकी
दयाका अभिप्रायकरि तथा भगवानकी सामान्य भक्ति
करि धर्मबुद्धि तै चित्तकू एकाग्रकरि चिन्तवन करे
है, तिनिके शुभ धर्मध्यान कहिये कि नाही ?
उत्तर- इहाँ मोक्षमार्गका प्रकरण है। तातै जिस
ध्यान तै कर्मकी निर्जरा होय सो ही यहाँ गिणिये
है । सो सम्यग्दृष्टि बिना कर्मकी निर्जरा होय

नाहीं । मिथ्यादृष्टिके शुभध्यान शुभबन्धहीका कारण
है। अनादि ते कई बार ऐसा ध्यानकरि शुभकर्म
बान्धे हैं, परन्तु निर्जरा बिना मोक्षमार्ग नाही ।
तातै मिथ्यादृष्टिका ध्यान मोक्षमार्गमें सराह्य
नाहीं । (र.क.श्रा/पं.सदासुखदास/पृ. ३१६)।

म.पु./२१/१५५का भाषाकारकृत भावार्थ-धर्मध्यानको
धारण करनेके लिए कमसे कम सम्यग्दृष्टि अवश्य
होना चाहिए। मन्दकषायी मिथ्यादृष्टि जीवोंको जो
ध्यान होता है उसे शुभ भावना कहते हैं।

२. प्रमत्तजनोंको ध्यान कैसे सम्भव है ?

रा.वा./९/३६/१३/६३२/१७ कश्चिदाह-
धर्म्यमप्रमत्तसंयतस्यैवेति; तत्र; किं कारणम् ?
पूर्वेषां विनिवृत्तिप्रसङ्गात् । असंयतसम्यग्दृष्टि-
संयतासंयतप्रमत्तसंयतानामपि धर्मध्यानमिष्यते
सम्यक्त्वप्रभवत्वात् । प्रश्न-धर्मध्यान तो
अप्रमत्तसंयतोंको ही होता है । उत्तर-नाहीं, क्योंकि,
ऐसा माननेसे पहलेके गुणस्थानोंमें धर्मध्यानका निषेध
प्राप्त होता है। परन्तु सम्यक्त्वके प्रभावसे असंयत
सम्यग्दृष्टि, संयता-संयत और प्रमत्तसंयतजनोंमें भी
धर्मध्यान होना इष्ट है।

३. कषायरहित जीवोंमें ही ध्यान मानना चाहिए

रा.वा./९/३६/१४/६३२/२१ कश्चिदाह
उपशान्तक्षीणकषाययोश्च धर्मध्यानं भवति न
पूर्वेषामेवेति; तत्र, किं कारणम्? शुक्लाभाव-
प्रसङ्गात् । उपशान्तक्षीणकषाययोर्हि
शुक्लध्यानमिष्यते तस्याभावः प्रसज्येत। प्रश्न-
उपशान्त व क्षीणकषाय इन दो गुणस्थानोंमें धर्मध्यान
होता, इससे पहिले गुणस्थानोंमें बिलकुल नहीं होता ?
उत्तर- नहीं, क्योंकि, ऐसा माननेसे शुक्लध्यानके

अभावका प्रसंग प्राप्त होता है। उपशान्त व क्षीण कषायगुणस्थानमें शुक्लध्यान होना इष्ट है।

[३.] धर्मध्यान व अनुप्रेक्षादिमें अन्तर

(१.) ध्यान, अनुप्रेक्षा, भावना व चिन्तामें अन्तर

भ.आ./मू./१७१०/१५४३ (दे. धर्मध्यान/१/१/२)-धर्मध्यान आधेय है और अनुप्रेक्षा उसका आधार है। अर्थात् धर्मध्यान करते समय अनुप्रेक्षाओंका चिन्तन किया जाता है। (भ.आ./मू./१७१४/१५४५)।

ध. १३/५, ४, २६/गा. १२/६४ जं धिरमज्झ-वसाणं तं ज्झाणं जं चलं तयं चित्तं। तं होइ भावणा वा अणुपेहा वा अहव चिन्ता १२। जो परिणामोंकी स्थिरता होती है उसका नाम ध्यान है, और जो चित्तका एक पदार्थसे दूसरे पदार्थमें चलायमान होना है वह या तो भावना है, या अनुप्रेक्षा है, या चिन्ता है १२। (म. पु./२१/९) । (दे. शुक्लध्यान/१/४)।

रा.वा./९/३६/१२/६३२/१४ स्यादेतत् अनुप्रेक्षा अपि धर्मध्यानेऽन्तर्भवन्तीति पृथगासामु-पदेशोऽनर्थक इति; तत्र; किं कारणम्? ज्ञानप्रवृत्तिविकल्पवात् । अनित्यादिविषयचिन्तनं यदा ज्ञानं तदा अनुप्रेक्षाव्यपदेशो भवति, यदा तत्रैकाग्रचिन्तानिरोधस्तदा धर्मध्यानम्। प्रश्न-अनुप्रेक्षाओंका भी ध्यानमें ही अन्तर्भाव हो जाता है, अतः उनका पृथक् व्यपदेश करना निरर्थक है । उत्तर- नहीं, अनित्यादि विषयोंने बार-बार चिन्तनधारा चालू रहती है तब वे ज्ञानरूप है और जब उनमें एकाग्र चिन्तानिरोध होकर चिन्तनधारा केन्द्रित हो जाती है, तब वे ध्यान

कहलाती है।

ज्ञा./२५/१६ एकाग्रचिन्तानिरोधो यस्तद्ध्यान-भावना परा। अनुप्रेक्षार्थचिन्ता वा तज्जैरभ्यु-पगम्यते १६। ज्ञानका एक ज्ञेयमें निश्चल ठहरना ध्यान है और उससे भिन्न भावना है, जिसे विज्ञान अनुप्रेक्षा या अर्थचिन्ता भी कहते हैं।

भा. पा. टी/७८/२२९/१ एकस्मिन्निष्टे वस्तुनि निश्चला मतिर्ध्यानम् । आर्तरौद्रधर्मापेक्षया तु मतिश्चञ्चला अशुभा शुभा वा सा भावना कथ्यते, चित्तं चिन्तनम् अनेकनययुक्तानुप्रेक्षणं ख्यापनं श्रुतज्ञानपदालोचनं वा कथ्यते न तु ध्यानम्। किसी एक इष्टवस्तुमें मतिका निश्चल होना ध्यान है। आर्त, रौद्र और धर्मध्यानकी अपेक्षा अर्थात् इन तीनों ध्यानोंमें मति चंचल रहती है उसे वास्तवमें अशुभ या शुभभावना कहना चाहिए। अनेकनययुक्त अर्थका पुनः पुनः चिन्तन करना अनुप्रेक्षा, ख्यापन श्रुतज्ञानके पदोंकी आलोचना कहलाता है, ध्यान नहीं।

(२.) अथवा अनुप्रेक्षादिको अपायविचय धर्मध्यानमें गर्भित समझना चाहिए

म.पु./२१/१४२ तदपायप्रतिकारचिन्तोपायानु-चिन्तनम् । अत्रैवान्तर्गतं ध्येयम् अनुप्रेक्षा-दिलक्षणम् १४२। अथवा उन अपायों(दुःखों) के दूर करनेकी चिन्तासे उन्हें दूर करनेवाले अनेक उपायोंका चिन्तन करना भी अपायविचय कहलाता है। बारह अनुप्रेक्षा तथा दशधर्म आदिका चिन्तन करना इसी अपायविचय नामके धर्मध्यानमें शामिल समझना चाहिए ।

(३.) ध्यान व कायोत्सर्गमें अन्तर

ध.१३/५,४,२७/८८/३ द्वियस्स गिसण्णस्स णिव्वण्णस्स वा साहुस्स कसाएहि सह देहपरिञ्चागो काउसग्गो णाम। णेदं ज्झाणस्संतो णिवददि; बारहाणुवेक्खासु वावदचित्तस्स वि काओस्सग्गुववत्तीदो। एवं तवोकम्मं परुविदं। स्थित या बैठे हुए कायोत्सर्ग करनेवाले साधुका कषायोंके साथ शरीरका त्याग करना कायोत्सर्ग नामका तपःकर्म है। इसका ध्यानमें अन्तर्भाव नहीं होता, क्योंकि जिसका बारह अनुप्रेक्षाओंके चिन्तनमें चित्त लगा हुआ है, उसके भी कायोत्सर्गकी उत्पत्ति देखी जाती है। इस प्रकार तपःकर्मका कथन समाप्त हुआ।

(४.) माला जपना आदि ध्यान नहीं

रा. वा./९/२७/२४/६२७/१० स्यान्मत्तं मात्रकालपरिगणनं ध्यानमिति: तत्र; किं कारणम्? ध्यानातिक्रमात्। मात्राभिर्यदि कालगणनं क्रियते ध्यानमेव स्याद्वैयग्र्यात्। प्रश्न- समयमात्राओंका गिनना ध्यान है। उत्तर-नहीं क्योंकि ऐसा मानस ध्यानकलक्षणका अतिक्रमण हो जाता है, क्योंकि इसमें एकाग्रता नहीं है। गिनती करनेमें व्यग्रता स्पष्ट ही है।

(५.) धर्मध्यान व शुक्लध्यानमें कथंचित् भेदाभेद

१. विषय व स्थिरता आदिकी अपेक्षा दोनों समान हैं

त. अनु./६४ सुद्धवजोगेण पुणो धम्मं सुक्कं च होदि जीवस्स। तम्हा संवरहेदु ज्ञाणोत्ति विंचित्तये णिञ्चं। ६४। १ शुद्धोपयोगसे ही जीवको धर्मध्यान व शुक्लध्यान होते हैं। इसलिए संवरका कारण ध्यान है, ऐसा निरन्तर विचारते रहना चाहिए।

(दे० मोक्षमार्ग/२/४); (त.अनु./१८०)

ध. १३/५,४,२६/७४/१ यदि सव्वो समय-सब्भावो धम्मज्झाणस्सेव विसओ होदि तो सुक्क-ज्झाणेण णिव्विसएण होदव्वमिदि। ण एस दोसो दोण्णं पि ज्झाणाणं विसयं पडिभेदाभावादो। यदि एवं तो दोण्णं ज्झाणाणमेयत्तं पसज्जदे। कुदो। ...खज्जंतो वि...फाडिज्जंतो वि ...कव-लिज्जंतो वि... लालिज्जंतो वि जिस्से उवत्थाए ज्जेयादो ण चलदि सा जीवावत्था ज्झाणं णाम। एसो वि त्थिरभावो उभयत्थ सरिसो, अण्णाहाज्झाण-भावाणुववत्तीदो त्ति। एत्थ परिहारो वुञ्चदे सञ्चं एदेहि दोहि विसरूवेहि दोण्णं ज्झाणाणं भेदाभावादो।

प्रश्न-२ यदि समस्त समयसद्भाव (संस्थानविचय) धर्मध्यानका ही विषय है तो शुक्लध्यानका कोई विषय शेष नहीं रहता? उत्तर-यह कोई दोष नहीं है, क्योंकि दोनों ही ध्यानोंमें विषयकी अपेक्षा कोई भेद नहीं है। (चा.सा./२१०/३) प्रश्न-यदि ऐसा है तो दोनों ही ध्यानोंमें अभेद प्राप्त होता है? क्योंकि (व्याघ्रादि द्वारा) भक्षण किया गया भी, (करोतों द्वारा) फाडा गया भी, (दावानल द्वारा) ग्रसा गया भी, (अप्सराओं द्वारा) लालित किया गया भी, जो जिस अवस्थामें ध्येयसे चलायमान नहीं होता, वह जीवकी अवस्था ध्यान कहलाती है। इस प्रकारका यह भाव दोनों ध्यानों में समान है, अन्यथा ध्यानरूप परिणामकी उत्पत्ति नहीं हो सकती। उत्तर- यह बात सत्य है, कि इन दोनों प्रकारके स्वरूपोंकी अपेक्षा दोनों ही ध्यानमें कोई भेद नहीं है।

प्र./२१/१३१ साधारणमिदं ध्येयं ध्यान-
योर्धर्म्यशुक्लयोः। विषयकी अपेक्षा तो अभीतक
जिन ध्यान करने योग्य पदार्थोंका (दे० धर्मध्यान
सामान्य व विशेष के लक्षण) वर्णन किया गया
है, वे सब धर्मध्यान और शुक्लध्यान इन दोनों ही
ध्यानोके साधारण ध्येय है। (त.अनु./१८०)

२. स्वामी, स्थितिकाल, फल व विशुद्धिकी अपेक्षा
भेद है

ध.१३/५,४,२६/७५/८ तदो सकसायाकसाय-
सामिभेदेण अचिरकालचिरकालावट्टाणेण य
दोण्णं ज्ञाणाणं सिद्धो भेआ।

ध.१३/५,४,२६/८०/१३ अट्ठावीसभेयभिण्णमो-
हणीयस्स सव्वुवसमावट्टाणफलं पुधतविदक्कीचार-
मुक्कज्झाणं। मोहसव्वुसमो पुण धम्मज्झाणफलं,
सकसायत्तणेण धम्मज्झाणिणो सुहुमसांपराइयस्स
चरिमसमए मोहणीयस्स सव्वुवसमुवलंभादो ।
तिण्णं घादिकम्माणं णिम्मूलविणासफलमेयत्त-
विदक्कअवीचारज्झाणं। मोहणीय विणासो पुण
धम्मज्झाणफलं; सुहुमसांपरायचरिमसमए तस्स
विणासुवलंभादो । १. सकषाय और अकषायरूप
स्वामीके भेदसे तथा-(चा.सा./२१०/४)। २
अचिरकाल और चिरकाल तक अवस्थिति, रहनेके
कारण इन दोनों ध्यानोका भेद सिद्ध है। (चा.सा./
२१०/४)। ३. अट्ठाईस प्रकारके मोहनीय कर्मकी
सर्वोपशमना हो जाने पर उसमें स्थित रखना
पृथक्त्ववितर्कवीचार नामक शुक्लध्यानका फल है,
परन्तु मोहनीयका सर्वोपशमन करना धर्मध्यानका
फल है । क्योंकि कषायसहित धर्मध्यानके
सूक्ष्मसाम्परायगुणस्थानक अन्तिम समयमें मोहनीय

कर्मकी सर्वोपशमना देखी जाती है। ४. तीन
घातिकर्मोका समूल विनाश करना एकत्ववितर्क-
अवीचार(शुक्ल)ध्यानका फल है, परन्तु मोहनीयका
विनाश करना धर्मध्यानका फल है। क्योंकि,
सूक्ष्मसाम्पराय गुणस्थानके अन्तिमसमयमें उसका
विनाश देखा जाता है।

म.पु./२१/१३१ विशुद्धिस्वामिभेदात्तु तद्विशेषोऽव-
धार्यताम्। ५ इन दोनोंमें स्वामी व विशुद्धिके
भेदसे परस्पर विशेषता समझनी चाहिए। (त.अनु./
१८०)

दे० धर्मध्यान/४/५/३ ६. धर्मध्यान शुक्लध्यानका
कारण है।

दे० समयसार-धर्मध्यान कारण समयसार है और
शुक्लध्यान कार्य समयसार है।

[४.] धर्मध्यानका फल पुण्य व मोक्ष तथा
उनका समन्वय

(१.) धर्मध्यानका फल अतिशय पुण्य

ध. १३/५,४,२६/५६/७७ होति सुहासवसंवर-
णिज्जरामरसुहाइं विउलाइं। ज्ञाणवरस्स फलाइं
सुहाणुबंधाणि धम्मस्स। उत्कृष्ट धर्मध्यानके
शुभास्रव, संवर, निर्जरा, और देवोंका सुख ये
शुभानुबन्धी विपुल फल होते हैं।

ज्ञा./४१/१६ अथावसाने स्वतनुं विहाय ध्यानेन
संन्यस्तसमस्तसङ्गाः। ग्रैवेयकानुत्तरपुण्यवासे
सर्वार्थसिद्धौ च भवन्ति भव्याः। जो भव्य पुरुष
इस पर्यायके अन्त समयमें समस्त परिग्रहोंको
छोडकर धर्मध्यानसे अपना शरीर छोडते हैं, वे
पुरुष पुण्यके स्थानरूप ऐसे ग्रैवेयक व

अनुत्तरविमानोमें तथा सर्वार्थसिद्धिमें उत्पन्न होते हैं।

(२.) धर्मध्यानका फल संवर निर्जरा व कर्मक्षय

ध. १३/५,४,२६/२६,५७/६८,७७ णवकम्मा-णादाणं, पोराणवि णिज्जरासुहादाणं। चारित्त-भावणाए ज्ञाणमयत्तेण य समेइ ॥२६॥ जह वा घणसंघाया खणेण पवणाहया विलिज्जंति। ज्ञाणप्पवणोवहया तह कम्मघणा विलिज्जंति ॥५७॥ चारित्रभावनाके बलसे जो ध्यानमें लीन है, उसके नूतन कर्मोंका ग्रहण नहीं होता, पुराने कर्मोंकी निर्जरा होती है और शुभकर्मोंका आस्रव होता है ॥२६॥ (ध/१३/५/४/२६/५६/७७- दे० ऊपरवाला शीर्षक) अथवा जैसे मेघपटल पवनसे ताडित होकर क्षणमात्रमें विलीन हो जाते हैं, वैसे ही (धर्म्य) ध्यानरूपी पवनसे उपहत होकर कर्ममेघ भी विलीन हो जाते हैं ॥५७॥

(दे० आगे धर्मध्यान/६/३ में ति. प.), (स्वभावसंसक्त मुनिका ध्यान निर्जराका हेतु है।) (दे० पीछे/धर्मध्यान/३/५/२) : (सूक्ष्मसाम्पराय गुणस्थानके अन्तमें कर्मोंकी सर्वोपशमना तथा मोहनीकर्मका क्षय धर्म्यध्यानका फल है।)

ज्ञा./२२/१२ ध्यानशुद्धि मनःशुद्धिः करोत्येव न केवलम्। विच्छिनत्यपि निःशङ्कं कर्मजालानि देहिनाम् ॥१५॥ मनकी शुद्धता केवल ध्यानकी शुद्धताको ही नहीं करती है, किन्तु जीवोंके कर्मजालको भी निःसन्देह काटती है।

पं.का./ता.वृ./१७३/२५३/२५ पर उद्धृत-एकाग्रचिन्तनं ध्यानं फलं संवरनिर्जरे । एकाग्र चिन्तन करना तो (धर्म्य) ध्यान है और संवरनिर्जरा

उसका फल है।

(३.) धर्म्यध्यानका फल मोक्ष

त. सू./९/२९ परे मोक्षहेतू ॥२९॥ अन्तके दो ध्यान (धर्म्य व शुक्लध्यान) मोक्षके हेतु हैं ।

चा सा./१७२/२ संसारलतामूलोच्छेदनहेतुभूतं प्रशस्तध्यानम्। तद्विविधं, धर्म्यं शुक्लं चेति। संसारलताके मूलोच्छेदका हेतुभूत प्रशस्तध्यान है। यह दो प्रकारका है-धर्म्य व शुक्ल।

(४.) एक धर्मध्यानसे मोहनीय के उपशम व क्षय दोनों होनेका समन्वय

ध. १३/५,४,२६/८१/३ मोहणीयस्स उवसमो जदि धम्मज्झाणफलो तो ण क्खदो, एयादो दोण्णं कज्झाणमुप्पत्तिविरोहादो । ण धम्मज्झा-णादो अणेयभेयभिण्णोदो अणेयकज्झाणमुप्पतीए विरोहाभावादो! प्रश्न-मोहनीय कर्मका उपशम करना यदि धर्म्यध्यानका फल हो तो इसीसे मोहनीयका क्षय नहीं हो सकता । क्योंकि एक कारण से दो कार्योंकी उत्पत्ति माननेमें विरोध आता है? उत्तर-नहीं, क्योंकि धर्म्यध्यान अनेक प्रकारका है। इसलिए उससे अनेक प्रकारके कार्योंकी उत्पत्ति माननेमें कोई विरोध नहीं आता।

(५.) धर्मध्यान से पुण्यास्रव व मोक्ष दोनों होनेका समन्वय

१. साक्षात् नहीं परम्परा मोक्षका कारण है

ज्ञा./३/३२ शुभध्यानफलोद्भूतां श्रियं त्रिदश-संभवाम्। निर्विशन्ति नरा नाके क्रमाद्यान्ति परं पदम् ॥३२॥ मनुष्य शुभध्यानके फलसे उत्पन्न हुई स्वर्ग की लक्ष्मीको स्वर्गमें भोगते हैं और क्रमसे

मोक्षको प्राप्त होते हैं । और भी दे० आगे धर्मध्यान/ ५/२)।

२. अचरम शरीरीयोंको स्वर्ग और चरम शरीरीयोंको मोक्षप्रदायक है

घ. १३/५, ४, २६/७७/१ किंफलमिदं धम्मझाणं। अक्खवएसु विउलामरसुहफलं गुणसेडीए कम्मणिज्जरा फलं च। खवएसु पुण असंखेज्ज गुणसेडीए कम्मपदेसणिज्जरणफलं सुहकम्माण-मुक्कस्साणुभागविहाणफलं च । अत एव धर्मादनपेतं धर्म्यध्यानमिति सिद्धम्। प्रश्न— इस धर्म्यध्यानका क्या फल है? उत्तर-अक्षपक जीवोंको (या अचरम शरीरीयोंको) देवपर्याय सम्बन्धी विपुलसुख मिलना उसका फल है, और गुणश्रेणी में कर्मोंकी निर्जरा होनाभी उसका फल है। तथा क्षपक जीवोंके तो असंख्यात गुणश्रेणीरूपसे कर्मप्रदेशोंकी निर्जरा होना और शुभकर्मोंके उत्कृष्ट अनुभागका होना उसका फल है। अत एव जो धर्मसे अनपेत है वे धर्मध्यान है यह बात सिद्ध होती है।

त. अनु./१९७, २२४ ध्यातोऽर्हत्सिद्धरूपेण चरमाङ्गस्य मुक्तये। तद्ध्यानोपात्तपुण्यस्य स एवान्यस्य मुक्तये ।१९७। ध्यानाभ्यासप्रकर्षेण त्रुट्यन्मोहस्य योगिनः। चरमाङ्गस्य मुक्तिः स्यात्तदेवान्यस्य च क्रमात् ।२२४। अर्हद्रूप अथवा सिद्धरूपसे ध्यान किया गया (यह आत्मा) चरमशरीरी ध्याताके मुक्तिका और उससे भिन्न अन्य ध्याताके भुक्ति (भोग) का कारण बनता है, जिसने उस ध्यानसे विशिष्ट पुण्यका उपार्जन किया है ।१९७। ध्यानके अभ्यासकी प्रकर्षतासे मोहको नाश करनेवाले

चरमशरीरी योगीके तो उस भवमें मुक्ति होती है और जो चरम शरीरी नहीं है उनके क्रमसे मुक्ति होती है ।२२४।

३. क्योंकि मोक्षका साक्षात् हेतुभूत शुक्लध्यान धर्म्यध्यान पूर्वक ही होता है।

ज्ञा./४२/३ अथ धर्म्यमतिक्रान्तः शुद्धि चात्यन्तिकी श्रितः। ध्यातुमारभते वीरः शुक्लमत्यन्तनिर्मलम् ।३। इस धर्म्यध्यानके अनन्तर धर्म्यध्यानसे अतिक्रान्त होकर अत्यन्त शुद्धताको प्राप्त हुआ धीर वीर मुनि अत्यन्त निर्मल शुक्लध्यान के ध्यावनेका प्रारम्भ करता है। विशेष दे० धर्मध्यान /६/६। (पं० का/१५०) - (दे० 'समयसार')- धर्मध्यान कारण समयसार है और शुक्लध्यान कार्यसमयसार ।

(६.) परपदार्थों के चिन्तनसे कर्मक्षय कैसे सम्भव है

घ. १३/५, ४, २६/७०/४ कथं ते णिग्गुणा कम्मक्खयकारिणो। ण तेसिं रागादिणिरोहे णिमित्तकारणाणं तदविरोहादो। प्रश्न - जब कि नौ पदार्थ निर्गुण होते हैं, अर्थात् अतिशय रहित होते हैं, ऐसी हालतमें वे कर्मक्षयके कर्ता कैसे हो सकते हैं? उत्तर- नहीं, क्योंकि वे रागादि के निरोध करनेमें निमित्त कारण हैं, इसलिए उन्हें कर्मक्षयका निमित्त माननेमें विरोध नहीं आता । (अर्थात् उन जीवादि नौ पदार्थोंके स्वभावका चिन्तन करनेसे साम्यभाव जागृत होता है।)

[५.] पंचमकालमें भी धर्मध्यानकी सफलता

(९.) यदि ध्यानसे मोक्ष होता है तो अब क्यों नहीं होता

प. प्र./टी./१/९७/९२/४ यद्यन्तर्मुहूर्तपरमात्म-
ध्यानेन मोक्षो भवति तर्हि इदानीमस्माकं तद्ध्यानं
कुर्वाणानां किं न भवति । परिहारमाह यादृशं
तेषां प्रथमसंहननसहितानां शुक्लध्यानं भवति
तादृशमिदानीं नास्तीति । प्रश्न-यदि अन्तर्मुहूर्त मात्र
परमात्मध्यानसे मोक्ष होता है तो ध्यान करनेवाले
भी हमें आज वह क्यों नहीं होता । उत्तर-जिस
प्रकारका शुक्लध्यान प्रथम संहननवाले जीवोंको होता
है वैसा अब नहीं होता ।

(२.) यदि इसकालमें मोक्ष नहीं तो ध्यान
करनेसे क्या प्रयोजन

द्र. सं/टी./५७/२३३/११ अथ मतं-मोक्षार्थ
ध्यानं क्रियते न चाद्यकाले मोक्षोऽस्ति ध्यानेन
किं प्रयोजनम् । नैवं अद्यकालेऽपि परम्परया
मोक्षोऽस्ति । कथमिति चेत्, स्वशुद्धात्म-
भावनाबलेन संसारस्थितिं स्तोकं कृत्वा देवलोकं
गच्छति, तस्मादागत्य मनुष्यभावे रत्नत्रयभावनां
लब्ध्वा शीघ्रं मोक्षं गच्छतीति । येऽपि
भरतसगररामपाण्डवादयो मोक्षं गतास्तेऽपि
पूर्वभवेऽभेदरत्नत्रयभावनया संसारस्थितिं स्तोकं
कृत्वा पश्चान्मोक्षं गताः । तद्भवे सर्वेषां मोक्षो
भवतीति नियमो नास्ति । प्रश्न-मोक्षके लिए ध्यान
किया जाता है, और मोक्ष इस पंचमकालमें होता
नहीं है, इस कारण ध्यानके करनेसे क्या प्रयोजन?
उत्तर-इस पंचमकालमें भी परम्परासे मोक्ष है ।
प्रश्न-सो कैसे है? उत्तर- ध्यानी पुरुष निज
शुद्धात्माकी भावना के बलसे संसारकी स्थितिको
अल्प करके स्वर्गमें जाता है । वहाँसे मनुष्यभवमें
आकर रत्नत्रयको भावनाको प्राप्त होकर शीघ्र ही
मोक्षको चला जाता है । जो भरतचक्रवर्ती,

सागरचक्रवर्ती, रामचन्द्र तथा पाण्डव, युधिष्ठिर,
अर्जुन और भीम आदि मोक्षको गये हैं, उन्होंने
भी पूर्वभवमें अभेदरत्नत्रयकी भावनासे अपने
संसारकी स्थितिको घटा लिया था । इस कारण
उसी भवमें मोक्ष गये । उसी भवमें सबको मोक्ष
हो जाता हो, ऐसा नियम नहीं है । (और भी
देखो/७/१२) ।

(३.) पंचमकालमें अध्यात्मध्यानका कथंचित्
सद्भाव व असद्भाव

न.च. वृ/३४३ मज्झिमजहणुक्कस्सा सराय इव
वीयरायसामग्गी । तम्हा सुद्धचरित्ता पंचमकाले
वि देसदो अत्थि । ३४३ । सरागकी भाँति
वीतरागताकी सामग्री जघन्य, मध्यम व उत्कृष्ट
होती है । इसलिए पंचमकालमें भी शुद्धचारित्र कहा
गया है । (और भी दे० अनुभव/५/२) ।

नि.सा./ता. वृ./१५४/क. २६४ असारे संसारे
कलिविलसिते पापबहुले, न मुक्तिमार्गोऽस्मिन्नयं
जिनाथस्य भवति । अतोऽध्यात्मं ध्यानं
कथमिह भवन्निर्मलधियां, निजात्मश्रद्धानं
भवभयहरं स्वीकृतमिदम् । २६४ । असारसंसारमें,
पापसे भरपूर कलिकालका विलास होनेपर, इस
निर्दोष जिननाथके मार्गमें मुक्ति नहीं है । इसलिए
इसकालमें अध्यात्मध्यान कैसे हो सकता है । इसलिए
निर्मल बुद्धिवाले भवभयका नाश करनेवाली ऐसी
इस निजात्मश्रद्धाको अंगीकृत करते हैं ।

(४.) परन्तु इस कालमें ध्यानका सर्वथा अभाव
नहीं है ।

मो.पा./मू./७६ भरहे दुस्समकाले धम्मज्झाणं
हवेइ साहुस्स । तं अप्पसहावड्ढिदे ण हु मण्णइ

सो वि अण्णाणी ।७६। इस भरतक्षेत्रमें दुषमकाल अर्थात् पंचमकालमें भी आत्मस्वभावस्थित साधुको धर्मध्यान होता है। जो ऐसा नहीं मानता वह अज्ञानी है। (र. सा./६०); (त. अनु./८२)

ज्ञा./४/३७ दुःषमत्वादयं कालः कार्यसिद्धेर्न साधकम्। इत्युक्त्वा स्वस्य चान्येषां कैश्चिद्ध्यानं निषिध्यते ।३७। कोई-कोई साधु ऐसा कहकर अपने तथा परके ध्यानका निषेध करते हैं कि इस दुःषमा पंचमकालमें ध्यानकी योग्यता किसीमें भी नहीं है। (उन अज्ञानियोंके ध्यानकी सिद्धि कैसे हो सकती है?)

(५.) पंचमकालमें शुक्लध्यान नहीं पर धर्मध्यान अवश्य सम्भव है

त. अनु./८३ अत्रेदानीं निषेधन्ति शुक्लध्यानं जिनोत्तमाः। धर्मध्यानं पुनः प्राहुः श्रेणिभ्यां प्राग्विवर्तिनाम् ।८३।.. यहाँ (भरतक्षेत्रमें) इस (पंचम) कालमें जिनेन्द्रदेव शुक्लध्यानका निषेध करते हैं परन्तु श्रेणीसे पूर्ववर्तियोंको धर्मध्यान बतलाते हैं । (द्र. सं/टी./५७/२३१/११) (पं. का./ता. वृ./१४६/२११/१७)।

[६.] निश्चय-व्यवहारधर्मध्यान निर्देश

(१.) निश्चयधर्मध्यानका लक्षण

मो.पा./मू./८४ पुरिसायारो अप्पा जोई वरणाणदंसणसमग्गा । जो ज्ञायदि सो जोई पावहरो भवदि णिदं दो ।८४। ... जो योगी शुद्धज्ञान-दर्शन समग्र पुरुषाकार आत्माको ध्याता है वह निर्द्वन्द्व तथा पापोंका विनाश करनेवाला होता है।

द्र. सं./मू./५५-५६ जं किंचिवि चिंतंतो णिरीहवित्ती हवे जदा साहू। लद्धूण य एयत्तं तदाहु तं णिच्छयं ज्ञाणं ।५५। मा चिदुह मा जंपह मा चिंतह किंवि जेण होई थिरो । अप्पा अप्पम्मि रओ इणमेव परं हवे ज्ञाणं ।५६। ... ध्येयमें एकाग्र चित्त होकर जिस-किसी भी पदार्थका ध्यान करता हुआ साधु जब निस्पृहवृत्ति होता है उस समय वह उसका ध्यान निश्चय होता है ।५५। हे भव्य पुरुषो! तुम कुछ भी चेष्टा मत करो, कुछ भी मत बोलो और कुछ भी मत विचारो, अर्थात् काय, वचन व मन तीनोंकी प्रवृत्तिको रोको; जिससे कि तुम्हारा आत्मा अपने आत्मामें स्थिर होवे। आत्मामें लीन होना परमध्यान है ।५६।

का. अ./मू./४८२ वज्जिय-सयल-वियप्पो अप्पसरूवे मणं णिरुंथंतो । जं चिंतदि साणंदे तं धम्मं उत्तमं ज्ञाणं ।४८२। सकल विकल्पों को छोड़कर और आत्मस्वरूप में मनको रोककर आनन्दसहित जो चिन्तन होता है वही उत्तम धर्मध्यान है।

त.अनु./श्लो.नं./ भावार्थ- निश्चयादधुना स्वात्मात्मलम्बनं तन्निरुच्यते ।१४१। पूर्व श्रुतेन संस्कारं स्वात्मन्यारोपयेत्ततः । तत्रैकाग्र्यं समासाद्य न किंचिदपि चिन्तयेत् ।१४४। अब निश्चयनयसे स्वात्मलम्बनस्वरूपध्यानका निरूपण करते हैं ।१४१। श्रुतके द्वारा आत्मामें आत्मसंस्कारको आरोपित करके, तथा उसमें ही एकाग्रताको प्राप्त होकर अन्य कुछ भी चिन्तवन न करे ।१४४। शरीर और मैं अन्य-अन्य हैं ।१४९। मैं सदा सत्, चित्,

ज्ञाता, द्रष्टा, उदासीन, देहपरिमाण व आकाशवत् अमूर्तिक हूँ १५३। दृष्ट जगत्, न इष्ट है न द्विष्ट किन्तु उपेक्ष्य है १५७। इस प्रकार अपने आत्माको अन्य शरीरादिकसे भिन्न करके अन्य कुछ भी चिन्तन न करे १५९। यह चिन्ताभाव तुच्छाभाव रूप नहीं है, बल्कि समतारूप आत्माके स्वसंवेदनरूप है १६०। (जा./३१/२०-३७)।

द्र.टी./४८/२०४/११ मैं अनन्त ज्ञानादिका धारक तथा अनन्त सुखरूप हूँ, इत्यादि भावना अन्तरंग धर्मध्यान है। (पं.का./ता.वृ./१५०-१५१/२१८/१)।

(२.) व्यवहारधर्मध्यान का लक्षण

त. अनु./१४१ व्यवहारनयादेवं ध्यानमुक्तं पराश्रयम्। इस प्रकार व्यवहारनयसे पराश्रित धर्मध्यानका लक्षण कहा है। (अर्थात् धर्मध्यान सामान्य व उसके आज्ञाविचय अपायविचय आदि भेद सब व्यवहारध्यानमें गर्भित हैं।)

(३.) निश्चय ही ध्यान सार्थक है व्यवहार नहीं

प्र.सा./१९३-१९४ देहा वा दविणा वा सुहदुक्खा वाघसत्तुमित्तजणा। जीवस्स ण संति ध्रुवा ध्रुवोवओगअप्पगो अप्पा १९३। जो एवं जाणिताज्झादि परं अप्पगं विसुद्धप्पा। साकारोऽनाकारः क्षपयति स मोहदुर्ग्रन्थिम् १९४। शरीर धन, सुख, दुःख अथवा शत्रु, मित्रजन ये सब ही जीवके कुछ नहीं हैं, ध्रुव तो उपयोगात्मक आत्मा है १९३। जो ऐसा जानकर विशुद्धात्मा होता हुआ परमात्माका ध्यान करता है, वह साकार हो या अनाकार, मोहदुर्ग्रन्थिका क्षय करता है।

ति. प/९/२१,४० दंसणणाणसमगं ज्ञाणं णो अण्णदव्वसंसत्तं। जायदि णिज्जरहेद् सभावसहिदस्स साहुस्स १२१। ज्ञाणे जदि णियआदा णाणादो णावभासदे जस्स। ज्ञाणं होदि ण तं पुण जाण पमादो, हु मोहमुच्छा वा।४०। शुद्धस्वभावसे सहित साधुका दर्शन-ज्ञानसे परिपूर्ण ध्यान निर्जराका कारण होता है, अन्य द्रव्योंसे संसक्त वह निर्जराका कारण नहीं होता १२१। जिस जीवके ध्यानमें यदि ज्ञानसे निज आत्माका प्रतिभास नहीं होता है तो वह ध्यान नहीं है। उसे प्रमाद, मोह अथवा मूर्च्छा ही जानना चाहिए ४०। (त.अनु./१६९)

आराधनासार/८३ यावद्विकल्पः कश्चिदपि जायते योगिनो ध्यानयुक्तस्य। तावन्न शून्यं ध्यानं, चिन्ता वा भावनाथवा ८३। जब तक ध्यानयुक्त योगीको किसी प्रकारका भी विकल्प उत्पन्न होता रहता है, तब तक उसे शून्य ध्यान नहीं है, या तो चिन्ता है या भावना है। (और भी दे० धर्मध्यान/३/१)

जा./२८/१९ अविक्षिप्तं यदा चेतः स्वतत्त्वाभिमुखं भवेत्। मनस्तदैव निर्विघ्ना ध्यानसिद्धिरुदाहता १९१। जिस समय मुनिका चित्त क्षोभरहित हो आत्मस्वरूपके सम्मुख होता है, उस काल ही ध्यानकी सिद्धि निर्विघ्न होती है।

प्र.सा./त.प्र./१९४ अमुना यथोदितेन विधिना शुद्धात्मानं ध्रुवमधिगच्छतस्तस्मिन्नेव प्रवृत्तेः शुद्धात्मत्वं स्यात्। ततोऽनन्तशक्तिचिन्मात्रस्य परमस्यात्मन एकाग्रसंचेतनलक्षणं ध्यानं स्यात्। इस यथोक्त विधिके द्वारा जो शुद्धात्माको ध्रुव जानता है, उसे उसीमें प्रवृत्तिके द्वारा शुद्धात्मत्व होता है,

इसलिए अनन्त शक्तिवाले चिन्मात्र परम आत्माका एकाग्रसंचेतनलक्षण ध्यान होता है (प्र.सा./त.प्र./१९६),, (नि.सा./ता.वृ./११९)

प्र.सा./त.प्र./२४३ यो हि न खलु ज्ञानात्मान-
मात्मानमेकमग्रं भावयति सोऽवश्यं ज्ञेयभूतं
द्रव्यमन्यदासीदति।.. तथाभूतश्च बध्यत एव न तु
मुच्यते । जो वास्तवमें ज्ञानात्मक आत्मारूप एक
अग्रको नहीं भाता, वह अवश्य ज्ञेयभूत अन्य
द्रव्यका आश्रय करता है और ऐसा होता हुआ बन्धको
ही प्राप्त होता है, परन्तु मुक्त नहीं होता ।

नि.सा./ता.वृ./१४४, यः खलु.. व्यावहारिक-
धर्मध्यानपरिणतः अत एव चरणकरणप्रधान...
किन्तु स निरपेक्षतपोधनः साक्षान्मोक्षकारणं
स्वात्माश्रयावश्यककर्म निश्चयतः परमात्म-
तत्त्वविश्रान्तरूपं निश्चयधर्मध्यानं शुक्लध्यानं च
न जानीते, अतः परद्रव्यगतत्वादन्यवश इत्युक्तः।
जो वास्तवमें व्यावहारिकधर्मध्यानमें परिणत रहता
है, इसलिए चरणकरणप्रधान है; किन्तु वह निरपेक्ष
तपोधन साक्षात् मोक्षके कारणभूत स्वात्मश्रित
आवश्यककर्मकी, निश्चयसे परमात्मतत्त्वमें
विश्रान्तिरूप निश्चयधर्मध्यानको तथा शुक्लध्यानको नहीं
जानता; इसलिए परद्रव्यमें परिणत होनेसे उसे
अन्यवश कहा गया है ।

(४.) व्यवहारध्यान कथंचित् अज्ञान है

स.सा./आ./१९१ एतेन कर्मबन्धविषय-
चिन्ताप्रबन्धात्मकविशुद्धधर्मध्यानान्धबुद्धयो
बोध्यन्ते । इस कथनसे कर्मबन्धमें चिन्ताप्रबन्ध-
स्वरूप विशुद्ध धर्मध्यानसे जिनकी बुद्धि अन्धी
है, उनको समझाया है ।

(५.) व्यवहारध्यान निश्चयका साधन है

द्र.सं./टी./४९/२०९/४ निश्चयध्यानस्य
परम्परया कारणभूतं यच्छुभोपयोगलक्षणं
व्यवहारध्यानम् । निश्चयध्यानका परम्परासे कारणभूत
जो शुभोपयोगलक्षण व्यवहारध्यान है। (द्र.सं./टी./
५३/२२१/२)

(६.) निश्चय व व्यवहारध्यानमें साध्य-
साधकपनेका समन्वय

ध. १३/५,४,२६/२२/६७ विसमं हि समारोहइ
दव्वालंबणो जहा पुरिसो । सुत्तादिकयालंबो तह
झाणवरं समारुहइ।२२। जिस प्रकार कोई पुरुष
नसैनी (सीढ़ी) आदि द्रव्यके आलम्बनसे
विषमभूमिपरभी आरोहण करता है, उसी प्रकार
ध्याता भी सूत्र आदिके आलम्बनसे उत्तम ध्यानको
प्राप्त होता है। (भ.आ./वि./१८७७/१६८१/१२)

ज्ञा./३३/२,४ अविद्यावासनावेशविशेषविवशात्म-
नाम् । योज्यमानमपि स्वस्मिन् न चेतः कुरुते
स्थितिम् ।२। अलक्ष्यं लक्ष्यसम्बन्धात्
स्थूलात्सूक्ष्मं विचिन्तयेत्। सालम्बाच्च निरालम्बं
तत्त्ववित्तत्त्वमञ्जसा ।४। आत्माके स्वरूपको यथार्थ
जानकर, अपनेमें जोड़ता हुआ भी अविद्याकी
वासनासे विवश है आत्मा जिनका, उनका चित्त
स्थिरताको नहीं धारण करता है ।२। तब लक्ष्यके
सम्बन्धसे अलक्ष्यको अर्थात् इन्द्रियगोचरके सम्बन्धसे
इन्द्रियातीत पदार्थोंको तथा स्थूलके आलम्बनसे
सूक्ष्मको चिन्तित करने का है। इस प्रकार
सालम्बध्यानसे निरालम्बके साथ तन्मय हो जाता
है ।४। (और भी दे० चारित्र/७/१०)

पं.का./ता.वृ./१५२/२२०/९ अयमत्र भावार्थः-
प्राथमिकानां चित्तस्थिरीकरणार्थं विषया-
भिलाषरूपध्यानवञ्चनार्थं च परम्परया मुक्तिकारणं
पञ्चापरमेष्ठ्यादिपरद्रव्यं ध्येयं भवति,
दृढतरध्यानाभ्यासेन चित्ते स्थिरे जाते सति
निजशुद्धात्मस्वरूपमेव ध्येयम्।... इति
परस्परसापेक्षनिश्चयव्यवहारनयाभ्यां साध्य-
साधकभावं ज्ञात्वा ध्येयविषये विवादो न कर्तव्यः।
प्राथमिक जनोको चित्त स्थिर करनेके लिए तथा
विषयाभिलाषरूप दुर्ध्यानसे बचनेके लिए परम्परा
मुक्ति के कारणभूत पंचपरमेष्ठी आदि परद्रव्य ध्येय
होते हैं। तथा दृढतर ध्यानके अभ्यास द्वारा चित्तके
स्थिर हो जानेपर निजशुद्ध आत्मस्वरूप ही ध्येय
होता है। ऐसा भावार्थ है। इस प्रकार परस्पर सापेक्ष
निश्चय-व्यवहारनयोके द्वारा साध्यसाधक भावको
जानकर ध्येयके विषयमें विवाद नहीं करना
चाहिए। (द्र.सं./टी./५५/२२३/१२), (प.प्र./
टी./२/३३/१५४/२)

पं. का./ता.वृ./१५०/२१७/१४ यदायं जीव...
सरागसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा पञ्चपरमेष्ठिभक्त्यादिरूपेण
पराश्रितधर्म्यध्यानबहिरङ्गसहकारित्वेना-
नन्तज्ञानादिस्वरूपोऽहमित्यादि भावना-
स्वरूपमात्माश्रितं धर्म्यध्यानं प्राप्य आगमकथित-
क्रमेणासंयतसम्यग्दृष्ट्यादिगुणस्थानचतुष्टयमध्ये
क्वापि गुणस्थाने दर्शनमोहक्षयेण क्षायिकसम्यक्त्वं
कृत्वा तदनन्तरमपूर्वकरणादिगुणस्थानेषु प्रकृति-
पुरुषनिर्मलविवेकज्योतिरूपप्रथमशुक्ल-
ध्यानमनुभूय....मोहक्षपणं कृत्वा... भावमोक्षं
प्राप्नोति। अनादिकालसे अशुद्ध हुआ यह जीव
सरागसम्यग्दृष्टि होकर पंचपरमेष्ठी आदिकी भक्ति आदि

रूपसे पराश्रित धर्म्यध्यानके बहिरंग सहकारीपनेसे मैं
अनन्तज्ञानादि स्वरूप हूँ ऐसे आत्माश्रित धर्मध्यानको
प्राप्त होता है, तत्पश्चात् आगमकथित क्रमसे असंयत
सम्यग्दृष्टि आदि अप्रमत्तसंयत पर्यन्तके चार
गुणस्थानोंमेंसे किसी एक गुणस्थानमें दर्शनमोहका क्षय
करके क्षायिक सम्यग्दृष्टि हो जाता है। तदनन्तर
अपूर्वकरण आदि गुणस्थानोंमें प्रकृति व पुरुष (कर्म
व जीव) सम्बन्धी निर्मल विवेकज्योतिरूप प्रथम
शुक्लध्यानका अनुभव करनेके द्वारा वीतरागचारित्रको
प्राप्त करके मोहका क्षय करता है, और अन्तमें
भावमोक्ष प्राप्त कर लेता है।

(७.) निश्चय व व्यवहार ध्यानमें निश्चय शब्दकी
आंशिक प्रवृत्ति

द्र. सं./टी./५५-५६/२२४/६ निश्चयशब्देन तु
प्राथमिकापेक्षया व्यवहाररत्नत्रयानुकूलनिश्चयो
ग्राह्यः। निष्पन्नयोगपुरुषापेक्षया तु शुद्धोपयोग-
लक्षणविवक्षितैकदेशशुद्ध निश्चयो ग्राह्यः।
विशेषनिश्चयः पुनरग्रे वक्ष्यमाणस्तिष्ठतीति सूत्रार्थः
।५५। 'मा चिद्वह....।' इदमेवात्मसुखरूपे
तन्मयत्वं निश्चयेन परमुत्कृष्टध्यानं भवति। ...
'निश्चय' शब्दसे अभ्यास करनेवाले पुरुषकी अपेक्षासे
व्यवहार रत्नत्रयके अनुकूल निश्चय ग्रहण करना
चाहिए और जिसको ध्यान सिद्ध हो गया है उस
पुरुषकी अपेक्षा शुद्धोपयोगरूप विवक्षित एकदेशशुद्ध
निश्चय ग्रहण करना चाहिए। विशेष निश्चय आगेके
सूत्रमें कहा है, कि मन, वचन, कायाकी प्रवृत्तिको
रोककर आत्माके सुखरूपमें तन्मय हो जाना निश्चयसे
परमउत्कृष्ट ध्यान है। (विशेष दे० अनुभव/५/७)

(८.) निरीहभावसे किया गया सभी उपयोग
एक आत्म उपयोग ही है

पं. ध./उ./८६१-८६५ अस्ति ज्ञानोपयोगस्य स्वभावमहिमोदयः। आत्मपरोभयाकारभावकश्च प्रदीपवत् । ७६१। निर्विशेषाद्यथात्मानमिव ज्ञेयमवैति च। तथा मूर्तानमूर्ताश्च धर्मादी-नवगच्छति । ८६२। स्वस्मिन्नेवोपयुक्तो वा नोपयुक्तः स एव हि। परस्मिन्नुपयुक्तो वा नोपयुक्तः स एव हि । ८६३। स्वस्मिन्ने-वोपयुक्तोऽपि नोत्कर्षाय स वस्तुतः। उपयुक्तः परत्रापि नापकर्षाय तत्त्वतः । ८६४। तस्मात् स्वस्थितयेऽन्यस्मादेकाकारचिकीर्षया । मासीदसि महाप्राज्ञः सार्थमर्थमवैहि भोः । ८६५। ... निजमहिमासे ही ज्ञान प्रदीपवत् स्व, पर व उभयका युगपत् अवभासक है । ८६१। वह किसी प्रकारका भी भेदभाव न करके अपनी तरह ही अपने विषयभूत मूर्त व अमूर्त धर्म-अधर्मादि द्रव्योंको भी जानता है । ८६२। अतः केवलनिजात्मोपयोगी अथवा परपदार्थोपयोगी ही न होकर निश्चयसे वह उभयविषयोपयोगी है । ८६३। उस सम्यग्दृष्टिको स्वमें उपयुक्त होनेसे कुछ उत्कर्ष (विशेष संवर निर्जरा) और परमें उपयुक्त होनेसे कुछ अपकर्ष (बन्ध) होता हो, ऐसा नहीं है । ८६४। इसलिए परपदार्थोंके साथ अभिन्नता देखकर तुम दुःखी मत होओ। प्रयोजनभूत अर्थको समझो । और भी देखे, ध्यान/ ४/५ (अर्हंतका ध्यान वास्तवमें तद्गुणपूर्ण आत्माका ध्यान ही है) ।

४. ध्याता

धर्म व शुक्लध्यानोको ध्यानेवाले योगीको ध्याता कहते हैं। उसीकी विशेषताओंका परिचय यहाँ दिया गया है।

[१.] प्रशस्त ध्यातामें ज्ञान सम्बन्धी नियम व स्पष्टीकरण

त.सू./९/३७ शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः । ३७।

स.सि./९/३७/४५३/४ आद्ये शुक्लध्याने पूर्वविदो भवतः श्रुतकेवलिन इत्यर्थः। (नेतरस्य (रा.वा.) चशब्देन धर्म्यमपि समुच्चीयते। ... शुक्लध्यानके भेदोंमेंसे आदिके दो शुक्लध्यान (पृथक्त्व व एकत्ववितर्कवीचार) पूर्वविद् अर्थात् श्रुतकेवलीको होते हैं अन्यके नहीं। सूत्रमें दिये गये 'च' शब्दसे धर्म्यध्यानका भी समुच्चय होता है। (अर्थात् शुक्लध्यान तो पूर्वविदको ही होता है परन्तु धर्मध्यान पूर्वविदको भी होता है और अल्पश्रुतको भी।) (रा.वा./९/ ३७/१/६३२/३०)

ध. १३/५,४,२६/६४/६ चउदस्सपुव्वहरो वा (दस) णवपुव्वहरो वा, णाणेण विणा अणवगम-णवपयत्थस्स ज्ञाणाणुववत्तीदो ।.... चोदस-दस-णवपुव्वेहिं विणा थोवेण वि गंधेण णवपयत्था-वगमोवलंभादो। ण, थोवेण गंधेण णिस्सेसमवगंतुं बीजबुद्धिमुणिमो मोत्तूण अण्णोसिमुवाया-भावादो।... ण च दव्वसुदेण एत्थ अहियारो, पोंगलवियारस्स जडस्स णाणोवल्लिगभूदस्स सुदत्तविरोहादो। थोवदव्वसुदेण अवगयासेण-वपयत्थाणं सिवभूदिआदिबीजबुद्धीणं ज्ञाणा-भावेण मोक्खाभावप्पसंगादो। थोवेण णाणेण जदि ज्ञाणं होदि तो खवगसेडिउवसमसेडि-णमप्पाओगगधम्मज्झाणं चेव होदि। चोदस-दस-णवपुव्वहरा पुण धम्मसुक्कज्झाणं दोण्णं पि सामित्तमुवणमंति, अविरोहादो। तेण तेसिं चेव एत्थ णिदेसो कदो। ... जो चौदह पूर्वोको धारण

करनेवाला होता है, वह ध्याता होता है, क्योंकि इतना ज्ञान हुए बिना, जिसने नौ पदार्थोंको भली प्रकार नहीं जाना है, उसके ध्यानकी उत्पत्ति नहीं हो सकती है प्रश्न—चौदह, दस और नौ पूर्वोंके बिना स्तोकग्रन्थसे भी नौ पदार्थविषयकज्ञान देखा जाता है। उत्तर—नहीं, क्योंकि स्तोकग्रन्थसे बीजबुद्धि मुनि ही पूरा जान सकते हैं, उनके सिवा दूसरे मुनियोंको जाननेका कोई साधन नहीं है। (अर्थात् जो बीजबुद्धि नहीं हैं वे बिना श्रुतके पदार्थोंका ज्ञान करनेको समर्थ नहीं हैं) और द्रव्यश्रुतका यहाँ अधिकार नहीं है। क्योंकि ज्ञानके उपलिंगभूत पुद्गलके विकारस्वरूप जडवस्तुको श्रुत (ज्ञान) माननेमें विरोध आता है । प्रश्न—स्तोकद्रव्यश्रुतसे नौ पदार्थोंको पूरी तरह जानकर शिवभूति आदि बीजबुद्धि मुनियोंके ध्यान नहीं माननेसे मोक्षका अभाव प्राप्त होता है? उत्तर—स्तोकज्ञानसे यदि ध्यान होता है तो वह क्षपक व उपशमश्रेणीके अयोग्य धर्मध्यान ही होता है (ध्वलाकार पृथक्त्ववितर्कवीचारको धर्मध्यान मानते हैं- दे० धर्मध्यान/२/४-५) परन्तु चौदह, दस और नौ पूर्वोंके धारीतो धर्म और शुक्ल दोनों ही ध्यानोंके स्वामी होते हैं। क्योंकि ऐसा माननेमें कोई विरोध नहीं आता। इसलिए उन्हींका यहाँ निर्देश किया गया है।

म. पु./२१/१०१-१०२ स चतुर्दशपूर्वज्ञो दशपूर्वधरोऽपि वा। नवपूर्वधरो वा स्याद् ध्याता सम्पूर्णलक्षणः। १०१। श्रुतेन विकलेनापि स्याद् ध्याता सामग्रीं प्राप्य पुष्कलाम्। क्षपकोपशम-श्रेण्योः उत्कृष्टं ध्यानमृच्छति। १०४। ... यदि ध्यान करनेवाला मुनि चौदहपूर्वका, या दशपूर्वका,

या नौपूर्वका जाननेवाला हो तो वह ध्याता सम्पूर्ण लक्षणोंसे युक्त कहलाता है। १०१। इसके सिवाय अल्पश्रुतज्ञानी अतिशय बुद्धिमान् और श्रेणीके पहले पहले धर्मध्यान धारण करनेवाला उत्कृष्टमुनि भी उत्तम ध्याता कहलाता है। १०२।

स.सा./ता.वृ./१०/२२/११ ननु तर्हि स्वसंवेदनज्ञानबलेनास्मिन् कालेऽपि श्रुतकेवली भवति। तत्र; यादृशं पूर्वपुरुषाणां शुक्लध्यानरूपं स्वसंवेदनज्ञानं तादृशमिदानीं नास्ति किन्तु धर्मध्यानयोग्यमस्तीति। ... प्रश्न—स्वसंवेदन-ज्ञानके बलसे इसकालमें भी श्रुतकेवली होने चाहिए? उत्तर—नहीं, क्योंकि जिस प्रकारका शुक्लध्यानरूप स्वसंवेदन पूर्वपुरुषोंको होता था, उस प्रकारका इस कालमें नहीं होता। केवल धर्मध्यान योग्य होता है।

द्र.सं/टी./५७/२३२/९ यथोक्तं दशचतुर्दश-पूर्वगतश्रुतज्ञानेन ध्यानं भवति तदप्युत्सर्गवचनम्। अपवादव्याख्यानानेन पुनः पञ्चसमितित्रि-गुप्तिप्रतिपादकसारभूतश्रुतेनापि ध्यानं भवति। ... तथा जो ऐसा कहा है, कि 'दश तथा चौदह पूर्वतक श्रुतज्ञानसे ध्यान होता है, वह उत्सर्ग वचन हैं। अपवाद व्याख्यानसे तो पाँचसमिति और तीनगुप्तिको प्रतिपादन करनेवाले सारभूतश्रुतज्ञानसे भी ध्यान होता है। (पं.का./ता.वृ./१४६/२१२/९); (और भी दे० श्रुतकेवली)

[२.] प्रशस्तध्यानसामान्य योग्य ध्याता

ध. १३/५,४,२६/६४/६ तत्थ उत्तमसंघडणो ओघबलो ओघसूरो चोदस्सपुव्वहरो वा (दस) णवपुव्वहरो वा। ... जो उत्तम संहननवाला, निसर्गसे

बलशाली और शूर, तथा चौदह या दस या नौपूर्वको धारण करनेवाला होता है वह ध्याता है । (म.पु./२१/८५)

म.पु./२१/८६-८७ दूरोत्सारितदुर्ध्यानो दुर्लेश्याः परिवर्जयन् । लेश्याविशुद्धिमालम्ब्य भावयत्रप्रमत्तताम् । ८६ । प्रज्ञापारमितो योगी ध्याता स्याद्धीबलान्वितः । सूत्रार्थालम्बनो धीरः सोढाशेषपरीषहः । ८७ । अपि चोद्धूतसंवेगः प्राप्तनिर्वेदभावतः । वैराग्यभावनोत्कर्षात् पश्यन् भोगानतर्पकान् । ८८ । सम्यग्ज्ञानभावनापास्तमिथ्याज्ञानतमोघनः । विशुद्धदर्शनापोढगाढमिथ्यात्वशल्यकः । ८९ । ... आर्त व रौद्र ध्यानोंसे दूर, अशुभ लेश्याओंसे रहित, लेश्याओंकी विशुद्धतासे अवलम्बित, अप्रमत्त अवस्थाकी भावना भानेवाला । ८६ । बुद्धिके पारको प्राप्त, योगी, बुद्धिबलयुक्त, सूत्रार्थ अवलम्बी, धीर, वीर, समस्त परीषहोंको सहनेवाला । ८७ । संसारमें भयभीत, वैराग्य भावनाएँ भानेवाला, वैराग्यके कारण भोगोपभोगकी सामग्रीको अतृप्तिकर देखता हुआ । ८८ । सम्यग्ज्ञानकी भावनासे मिथ्याज्ञानरूपी गाढ अन्धकारको नष्ट करनेवाला, तथा विशुद्ध सम्यग्दर्शन द्वारा मिथ्या शल्यको दूर भगाने वाला, मुनि ध्याता होता है । ८९ । (दे० ध्याता/४ त. अनु.)

द्र.सं./मू./५७ तवसुदवदवं चेदा ज्ञाणरह धुरंधरो हवे जम्हा । तम्हा तत्तिय णिरदा तल्लद्धीए सदा होह । ... क्योंकि तप, व्रत और श्रुतज्ञानका धारक आत्मा ध्यानरूपी रथकी धुराको धारण करनेवाला होता है, इस कारण हे भव्यपुरुषो! तुम उस ध्यानकी प्राप्तिके लिए निरन्तर तप, श्रुत और व्रतमें तत्पर होओ ।

चा.सा./१६७/२ ध्याता... गुप्तेन्द्रियश्च । प्रशस्तध्यानका ध्याता मन-वचन-कायको वशमें रखनेवाला होता है ।

ज्ञा./४/६ मुमुक्षुर्जन्मनिर्विण्णः शान्तचित्तो वशी स्थिरः । जिताक्षः संवृतो धीरो ध्याता शास्त्रे प्रशस्यते । ६ । मुमुक्षु हो, संसारसे विरक्त हो, शान्तचित्त हो, मनको वश करनेवाला हो, शरीर व आसन जिसका स्थिर हो, जितेन्द्रिय हो, चित्त संवरयुक्त हो (विषयोंमें विकल न हो), धीर हो, अर्थात् उपसर्ग आनेपर न डिगे, ऐसे ध्याताकी ही शास्त्रोंमें प्रशंसा की गयी है । (म.पु./२१/९०-९५); (ज्ञा./२७/३)

[३.] ध्याता न होने योग्य व्यक्ति

ज्ञा./४/श्लोक नं. केवल भावार्थ- जो मायाचारी हो । ३२ । मुनि होकर भी जो परिग्रहधारी हो । ३३ । ख्याति लाभ पूजाके व्यापारमें आसक्त हो । ३५ । 'नौ सौ चूहे खाके बिल्ली हजको चली' इस उपाख्यानको सत्य करनेवाला हो । ४२ । इन्द्रियोंका दास हो । ४३ । विरागताको प्राप्त न हुआ हो । ४४ । ऐसे साधुओंको ध्यानकी प्राप्ति नहीं होती ।

ज्ञा./४/६२ एते पण्डितमानिनः शमदमस्वाध्यायचिन्तायुताः, रागादिग्रहवञ्चिता यतिगुणप्रध्वंसकृष्णाननाः । व्याकृष्टा विषयैर्मदैः प्रमुदिताः शङ्काभिरङ्गीकृता, न ध्यानं न विवेचनं न च तपः कर्तुं वराकाः क्षमाः । ६२ । जो पण्डित तो नहीं हैं, परन्तु अपनेको पण्डित मानते हैं, और शम, दम, स्वाध्यायसे रहित तथा रागद्वेषादि पिशाचोंसे वंचित हैं, एवं मुनिपनेके गुण नष्ट करके अपना मुँह काला करनेवाले हैं, विषयोंसे आकर्षित, मदोंसे

प्रसन्न, और शंका-सन्देह-शल्यदिसे ग्रस्त हों, ऐसे रंकपुरुष न ध्यान करनेको समर्थ है, न भेदज्ञान करनेको समर्थ हैं और न तप ही कर सकते हैं।

दे० मंत्र— (मन्त्र-यन्त्रादिकी सिद्धि द्वारा वशीकरण आदि कार्योंकी सिद्धि करनेवालोंको ध्यानकी सिद्धि नहीं होती)

दे० धर्मध्यान/२/३ (मिथ्यादृष्टियोंको यथार्थधर्म व शुक्लध्यान होना सम्भव नहीं है)

दे० अनुभव/५/५ साधुको ही निश्चयध्यान सम्भव है गृहस्थको नहीं, क्योंकि प्रपंचग्रस्त होनेके कारण उसका मन सदा चंचल रहता है।

[४.] धर्मध्यान के योग्य ध्याता

का.अ./मू./४७९ धम्मे एयग्गमणो जो णवि वेदेदि पंचहा विसयं। वेरग्गमओ णाणी धम्मज्झाणं हवे तस्स ॥४७९॥ ... जो ज्ञानी पुरुष धर्ममें एकाग्रमन रहता है, और इन्द्रियोंके विषयोंका अनुभव नहीं करता, उनसे सदा विरक्त रहता है, उसीको धर्मध्यान होता है। (दे० ध्याता/२ में जा./४/६)

त. अनु./४१-४५ तत्रासन्नीभवन्मुक्तिः किञ्चि-
दासाद्य कारणम्। विरक्तः कामभोगेभ्यस्त्यक्त-
सर्वपरिग्रहः ॥४१॥ अभ्येत्य सम्यगाचार्य दीक्षां
जैनेश्वरीं श्रितः । तपोसंयमसम्पन्नः प्रमाद-
रहिताशयः ॥४२॥ सम्यग्निर्णीत-जीवादिध्येय-
वस्तुव्यवस्थितिः । आर्तरौद्रपरि-त्यागाल्लब्ध-
चित्तप्रसक्तिकः ॥४३॥ मुक्तलोकद्वयापेक्षः
सोढाऽशेषपरीषहः । अनुष्ठितक्रियायोगो ध्यानयोगे
कृतोद्यमः ॥४४॥ महासत्त्वः परित्यक्त-
दुर्लभ्याऽशुभभावनाः । इतीदृग्लक्षणो ध्याता

धर्मध्यानस्य सम्मतः ॥४५॥ धर्मध्यानका ध्याता इस प्रकारके लक्षणोंवाला माना गया है— जिसकी मुक्ति निकट आ रही हो, जो कोई भी कारण पाकर कामसेवा तथा इन्द्रियभोगोंसे विरक्त हो गया हो, जिसने समस्त परिग्रहका त्याग किया हो, जिसने आचार्यके पास जाकर भले प्रकार जैनेश्वरी दीक्षा धारण की हो, जो जैनधर्ममें दीक्षित होकर मुनि बना हो, जो तप और संयमसे सम्पन्न हो, जिसका आश्रय प्रमादरहित हो, जिसने जीवादि ध्येय वस्तुकी व्यवस्थितिको भले प्रकार निर्णीत कर लिया हो, आर्त और रौद्र ध्यानोंके त्यागसे जिसने चित्तकी प्रसन्नता प्राप्त की हो, जो इस लोक और परलोक दोनोंकी अपेक्षासे रहित हो, जिसने सभी परिषहोंको सहन किया हो, जो क्रियायोगका अनुष्ठान किये हुए हो (सिद्धभक्ति आदि क्रियाओंके अनुष्ठानमें तत्पर हो ।) ध्यानयोगमें जिसने उद्यम किया हो (ध्यान लगानेका अभ्यास किया हो), जो महासामर्थ्यवान हो, और जिसने अशुभलेश्याओं तथा बुरी भावनाओंका त्याग किया हो । (ध्याता/२/में म.पु.)

और भी दे० धर्मध्यान/१/२ जिनाज्ञापर श्रद्धान करनेवाला, साधुका गुण कीर्तन करनेवाला, दान, श्रुत, शील, संयममें तत्पर, प्रसन्नचित्त, प्रेमी, शुभयोगी, शास्त्राभ्यासी, स्थिरचित्त, वैराग्यभावनामें भानेवाला ये सब धर्मध्यानीके बाह्य व अन्तरंगचिह्न हैं। शरीरकी नीरोगता, विषयलम्पटता व निष्ठुरताका अभाव, शुभगन्ध, मल-मूत्र अल्प होना, इत्यादि भी उसके बाह्यचिह्न हैं।

दे० धर्मध्यान/१/३ वैराग्य, तत्त्वज्ञान, परिग्रहत्याग, परिषहजय, कषायनिग्रह आदि धर्मध्यानकी सामग्री है।

[५.] शुक्लध्यान योग्य ध्याता

ध.१३/५,४,२/गा. ६७-७१/८२ अभया-
संमोहविवेगविसर्गा तस्स होंति लिंगाङ्। लिंगिज्झइ
जेहि मुणी सुक्कज्झाणोवगयचित्तो । ६७। चालिज्झइ
बीहेइ व धीरो ण परीसहोवसग्गेहि। सुहुमेसु ण
सम्मुज्झइ भावेसु ण देवमायासु । ६८। देहविवित्तं
पेच्छइ अप्पाणं तह य सव्वसंजोए। देहोवहिवोसगं
णिस्संगो सव्वदो कुणदि । ६९। ण
कसायसमुत्थेहि वि बाहिज्झइ माणसेहि दुक्खेहि।
ईसाविसायसोगादिएहि ज्ञाणोवगयचित्तो । ७०।
सीयायवादिएहि मि सारीरेहिं बहुप्पयारेहिं ।
णो बाहिज्झइ साहू ज्ञेयम्मि सुणिञ्चलो संतो । ७१।
अभय, असंमोह, विवेक और विसर्ग ये शुक्लध्यानके
लिंग हैं, जिनके द्वारा शुक्लध्यान को प्राप्त हुआ
चित्तवाला मुनि पहिचाना जाता है। ६७। वह धीर
परिषहों और उपसर्गों से न तो चलायमान होता
है और न डरता है, तथा वह सूक्ष्म भावों व
देवमायामें भी मुग्ध नहीं होता है । ६८। वह देहको
अपनेसे भिन्न अनुभव करता है, इसी प्रकार सब
तरहके संयोगोंसे अपनी आत्माको भी भिन्न अनुभव
करता है, तथा निःसंग हुआ वह सब प्रकारसे देह
व उपधिका उत्सर्ग करता है । ६९। ध्यानमें अपने
चित्तको लीन करनेवाला, वह कषायोंसे उत्पन्न
हुए ईर्ष्या, विषाद और शोक आदि मानसिकदुःखोंसे
भी नहीं बाँधा जाता है । ७०। ध्येयमें निश्चल
हुआ वह साधु शीत व आतप आदि बहुत
प्रकारकी बाधाओंके द्वारा भी नहीं बाँधा जाता
है । ७१।

त.अनु./३५ वज्रसंहननोपेताः पूर्वश्रुत-
समन्विताः। दध्युः शुक्लमिहातीताः श्रेण्या-

रोहणक्षमाः । ३५। व्रजऋषभसंहननके धारक,
पूर्वनामक श्रुतज्ञानसे संयुक्त और उपशम व क्षपक
दोनों श्रेणियोंके आरोहण में समर्थ, ऐसे अतीत
महापुरुषोंने इस भूमण्डलपर शुक्लध्यानको ध्याया
है।

[६.] ध्याताओंके उत्तम आदि भेद निर्देश

पं.का/ता.वृ./१७३/२५३/२६ तत्त्वानुशासन-
ध्यानग्रन्थादौ कथितमार्गेण जघन्यमध्य-
मोत्कृष्टभेदेन त्रिधा ध्यातारो ध्यानानि च
भवन्ति । तदपि कस्मात् । तत्रैवोक्तमास्ते
द्रव्यक्षेत्रकालभावरूपा ध्यानसामग्री जघन्या-
दिभेदेन त्रिधेति वचनात् । अथवाति संक्षेपेण
द्विधा ध्यातारो भवन्ति शुद्धात्मभावना प्रारम्भकाः
पुरुषाः सूक्ष्मसविकल्पावस्थायां प्रारब्धयोगिनां
भण्यन्ते, निर्विकल्पशुद्धात्मावस्थायां
पुनर्निष्पन्नयोगिन इति संक्षेपेणाध्यात्मभाषया
ध्यातृध्यानध्येयानि... ज्ञातव्याः। तत्त्वानुशासन
नामक ध्यानविषयक ग्रन्थके आदिमें. (दे० ध्यान/
३/१) कहे अनुसार ध्याता व ध्यान जघन्य, मध्यम
व उत्कृष्टके भेदसे तीन-तीन प्रकारके हैं, क्योंकि
वहाँ ही उनको द्रव्य-क्षेत्र-काल व भावरूप सामग्रीकी
अपेक्षा तीन-तीन प्रकारका बताया गया है। अथवा
अतिसंक्षेपसे कहें तो ध्याता दो प्रकारका है-
प्रारब्धयोगी और निष्पन्नयोगी । शुद्धात्मभावनाको
प्रारम्भ करनेवाले पुरुष सूक्ष्मसविकल्पावस्थामें
प्रारब्धयोगी कहे जाते हैं। और निर्विकल्प
शुद्धात्मवस्थामें निष्पन्नयोगी कहे जाते हैं । इस
प्रकार संक्षेपसे अध्यात्मभाषामें ध्याता, ध्यान व
ध्येय जानने चाहिए।

[७.] अन्य सम्बन्धित विषय

१. पृथक्त्वएकत्ववितर्कविचार आदि शुक्लध्यानोके ध्याता ।
- दे० शुक्लध्यान ।
२. धर्म व शुक्लध्यानके ध्याताओंमें संहनन सम्बन्धी चर्चा ।
- दे० संहनन ।
३. चारों ध्यानोंके ध्याताओंमें भाव व लेश्या आदि ।
- दे० वह वह नाम ।
४. चारों ध्यानोंका गुणस्थानोंकी अपेक्षा स्वामित्व ।
- दे० वह वह नाम ।
५. आर्त रौद्र ध्यानोंके बाह्यचिह्न ।
- दे० वह वह नाम ।

५. ध्यान

एकाग्रताका नाम ध्यान है। अर्थात् व्यक्ति जिस समय जिस भावका चिन्तन करता है, उस समय वह उस भावके साथ तन्मय होता है। इसलिए जिस किसी भी देवता या मन्त्र, या अर्हन्त आदिको ध्याता है, उस समय वह अपनेको वह ही प्रतीत होता है। इसीलिए अनेक प्रकारके देवताओंको ध्याकर साधकजन अनेक प्रकारके ऐहिकफलोंकी प्राप्ति कर लेते हैं। परन्तु वे सब ध्यान आर्त व रौद्र होनेके कारण अप्रशस्त हैं। धर्म-शुक्लध्यान द्वारा शुद्धात्माका ध्यान करनेसे मोक्षकी प्राप्ति होती है, अतः वे प्रशस्त हैं। ध्यानके प्रकरणमें चार अधिकार होते हैं- ध्यान, ध्याता, ध्येय व ध्यानफल। चारोंका पृथक्-पृथक् निर्देश किया गया है। ध्यानके अनेकों भेद हैं, सबका पृथक्-पृथक् निर्देश किया है।

१ ध्यानके भेद व लक्षण

- १ ध्यान सामान्यका लक्षण ।
- २ एकाग्रचिन्तानिरोध लक्षणके विषयमें शंका ।

योगादिकी संक्रान्तिमें भी ध्यान कैसे?

- दे० शुक्लध्यान/४/१।
- एकाग्रचिन्तानिरोधका लक्षण ।
- दे० एकाग्र ।
- ध्यानसम्बन्धी विकल्पका तात्पर्य ।
-दे० विकल्प।
- ३ ध्यानके भेद ।
- ४ अप्रशस्त, प्रशस्त व शुद्धध्यानोंके लक्षण ।
आर्त-रौद्रादि तथा पदस्थ-पिंडस्थ आदि ध्यानों सम्बन्धी ।
-दे० वह वह नाम।

२ ध्यान निर्देश

- १ ध्यान व योगके अंगोका नाम निर्देश ।
ध्याता, ध्येय, प्राणायाम आदि ।
-दे० वह वह नाम।
- २ ध्यान अन्तर्मुहूर्तसे अधिक नहीं टिकता ।
- ३ ध्यान व ज्ञान आदिमें कथंचित् भेदाभेद ।
ध्यान व अनुप्रेक्षा आदिमें अन्तर ।
-दे० धर्मध्यान/३।
- ४ ध्यान द्वारा कार्यसिद्धिका सिद्धान्त ।
- ५ ध्यानसे अनेक लौकिकप्रयोजनोंकी सिद्धि ।
- ६ ऐहिकफलवाले ये सब ध्यान अप्रशस्त हैं ।
मोक्षमार्गमें यन्त्र-मन्त्रादिकी सिद्धिका निषेध ।
- दे० मन्त्र।
- ध्यानके लिए आवश्यक ज्ञानकी सीमा ।
- दे० ध्याता/१।
- ७ अप्रशस्त व प्रशस्तध्यानोंमें हेयोपादेयताका विवेक।
- ८ ऐहिकध्यानोंका निर्देश केवल ध्यानकी शक्ति

दर्शानेके लिए किया गया है।

९ पारमार्थिकध्यानका माहात्म्य।

ध्यानफल ।

- दे० वह वह ध्यान ।

१० सर्व प्रकारके धर्म एक ध्यानमें अन्तर्भूत है।

३ ध्यानकी सामग्री व विधि

१ द्रव्य-क्षेत्रादि सामग्री व उसमें उत्कृष्टादिके विकल्प।

ध्यानयोग्य मुद्रा, आसन, क्षेत्र व दिशा ।

- दे० कृतिकर्म/३।

२ ध्यानका कोई निश्चित काल नहीं है।

ध्यान योग्य भाव ।

- दे० ध्येय।

३ उपयोगके आलम्बनभूत स्थान ।

४ ध्यानकी विधि सामान्य ।

ध्यानमें वायुनिरोध सम्बन्धी ।

- दे० प्राणायाम।

ध्यानमें धारणाओंका अवलम्बन।

- दे० पिंडस्थ।

५ अर्हतादिके चिन्तवन द्वारा ध्यानकी विधि।

४ ध्यानकी तन्मयता सम्बन्धी सिद्धान्त

१ ध्याता अपने ध्यानभावसे तन्मय होता है।

२ जैसा परिणमन करता है उस समय आत्मा वैसा ही होता है।

३ आत्मा अपने ध्येयके साथ समरस हो जाता है।

४ अर्हतको ध्याता हुआ स्वयं अर्हत होता है।

५ गरुड आदि तत्त्वोंको ध्याता हुआ स्वयं गरुड

आदि रूप होता है।

गरुड आदि तत्त्वोंका स्वरूप। - दे० वह वह नाम।

जिस देव या शक्तिको ध्याता है उसी रूप हो जाता है।

- दे० ध्यान/२/४,५।

६ अन्य ध्येय भी आत्मामें आलेखितवत् प्रतीत होते हैं।

[१.] ध्यानके भेद व लक्षण

(१.) ध्यान सामान्यका लक्षण

१. ध्यानका लक्षण-एकाग्रचिन्तानिरोध

त.सू./१/२७ उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमाऽन्तर्मुहूर्तात् ।२७। उत्तम संहननवालेका एक विषयमें चित्तवृत्तिका रोकना ध्यान है, जो अन्तर्मुहूर्त काल तक होता है। (म.पु./२१/८), (चा.सा./१६६/६), (प्र.सा./त.प्र./१०२), (त.अनु./५६)

स.सि/१/२०/४३९/८ चित्तविक्षेपत्यागो ध्यानम्। चित्तके विक्षेपका त्याग करना ध्यान है।

त. अनु./५९ एकाग्रग्रहणं चात्र वैयग्र्य-विनिवृत्तये। व्यग्रं हि ज्ञानमेव स्याद् ध्यानमेकाग्रमुच्यते ।५९। इस ध्यानके लक्षणमें जो एकाग्रका ग्रहण है वह व्यग्रताकी विनिवृत्तिके लिए है। ज्ञान ही वस्तुतः व्यग्र होता है, ध्यान नहीं। ध्यानको तो एकाग्र कहा जाता है।

पं.ध./उ./८४२ यत्पुनर्ज्ञानमेकत्र नैरन्तर्येण कुत्रचित् । अस्ति तद्ध्यानमात्रापि क्रमो नाप्यक्रमोऽर्थतः ।८४२। किसी एक विषयमें

निरन्तर रूपसे ज्ञानका रहना ध्यान है, और वह वास्तवमें क्रमरूप ही है अक्रम नहीं।

२. ध्यानका निश्चय लक्षण-आत्मस्थित आत्मा

पं.का./मू./१४६ जस्स ण विज्झदि रागो दोसो मोहो व जोगपरिकम्पो। तस्स सुहासुहडहणो ज्ञाणमओ जायए अगणी। जिसे मोह और रागद्वेष नहीं हैं तथा मन वचन कायरूप योगोंके प्रति उपेक्षा है, उसे शुभाशुभको जलानेवाली ध्यानमय अग्नि प्रगट होती है।

त.अनु./७४ स्वात्मानं स्वात्मनि स्वेन ध्याये-
त्स्वस्मै स्वतो यतः। षट्कारकमयस्तस्माद्-
ध्यानमात्मैव निश्चयात् ।७४। यँकि आत्मा अपने आत्माको, अपने आत्मामें, अपने आत्माके द्वारा, अपने आत्माके लिए, अपने-अपने आत्महेतुसे ध्याता है, इसलिए कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान और अधिकरण ऐसे षट्कारकरूप परिणत आत्मा ही निश्चयनयकी दृष्टिसे ध्यानस्वरूप है।

अन.ध./१/११४/११७ इष्टानिष्टार्थमोहादि-
च्छेदाच्चेतः स्थिरं ततः। ध्यानं रत्नत्रयं
तस्मान्मोक्षस्ततः मुखम् । इष्टानिष्ट बुद्धिके मूल मोहका छेद हो जानेसे चित्त स्थिर हो जाता है। उस चित्त की स्थितताको ध्यान कहते हैं।

(२.) एकाग्रचिन्तानिरोध लक्षणके विषयमें शंका

स.सि./९/२७/४४५/१ चिन्ताया निरोधो यदि ध्यानं, निरोधश्चाभावः, तेन ध्यानमसत्स्वर-
विषाणवत् स्यात् । नैष दोषः अन्यचिन्ता-
निवृत्त्यपेक्षयाऽसदिति चोच्यते, स्वविषया-
कारप्रवृत्तेः सदिति च; अभावस्य भावान्तरत्वा-

द्धेतुत्वद्वत्वादिभिरभावस्य वस्तुधर्मत्वसिद्धेश्च।
अथवा नायं भावसाधनः, निरोधनं निरोध
इति । किं तर्हि ? कर्म-साधनः 'निरुध्यत
इति निरोधः'। चिन्ता चासौ निरोधश्च
चिन्तानिरोध इति। एतदुक्तं भवति-ज्ञानमेवा-
परिस्पन्दाग्रिशिखावदवभासमानं ध्यानमिति। प्रश्न-
यदि चिन्ताके निरोधका नाम ध्यान है और निरोध
अभावस्वरूप होता है, इसलिए गधेके सींगके समान
ध्यान असत् ठहरता है? उत्तर- यह कोई दोष
नहीं है, क्योंकि अन्य चिन्ताकी निवृत्तिकी अपेक्षा
वह असत् कहा जाता है और अपने विषयरूप
प्रवृत्ति होनेके कारण वह सत् कहा जाता है।
क्योंकि अभाव भावान्तर स्वभाव होता है (तुच्छाभाव
नहीं)। अभाव वस्तुका धर्म है यह बात सपक्षसत्त्व
और विपक्षव्यावृत्ति इत्यादि हेतुके अंग आदिके
द्वारा सिद्ध होती है (दे० सप्तभंगी) अथवा यह
निरोध शब्द 'निरोधनं निरोधः'- इस प्रकार भावसाधन
नहीं है, तो क्या है? 'निरुध्यत निरोधः' जो रोका
जाता है, इस प्रकार कर्मसाधन है। चिन्ताका जो
निरोध वह चिन्तानिरोध है। आशय यह है कि
निश्चल अग्रिशिखाके समान निश्चलरूपसे अभावसमान
ज्ञान ही ध्यान है। (रा.वा./९/२७/१६-१७/६२६/
२४) (विशेष दे० एकाग्रचिन्तानिरोध)

दे० अनुभव/२/३ अन्य ध्येयोंसे शून्य होता हुआ
भी स्वसंवेदनकी अपेक्षा शून्य नहीं है।

(३.) ध्यानके भेद

१. प्रशस्त व अप्रशस्तकी अपेक्षा सामान्य भेद

चा.सा./१६७/२ तदेतच्चतुरङ्गध्यानमप्रशस्त-
प्रशस्तभेदेन द्विविधम् । वह (ध्याता, ध्यान, ध्येय

व ध्यानफल रूप) चार अंगवाला ध्यान अप्रशस्त और प्रशस्तके भेदसे दो प्रकारका है। (म. पु./ २१/२७), (जा./२५/१७)

जा./३/२७-२८ संक्षेपरुचिभिः सूत्रात्तत्रिरूप्या-
त्मनिश्चयात्।

त्रिधैवाभिमतं कैश्चिद्यतो जीवाशयस्त्रिधा । २७।

तत्र पुण्याशयः पूर्वस्तद्विपक्षोऽशुभाशयः।

शुद्धोपयोगसंज्ञो यः स तृतीयः प्रकीर्तितः । २८।

कितने ही संक्षेपरुचिवालोंने तीन प्रकारका ध्यान माना है, क्योंकि, जीवका आशय तीन प्रकारका ही होता है । २७। उन तीनोंमें प्रथम तो पुण्यरूप शुभआशय है और दूसरा उसका विपक्षी पापरूप आशय है और तीसरा शुद्धोपयोग नामा आशय है।

२. आर्त-रौद्रादि चार भेद तथा इनका अप्रशस्त व प्रशस्तमें अन्तर्भाव-

त. सू./९/२८ आर्त, रौद्र, धर्म्यशुक्लानि । २८।
ध्यान चार प्रकारका है— आर्त, रौद्र, धर्म्य और शुक्ल । (भ.आ.मू./१६९९-१७००) (म.पु./२१/२८); (जा. सा./१०) (त. अनु./३४); (अन.ध./७/१०३/७२७)।

मू. आ./३९४ अट्टं च रुद्रसहियं दोण्णिवि
झाणाणि अप्पसत्थाणि। धम्मं सुक्कं च दुवे
पसत्थझाणाणि णेयाणि। ३९४। आर्तध्यान और रौद्रध्यान ये दो तो अप्रशस्त हैं और धर्म्यशुक्ल ये दो ध्यान प्रशस्त हैं । (रा.वा./९/२८/४/६२७/३३) (ध. १३/५,४,२६/७०/११ में केवल प्रशस्तध्यानके ही दो भेदोंका निर्देश है); (म.पु./

२१/२७); (चा.सा. १६७/३ था १७२/२) (जा. सा./२५/२०) (जा./२५/२०)

(४.) अप्रशस्त प्रशस्त व शुद्ध ध्यानोंके लक्षण

मू. आ./६८१-६८२ परिवारइट्टिसक्कारपूयण-
असण-पाणहेऊ वा। लयणसयणासणं भत्तपा-
णकामट्टहेऊ वा । ६८१। आज्ञाणिदेसमाण-
कित्तीवणणपहावणगुणट्टं । झाणमिणघसत्थं
मणसंकप्पो दु विसत्थो । ६८२।

जा./३/२९-३१ पुण्याशयवशाज्जातं शुद्धलेश्या-
वलम्बनात्।

चिन्तनाद्वस्तुतत्त्वस्य प्रशस्तं ध्यानमुच्यते । २९।

पापाशयवशान्मोहान्मिथ्यात्वाद्वस्तुविभ्रमात् ।

कषायाज्जायतेऽजस्त्रमसद्ब्रह्मानं शरीरिणाम् । ३०।

क्षीणे रागादिसन्ताने प्रसन्ने चान्तरात्मनि।

यः स्वरूपोपलम्भः स्यात्, स शुद्धाख्य प्रकीर्तितः
। ३१।

१. पुत्रशिष्यादिके लिए, हाथी घोड़ेके लिए, आदरपूजनके लिए, भोजनपानके लिए, खुदी हुई पर्वतकी जगहके लिए, शयन-आसन-भक्ति व प्राणोंके लिए, मैथुनकी इच्छाके लिए, आज्ञानिर्देश प्रमाणिकता-कीर्ति प्रभावना व गुणविस्तार के लिए- इन सभी अभिप्रायोंके लिए यदि कायोत्सर्ग करे तो मनका वह संकल्प अशुभ ध्यान है / मू. आ./ जीवोंके पापरूप आशयके वशसे तथा मोह- मिथ्यात्व-कषाय और तत्त्वोंके अयथार्थरूप विभ्रमसे उत्पन्न हुआ ध्यान अप्रशस्त व असमीचीन है । ३०। (जा./२५/१९) (और भी दे० अपध्यान)।

२. पुण्यरूप आशयके वशसे तथा शुद्धलेश्याके

आलम्बनसे और वस्तुके यथार्थस्वरूप चिन्तनसे उत्पन्न हुआ ध्यान प्रशस्त है ।२९। (विशेष दे० धर्मध्यान/१/१)। ३. रागादिकी सन्तानके क्षीण होनेपर अन्तरंग आत्माके प्रसन्न होनेसे जो अपने स्वरूपका अवलम्बन है, वह शुद्धध्यान है।३१। (दे० अनुभव)।

[२.] ध्यान निर्देश

(१.) ध्यान व योगके अंगोंका नाम निर्देश

ध. १३/५, ४, २६/६४/५ तत्थज्झाणे चत्तारि अहियारा होंति ध्याता, ध्येयं, ध्यानं, ध्यान-फलमिति। ध्यानके विषयमें चार अधिकार हैं - ध्याता, ध्येय, ध्यान और ध्यानफल । (चा.सा./१६७/१) (म. पु./२१/८४) (ज्ञा./४/५) (त. अनु./३७)।

म. पु./२१/२२३-२२४ षड्भेदः योगवादी यः सोऽनुयोज्यः समाहितैः।

योगः कः किं समाधानं प्राणायामश्च कीदृशः।२२३।

का धारणा किमाध्यानं किं ध्येयं कीदृशी स्मृतिः।

किं फलं कानि बीजानि प्रत्याहारोऽस्य कीदृशः।२२४।।

जो छह प्रकारसे योगोंका वर्णन करता है, उस योगवादीसे विद्वान्, पुरुषोंको पुछना चाहिए कि योग क्या है? समाधान क्या है? प्राणायाम कैसा है? धारणा क्या है? आध्यान (चिन्तन) क्या है? ध्येय क्या है? स्मृति कैसी है? ध्यानका फल क्या है? ध्यानका बीज क्या है? और इसका प्रत्याहार कैसा है? १२२३-२२४।

ज्ञा./२२/१ अथ कैश्चिद्वनियमासनप्राणा-

यामप्रत्याहारधारणाध्या-नसमाधय इत्यष्टावङ्गानि योगस्य स्थानानि।१। तथान्यैर्यमनियमावपा-स्यासनप्राणायामप्रत्या-हारधारणाध्यानसमाधय इति षट् ।२। उत्साहात्रिश्रयाद्धैर्या-त्संतोषात्तत्त्वदर्शनात्। मुनेर्जनपदत्यागात् षड्भिर्योगः प्रसिद्ध्यति ।१। कई अन्यमती 'आठ अंग योगके स्थान हैं' ऐसा कहते हैं- १. यम, २. नियम, ३. आसन, ४. प्राणायाम, ५. प्रत्याहार, ६. धारणा, ७. ध्यान और ८. समाधि। किन्हीं अन्यमतियोंने यम नियमको छोड़कर छह कहे हैं- १. आसन, २. प्राणायाम, ३. प्रत्याहार, ४. धारणा, ५. ध्यान, ६. समाधि। किसी अन्यने अन्य प्रकार कहा है- १. उत्साहसे, २. निश्चयसे, ३. धैर्यसे, ४. सन्तोषसे, ५. तत्त्वदर्शनसे, और देशके त्यागसे योगकी सिद्धि होती है।

(२.) ध्यान अन्तर्मुहूर्तसे अधिक नहीं टिक सकता

ध. १३/५, ४, २६/५१/७६

अंतोमुहुत्तमेत्तं चिंतावत्थाणमेगवत्थुम्हि।

छदुमत्थाणं ज्झाणं जोगणिरहो जिणाणं तु ।५१।

एक वस्तुमें अन्तर्मुहूर्तकालतक चिन्ताका अवस्थान होना छद्मस्थोंका ध्यान है और योगनिरोध जिन भगवान्का ध्यान है ।५१।

त.सू./९/२७ ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ।२७।

स. सि./९/२७/४४५/१ इत्यनेन कालावधिः कृतः। तत्रः परं दुर्धरत्वादेकाग्रचिन्तायाः।

रा.वा./९/२७/२२/६२७/५ स्यादेतत् ध्यानोपयोगेन दिवसमासाद्यवस्थानं नान्तर्मुहूर्तादिति; तत्र

किं कारणम् । 'इन्द्रियोपघातप्रसङ्गात् । ध्यान अन्तर्भूत तक होता है। इससे कालकी अवधि कर दी गयी। इससे ऊपर एकाग्रचिन्ता दुर्धर है। प्रश्न- दिन या महीने भर तक भी तो ध्यान रहेनेकी बात सुनी जाती है? उत्तर- यह बात ठीक नहीं है, क्योंकि, इतने कालतक एक ही ध्यान रहनेमें इन्द्रियों का उपघात ही हो जायेगा ।

(३.) ध्यान व ज्ञान आदिमें कथंचित् भेदाभेद

म. पु./२१/१५-१६

यद्यपि ज्ञानपर्यायो ध्यानाख्यो ध्येयगोचरः ।
तथाप्येकाग्रसन्दष्टो धत्ते बोधादि वान्यताम् । १५ ।
हर्षामर्षादिवत् सोऽयं चिद्धर्मोऽप्यवबोधितः ।
प्रकाशते विभिन्नात्मा कथंचित् स्तिमिता-
त्मकः । १६ ।

यद्यपि ध्यान ज्ञानकी ही पर्याय है और वह ध्येयको विषय करनेवाला होता है। तथापि सहवर्ती होनेके कारण वह ध्यान-ज्ञान, दर्शन, सुख और वीर्यरूप व्यवहारको भी धारण कर लेता है । १५। परन्तु जिस प्रकार चित्त धर्मरूपसे जाने गये हर्ष व क्रोधादि भिन्नभिन्न रूपसे प्रकाशित होते हैं, उसी प्रकार अन्तःकरणका संकोच करनेरूप ध्यानभी चैतन्यके धर्मोंसे कथंचित् भिन्न है । १६।

(४.) ध्यान द्वारा कार्यसिद्धिका सिद्धान्त

त. अनु./२००

यो यत्कर्मप्रभुर्देवस्तद्ध्यानाविष्टमात्मनः ।
ध्याता तदात्मको भूत्वा साधयत्यात्मवाञ्छितम् । २०० ।

जो जिस कर्मका स्वामी अथवा जिस कर्मके करनेमें समर्थ देव है उसके ध्यानसे व्याप्त चित्त हुआ ध्याता उस देवतारूप होकर अपना वांछित अर्थ सिद्ध करता है।

दे० धर्मध्यान/६/८ (एकाग्रतारूप तन्मयताके कारण जिस-जिस पदार्थका चिन्तवन जीव करता है, उस समय वह अर्थात् उसका ज्ञान तदाकार हो जाता है। - (दे० आगे ध्यान/४)।

(५.) ध्यानसे अनेकों लौकिक प्रयोजनोंकी सिद्धि

ज्ञा./३८/श्लो. सारार्थ— अष्टपत्र कमलपर स्थापित स्फुरायमान आत्मा व णमो अर्हताणके आठ अक्षरोंको प्रत्येक दिशाके सम्मुख होकर क्रमसे आठ रात्रि पर्यन्त प्रतिदिन ११०० बार जपनेसे सिंह आदि क्रूर जन्तु भी अपना गर्व छोड़ देते हैं। १५-१९। आठ रात्रियाँ व्यतीत हो जाने पर इस कमलके पत्रों पर वर्तनेवाले अक्षरोंको अनुक्रमसे निरूपण करके देखें। तत्पश्चात् यदि प्रणव सहित उसी मन्त्रको ध्यावै तो समस्त मनोवाञ्छित सिद्ध हों और यदि प्रणव (ॐ) से वर्जित ध्यावै तो मुक्ति प्राप्त करे । १००-१०२। (इसी प्रकार अनेक प्रकारके मन्त्रोंका ध्यान करनेसे, राजादिका विनाश, पापका नाश, भोगोंकी प्राप्ति तथा मोक्ष प्राप्ति तक भी होती है। १०३-११२।

ज्ञा./४०/२

मन्त्रमण्डलमुद्रादिप्रयोगैर्ध्यातुमुद्यतः सुरासुरनरव्रातं क्षोभयत्यखिलं क्षणात् । २। यदि ध्यानी मुनि मन्त्र मण्डल मुद्रादि प्रयोगोंसे ध्यान करनेमें उद्यत हो तो समस्त सुर असुर और मनुष्योंके समूहको क्षणमात्रमें क्षोभित कर सकता है।

त. अनु./ श्लो. नं. का सारार्थ— महामन्त्र महामण्डल व महामुद्राका आश्रय लेकर धारणाओं द्वारा स्वयं पार्श्वनाथ होता हुआ ग्रहोंके विघ्न दूर करता है। २०२। इसी प्रकार स्वयं इन्द्र होकर (दे० ऊपर नं. ४ वाला शीर्षक) स्तम्भन कार्यको करता है। २०३-२०४। गरुड होकर विषको दूर करता है, कामदेव होकर जगत्को वश करता है, अग्निरूप होकर शीतज्वरको हरता है, अमृतरूप होकर दाहज्वरको हरता है, क्षीरोदधि होकर जगत्को पुष्ट करता है। २०५-२०८।

त. अनु./२०९ किमत्र बहुनोक्तेन यद्यत्कर्म चिकीर्षति।

तदेवतामयो भूत्वा तत्तन्निर्वर्तयत्ययम्। २०९।

इस विषयमें बहुत कहनेसे क्या, यह योगी जो भी काम करना चाहता है, उस उस कर्मके देवतारूप स्वयं होकर उस उस कार्यको सिद्ध कर लेता है। २०९।

त. अनु./श्लो. का सारार्थ-शान्तात्मा होकर शान्तिकर्मोंको और क्रूरात्मा होकर क्रूरकर्मोंको करता है। २१०। आकर्षण, वशीकरण, स्तम्भन, मोहन, उच्चाटन आदि अनेक प्रकारके चित्र विचित्र कार्य कर सकता है। २११-२१६।

(६.)परन्तु ऐहिक फलवाले ये सब ध्यान अप्रशस्त हैं

ज्ञा./४०/४

बहूनि कर्माणि मुनिप्रवरैर्विद्यानुवादात्प्रकटीकृतानि।

असंख्यभेदानि कुतूहलार्थं कुमार्गकुध्यानगतानि सन्ति। ४।

ज्ञानी मुनियोंने विद्यानुवाद पूर्वसे असंख्य भेदवाले अनेक प्रकारके विद्वेषण उच्चाटन आदि कर्म कौतूहलके लिए प्रगट किये हैं, परन्तु वे सब कुमार्ग व कुध्यानके अन्तर्गत हैं। ४।

त.अनु./२२० तदध्यानं रौद्रमार्तं वा यदैहिक-फलार्थिनाम्। ऐहिकफलको चाहनेवालोंको जो ध्यान होता है, वह या तो आर्तध्यान है या रौद्रध्यान।

[७.] अप्रशस्त च प्रशस्त ध्यानोंमें हेयोपादेयताका विवेक

म.पु./२१/२९ हेयमाद्यं द्वयं विद्धि दुर्ध्यानं भववर्धनम्।

उत्तरं द्वितयं ध्यानम् उपादेयन्तु योगिनाम्। २९।

इन चारों ध्यानोंमेंसे पहलेके दो अर्थात् आर्त-रौद्रध्यान छोड़नेके योग्य हैं, क्योंकि वे छोटे ध्यान हैं और संसारको बढ़ानेवाले हैं, तथा आगेके दो अर्थात् धर्म्य और शुक्लध्यान मुनियोंको ग्रहण करने योग्य हैं। २९। (भ.आ./मू./ १६९९-१७००/ १५२०), (ज्ञा./२५/२१); (त. अनु./३४,२२०)

ज्ञा./४०/६ स्वाप्नेऽपि कौतुकं नापि नासद्धानानि योगिभिः। सेव्यानि यान्ति बीजत्वं यतः सन्मार्गहानये। ६। योगी मुनियोंको चाहिए कि (उपरोक्त ऐहिकफलवाले) असमीचीन ध्यानोंको कौतुकसे स्वप्न में भी न विचारें, क्योंकि वे सन्मार्गकी हानिके लिए बीजस्वरूप हैं।

[८.] ऐहिक ध्यानोंका निर्देश केवल ध्यानकी शक्ति दर्शानेके लिए किया गया है

ज्ञा./४०/४ प्रकटीकृतानि असंख्येयभेदानि कुतूहलार्थम्। ध्यानके ये असंख्यात भेद कुतूहल

मात्रके लिए मुनियोंने प्रगट किये हैं। (ज्ञा./२८/१००)

त. अनु./२१९ अत्रैव माग्रह कार्पुयद्ध्यान-फलमैहिकम्।

इदं हि ध्यानमाहात्म्यख्यापनाय प्रदर्शितम् ।२१९।

इस ध्यानफलके विषयमें किसीको यह आग्रह नहीं करना चाहिए कि ध्यानका फल ऐहिक ही होता है, क्योंकि यह ऐहिकफल तो ध्यानके माहात्म्यकी प्रसिद्धिके लिए प्रदर्शित किया गया है।

[९.] पारमार्थिक ध्यानका माहात्म्य

भ.आ./मू./१८९१-१९०२ एवं कसायजुद्धं मि हवदि खवयस्स आउधं ज्ञाणं।...।१८९२। रणभूमीए कवचं होदि ज्ञाणं कसायजुद्धम्/...।१८९३। वइरं रदणेसु जहा गोसीसं चंदणं व गंधेसु । वेरुलियं व मणीणं तह ज्ञाणं होइ खवयस्स ।१८९६। कषायोंके साथ युद्ध करते समय ध्यान क्षपकके लिए आयुध व कवचके तुल्य है ।१८९२-१८९३। जैसे रत्नोंमें वज्ररत्न श्रेष्ठ है, सुगन्धि पदार्थोंमें गोशीर्ष चन्दन श्रेष्ठ है, मणियोंमें वैडूर्यमणि उत्तम है, वैसे ही ज्ञान-दर्शन-चारित्र और तपमें ध्यान ही सारभूत व सर्वोत्कृष्ट है ।१८९६।

ज्ञा.सा./३६ पाषाणे स्वर्णं काष्ठेऽग्निः विना प्रयोगैः।

न यथा दृश्यन्ते इमानि ध्यानेन विना तथा-त्मा ।३६।

जिस प्रकार पाषाणमें स्वर्ण और काष्ठमें अग्नि बिना प्रयोगके दिखाई नहीं देती, उसी प्रकार ध्यानके बिना आत्मा दिखाई नहीं देता।

अ.ग.श्रा./१५/९६ तपांसि रौद्राण्यनिशं विधत्तां, शास्त्राण्यधीतामखिलानि नित्यम्। धत्तां चरित्राणि निरस्ततन्द्रो,न सिध्यति ध्यानमृते तथाऽपि ।९६। निशदिन घोर तपश्चरण भले करो, नित्य ही सम्पूर्ण शास्त्रोंका अध्ययन भले करो, प्रमादरहित होकर चारित्र भले धारण करो, परन्तु ध्यानके बिना सिद्धि नहीं।

ज्ञा./४०/३,५ क्रुद्धस्याप्यस्य सामर्थ्यमचिन्त्यं त्रिदशैरपि। अनेकविक्रियासारध्यानमार्गावलम्बितः ।३। असावनन्तप्रथितप्रभवः स्वभावतो यद्यपि यन्त्रनाथः। नियुज्यमानः स पुनः समाधौ करोति विश्वं चरणाग्रलीनम्।५। अनेक प्रकारकी विक्रियारूप असार ध्यानमार्गको अवलम्बन करनेवाले क्रोधीके भी ऐसी शक्ति उत्पन्न हो जाती है कि जिसका देव भी चिन्तवन नहीं कर सकते ।३। स्वभावसे ही अनन्त और जगत्प्रसिद्ध प्रभावका धारक यह आत्मा यदि समाधिमें जोड़ा जाये तो समस्त जगतको अपने चरणोंमें लीन कर लेता है। (केवलज्ञान प्राप्त कर लेता है) ।५। (विशेष दे० धर्म्यध्यान/४)

(१०.) सर्व प्रकारके धर्म एक ध्यानमें अन्तर्भूत हैं

द्र.सं./मू./४७ दुविहं पि मोक्खहेउं ज्ञाणे पाउणदि जं मुणी णियमा। तम्हा पयत्तचित्ता जूयं ज्ञाणं समब्भसह ।४७। मुनिध्यानके करनेसे जो नियमसे निश्चय व व्यवहार दोनों प्रकारके मोक्षमार्गको पाता है, इस कारण तुम चित्तको एकाग्र करके उस ध्यानका अभ्यास करो। (त.अनु./३३)

(और भी दे० मोक्षमार्ग/२५/; धर्म/३/३)

नि.सा./ता.वृ./११९ अतः पञ्चमहाव्रत-
पञ्चसमितित्रिगुप्तिप्रत्याख्यान-प्रायश्चित्ताल्लोचनादिकं
सर्वं ध्यानमेवेति। अतः पंच महाव्रत, पंचसमिति,
त्रिगुप्ति, प्रत्याख्यान, प्रायश्चित और आलोचना आदि
सब ध्यान ही हैं।

[३.] ध्यानकी सामग्री व विधि

(१.) ध्यानकी द्रव्य क्षेत्रादि सामग्री व उसमें
उत्कृष्टादि विकल्प

त. अनु./४८-४९ द्रव्यक्षेत्रादिसामग्री ध्यानात्पत्तौ
यत्स्त्रिधा । ध्यातारस्त्रिविधास्तस्मात्तेषां ध्यानान्यपि
त्रिधा । ४८। सामग्रीतः प्रकृष्टाया ध्यातरि
ध्यानमुत्तमम्। स्याज्जघन्यं जघन्याया मध्यमायास्तु
मध्यमम् । ४९। ध्यानकी उत्पत्तिके कारणभूत द्रव्य-
क्षेत्र-काल-भावआदि सामग्री क्योंकि तीन प्रकार
की है, इसलिए ध्याता व ध्यान भी तीन प्रकारके
हैं । ४८। उत्तम सामग्रीसे ध्यान उत्तम होता है,
मध्यमसे मध्यम और जघन्यसे जघन्य । ४९।
(ध्याता/६)

(२.) ध्यानका कोई निश्चित काल नहीं है

ध. १३/५, ४, २६/१९/६७ व टीका पृ. ६६/
६ अणियदकालो—सर्वकालेषु सुहपरिणाम-
संभवादो । एत्थ गाहाओ—“कालो वि सो स्त्रिय
जहिं जोगसमाहाणमुत्तमं लहइ । ण हु
दिवसणिसावेलादिणियमणं ज्झाइणो समए” । १९।
उस (ध्याता) के ध्यान करनेका कोई नियत काल
नहीं होता, क्योंकि सर्वदा शुभ परिणामोंका होना
सम्भव है। इस विषयमें गाथा है “काल भी वही

योग्य है जिसमें उत्तम रीतिसे योगका समाधान
प्राप्त होता हो। ध्यान करनेवालोंके लिए दिन-रात्रि
और वेला आदि रूपसे समयमें किसी प्रकारका
नियमन नहीं किया जा सकता है।” (म.पु./२१/
८१)

और भी दे० कृतिकर्म/३/८ (देश काल आसन
आदिका कोई अटल नियम नहीं है।)

(३.) उपयोग के आलम्बनभूत स्थान

रा.वा./९/४४/१/६३४/२४ इत्येवमादिकृत-
परिकर्मा साधुः, नाभेरूर्ध्वं हृदये मस्तकेऽन्यत्र
वा मनोवृत्तिं यथापरिचयं प्रणिधाय मुमुक्षुः
प्रशस्तध्यानं ध्यायेत्। इस प्रकार (आसन, मुद्रा,
क्षेत्रादि द्वारा दे० कृतिकर्म/३) ध्यानकी तैयारी
करनेवाला साधु नाभिके ऊपर, हृदयमें, मस्तकमें
या और कहीं अभ्यासानुसार चित्तवृत्तिको स्थिर
रखनेका प्रयत्न करता है। (म.पु./२१/६३)

ज्ञा./३०/१३ नेत्रद्वन्द्वे श्रवणयुगले नासिकाग्रे
ललाटे, वक्त्रे नाभौ शिरसि हृदये तालुनि
भ्रूयुगान्ते । ध्यानस्थानान्यान्यमलमतिभिः
कीर्तिताऽन्यत्र देहे, तेष्वेकस्मिन्विगतविषयं
चित्तमालम्बनीयम् । १३। निर्मल बुद्धि आचार्योंने
ध्यान करनेके लिए— १. नेत्रयुगल, २. दोनों कान,
३. नासिकाका अग्रभाग, ४. ललाट, ५. मुख,
६. नाभि, ७. मस्तक, ८. हृदय, ९. तालु, १०.
दोनों भौंहोंका मध्यभाग, इन दश स्थानोंमेंसे किसी
एक स्थानमें अपने मनको विषयोंसे रहित करके
आलम्बित करना कहा है। (वसु.श्रा./४६८);
(गु.श्रा./२३६)

(४.) ध्यानकी विधि सामान्य

ध. १३/५, ४, २६/२८-२९/६८ किञ्चिदिद्वि-
मुपावत्तइत्तु ज्ञेये णिरुद्धद्वीओ । अप्पाणम्मि
सदिं संधित्तुं संसारमोक्खदुं । २८। पञ्चाहरित्तु
विसएहि इंदियाणं मणं च तेहिंतो अप्पाणम्मि
मणं तं जोगं पणिधाय धारेदि । २९। १. जिसकी
दृष्टि ध्येय (दे० ध्येय) में रुकी हुई है, वह बाह्य
विषयसे अपनी दृष्टिको कुछ क्षणके लिए हटाकर
संसारमें मुक्त होनेके लिए अपनी स्मृतिको अपनी
आत्मामें लगावे । २८। इन्द्रियोंको विषयोंसे हटाकर
और मनको भी विषयोंसे दूरकर, समाधिपूर्वक उस
मनको अपनी आत्मामें लगावे । २९। (त.अनु./
९४-९५)

ज्ञा./३०/५ प्रत्याहृतं पुनः स्वस्थं सर्वोपाधि-
विवर्जितम् । चेतः समत्वमापन्नं स्वस्मिन्नेव लयं
ब्रजेत् । ५। २. प्रत्याहार (विषयोंसे हटाकर मनको
ललाट आदि पर धारण करना—दे० 'प्रत्याहार')
से ठहराया हुआ मन समस्त उपाधि अर्थात्
रागादिकरूप विकल्पोंसे रहित समभावको प्राप्त होकर
आत्मामें ही लयको प्राप्त होता है।

ज्ञा./३१/३७, ३९ अनन्यशरणीभूय स तस्मिंल्लीयते
तथा । ध्यातृध्यानोभयाभावे ध्येयेनैक्यं यथा
ब्रजेत् । ३७। अनन्यशरणस्तद्धि तत्संली-
नैकमानसः । तद्गुणस्तत्त्वभावात्मा स
तादात्म्याच्च संवसन् । ३९।

ज्ञा./३३/२-३ अविद्यावासनावेशविशेष-
विवशात्मनाम् । योज्यमानमपि स्वस्मिन् न चेतः
कुरुते स्थितिम् । २। साक्षात्कर्तुमतः क्षिप्रं
विश्वतत्त्वं यथास्थितम् । विशुद्धिं चात्मनः
शश्वद्वस्तुधर्मे स्थिरीभवेत् । ३। ३. वह ध्यान

करनेवाला मुनि अन्य सबका शरण छोड़कर उस
परमात्मस्वरूपमें ऐसा लीन होता है, कि ध्याता
और ध्यान इन दोनोंके भेदका अभाव होकर
ध्येयस्वरूपसे एकताको प्राप्त हो जाता है । ३७।
जब आत्मा परमात्माके ध्यानमें लीन होता है, तब
एकीकरण कहा है, सो यह एकीकरण अनन्यशरण
है। वह तद्गुण है अर्थात् परमात्माके ही अनन्त
ज्ञानादि गुणरूप है, और स्वभावसे आत्मा है ।
इस प्रकार तादात्म्यरूपसे स्थित होता है । ३९।
४. अपनेमें जोड़ता हुआ भी, अविद्यावासनासे
विवश हुआ चित्त जब स्थिरताको धारण नहीं
करता । २। तो साक्षात् वस्तुओंके स्वरूपका
यथास्थित तत्काल साक्षात् करनेके लिए तथा
आत्माकी विशुद्धि करनेके लिए निरन्तर वस्तुके
धर्मका चिन्तन करता हुआ उसे स्थिर करता
है।

विशेष दे० ध्येय-अनेक प्रकारके ध्येयोंका चिन्तन
करता है, अनेक प्रकारकी भावनाएँ भाता है तथा
धारणाएँ धारता है।

(५.) अर्हतादिके चिन्तन द्वारा ध्यानकी विधि
ज्ञा./४०/१७-२० वदन्ति योगिनो ध्यानं
चित्तमेव-मनाकुलम् । कथं शिवत्वमापन्नमात्मानं
संस्म-रेन्मुनिः । १७। विवेच्य तद्गुणग्रामं तत्स्वरूपं
निरूप्य च । अनन्तशरणो ज्ञानी तस्मिन्नेव लयं
ब्रजेत् । १८। तद्गुणग्रामसंपूर्णं तत्त्वभावैक-
भावितः । कृत्वात्मानं ततो ध्यानी योजयेत्पर-
मात्मनि । १९। द्वयोर्गुणैर्मतं साम्यं व्यक्तिशक्ति-
व्यपेक्षया । विशुद्धेतरयोः स्वात्मतत्त्वयोः परमागमे
। २०। प्रश्न- चित्तके क्षोभरहित होनेको ध्यान

कहते हैं, तो कोई मुनि मोक्ष प्राप्त आत्माका स्मरण कैसे करे? १७। उत्तर— प्रथम तो उस परमात्माके गुण समूहोंको पृथक्-पृथक् विचारे और फिर उन गुणोंके समुदायरूप परमात्माको गुण गुणीका अभेद करके विचारै और फिर किसी अन्यकी शरणसे रहित होकर उसी परमात्मामें लीन हो जावे। १८। परमात्माके स्वरूपसे भावित अर्थात् मिला हुआ ध्यानी मुनि उस परमात्माके गुण समूहोंसे पूर्णरूप अपने आत्माको करके फिर उसे परमात्मामें योजन करे १९। आगममें कर्मरहित व कर्मसहित दोनों आत्म-तत्त्वोंमें व्यक्ति व शक्तिकी अपेक्षा समानता मानी गयी है। २०।

त. अनु./१८९-१९३ तत्र चोद्यं यतोऽस्माभिर्-
र्भावाहर्त्रयमर्पितः। स चार्हद्भ्याननिष्ठात्मा
ततस्तत्रैव तद्ग्रहः १८९। अथवा भाविनो भूताः
स्वपर्यायास्तदात्मिकाः। आसते द्रव्यरूपेण
सर्वद्रव्येषु सर्वदा १९२। ततोऽयमर्हत्पर्यायो भावी
द्रव्यात्मना सदा। भव्येष्वास्ते सतश्चास्य ध्याने
को नाम विभ्रमः १९३। हमारी विवक्षा भाव
अर्हतसे है और अर्हतके ध्यानमें लीन आत्मा ही
है, अतः अर्हद्ध्यान लीन आत्मामें अर्हतका ग्रहण
है १८९। अथवा सर्वद्रव्योंमें भूत और भावी
स्वपर्यायमें तदात्मक हुई द्रव्यरूपसे सदा विद्यमान
रहती हैं। अतः यह भावी अर्हत पर्याय भव्यजीवोंमें
सदा विद्यमान है, तब इस सत् रूपसे स्थिर
अर्हत्पर्यायके ध्यानमें विभ्रमका क्या काम है १९२-
१९३।

[४.] ध्यानकी तन्मयता सम्बन्धी सिद्धान्त

(१.) ध्याता अपने ध्यानभाव से तन्मय होता है

प्र. सा./मू./८ परिणमदि जेण दव्वं तक्कालं
तम्मयति पण्णत्तं...। ८। जिस समय जिस भावसे
द्रव्य परिणमन करता है, उस समय वह उस
भावके साथ तन्मय होता है) (त. अनु./१९१)

त. अनु./१९१ येन भावेन यद्रूपं ध्यायत्या-
त्मानमात्मवित्। तेन तन्मयतां याति सोपाधिः
स्फटिको यथा १९१। आत्मज्ञानी आत्माको जिस
भावसे जिस रूप ध्याता है, उसके साथ वह उसी
प्रकार तन्मय हो जाता है। जिस प्रकार कि उपाधिके
साथ स्फटिक १९१। (ज्ञा./३९/४३ में उद्धृत)।

(२.) जैसा परिणमन करता है उस समय आत्मा
वैसा ही होता है

प्र.सा./मू./८-९..। तम्हा धम्मपरिणदो आदा
धम्मो मुणेयव्वो ८। जीवो परिणमदि जदा
सुहेण असुहेण वा सुहो असुहो । सुद्धेण तथा
सुद्धो हवदि हि परिणामसब्बावो ९। इस प्रकार
वीतरागचारित्ररूप धर्मसे परिणत आत्मा स्वयं धर्म
होता है ८। जब वह जीव शुभ अथवा अशुभ
परिणामोंरूप परिणमता है तब स्वयं शुभ और
अशुभ होता है और जब शुद्धरूप परिणमन करता
है तब स्वयं शुद्ध होता है ९।

(३.) आत्मा अपने ध्येयके साथ समरस हो
जाता है

त. अनु/१३७ सोऽयं समरसीभावस्तदेकीकरणं
स्मृतम्। एतदेव समाधिः स्याल्लोकद्वयफलप्रदः
१३७। उन दोनों ध्येय और ध्याताका जो यह
एकीकरण है, वह समरसीभाव माना गया है, यही
एकीकरण समाधिरूप ध्यान है, जो दोनों लोकोंके
फलको प्रदान करनेवाला है। (ज्ञा./३१/३८)

(४.) अर्हतको ध्याता हुआ स्वयं अर्हत होता है

ज्ञा./३९/४१-४३ तद्गुणग्रामसंलीनमानसस्तद्र-
ताशयः। तद्भावभावितो योगी तन्मयत्वं
प्रपद्यते। ४१। यदाभ्यासवशात्तस्य तन्मयत्वं
प्रजायते। तदात्मानमसौ ज्ञानी सर्वज्ञभूतमीक्षते
। ४२। एष देवः स सर्वज्ञः सोऽहं तद्रूपतां गतः।
तस्मात्स एव नान्योऽहं विश्वदर्शीति मन्यते
। ४३। उस परमात्मामें मन लगानेसे उसके ही
गुणोंमें लीन होकर, उसमें ही चित्तको प्रवेश करके
उसी भावसे भावित योगी उसीकी तन्मयताको प्राप्त
होता है । ४१। जब अभ्यासके वशसे उस मुनिके
उस सर्वज्ञके स्वरूपसे तन्मयता उत्पन्न होती है
उस समय वह मुनि अपने असर्वज्ञ आत्माको
सर्वज्ञ स्वरूप देखता है । ४२। उस समय वह
ऐसा मानता है, कि यह वही सर्वज्ञदेव है, वही
तत्स्वरूपताको प्राप्त हुआ मैं हूँ, इस कारण वही
विश्वदर्शी मैं हूँ, अन्य मैं नहीं हूँ । ४३।

त. अनु./१९० परिणमते येनात्मा भावेन स
तेन तन्मयो भवति। अर्हद्ध्यानाविष्टो भावार्हन्
स्यात्स्वयं तस्मात्। जो आत्मा जिस भावरूप
परिणमन करता है, वह उस भावके साथ तन्मय
होता है (और भी देखो शीर्षक नं.१) अतः
अर्हद्ध्यानसे व्याप्त आत्मा स्वयं भावअर्हत होता
है । १९०।

(५.) गरुड आदि तत्त्वोंको ध्याता हुआ आत्मा
ही स्वयं उन रूप होता है

ज्ञा./२१/९-१७ शिवोऽयं वैनतेयश्च स्मरश्चात्मैव
कीर्तितः। अणिमादिगुणानर्घ्यरत्नवार्धिर्बुधैर्मतः । ९।

उक्तं च, ग्रन्थान्तरे- आत्यन्तिकस्वभावो-
त्थानन्तज्ञानसुखः पुमान्। परमात्मा विपः
कन्तुरहो माहात्म्यमात्मनः । १०।...तदेवं यदिह
जगति शरीरविशेषसमवेतं किमपि सामर्थ्यमु-
पलभामहे तत्सकलमात्मन एवेति विनिश्चयः।
आत्मप्रवृत्तिपरम्परोत्पादितत्वाद्विग्रहग्रहणस्येति
। १७। विद्वानोंने इस आत्माको ही शिव, गरुड
व काम कहा है, क्योंकि यह आत्मा ही अणिमा
महिमा आदि अमूल्य गुणरूपी रत्नोंका समूह है
। ९। अन्य ग्रन्थमें भी कहा है- अहो! आत्माका
माहात्म्य कैसा है, अविनश्वर स्वभावसे उत्पन्न
अनन्तज्ञान व सुखस्वरूप यह आत्मा ही शिव,
गरुड व काम है। (आत्मा ही निश्चयसे परमात्म
(शिव) व्यपदेशका धारक होता है । १०।
गारुडीविद्याको जाननेके कारण गारुडगी नामको
अवगाहन करनेवाला यह आत्मा ही गरुड नाम
पाता है । १५। आत्मा ही कामकी संज्ञाको धारण
करनेवाला है । १६।) इस कारण शिव गरुड व
कामरूपसे इस जगत्में शरीरके साथ मिली हुई
जो कुछ सामर्थ्य हम देखते हैं, वह सब आत्माकी
ही है। क्योंकि शरीरको ग्रहण करनेमें आत्माकी
प्रवृत्ति ही परम्परा हेतु है । १७।

त. अनु./१३५-१३६ यदा ध्यानबलाद्ध्याता
शून्यीकृतस्वविग्रहम् । ध्येयस्वरूपाविष्टत्वात्ताट्क्
सम्पद्यते स्वयम् । १३५। तदा तथाविधध्यान-
संविद्धिः ध्वस्तकल्पनः। स एव परमात्मा
स्याद्वैनतेयश्च मन्मथः । १३६। जिस समय ध्यातापुरुष
ध्यानके बलसे अपने शरीरको शून्य बनाकर
ध्येयस्वरूपमें आविष्ट या प्रविष्ट हो जानेसे अपनेको
तत्सदृश बना लेता है, उस समय उस प्रकारकी ध्यान

संबित्तिसे भेद विकल्पको नष्ट करता हुआ वह ही परमात्मा (शिव) गरुड अथवा कामदेव है।

नोट— (तीनो तत्त्वोंके लक्षण-देखो वह वह नाम।

(६.) अन्य ध्येयभी आत्मामें आलेखितवत् प्रतीत होते हैं

त. अनु./१३३ ध्याने हि बिभ्रति स्थैर्यं ध्येयरूपं परिस्फुटम्। आलेखितमिवाभाति ध्येयस्या-सन्निधावपि ।१३३। ध्यानमें स्थिरताके परिपुष्ट हो जानेपर ध्येयका स्वरूप ध्येयके सन्निकट न होते हुए भी, स्पष्ट रूपसे आलेखित जैसा प्रतिभासित होता है।

६. ध्येय

क्योंकि पदार्थोंका चिन्तक ही जीवोंके प्रशस्त या अप्रशस्त भावोंका कारण है, इसलिए ध्यानके प्रकरणमें यह विवेक रखना आवश्यक है, कि कौन व कैसे पदार्थ ध्यान किये जाने योग्य हैं और कौन नहीं।

(१) ध्येय सामान्य निर्देश

१ ध्येयका लक्षण ।

२ ध्येयका भेद

आज्ञा-अपाय आदि ध्येय निर्देश।

—दे० धर्मध्यान/१

३ नाम व स्थापनारूप ध्येय निर्देश।

पाँच धारणाओंका निर्देश।

—दे० पिण्डस्थध्यान।

आग्नेयी आदि धारणाओंका स्वरूप ।

—दे० वह वह नाम ।

२ द्रव्यरूप ध्येय निर्देश

१ प्रतिक्षण प्रवाहित वस्तु व विश्व ध्येय हैं।

२ चेतनाचेतन पदार्थोंका यथावस्थितरूप ध्येय है।

३ सात तत्त्व व नौ पदार्थ ध्येय हैं ।

४ अनीहितवृत्तिसे समस्त वस्तुएँ ध्येय हैं।

३ पंचपरमेष्ठीरूप ध्येय निर्देश

१ सिद्धोंका स्वरूप ध्येय है।

२ अर्हन्तोंका स्वरूप ध्येय है।

३ अर्हन्तका ध्यान पदस्थ-पिण्डस्थ व रूपस्थ तीनों ध्यानोमें होता है।

४ आचार्य-उपाध्याय व साधु भी ध्येय हैं।

५ पंचपरमेष्ठीरूप ध्येयकी प्रधानता

पंचपरमेष्ठीका स्वरूप। —दे० वह वह नाम ।

४ निज शुद्धात्मारूप ध्येय निर्देश

१ निज शुद्धात्मा ध्येय है।

२ शुद्ध पारिणामिकभाव ध्येय है

३ आत्मरूप ध्येयकी प्रधानता ।

५ भावरूप ध्येय निर्देश

१ भावरूप ध्येयका लक्षण।

२ सभी वस्तुओंके यथावस्थित गुण पर्याय ध्येय हैं।

३ रत्नत्रय व वैराग्यकी भावनाएँ ध्येय हैं।

४ ध्यानमें भाने योग्य कुछ भावनाएँ ।

[१.] ध्येय सामान्य निर्देश

(१.) ध्येयका लक्षण

चा. सा./१६७/२ ध्येयमप्रशस्तप्रशस्तपरिणाम-कारणम्। जो अशुभ तथा शुभ परिणामोंका कारण

हो उसे ध्येय कहते हैं।

(२.) ध्येयके भेद

म.पु./२१/१११ श्रुतमर्थाभिधानं च प्रत्यय-
श्चेत्यदस्त्रिधा। शब्द, अर्थ और ज्ञान इस तरह
तीन प्रकारका ध्येय कहलाता है।

त.अनु./९८,९९,१३१ आज्ञापायो विपाकं च
संस्थानं भुवनस्य च। यथागममविक्षिप्तचेतसा
चिन्तयेन्मुनिः।६८। नाम च स्थापना द्रव्यं
भावश्चेति चतुर्विधम्। समस्तं व्यस्तमप्येतद्
ध्येयमध्यात्मवेदिभिः।९९। एवं नामादिभेदेन
ध्येयमुक्तं चतुर्विधम्। अथवा द्रव्यभावाभ्यां द्विधैव
तदवस्थितम्।१३१। मुनि आज्ञा, अपाय, विपाक
और लोकसंस्थानका आगमके अनुसार चित्तकी
एकाग्रताके साथ चिन्तागन करे।९८।
अध्यात्मवेत्ताओंके द्वारा नाम, स्थापना, द्रव्य और
भावरूप चार प्रकारका ध्येय समस्त तथा व्यस्त
दोनों रूपसे ध्यानके योग्य माना गया है।९९।
अथवा द्रव्य और भावके भेदसे वह दो प्रकारका
ही अवस्थित है।

आज्ञा, अपाय आदि ध्येय निर्देश

—दे० धर्मध्यान/१।

[३.] नाम व स्थापनारूप ध्येय निर्देश

त. अनु./१०० वाच्यस्य वाचकं नाम प्रतिमा
स्थापना मता। वाच्यका जो वाचक शब्द वह
नामरूप ध्येय है और प्रतिमा स्थापना मानी गयी
है।

और भी दे० पदस्थध्यान (नामरूप ध्येय अर्थात्
अनेक प्रकारके मन्त्रों व स्वरव्यंजनआदिका ध्यान)।

पाँच धारणाओंका निर्देश —दे० पिण्डस्थध्यान
आग्नेयी आदि धारणाओंका स्वरूप —दे० वह
वह नाम।

[२.] द्रव्यरूप ध्येय निर्देश

(१.) प्रतिक्षण प्रवाहित वस्तु व विश्व ध्येय है

त. अनु./११०-११५ गुणपर्यायवद्द्रव्यम्
।१००। यथैकमेकदा द्रव्यमुत्पित्सु स्थास्तु
नश्वरम्। तथैव सर्वदा सर्वमिति तत्त्वं विचिन्तयेत्
।११०। अनादिनिधने द्रव्ये स्वपर्यायाः प्रतिक्षणम्।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति जलकल्लोलवज्जले।११२।
यद्विवृतं यथा पूर्वं यच्च पश्चाद्विवर्त्यति। विवर्तते
यदत्राद्य तदेवेदमिदं च तत्।११३। सहवृत्ता
गुणास्तत्र पर्यायाः क्रमवर्तिनः। स्यादेतदात्मकं
द्रव्यमेते च स्युस्तदात्मकाः।११४। एवंविधमिदं
वस्तु स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मकम्। प्रतिक्षणम-
नाद्यनन्तं सर्वं ध्येयं यथा स्थितम्।११५। द्रव्यरूप
ध्येय गुणपर्यायवान् होता है।१००। जिस प्रकार
एकद्रव्य एकसमयमें उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यरूप होता
है, उसी प्रकार सर्वद्रव्य सदा काल उत्पादव्यय-
ध्रौव्यरूप होते रहते हैं।११०। द्रव्य जो कि
अनादिनिधन है, उसमें प्रतिक्षण स्वपर्यायें जलमें
कल्लोलोंकी तरह उपजती तथा विनशती रहती हैं
।११२। जो पूर्व क्रमानुसार विवर्तित हुआ है, होगा
और हो रहा है वही सब यह (द्रव्य) है और
यही सब उन सबरूप है।११३। द्रव्यमें गुण सहवर्ती
और पर्यायमें क्रमवर्ती हैं। द्रव्य इन गुणपर्यायात्मक
है और गुणपर्याय द्रव्यात्मक है।११४। इस प्रकार
यह द्रव्य नामकी वस्तु जो प्रतिक्षण स्थिति, उत्पत्ति
और व्ययरूप है तथा अनादिनिधन है वह सब

यथावस्थित रूपमें ध्येय है ।११५। (ज्ञा./३१/१७)।

(२.) चेतनाचेतन पदार्थोका यथावस्थितरूप ध्येय है

ज्ञा./३१/१८ अमी जीवादयो भावाश्चिदचिलक्षण-
लाञ्छिताः। तत्स्वरूपाविरोधेन ध्येया धर्म
मनीषिभिः ।१८। जो जीवादिक षट्द्रव्य चेतन-
अचेतन लक्षणसे लक्षित हैं, अविरोधरूपसे उन
यथार्थ स्वरूप ही बुद्धिमान् जनों द्वारा धर्मध्यानमें
ध्येय होता है। (ज्ञा. सा./१७); (त. अनु./
१११,१३२) ।

(३.) सात तत्त्व व नौ पदार्थ ध्येय हैं

ध. १३/५,४,२६/३ जिणउवइड्ड णवपयत्था वा
ज्जेयं होंति। जिनेन्द्र भगवान् द्वारा उपदिष्ट नौ
पदार्थ ध्येय हैं।

म.पु./२०/१०८ अहं ममास्त्रवो बन्धः संवरो
निर्जराक्षयः। कर्मणामिति तत्त्वार्था ध्येयाः सप्त
नवाथवा ।१०८। मैं अर्थात् जीव और मेरे अजीव
आस्रव, बन्ध,संवर, निर्जरा तथा कर्मोका क्षय होनेरूप
मोक्ष इस प्रकार ये सात तत्त्व या पुण्य-पाप मिला
देनेसे नौ पदार्थ ध्यान करने योग्य है।

(४.) अनीहितवृत्तिसे समस्त वस्तुएँ ध्येय हैं

ध. १३/५,४,२६/३२/७० आलंबणेहि भरियो
लोगो ज्झाइदुमणस्स खवगस्स । जं जं मणसा
पेच्छइ तं तं आलंबणं होइ। यह लोक ध्यानके
आलम्बनोंसे भरा हुआ है। ध्यानमें मन लगानेवाला
क्षपक मनसे जिस-जिस वस्तुको देखता है,वह वह
वस्तु ध्यानका आलम्बन होती है।

म.पु./२१/१७ ध्यानस्यालम्बनं कृत्स्नं जगत्तत्त्वं

यथास्थितम्। विनात्मात्मीयसङ्कल्पाद् औदासीन्ये
निवेशितम्। जगतके समस्त तत्त्व जो जिस रूपसे
अवस्थित हैं और जिनमें मैं और मेरेपनका संकल्प
न होनेसे जो उदासीनरूपसे विद्यमान हैं वे सब
ध्यानके आलम्बन हैं ।१७। म.प./२१/१९-२१);
(द्र.सं./मू./५५); (त.अनु./१३८) ।

पं.का./ता.वृ./१७३/२५३/२५ में उद्धृत—ध्येयं
वस्तु यथास्थितम्। अपने अपने स्वरूपमें यथास्थित
वस्तु ध्येय है।

[३.] पंच परमेष्ठिरूप ध्येय निर्देश

(१.) सिद्धका स्वरूप ध्येय है

ध.१३/५,४,२६/६९/४ को ज्झाइज्झइ। जिणो
वीयरायो केवलणाणेण अवगयतिकालगोयराणं
तपज्जाओवचियछहव्वो णवकेवलद्विप्पहुडिअणंत-
गुणेहि आरद्धदिव्वदेहधरो अजररो अमररो
अजोणिसंभवो... सव्वलक्खणसंपुण्णदप्पण-
संकंतमाणुसच्छायागारो संतो वि सयल-
माणुसपहावुत्तिण्णो अव्वओ अक्खओ। ...
सगसरूवे दिण्णचित्तजीवाणमसेसपावपणा-
सओ...ज्जेयं होंति। प्रश्न— ध्यान करने योग्य
कौन है? उत्तर— जो वीतराग है, केवलज्ञानके
द्वारा जिसने त्रिकालगोचर अनन्त पर्यायसे उपचित
छह द्रव्योंको जान लिया है, नव केवललब्धि आदि
अनन्त गुणोंके साथ जो आरम्भ हुए दिव्य देहको
धारण करता है, जो अजर है, अमर है, अयोनि
सम्भव है, अदग्ध है, अछेद्य है... (तथा अन्य
भी अनेकों) समस्त लक्षणोंसे परिपूर्ण है, अत
एव दर्पणमें संक्रान्त हुई मनुष्यकी छायाके समान
होकर भी समस्त मनुष्योंके प्रभावसे पर हैं, अव्यक्त

हैं, अक्षय हैं। (तथा सिद्धोंके प्रसिद्ध आठ या बारह गुणोंसे समवेत है (दे० मोक्ष/३)। जिन जीवोंने अपने स्वरूपमें चित्त लगाया है उनके समस्त पापोंका नाश करनेवाला ऐसा जिनदेव ध्यान करने योग्य है। (म.पु./२१/१११-११९); (त.अनु./१२०-१२२)।

ज्ञा./३१/१७ शुद्धध्यानविशीर्णकर्मकवचो देवश्च मुक्तेर्वरः। सर्वज्ञः सकलः शिवः स भगवान्सिद्धः परो निष्कलः १७। शुद्धध्यानसे नष्ट हुआ है कर्मरूप आवरण जिनका ऐसे मुक्तिके वर सर्वज्ञदेव सकल अर्थात् शरीरसहित तो अर्हत भगवान् है अर्थात् निष्कल सिद्ध भगवान् है। (त.अनु./११९)

(२.) अर्हतका स्वरूप ध्येय है

म.पु./२१/१२०-१३० अथवा स्नातकावस्थां प्राप्तो घातिव्यपायतः। जिनोऽहन् केवली ध्येयो बिभ्रन्तेजोमयं वपुः १२०। घातिया कर्मोंके नष्ट हो जानेसे जो स्नातक अवस्थाको प्राप्त हुए हैं, और जो तेजोमय परम औदारिक शरीरको धारण किये हुए हैं ऐसे केवलज्ञानी अर्हत जिन ध्यान करने योग्य हैं १२०। वे अर्हत हैं, सिद्ध हैं, विश्वदर्शी व विश्वज्ञ हैं १२१-१२२। अनन्तचतुष्टय जिनको प्रगट हुआ है १२३। समवसरणमें विराजमान व अष्टप्रातिहार्यो युक्त हैं १२४। शरीरसहित होते हुए भी ज्ञानसे विश्वरूप हैं १२५। विश्वव्यापी, विश्वतोमुख, विश्वचक्षु, लोकशिखामणि हैं १२६। सुखमय, निर्भय, निःस्पृह, निर्बाध, निराकुल, निरपेक्ष, नीरोग, नित्य, कर्मरहित १२७-१२८। नव केवललब्धियुक्त, अभेद्य, अच्छेद्य, निश्चल १२९। ऐसे लक्षणोंसे लक्षित, परमेष्ठी, परंतत्त्व, परंज्योति,

व अक्षर स्वरूप अर्हत भगवान् ध्येय हैं १३०। (त.अनु./१२३-१२९)।

(३.) अर्हतका ध्यान पदस्थ-पिंडस्थ व रूपस्थ तीनों ध्यानोमें होता है

द्र.सं./टी./५० की पातनिका/२०९/८ पदस्थ-पिण्डस्थरूपस्थध्यानत्रयस्य ध्येयभूतमर्हत्सर्वज्ञ-स्वरूपं दर्शयामीति...। पदस्थ, पिण्डस्थ और रूपस्थ इन तीन ध्यानोके ध्येयभूत जो भी अर्हत सर्वज्ञ हैं उनके स्वरूपको दिखलाता हूँ।

(४.) आचार्य उपाध्याय साधु भी ध्येय हैं

त.अनु./१३० सम्यग्ज्ञानादिसम्पन्नाः प्राप्तसप्तम-हर्द्वयः। यथोक्तलक्षणा ध्येया सूर्योपाध्यायसाधवः १३०। जो सम्यग्ज्ञानादि रत्नत्रयसे सम्पन्न हैं, तथा जिन्हें सात महावृद्धियाँ या लब्धियाँ प्राप्त हुई हैं, और जो यथोक्त लक्षणके धारक हैं ऐसे आचार्य, उपाध्याय और साधु ध्यानके योग्य हैं।

(५.) पंचपरमेष्ठीरूप ध्येयकी प्रधानता

त. अनु./११९, १४० तत्रापि तत्त्वतः पञ्च ध्यातव्याः परमेष्ठिनः ११९। संक्षेपेण यदत्रोक्तं विस्तारात्परमागमे। तत्सर्वं ध्यातमेव स्याद् ध्यातेषु परमेष्ठिसु १४०। आत्माके ध्यानमें भी वस्तुतः पंचपरमेष्ठीध्यान किये जानेके योग्य हैं ११९। जो कुछ यहाँ संक्षेपरूपसे तथा परमागममें विस्ताररूपसे कहा गया है वह सब परमेष्ठियोंके ध्याये जानेपर ध्यात हो जाता है। अथवा पंचपरमेष्ठियोंका ध्यान कर लिया जानेपर सभी श्रेष्ठ व्यक्तियों व वस्तुओंका ध्यान उसमें समाविष्ट हो जाता है १४०।

पंचपरमेष्ठीका स्वरूप —दे० वह वह नाम ।

[४.] निज शुद्धात्मारूप ध्येय निर्देश

(१.) निज शुद्धात्मा ध्येय है

ति.प./९/४१ गय सिस्थामूसगब्भायारो
रयणत्तयादिगुणजुत्तो। णियआदा ज्झायव्वो
खयहिदो जीवघणदेसो ॥४१॥ मोमरहित मूषकके
अभ्यन्तर आकाशके आकार, रत्नत्रयादि गुणोयुक्त,
अनश्वर और जीवघनदेशरूप निजात्माका ध्यान
करना चाहिए ॥४१॥

रा.वा./९/२७/७/६२५/३४ एकस्मिन्
द्रव्यपरमाणौ भावपरमाणौ वार्थे चिन्तानियमो
इत्यर्थः.... । एक द्रव्य परमाणु या भावपरमाणु
(आत्माकी निर्विकल्प अवस्था) में चित्तवृत्तिको
केन्द्रित करना ध्यान है। (दे० परमाणु)

म.पु./२१/१८,२२८ अथवा ध्येयमध्यात्मतत्त्वं
मुक्तेतरात्मकम्। तत्तत्त्वचिन्तनं ध्यातः उपयोगस्य
शुद्धये ॥१८॥ ध्येयं स्याद् परमं
तत्त्वमवाङ्मानसगोचरम् ॥२२८॥ संसारी व मुक्त
ऐसे दो भेदवाले आत्मतत्त्वका चिन्तन ध्याताके
उपयोगकी विशुद्धिके लिए होता है ॥१८॥ मन
वचनके अगोचर शुद्धात्म तत्त्व ध्येय है ॥२२८॥

ज्ञा./३१/२०-२१ अथ लोकत्रयीनाममूर्त्तं
परमेश्वरम्। ध्यातुं प्रक्रमते साक्षात्परमात्मा-
नमव्ययम् ॥२०॥ त्रिकालविषयं साक्षाच्छक्ति-
व्यक्तिविवक्षया। सामान्येन नयेनैकं परमात्मान-
मामनेत् ॥२१॥ तीन लोक के नाथ अमूर्त्तक
परमेश्वर परमात्मा अविनाशीका ही साक्षात् ध्यान
करनेका प्रारम्भ करे ॥२०॥ शक्ति और व्यक्तिकी
विवक्षासे तीन कालके गौचर साक्षात् सामान्य
(द्रव्यार्थिक) नयसे एक परमात्माका ध्यान व

अभ्यास करे ॥२१॥

(२.) शुद्धपारिणामिक भाव ध्येय है

नि.सा./ता.वृ./४१ पञ्चानां भावानां मध्ये...
पूर्वोक्तभावचतुष्टयं सावरणसंयुक्तत्वात् न
मुक्तिकारणम् । त्रिकालनिरुपाधिस्वरूप-
निरञ्जननिजपरमपञ्चमभावभावनया पञ्चमगतिं
मुमुक्षवो यान्ति यास्यन्ति गताश्चेति। पाँच भावोंमेंसे
पूर्वोक्त चार भाव आवरणसंयुक्त होनेसे मुक्तिके
कारण नहीं है। निरुपाधि निजस्वरूप है, ऐसे निरंजन
निज परमपंचमभावकी भावनासे पंचमगति (मोक्ष)
में मुमुक्षु जाते हैं, जायेंगे और जाते थे।

द्र.सं./टी./५७/२३६/८ यस्तु शुद्धद्रव्यशक्तिरूपः
शुद्धपारिणामिकपरमभावलक्षणपरमनिश्चयमोक्षः स
पूर्वमेव जीवे तिष्ठतीदानीं भविष्यतीत्येवं न । स
एव रागादिविकल्परहिते मोक्षकारणभूते
ध्यानभावनापर्याये ध्येयो भवति। जो शुद्धद्रव्यकी
शक्तिरूप शुद्धपरम पारिणामिकभावरूप परमनिश्चय
मोक्ष है, वह तो जीवमें पहले ही विद्यमान है, अब
प्रगट होगी ऐसा नहीं है। रागादि विकल्पोसे रहित
मोक्षका कारणभूत ध्यान भावनापर्यायमें वही मोक्ष
(त्रिकाल निरुपाधि शुद्धात्मस्वरूप) ध्येय होता है।

(द्र.सं./टी./१३/३९/१०)

(३.) आत्मारूप ध्येयकी प्रधानता

त. अनु./११७-११८ पुरुषः पुद्गलः कालो
धर्माधर्मौ तथाम्बरम्। षड्विधं द्रव्यमाख्यातं तत्र
ध्येयतमः पुमान् ॥११७॥ सति हि ज्ञातरि ज्ञेयं
ध्येयतां प्रतिपद्यते । ततो ज्ञानस्वरूपोऽयमात्मा
ध्येयतमः स्मृतः ॥११८॥ पुरुष (जीव), पुद्गल,
काल, धर्म, अधर्म और आकाश ऐसे छह भेदरूप

द्रव्य कहा गया है। उन द्रव्यभेदोंमें सबसे अधिक ध्यानके योग्य पुरुषरूप आत्मा है ११७। ज्ञाताके होने पर ही, ज्ञेय ध्येयताको प्राप्त होता है, इसलिए ज्ञानस्वरूप यह आत्मा ही ध्येयतम है ११८।

[५.] भावरूप ध्येय निर्देश

(१.) भावरूप ध्येयका लक्षण

त.अनु./१००,१३२ भाव. स्यादुणपर्ययो।१००।
भावध्येयं पुनर्ध्येयसंनिभध्यानपर्ययः १३२। गुण व पर्याय दोनों भावरूप ध्येय है १००। ध्येयके सदृश्य ध्यानकी पर्याय भावध्येयरूपसे परिगृहीत है १३२।

(२.) सभी द्रव्योंके यथावस्थित गुणपर्याय ध्येय है

ध. १३/५,४,२६/७० बारसअणुपेक्खाओ उवसमसेडिखवगसेडिचडविहाणं तेवीसवग्गणाओ पंचपरियट्ठाणि द्विदिअणुभागपयडिपदेसादि सव्वं पि ज्ञेयं होदि त्ति दट्ठव्वं। बारह अनुप्रेक्षाएँ, उपशमश्रेणी और क्षपकश्रेणीपर आरोहणविधि, तेईस वर्गणाएँ, पाँच परिवर्तन, स्थिति, अनुभाग प्रकृति और प्रदेश आदि ये सब ध्यान करने योग्य हैं।

त.अनु./११६ अर्थव्यञ्जनपर्यायाः मूर्तामूर्ता गुणाश्च ये। यत्र द्रव्ये यथावस्थास्तांश्च तत्र तथा स्मेरत् ११६। जो अर्थ तथा व्यंजनपर्यायें और मूर्तीक तथा अमूर्तीक गुण जिस द्रव्यमें जैसे अवस्थित हैं, उनको वहाँ उसी रूपमें ध्याता चिन्तन करे।

(३.) रत्नत्रय व वैराग्यकी भावनाएँ ध्येय हैं

ध. १३/५,४,२६/२३/६८ पुव्वकयब्भासो

भावणाहि ज्झाणस्स जोग्गदमुवेदि । ताओ य णाणदंसणचरित्तवेरग्गजणियाओ १२३। —जिसने पहले उत्तम प्रकारसे अभ्यास किया है, वह पुरुष ही भावनाओं द्वारा ध्यानकी योग्यताको प्राप्त होता है। और वे भावनाएँ ज्ञान-दर्शन-चारित्र और वैराग्यसे उत्पन्न होती हैं। (म.पु./२१/९४-९५)

नोट—(सम्यग्दर्शन, ज्ञान व चारित्रकी भावनाएँ— दे० वह वह नाम और वैराग्यभावनाएँ —दे० अनुप्रेक्षा)

(४.) ध्यानमें भाने योग्य कुछ भावनाएँ

मो.पा./मू./८१ उद्धद्धमज्झलोए केइ मज्झं ण अहमेगागी।

इह भावणाए जोई पावन्ति हु सासयं ठाणं ८१।

ऊर्ध्व, मध्य और अधो इन तीनों लोकोंमें, मेरा कोई भी नहीं, मैं एकाकी आत्मा हूँ। ऐसी भावना करनेसे योगी शाश्वत स्थानको प्राप्त करता है। (सि.प./९/३५)

र.क.श्रा./१०४

अशरणमशुभमनित्यं दुःखमनात्मानमावसामि भवम्।
मोक्षस्तद्विपरीतात्मेति ध्यायं तु सामायिके १०४।

मैं अशरणरूप, अशुभरूप, अनित्य, दुःखमय और पररूप संसारमें निवास करता हूँ और मोक्ष इससे विपरीत है, इस प्रकार सामायिकमें ध्यान करना चाहिए।

इ. उ./२७ एकोऽहं निर्ममः शुद्धो ज्ञानी योगीन्द्रगोचरः। बाह्याः संयोगजा भावा मत्तः सर्वेऽपि सर्वथा १२७।

मैं एक हूँ, निर्मम हूँ, शुद्ध हूँ, ज्ञानी हूँ, ज्ञानी

योगीन्द्रोंके ज्ञानका विषय हूँ । इनके सिवाय जितने भी स्त्री-धन आदि संयोगीभाव हैं वे सब मुझसे सर्वथा भिन्न हैं। (सामायिक पाठ/अ./२६), (स.सा./ता.वृ./१८७/२५७/१४ पर उद्धृत)

ति.प./९/२४-६५ अहमेक्को खलु सुद्धो दंसणणाप्यगो सदारूवी णवि अत्थि मज्झि किंचिवि अण्णं परणाणुमेत्तं पि ।२४। णाहं होमि परेसिं ण मे परे संति णाणमहमेक्को । इदि जो ज्ञायदि ज्ञाणे सो मुञ्चइ अट्ठकम्पेहिं ।२६। णाहं देहो ण मणो ण चेव वाणी ण कारणं तेसिं। एवं खलु जो भाओ सो पावइ सासयं ठाणं ।२८। णाहं होमि परेसिं ण मे परे णत्थि मज्झमिह किं पि । एवं खलु जो भावइ सो पावइ सव्वकल्लाणं ।३४। केवलणाणसहावो केवलदंसणसहावो सुहमइओ । केवलविरियसहाओ सो हं इदि चिंतए णाणी ।४६। मैं निश्चयसे सदा एक, शुद्ध, दर्शनज्ञानात्मक और अरूपी हूँ । मेरा परमाणुमात्र भी अन्य कुछ नहीं है ।२४। मैं न परपदार्थोंका हूँ, और न परपदार्थ मेरे हैं, मैं तो ज्ञानस्वरूप अकेला ही हूँ ।२६। न मैं देह हूँ, न मन हूँ, न वाणी हूँ और न उनका कारण ही हूँ ।२८। (प्र.सा./१६०); (आराधनासार/१०१)। न मैं परपदार्थोंका हूँ, और न परपदार्थ मेरे हैं। यहाँ मेरा कुछ भी नहीं है ।३४। जो केवलज्ञान व केवलदर्शन स्वभावसे युक्त, सुखस्वरूप और केवल वीर्यस्वभाव हैं वही मैं हूँ, इस प्रकार ज्ञानी जीवको विचार करना चाहिए ।४६। (न.च.वृ./३९१-३९७, ४०४-४०८); (सामायिक पाठ/अ./२४); (ज्ञा./१८/२९); (त.अनु./१४७-१५९)

ज्ञा./३१/१-१६ स्वविभ्रमसमुद्धूतै रागाद्य-तुलबन्धनैः। बद्धो विडम्बितः कालमनन्तं जन्मदुर्गमे ।२। परमात्मा परंज्योतिर्जगत्श्रेष्ठोऽपि वञ्चितः। आपातमात्ररम्यैस्तै-विषयैरन्तनीरसैः ।८। मम शक्त्या गुणग्रामो व्यक्त्या च परमेष्ठिनः। एतावाननयोर्भेदः शक्तिव्यक्तिस्वभावतः ।१०। अहं न नारको नाम न तिर्यगापि मानुषः। न देवः किन्तु सिद्धात्मा सर्वोऽयं कर्मविक्रमः ।१२। अनन्तवीर्यविज्ञानदृगानन्दात्मकोऽप्यहम्। किं न प्रोन्मूलयाम्यद्य प्रतिपक्षविषद्वमम् ।१३। मैंने अपने ही विभ्रमसे उत्पन्न हुए रागादिक अतुलबन्धनोंसे बँधे हुए अनन्तकाल पर्यन्त संसाररूप दुर्गम मार्गमें विडम्बनारूप होकर विपरीताचरण किया ।२। यद्यपि मेरा आत्मा परमात्मा है, परंज्योति है, जगत्श्रेष्ठ है, महान् है, तो भी वर्तमान देखनेमात्रको रमणीक और अन्तमें नीरस ऐसे इन्द्रियोंके विषयोंसे ठगाया गया हूँ ।८। अनन्त चतुष्टयादि गुणसमूह मेरे तो शक्तिकी अपेक्षा विद्यमान है और अर्हत सिद्धोंमें वे ही व्यक्त हैं। इतना ही हम दोनोंमें भेद है ।१०। न तो मैं नारकी हूँ, न तिर्यच हूँ और न मनुष्य या देव ही हूँ किन्तु सिद्धस्वरूप हूँ । ये सब अवस्थाएँ तो कर्मविपाकसे उत्पन्न हुई हैं ।१२। मैं अनन्तवीर्य, अनन्तविज्ञान, अनन्तदर्शन व अनन्तआनन्दस्वरूप हूँ । इस कारण क्या विषवृक्षके समान इन कर्म-शत्रुओंको जड़मूलसे न उखाड़ुं ।१३।

स.सा./ता.वृ./२८५/३६५/१३ बंधस्य विनाशार्थं विशेषभावनामाह — सहजशुद्धज्ञाना-नन्दैकस्वभावोऽहम्, निर्विकल्पोऽहम्, उदासी-नोऽहं, निरञ्जननिजशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञाना-

नुष्ठानरूपनिश्चयरत्नत्रयात्मकनिर्विकल्पसमाधि-
सञ्ज्ञातवीतरागसहजानन्दरूपसुखानुभूतिमात्रलक्षणेन
स्वसंवेदनज्ञानेन संवेद्यो, गम्यः, प्राप्यो,
भरितावस्थोऽहं, रागद्वेषमोहक्रोधमानमायालोभ-
पञ्चेन्द्रियविषयव्यापारः, मनोवचनकायव्यापार
भावकर्म-द्रव्यकर्म-नोकर्मख्यातिपूजालाभदृष्टश्रुता-
नुभूतभोगाकाङ्क्षारूपनिदानमायामिथ्याशल्यत्रयादि
सर्वविभावपरिणामरहितः। शून्योऽहं जगत्त्रये
कालत्रयेऽपि मनोवचनकायैः कृतकारितानुमतैश्च
शुद्धनिश्चयेन, तथा सर्वे जीवाः इति निरन्तरं
भावना कर्तव्या। बन्धका विनाश करनेके लिए
विशेष भावना कहते हैं— मैं तो सहजशुद्ध-
ज्ञानानन्दस्वभावी हूँ, निर्विकल्प तथा उदासीन हूँ।
निरंजन निज शुद्धआत्माके सम्यक्श्रद्धान-ज्ञान व
अनुष्ठानरूप निश्चय रत्नत्रयात्मक निर्विकल्प समाधिसे
उत्पन्न वीतरागसहजानन्दरूप सुखानुभूति ही है लक्षण
जिसका, ऐसे स्वसंवेदनज्ञानके गम्य हूँ ।
भरितावस्थावत् परिपूर्ण हूँ। राग-द्वेष-मोह-क्रोध-मान-
माया व लोभ से तथा पंचेन्द्रियोंके विषयोंसे,
मनोवचनकायके व्यापारसे, भावकर्म-द्रव्यकर्म व
नोकर्मसे रहित हूँ । ख्याति पूजा लाभसे देखे सुने
व अनुभव किये हुए भोगोंकी आकांक्षारूप निदान
तथा माया, मिथ्या इन तीन शल्योंको आदि लेकर
सर्व विभाव परिणामोंसे रहित हूँ। तिहुँलोक तिहुँकालमें
मन-वचन-काय तथा कृत-कारित- अनुमोदनाके
द्वारा शुद्ध-निश्चयसे मैं शून्य हूँ । इसी प्रकार सब
जीवोंको भावना करनी चाहिए । (स.सा./ता.वृ./
परि.का अन्त)

७. शुक्लध्यान

ध्यान करते हुए साधुको बुद्धिपूर्वक राग समाप्त हो
जाने पर जो निर्विकल्प समाधि प्रगट होती है,

उसे शुक्लध्यान या रूपातीतध्यान कहते हैं। इसकी
भी उत्तोरत्तर वृद्धिगत चार श्रेणियाँ हैं। पहली श्रेणीमें
अबुद्धिपूर्वक की ज्ञानमें ज्ञेय पदार्थोंकी तथा योग
प्रवृत्तियोंकी संक्रान्ति होती रहती है, अगली श्रेणियोंमें
यह भी नहीं रहती। रत्नदीपककी ज्योतिकी भाँति
निष्कंप होकर उहरता है। श्वास निरोध इसमें करना
नहीं पडता अपितु स्वयं हो जाता है। यह ध्यान
साक्षात् मोक्षका कारण है।

१ भेद व लक्षण

१ शुक्लध्यान सामान्यका लक्षण

शुक्लध्यानमें शुक्लशब्दकी सार्थकता

-दे. शुक्लध्यान/१/१।

शुक्लध्यानके अपरनाम -दे. मोक्षमार्ग/२/५।

२ शुक्लध्यानके भेद

३ बाह्य व आध्यात्मिक शुक्लध्यानका लक्षण

४ शून्यध्यानका लक्षण

५ पृथक्त्ववितर्कविचारका स्वरूप

६ एकत्ववितर्कअविचारका स्वरूप

७ सूक्ष्मक्रियाअप्रतिपातीका स्वरूप

८ समुच्छिन्नक्रियानिवृत्तिका स्वरूप

२ शुक्लध्यान निर्देश

ध्यानयोग्य द्रव्य क्षेत्र आसनादि

-दे. कृतिकर्म/३।

धर्म व शुक्लध्यानमें कथंचित् भेदाभेद

-दे. धर्मध्यान/३।

शुक्लध्यानमें कथंचित् विकल्पता व निर्विकल्पता

व क्रमाक्रमवर्तिपना -दे. विकल्प ।

शुक्लध्यान व रूपातीतध्यानकी एकार्थता

-दे. पद्धति ।

- शुक्लध्यान व निर्विकल्पसमाधिकी एकार्थता
-दे. पद्धति।
- शुक्लध्यान व शुद्धात्मानुभव की एकार्थता
-दे. पद्धति।
- शुद्धात्मानुभव
-दे. अनुभव।
- शुक्लध्यानके बाह्यचिह्न
-दे. ध्याता/५।
- १ शुक्लध्यानमें श्वासोच्छ्वासका निरोध हो जाता है।
- २ पृथक्त्ववितर्कमें प्रतिपातीपना सम्भव है।
- ३ एकत्ववितर्कमें प्रतिपातका विधि-निषेध।
- ४ चारों शुक्लध्यानोमें अन्तर ।
- ५ शुक्लध्यानमें सम्भव भाव व लेश्या
शुक्लध्यानमें संहनन सम्बन्धी नियम
-दे. संहनन।
- पंचमकालमें शुक्लध्यान सम्भव नहीं
-दे. धर्मध्यान/५।
- ३ शुक्लध्यानोका स्वामित्व व फल
शुक्लध्यानके योग्य जघन्य उत्कृष्ट ज्ञान
-दे. ध्याता/१।
- १ पृथक्त्ववितर्कविचारका स्वामित्व
- २ एकत्ववितर्कविचारका स्वामित्व
- ३ उपशान्तकषायमें एकत्ववितर्क कैसे
- ४ सूक्ष्मक्रियाअप्रतिपाती व सूक्ष्मक्रियानिवृत्तिका स्वामित्व।
- ५ स्त्रीको शुक्लध्यान सम्भव नहीं।
- ६ चारों ध्यानोका फल।
शुक्ल व धर्मध्यानके फलमें अन्तर
-दे. धर्मध्यान/३/५।
- ध्यानकी महिमा
-दे. ध्यान/२।

४ शंका-समाधान

- १ संक्रान्ति रहते ध्यान कैसे सम्भव है।
प्रथम शुक्लध्यानमें उपयोगकी युगपत् दो धाराएँ
-दे. उपयोग/II/३/१।
- २ योगसंक्रान्तिका कारण ।
- ३ योगसंक्रान्ति बन्धका कारण नहीं रागादि है।
प्रथम शुक्लध्यानमें राग अव्यक्त है
-दे. राग/३।
- केवलीको शुक्लध्यानके अस्तित्व सम्बन्धी शंकाएँ
-दे. केवली/६ ।

[१.] भेद व लक्षण

(१.) शुक्लध्यान सामान्यका लक्षण

स. सि./९/२८/४४५/११ शुचिगुण-योगाच्छु-
क्लम्। (यथा मलद्रव्यापायात् शुचिगुणयोगाच्छुक्लं
वस्त्रं तथा तद्गुणसाधर्म्यादात्मपरिणामस्वरूपमपि
शुक्लमिति निरुच्यते। रा.वा.) । जिसमें शुचि
गुणका सम्बन्ध है वह शुक्लध्यान है। (जैसे मैल
हट जानेसे वस्त्र शुचि होकर शुक्ल कहलाता है
उसी तरह निर्मल गुणयुक्त आत्म परिणति
भी शुक्ल है। रा.वा.) (रा.वा./९/२८/४/६२७/
३१)।

ध. १३/५,४,२६/७०/९ कुदो एदस्स सुक्कतं
कसायमलाभावादो। कषाय मलका अभाव होनेसे
इसे शुक्लपना प्राप्त है।

का. अ./मू./४८३ जत्थ गुणा सुविसुद्धा
उपसम-खमणं च जत्थ कम्माणं। लेस्सावि जत्थ
सुक्का तं सुक्कं भण्णदे झाणं। ४८३। जहाँ गुण
अतिविशुद्ध होते हैं, जहाँ कर्मोंका क्षय और उपशम

होते हैं, जहाँ लक्ष्म्या भी शुक्ल होती है उसे शुक्लध्यान कहते हैं ॥४८३॥

ज्ञा./४२/४ निष्क्रियं करणातीतं ध्यान-
धारणवर्जितम्। अन्तर्मुखं च यच्चित्तं तच्छुक्लमिति
पठ्यते- ॥४॥ शुचिगुणयोगाच्छुक्लं कषायरजसः
क्षयादुपशमाद्वा। वैदूर्यमणिशिखा इव सुनिर्मलं
निष्कम्पं च। १. जो निष्क्रिय व इन्द्रियातीत है।
'मैं ध्यान करूँ' इस प्रकारके ध्यानकी धारणासे
रहित हैं, जिसमें चित् अन्तर्मुख है वह शुक्लध्यान
है ॥४॥ २. आत्माके शुचि गुणके सम्बन्धसे इसका
नाम शुक्ल पडा है। कषायरूपी रजके क्षयसे अथवा
उपशमसे आत्माके सुनिर्मल परिणाम होते हैं, वही
शुचिगुणका योग है। और वह शुक्लध्यान वैदूर्यमणिकी
शिखाके समान सुनिर्मल और निष्कम्प है। (त.अनु./
२२१-२२२)।

द्र. सं/मू./५६ मा चितुह मा जंपह मा चिन्तह
किंविजेण होइ थिरो। अप्पा अप्पम्मि रओ
इणमेव परं हवे ज्ञाणं ॥५६॥ हे भव्य! कुछ
भी चेष्टा मत कर, कुछ भी मत बोल, और कुछ
भी चिन्तवन मत कर, जिससे आत्मा निजात्मामें
तल्लीन होकर स्थिर हो जावे, आत्मामें लीन होना
ही परम ध्यान है ॥५६॥

नि.सा./ता. वृ./१२३ ध्यानध्येयध्यातृतत्फलादि-
विविधविकल्पनिर्मुक्तान्तर्मुखाकारनिखिल-
करणग्रामागोचरनिरञ्जननिजपरमतत्त्वाविचल-
स्थितिरूपशुक्लध्यानम्। ध्यान-ध्येय-ध्याता, ध्यानका
फल आदिके विविध विकल्पोंसे विमुक्त
अन्तर्मुखाकार, समस्त इन्द्रियसमूहके अगोचर निरञ्जन
निज परमतत्त्वमें अविचल स्थितिरूप वह
निश्चयशुक्लध्यान है। (नि.सा./ता.वृ./८९)।

प्र. सा./ता. वृ./८/१२ रागादिविकल्परहित-
स्वसंवेदनज्ञानमागमभाषया शुक्लध्यानम्। रागादि
विकल्पसे रहित स्वसंवेदनज्ञानको आगमभाषामें
शुक्लध्यान कहा है।

द्र. सं./टी./४८/२०५/३ स्वशुद्धात्मनि
निर्विकल्पसमाधिलक्षणं शुक्लध्यानम्। निज
शुद्धात्मामें विकल्परहित समाधिरूप शुक्लध्यान है।
भा. पा. टी./७८/२२६/१८ मलरहितात्मपरि-
णामोद्भवं शुक्लम्। मलरहित आत्माके परिणामको
शुक्ल कहते हैं।

(२.) शुक्लध्यान के भेद

भ. आ./मू./१८७८-१८७९ ज्ञाणं पुधत्त-
सवितक्कसविचारं हवे पढमसुक्कं। स
वितक्केकत्तावीचारं ज्ञाणं विदियसुक्कं ॥१८७८॥
सुहुमकिरियं खु तदियं सुक्कज्ञाणं जिणेहिं पण्णत्तं
। बेत्ति चउत्थं सुक्कं जिणा समुच्छिण्ण-किरियं
तु ॥१८७९॥ प्रथम सवितर्कसविचार-शुक्लध्यान,
द्वितीय सवितर्कैकत्ववीचारशुक्लध्यान, तीसरा
सूक्ष्मक्रिया नामक शुक्लध्यान, चौथा समुच्छिन्नक्रिया
नामक शुक्लध्यान कहा गया है। (मू.आ./४०४-
४०५); (त. सू./९/३९); (रा.वा./१/७/१४/
४०/१६); (घ. १३/५, ४, २६/७७/१०); (ज्ञा./
४२/९-११); (द्र. सं/टी./४८/२०३/३)।

चा. सा /२०३/४ शुक्लध्यानं द्विविधं, शुक्लं
परम-शुक्लमिति। शुक्लं द्विविधं पृथक्त्व-
वितर्कवीचारमेकत्ववितर्कावीचारमिति। परमशुक्लं
द्विविधं सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिसमुच्छिन्नक्रिया-
निवृत्तिभेदात्। तल्लक्षणं द्विविधं, बाह्यमाध्य-
त्मिकमिति। शुक्लध्यानके दो भेद हैं— एक शुक्ल

और दूसरा परमशुक्ल। उसमें भी शुक्लध्यान दो प्रकारका है- पृथक्त्ववितर्कविचार दूसरा एकत्ववितर्कअविचार। परमशुक्ल भी दो प्रकार का है- सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाती और दूसरा समुच्छिन्न-क्रियानिवृत्ति। इस समस्त शुक्लध्यानके लक्षण भी दो प्रकार है- एक बाह्य दूसरा आध्यात्मिक।

(३.) बाह्य व आध्यात्मिक शुक्लध्यानका लक्षण

चा. सा./२०३/५ गात्रनेत्रपरिस्पन्दविरहितं जृम्भजृम्भोद्गारादिवर्जितमनभिव्यक्तप्राणापान-प्रचारत्वमुच्छिन्नप्राणापानप्रचारत्वमपराजितत्वं बाह्यं, तदनुमेयं परेषामात्मनः स्वसंवेद्यमाध्यात्मिकं तदुच्यते। शरीर और नेत्रोंको स्पन्द रहित रखना, जँभाई जम्भा उद्गार आदि नहीं होना, प्राणापानका प्रचार व्यक्त न होना अथवा प्राणापानका प्रचार नष्ट हो जाना बाह्य शुक्लध्यान है। यह बाह्य शुक्लध्यान अन्य लोगोंको अनुमानसे जाना जा सकता है तथा जो केवल आत्माको स्वसंवेदन हो वह आध्यात्मिक शुक्लध्यान कहा जाता है।

(४.) शून्यध्यानका लक्षण

ज्ञानसार/३७-४७ किं बहुना सालम्बं परमार्थेन ज्ञात्वा। परिहर कुरु पश्चात् ध्यानाभ्यासं निरालम्बम् ॥३७॥ तथा प्रथमं तथा द्वितीयं तृतीयं निश्चेणिकायां चरमाना। प्राप्नोति समुच्चयस्थानं तथायोगी स्थूलतः शून्याम् ॥३८॥ रागादिभिः वियुक्तं गतमोहं तत्त्वपरिणतं ज्ञानम्। जिनशासने भणितं शून्यं इदमीदृशं मनुते ॥४१॥ इन्द्रियविषयातीतं अमन्त्रतन्त्र-अध्येय-धारणा-कम् । नभः सदृशमपि न गगनं तत् शून्यं केवलं ज्ञानम् ॥४२॥ नाहं कस्यापि तनयः न कोऽपि मे अस्ति अहं च एकाकी। इति शून्य

ध्यानज्ञाने लभते योगी परं स्थानम् ॥४३॥ मन-वचन-काय-मत्सर-ममत्वतनुधनकलादिभिः शून्योऽहम्। इति शून्यध्यानयुक्तः न लिप्यते पुण्यपापेन ॥४४॥ शुद्धात्मा तनुमैत्रः ज्ञानी चेतनगुणोऽहम् एकोऽहम्। इति ध्याने योगी प्राप्नोति परमात्मकं स्थानम् ॥४५॥ अभ्यन्तरं च कृत्वा बहिरर्थसुखानि कुरु शून्यतनुम्। निश्चिन्तस्तथा हंसः पुरुषः पुनः केवली भवति ॥४७॥ बहुत कहनेसे क्या? परमार्थ से सालम्बन ध्यान (धर्मध्यान) को जानकर उसे छोड़ना चाहिए तथा तत्पश्चात् निरालम्बन ध्यानका अभ्यास करना चाहिए ॥३७॥ प्रथम द्वितीय आदि श्रेणियोंको पार करता हुआ वह योगी चरम स्थानमें पहुँचकर स्थूलतः शून्य हो जाता है ॥३८॥ क्योंकि रागादिसे मुक्त, मोह रहित, स्वभाव परिणत ज्ञान ही जिनशासनमें शून्य कहा जाता है ॥४१॥ इन्द्रिय विषयोंसे अतीत, मन्त्र, तन्त्र तथा धारणा आदि रूप ध्येयोंसे रहित जो आकाश न होते हुए भी आकाशवत् निर्मल है, वह ज्ञानमात्र शून्य कहलाता है ॥४२॥ मैं किसीका नहीं, पुत्रादि कोई भी मेरे नहीं हैं, मैं अकेला हूँ शून्यध्यानके ज्ञानमें योगी इस प्रकारके परम स्थानको प्राप्त करता है ॥४३॥ मन, वचन, काय, मत्सर, ममत्व, शरीर, धन-धान्य आदिसे मैं शून्य हूँ इस प्रकारके शून्यध्यानसे युक्त योगी पुण्यपापसे लिप्त नहीं होता ॥४४॥ मैं शुद्धात्मा हूँ, शरीर मात्र हूँ, ज्ञानी हूँ, चेतन गुण स्वरूप हूँ, एक हूँ, इस प्रकारके ध्यानसे योगी परमात्म स्थानको प्राप्त करता है ॥४५॥ अभ्यन्तरको निश्चित करके तथा बाह्य पदार्थों सम्बन्धी सुखों व शरीरको शून्य करके हंसरूप पुरुष अर्थात् अत्यन्त

निर्मल आत्मा केवली हो जाता है ॥४७॥

आचारसार/७७-८३ जायन्ते विरसा रसा विघटते गोष्ठीकथा कौतुकं शीर्यन्ते विषयास्तथा विरमणात् प्रीतिः शरीरेऽपि च । जोषं वागपि धारयत्वविरतानन्दात्मनः स्वात्मनश्चिन्तायामपि यातुमिच्छति मनोदोषैः समं पञ्चताम् ॥७७॥ यत्र न ध्यानं ध्येयं ध्यातारौ नैव चिन्तनं किमपि । न च धारणा विकल्पस्तं शून्यं सुष्ठु भावये ॥७८॥ शून्यध्यानप्रविष्टो योगी स्वसद्भावसम्पन्नः । परमानन्दस्थितो भृतावस्थः स्फुटं भवति ॥७९॥ तत्त्रिकमयो ह्यात्मा अवशेषालम्बनैः परिमुक्तः । उक्तः स तेन शून्यो ज्ञानिभिर्न सर्वथा शून्यः ॥८०॥ यावद्विकल्पः कश्चिदपि जायते योगिनो ध्यानयुक्तस्य । तावन्न शून्यं ध्यानं चिन्ता वा भावनाथवा ॥८१॥ सब रस विरस हो जाते हैं, कथा गोष्ठी व कौतुक विघट जाते हैं, इन्द्रियोंके विषय मुरझा जाते हैं, तथा शरीरमें प्रीति भी समाप्त हो जाती है व वचन भी मौन धारण कर लेता है । आत्माकी आनन्दभूति के कालमें मनके दोषों सहित स्वात्मविषयक चिन्ता भी शान्त होने लगती है ॥७७॥ जहाँ न ध्यान है, न ध्येय है, न ध्याता है, न कुछ चिन्तवन है, न धारणा के विकल्प हैं, ऐसे शून्यको भली प्रकार भाना चाहिए ॥७८॥ शून्यध्यानमें प्रविष्ट योगी स्व स्वभावसे सम्पन्न, परमानन्दमें स्थित तथा प्रगट भरितावस्थावत् होता है ॥७९॥ ज्ञानदर्शन चारित्र इन तीनों मयी आत्मा निश्चयसे अवशेष समस्त अवलम्बनोंसे मुक्त हो जाता है । इसलिए वह शून्य कहलाता है, सर्वथा शून्य नहीं ॥८०॥ ध्यानयुक्त योगीको जब तक कुछ भी विकल्प उत्पन्न होते रहते हैं, तब तक

वह शून्यध्यान नहीं, वह या तो चिन्ता है या भावना ।

(५.) पृथक्त्ववितर्कवीचारका स्वरूप

भ. आ./मू./१८८०, १८८२ दब्बाइं अणेयाइं ताहिं वि जोगेहिं जेण ज्झायंति । उवसंतमोहणिज्जा तेण पुधत्तंति तं भणिया ॥१८८०॥ अत्थाण वंजणाण य जोगाण य संकमो हु वीचारो । तस्स य भावेण तयं सुत्ते उत्तं सवीचारं ॥१८८२॥ इस पृथक्त्ववितर्कवीचार ध्यानमें अनेक द्रव्य विषय होते हैं और इन विषयोंका विचार करते समय उपशान्तमोह मुनि इन मन-वचन-काययोगोंका परिवर्तन करता है ॥१८८०॥ इस ध्यानमें अर्थके वाचक शब्द संक्रमण तथा योगोंका संक्रमण होता है । ऐसे वीचारों (संक्रमणोंका) का सद्भाव होनेसे इसे सवीचार कहते हैं । अनेक द्रव्योंका ज्ञान करानेवाला जो शब्द श्रुत वाक्य उससे यह ध्यान उत्पन्न होता है, इसलिए इस ध्यानका पृथक्त्ववितर्कसवीचार ऐसा नाम है ॥१८८२॥

त.सू./९-४१-४४ एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥४१॥ वितर्कः श्रुतम् ॥४३॥ वीचारोऽर्थ-व्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥४४॥ पहलेके दो ध्यान एक आश्रयवाले, सवितर्क, और सवीचार होते हैं ॥४१॥ वितर्कका अर्थ श्रुत है ॥४३॥ अर्थ, व्यंजन और योगकी संक्रान्ति वीचार है ॥४४॥ भावार्थ-पृथक्त्व अर्थात् भेद रूपसे वितर्क श्रुतका वीचार अर्थात् संक्रान्ति जिस ध्यानमें होती है वह पृथक्त्ववितर्कवीचार नामका ध्यान है । (ध. १३/५, ४, २६/७७/११); (क.पा. १/१, १७/३१२/३४४/६) (जा./४२/१३, २०-२२) ।

स. सि./९/४४/४५६/१ तत्र द्रव्यपरमाणुं भावपरमाणुं वा ध्यायन्नाहितवितर्कसामर्थ्यः अर्थव्यञ्जने कायवचसी च पृथक्त्वेन संक्रामता मनसापर्याप्तबालोत्साहवदव्यवस्थितेना-निशितेनापि शस्त्रेण चिरात्तरुं छिन्दन्निव मोहप्रकृतीरुपशम-यन्क्षपयंश्च पृथक्त्ववितर्क-वीचारध्यानभागभवति। (पुनर्वीर्यविशेषहा-नेर्योगाद्योगान्तरं व्यञ्जनाद्व्यञ्ज-नान्तरमर्था-दर्थान्तरमाश्रयन् ध्यानविधूततमोरजाः ध्यान-योगान्निवर्तते इति । पृथक्त्ववितर्कवीचारम् (रा.वा.)। जिस प्रकार अपर्याप्त उत्साहसे बालक अव्यवस्थित और मोथरे शस्त्रके द्वारा भी चिरकालमें वृक्षको छेदता है उसी प्रकार चित्तकी सामर्थ्य को प्राप्त कर जो द्रव्यपरमाणु और भावपरमाणुका ध्यान कर रहा है वह अर्थ और व्यंजन तथा काय और वचनमें पृथक्त्वरूपसे संक्रमण करनेवाले मनके द्वारा मोहनीय कर्मकी प्रकृतियोंका उपशम और क्षय करता हुआ पृथक्त्ववितर्कवीचार ध्यानको धारण करनेवाला होता है। फिर शक्तिकी कमीसे योगसे योगान्तर, व्यंजनसे व्यंजनान्तर और अर्थसे अर्थान्तरको प्राप्त कर मोहरजका विधूननकर ध्यानसे निवृत्त होता है यह पृथक्त्ववितर्कवीचार ध्यान है। (रा.वा./९/४४/१/६३४/२५); (म.पु./२१/१७०-१७३)

ध. १३/५,६, २६/गा. ५८-६०/७८ दव्वाइमणेगाइं तीहि वि जोगेहि जेण ज्ञायंति। उवसंतमोहणिज्ञा तेण पुधतं ति तं भणितं । ५८। जम्हा सुदं विदक्कं जम्हा पुव्वगयअत्थकुसलो य। ज्ञायदि ज्ञाणं एदंसविदक्कं तेण तं ज्ञाणं । ५९। अत्थाण वंजणाण य जोगाण य संकमो हु वीचारो । तस्स य भावेण तगं सुत्ते उत्तं

सवीचारं । ६०।

ध. १३/५,४,२६/७८/८ एकदव्वं गुणपज्ञायं वा पढमसमए बहुणयगहणणिलीणं सुदर-विकिरणु-ज्ञोयवलेण ज्ञाएदि। एवं तं चेव अंतोमुहुत्त-मेत्तकालं ज्ञाएदि । तदो परदो अत्थंतरस्स णियमा संकमदि । अधवा तम्हि चेव अत्थे गुणस्स पज्जयस्स वा संकमदि । पुव्विल्लजोगो जोगोगंतरं पि सिया संकमदि। एगमत्थमत्थंतरं गुणगुणंतरं पज्ञाय-पज्ञायंतरं च हेट्ठोवरि डुविय पुणो तिण्णि जोगे एगपंतीए ठविय दुसं-जोग-तिसजोगेहि एत्थ पुधत्तवि-दक्कवीचार-ज्ञाणभंगा बादालीस । ४२। उप्पाएदव्वा । एवमंतोमुहुत्त-कालमुवसंतकसाओ। सुक्कलेस्साओ पुद्धत्तविदक्कचीचार-ज्ञाणं छदव्व-णवपयत्थ विसयमंतोमुहुत्तकालं ज्ञायइ। अत्थदो अत्थंतरसंकमे संति वि ण ज्ञाण विणासो, चित्तंतरगमणाभावादो । १ यतः उपशान्तमोह जीव अनेक द्रव्योंका तीनों ही योगोंके आलम्बनसे ध्यान करते हैं इसलिए उसे पृथक्त्व ऐसा कहा है । ५८। यतः वितर्कका अर्थ श्रुत है और यतः पूर्वगत अर्थमें कुशळ साधु ही इस ध्यानको ध्याते हैं, इसलिए इस ध्यानको सवितर्क कहा है । ५९। अर्थ, व्यंजन और योगोंका संक्रम वीचार है। जो ऐसे संक्रमसे युक्त होता है उसे सूत्रमें सविचार कहा है । ६०। (त.सा./७/४५-४७) । २. इसका भावार्थ कहते हैं...एक द्रव्य या गुण-पर्यायको श्रुतरूपी रविकिरणके प्रकाशके बलसे ध्याता है । इस प्रकार उसी पदार्थको अन्तर्मुहूर्तकाल तक ध्याता है। इसकेबाद अर्थान्तरपर नियमसे संक्रमित होता है। अथवा उसी अर्थके गुण या पर्यायपर संक्रमित

होता है। और पूर्वयोगसे स्यात् योगान्तरपर संक्रमित होता है इस तरह एक अर्थ-अर्थान्तर, गुण-गुणान्तर और पर्याय-पर्यायान्तरको नीचे उपर स्थापित करके फिर तीन योगोंको एक पंक्तिमें स्थापित करके द्विसंयोगी और त्रिसंयोगीकी अपेक्षा यहाँ पृथक्त्ववितर्कवीचार ध्यानके ४२ भंग उत्पन्न करना चाहिए। इस प्रकार शुक्लेश्यावाला उपशान्तकषाय जीव छह द्रव्य और नौ पदार्थ विषयक पृथक्त्ववितर्कवीचार ध्यानको अन्तर्मुहूर्त कालतक ध्याता है। अर्थसे अर्थान्तरका संक्रम होनेपर भी ध्यानका विनाश नहीं होता, क्योंकि इससे चिन्तान्तरमें गमन नहीं होता। (चा.. सा./२०४/१)।

द्र. सं./टी./४८/२०३/६ पृथक्त्ववितर्कविचारं तावत्कथ्यते। द्रव्यगुणपर्यायाणां भिन्नत्वं पृथक्त्वं भण्यते, स्वशुद्धात्मानु-भूतिलक्षणं भावश्रुतं तद्वाचकमन्तर्जल्पवचनं वा वितर्को भण्यते, अनीहितवृत्त्यर्थान्तरपरिणमनं वचनाद्वचनान्तर-परिणमनं मनोवचनकाययोगेषु योगाद्योगान्तर-परिणमनं वीचारो भण्यते। अयमत्रार्थः- यद्यपि ध्याता पुरुषः स्वशुद्धात्मसंवेदनं विहाय बहिश्चिन्तां न करोति तथापि यावतांशेन स्वरूपे स्थिरत्वं नास्ति तावतांशेनानीहितवृत्त्या विकल्पाः स्फुरन्ति, तेन कारणेन पृथक्त्ववितर्कवीचारं ध्यानं भण्यते। द्रव्य, गुण और पर्यायके भिन्नपनेको पृथक्त्व कहते हैं। निजशुद्धात्माका अनुभव रूप भावश्रुतको और निज शुद्धात्माको कहनेवाले अन्तर्जल्परूप वचनको 'वितर्क' कहते हैं। इच्छा विना ही एक अर्थसे दूसरे अर्थमें, एक वचनसे दूसरे वचनमें, मन वचन और काय इन तीनों योगोंमेंसे किसी एक योगसे दूसरे योगमें जो परिणमन है, उसको वीचार

कहते हैं। इसका यह अर्थ है- यद्यपि ध्यान करनेवाला पुरुष निज शुद्धात्मसंवेदनको छोड़कर बाह्य पदार्थोंकी चिन्ता नहीं करता, तथापि जितने अंशोंसे स्वरूपमें स्थिरता नहीं है उतने अंशोंसे अनिच्छितवृत्तिसे विकल्प उत्पन्न होते हैं, इस कारण इस ध्यानको पृथक्त्ववितर्कवीचार कहते हैं।

(६.) एकत्ववितर्कअवीचारका स्वरूप

व्भ.आ./मू./१८८३/१६८६ जेणेगमेव दव्वं जोगेणेगेण अण्णदरेण। खीणकसायो ज्झायदि तेणेगत्तं तयं भणियं।१८८३। इस ध्यानके द्वारा एक ही योगका आश्रय लेकर एक ही द्रव्यका ध्याता चिन्तन करता है। इसलिए इसको एकत्ववितर्क ध्यान कहा गया है। १८८३।

स. सि./९/४४/४५६/४ स एव पुनः समूलतूलं मोहनीयं निर्दिधक्षन्नन्तगुणविशुद्धियोग-विशेषमाश्रित्य बहुतराणां ज्ञानावरणीय-सहायीभूतानां प्रकृतीनां बन्धं निरुन्धन् स्थितिं हासक्षयौ च कुर्वन् श्रुतज्ञानोपयोगो निवृत्तार्थ-व्यञ्जनयोगसंक्रान्तिःअविचलितमनाः क्षीणकषायो वैदूर्यमणिरिव निरुपलेपो ध्यात्वा पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकत्ववितर्कम्। पुनः जो समूलमोहनीयकर्मका दाह करना चाहता है, जो अनन्तगुणी विशुद्धि विशेषको प्राप्त होकर बहुत प्रकारकी ज्ञानावरणीकी सहायभूत प्रकृतियोंके बन्धको रोक रहा है, जो कर्मोंकी स्थितिको न्यून और नाश कर रहा है, जो श्रुतज्ञानके उपयोगसे युक्त है जो अर्थ, व्यंजन और योगकी संक्रान्तिसे रहित है। निश्चलमनवाला है, क्षीणकषाय है और वैदूर्यमणिके समान निरुपलेप है... इस प्रकार एकत्ववितर्कध्यान कहा गया है। (रा.वा./९/४४/१/६३४/३१)।

ध. १३/५, ४, २६/गा. ६१-६३/७९ जेणेगमेव दव्वं जोगेणेक्केण अण्णदरण्ण। खीणकसाओ ज्झायइ तेणेयत्तं तगं भणिदं । ६१। जम्हा सुदं विदक्कं जम्हा पुव्वगयअत्थकुसलो य। ज्झायदि ज्ञाणं एदं सविदक्कं तेण तज्झाणं । ६२। अत्थाण वंजणाण य जोगाण य संकमो हु विचारो । तस्स अभावेण तगं ज्झाणमवीचारमिदि वुत्तं । ६३।

ध. १३/५, ४, २६/८०/१ णवपयत्थेसु दव्व-गुण-पज्जयथं दव्व-गुण-पज्जय-भेदेण ज्झाएदि, अण्णदरजोगेण अण्णदराभिधाणेण य तत्थ एगम्हि दव्वे गुणे पज्जाए वा मेरुमहियरोव्व णिञ्चलभावेण अवट्टियचित्तस्स असंखेज्जगुणसेडीए कम्मक्खंधे मालयंतस्स अणंतगुणहीणाए सेडीए कम्माणुभागं सोसयंतस्स कम्माणं ट्टिदीयो एगजोगएगाभिहाणज्झाणेण धादयंतस्स अंतोमुहुत्तमेत्तकालो गच्छति तदो सेसखीण-कसायद्धमेत्तट्टिदीयो मोत्तूण उवरिमसव्वट्टिदियो घेतूण उदयादिगुणसेडिसरूवेण रचिय पुणो ट्टिदिखंडएण विणा अधट्टिदिगलणेण असंखे-ज्जगुणसेडीए कम्मक्खंधे धादंतो गच्छदि जाव खीणकसायचरिमसमओ त्ति। तत्थ खीणकसायचरिमसमए णाणावरणीय-दंसणावरणीय-अंतराइयाणि विणासेदि। एदेसु णिट्ठेसु केवलणाणी केवलदंसणी अणंतवीरियो दाण-लाहु-भोगुवभोगेसु विग्घवज्जियो होदि त्ति धेत्तव्वं। १ यतः क्षीणकषाय जीव एक ही द्रव्यका किसी एक योगके द्वारा ध्यान करता है, इसलिए उस ध्यानको एकत्व कहा है । ६१। यतः वितर्कका अर्थ श्रुत है और इसलिए पूर्वगत अर्थमें कुशल साधु इस ध्यानको ध्याता है, इसलिए इस ध्यानको

सवितर्क कहा है । ६२। अर्थ, व्यंजन और योगोंके संक्रमका नाम वीचार है। यतः उस विचारके अभावसे यह ध्यान अवीचार कहा है । ६३। (त.सा./७/४८-५०); (क.पा. १/१, १७/३१२/३४४/१५); (जा./४२/१३-१९) । २. जो जीव नौ पदार्थोंमेंसे किसी एक पदार्थका द्रव्य, गुण और पर्यायके भेदसे ध्यान करता है। इस प्रकार किसी एक योग और एक शब्दके आलम्बनसे वहाँ एक द्रव्य, गुण या पर्यायमें मेरुपर्वतके समान निश्चलभावसे अवस्थित चित्तवाले, असंख्यात गुणश्रेणि क्रमसे कर्मस्कन्धोंको गलानेवाले, अनन्तगुणहीन श्रेणिक्रमसे कर्मोंके अनुरागको शोषित करनेवाले और कर्मोंकी स्थितियोंको एक योग तथा एक शब्दके आलम्बनसे प्राप्त हुए ध्यानके बलसे घात करनेवाले उस जीवका अन्तर्मुहूर्त काल रह जाता है। तदनन्तर शेष रहे क्षीणकषायके कालका प्रमाण स्थितियोंको छोडकर उपरिम सब स्थितियोंकी उदयादि श्रेणि रूपसे रचना करके पुनः स्थिति कण्डक घातके बिना अधःस्थिति गलना आदि ही असंख्यात गुणश्रेणि क्रमसे कर्म स्कन्धोंका घात करता हुआ क्षीणकषायके अन्तिम समयके प्राप्त होने तक जाता है । वहाँ क्षीणकषायके अन्तिम समयमें ज्ञानावरण, दर्शनावरण व अन्तरायका घात करके केवलज्ञानी, केवलदर्शनी, अनन्तवीर्यधारी तथा दान-लोभ-भोग व उपभोगके विघ्नसे रहित होता है। (चा. सा./२०६/३)

द्र. सं./टी./४८/२०४/४ निजशुद्धात्मद्रव्ये वा निर्विकारात्मसुखसंवित्तिपर्याये वा निरुपाधि-स्वसंवेदनगुणे वा यत्रैकस्मिन् प्रवृत्तं तत्रैव वितर्कसंज्ञेन स्वसंवित्तिलक्षणभावश्रुतबलेन

स्थिरीभूयावीचारं गुणद्रव्यपर्यायपरावर्तनं न करोति यत्तदेकत्ववितर्कावीचारसंज्ञे क्षीणकषाय-गुणस्थानसम्भवं द्वितीयं शुक्लध्यानं भण्यते । तेनैव केवलज्ञानोत्पत्तिः इति । निज शुद्धात्मद्रव्यमें या विकाररहित आत्मसुख अनुभवरूप पर्यायमें, या उपाधिरहित स्वसंवेदनगुणमें इन तीनोंमें से जिस एक द्रव्य गुण या पर्यायमें प्रवृत्त हो गया और उसीमें वितर्क नामक निजात्मानुभवरूप भावश्रुतके बलसे स्थिर होकर अवीचार अर्थात् द्रव्य-गुण-पर्यायमें परावर्तन नहीं करता वह एकत्ववितर्क नामक गुणस्थानमें होनेवाला दूसरा शुक्लध्यान कहलाता है जो कि केवलज्ञानकी उत्पत्तिका कारण है।

(७.) सूक्ष्मक्रियाअप्रतिपातीका स्वरूप

भ. आ./मू./१८८६-१८८७ अवितक्रमवीचारं सुहुमकिरिय-बंधणं तदियमुक्कं । सुहुमम्मि कायजोगे भणिदं तं सव्वभावगदं १८८६। सुहुमम्मि कायजोगे वट्टंतो केवली तदियसुक्कम् । झायदि णिरुंभिदुं जे सुहुमत्तण-कायजोगं पि १८८७। वितर्करहित, अवीचार, सूक्ष्म क्रिया करनेवाले आत्माको होता है। यह ध्यान सूक्ष्मकाययोगसे है १८८६। प्रवृत्त होता है। त्रिकाल विषयक पदार्थको युगपद् प्रगट करनेवाला इस सूक्ष्म काययोगमें रहनेवाले केवली इस तृतीय शुक्लध्यानके धारक हैं। उस समय सूक्ष्मकाययोगका वे निरोध करते हैं १८८७। (भ.आ./मू./२११९), (ध.१३/५,४,२६/ गा. ७२-७३/८३), (त.सा./ ७/५१-५२). (जा/४२/५१)।

स. सि./१/४४/४५६/८ एवमेकत्ववितर्क-

शुक्लध्यानवैश्वानरनिर्दग्धवातिकर्मन्धन... स यदान्तर्मुहूर्तशेषायुष्क... तदा सर्वं वाङ्मनसयोगं बादरकाययोगं च परिहाप्य सूक्ष्मकाययोगालम्बनः सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यानमास्कनन्दितु-मर्हतीति ।... समीकृतस्थितिशेषकर्मचतुष्टयः पूर्वशरीरप्रमाणो भूत्वा सूक्ष्मकाययोगेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यानं ध्यायति । इस प्रकार एकत्ववितर्कशुक्लध्यानरूपी अग्रिके द्वारा जिसने चार घातिया कर्मरूपी इंधनको जला दिया है। ... वह जब आयु कर्ममें अन्तर्मुहूर्तकाल शेष रहता है...तब सब प्रकारके वचन योग, मनोयोग, और बादर काययोगको त्यागकर सूक्ष्म काययोगका आलम्बन लेकर सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाती ध्यानको स्वीकार करते हैं। परन्तु जब उनकी सयोगी जिनकी आयु अन्तर्मुहूर्त शेष रहती है।... तब (समुद्घातके द्वारा) चार कर्मोंकी स्थितिको समान करके अपने पूर्व शरीर प्रमाण होकर सूक्ष्मकाययोगके द्वारा सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यानको स्वीकार करते हैं (रा.वा./१/४४/१/६३५/१), (ध. १३/५,४, २६/८३-८६/१२), (चा.सा./ २०७/३) ।

ध. १३/५,४,२६/८३/२ संपहि तदिय सुक्कज्झाणपरूवणं कस्सामो । तं जहा-क्रिया नाम योगः। प्रतिपतितुं शीलं यस्य तत्प्रतिपाति। तत्प्रतिपक्षः अप्रतिपाति । सूक्ष्मक्रिया योगो यस्मिन् तत्सूक्ष्मक्रियम्। सूक्ष्मक्रियं च तदप्रतिपाति च सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यानम्। केवलज्ञानेनापसारितश्रुतज्ञानत्वात् तदवितर्कम्। अर्थान्तर-संक्रान्त्यभावात्तदवीचारं व्यञ्जन-योगसंक्रान्त्यभावाद्वा। कथं तत्संक्रान्त्यभावः। तदवष्टम्भबलेन विना अक्रमेण त्रिकालगोचरा-

शेषावगते:। अब तीसरे शुक्लध्यानका कथन करते हैं तथा-क्रियाका अर्थ योग है वह जिसके पतनशील हो वह प्रतिपाती कहलाता है, और उसका प्रतिपक्ष अप्रतिपाती कहलाता है। जिसमें क्रिया अर्थात् योग सूक्ष्म होता है वह सूक्ष्मक्रिय कहा जाता है, और सूक्ष्मक्रिय होकर जो अप्रतिपाती होता है वह सूक्ष्मक्रियाअप्रतिपाती ध्यान कहलाता है। (द्र.सं./टी./४८/२०४/८) यहाँ केवलज्ञानके द्वारा श्रुतज्ञानका अभाव हो जाता है, इसलिए यह अवितर्क है और अर्थांतरकी संक्रान्तिका अभाव होनेसे अविचार है, अथवा व्यंजन और योगकी संक्रान्तिका अभाव होनेसे अविचार है। **प्रश्न-** इस ध्यानमें इनकी संक्रान्तिका अभाव कैसे है। **उत्तर-** इनके अवलंबनके बिना ही युगपत् त्रिकाल गोचर अशेष पदार्थोंका ज्ञान होता है।

(८.) समुच्छिन्नक्रियानिवृत्तिका स्वरूप

भ. आ./मू./१८८८, २१२३ अवियक्कमवीचारं अणियट्टिमकिरियं च सीलेसिं । ज्ञाणं णिरुद्धयोगं अपच्छिम उत्तमं सुक्कं । १८८८ । देहतियपबन्धपरिमोक्खत्थं केवली अजोगी सो । उवयादि समुच्छिण्णकिरियं तु ज्ञाणं अपडिवादी । २१२३ । अन्तिम उत्तम शुक्लध्यान वितर्करहित है, वीचाररहित है, अनिवृत्ति है, क्रियारहित है, शैलेशी अवस्थाको प्राप्त है और योगरहित है ।

(ध. १३/५, ४, २६/गा. ७७/८७) औदारिक शरीर, तैजस व कर्मण शरीर इन तीन शरीरोंका बन्ध नाश करनेके लिए वे अयोगिकेवली भगवान् समुच्छिन्नक्रियानिवृत्त नामक चतुर्थ शुक्लध्यानको ध्याते हैं (त.सा./७/५३-५४)।

स.सि./१४४/४५७/६ ततस्तदनन्तरं समुच्छिन्न-क्रियानिवृत्तिध्यानमारभते । समुच्छिन्नप्राणा-पानप्रचारसर्वकायवाङ्मनो-योगसर्वप्रदेशपरिस्पन्द-क्रियाव्यापारत्वात् समुच्छिन्ननिवृत्तीत्युच्यते । इसके बाद चौथे समुच्छिन्नक्रियानिवृत्ति ध्यानको प्रारम्भ करते हैं। इसमें प्राणापानके प्रचाररूप क्रियाका तथा सब प्रकारके काययोग वचनयोग और मनोयोगके द्वारा होनेवाली आत्मप्रदेश परिस्पन्दरूप क्रिया का उच्छेद हो जानेसे इसे समुच्छिन्नक्रिया-निवृत्ति ध्यान कहते हैं (रा.वा./१/४४/१/६३५/११), (चा.सा./२०९/३)।

ध. १३/५, ४, २६/८७/६ समुच्छिन्नक्रिया योगो यस्मिन् तत्समुच्छिन्नक्रियम् । समुच्छिन्नक्रियं च अप्रतिपाति च समुच्छिन्नक्रियाप्रतिपाति ध्यानम् । श्रुतरहितत्वात् अवितर्कम् । जीवप्रदेशपरिस्पन्दाभावादवीचारम् अर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्त्य-भावाद्वा । जिसमें क्रिया अर्थात् योग सब प्रकारसे उच्छिन्न हो गया है वह समुच्छिन्नक्रिय है और समुच्छिन्न क्रिया होकर जो अप्रतिपाती है वह समुच्छिन्नक्रियाप्रतिपाति ध्यान है। यह श्रुतज्ञानसे रहित होनेके कारण अवितर्क है, जीवप्रदेशोंके परिस्पन्दका अभाव होनेसे अविचार है, या अर्थ, व्यंजन और योगकी संक्रान्तिके अभाव होनेसे अविचार है।

द्र.सं./टी./४८/२०४/९ विशेषेणोपरता निवृत्ता क्रिया यत्र तद् व्युपरतक्रियं च तदनिवृत्ति चानिवर्तकं च तद् व्युपरतक्रियानिवृत्तिसंज्ञं चतुर्थशुक्लध्यानम् । विशेष रूपसे उपरत अर्थात् दूर हो गयी है क्रिया जिसमें वह व्युपरतक्रिय है; व्युपरतक्रिय हो और अनिवृत्ति हो वह व्युपरतक्रियानिवृत्ति नामा चतुर्थ शुक्लध्यान है।

[२.] शुक्लध्यान निर्देश

(१.) शुक्लध्यानमें श्वासोच्छ्वासका निरोध हो जाता है

प.प्र./मू./२/१६२ णास-विणिग्गउ सासडा अंवरि जेत्थु विलाइ । तुडुइ मोहु तड ति तहिं मणु अत्थवणहं जाइ १६२। नाकसे निकला जो श्वास वह जिस निर्विकल्प समाधिमें मिल जावे। उसी जगह मोह शीघ्र नष्ट हो जाता है, और मन स्थिर हो जाता है १६२।

भ. आ./वि./१८८८/१६९१/४ अकिरियं समुच्छिन्नप्राणापानप्रचार...। इस (समुच्छिन्न क्रिया निवृत्ति) ध्यानमें सर्व श्वासोच्छ्वासका प्रचार बंध हो जाता है।

(२.) पृथक्त्ववितर्कमें प्रतिपातपना सम्भव है

ध. १३/५, ४, २६/पृ. पंक्ति तदो परदो अत्थंतरस्स णियमा संकमदि (७८/१०) उवसंतकसाओ.... पुधत्तविदक्क-वीचारज्झाणं... अंतोमुहुत्तकालं ज्झायइ (७८/१४) एवं एदम्हादो णिव्वुइगमणाणुवलंभादो (७९/१) उवसंत। अर्थसे अर्थान्तरपर नियमसे संक्रमित होता है।... इस प्रकार उपशान्तकषाय जीव पृथक्त्ववितर्कवीचार ध्यानको अन्तर्मुहूर्त कालतक ध्याता है।... इस प्रकार... इस ध्यानके फलसे मुक्तिकी प्राप्ति नहीं होती।

(३) एकत्ववितर्क में प्रतिपातका विधि निषेध

स.सि./९/४४/४५६/८ ध्यात्वा पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकत्ववितर्कम्। वह ध्यान करके पुनः नहीं लौटता। इस प्रकार एकत्ववितर्क ध्यान कहा।

ध. १३/५, ४, २६/८१/६ उवसंतकसायम्मि

भवद्वाखएहि कसाएसु णिवदिदम्मि पडिवादु-वलंभादो । उपशान्तकषाय जीवके भवक्षय और कालक्षयके निमित्तसे पुनः कषायोंके प्राप्त होनेपर एकत्ववितर्कअविचार ध्यानका प्रतिपात देखा जाता है।

(४.) चारों शुक्लध्यानमें अन्तर

भ. आ./वि./१८८४-१८८५/१६८७/२० एकद्रव्यालम्बनत्वेन परिमितानेकसर्वपर्याय-द्रव्यालम्बनात् प्रथमध्यानात्समस्तवस्तुविषयाभ्यां तृतीयचतुर्थाभ्यां च विलक्षणता द्वितीयस्यानया गाथया निवेदिता। क्षीणकषायग्रहणेन उपशान्त-मोहस्वामिकत्वात्। सयोगयोगकेवलस्वामिकाभ्यां च भेदः पूर्ववदेव। पूर्वव्यावर्णितवीचारा-भावादवीचारत्वम्। यह ध्यान (एकत्व वितर्क ध्यान) एक द्रव्यका ही आश्रय करता है इसलिए परिमित अनेक पर्यायों सहित अनेक द्रव्योंका आश्रय लेनेवाले प्रथम शुक्लध्यानसे भिन्न है। तीसरा और चौथा ध्यान सर्व वस्तुओंको विषय करते हैं अतः इनसे भी यह दूसरा शुक्लध्यान भिन्न है, ऐसा इस गाथासे सिद्ध होता है। इस ध्यानका स्वामित्व क्षीणकषायवाला मुनि है, पहले ध्यानका स्वामित्व उपशान्तकषायवाला मुनि है और तीसरे तथा चौथे शुक्लध्यानका स्वामित्व सयोगकेवली तथा अयोगकेवली मुनि है। अतः स्वामित्वकी अपेक्षासे दूसरा शुक्लध्यान इन ध्यानोंसे भिन्न है। (भ.आ./वि./१८८२/१६८५/४)।

(५.) शुक्लध्यानमें सम्भव भाव व लेश्या

चा. सा./२०५/५ तत्र शुक्लतरलेश्याबलाधान-मन्तर्मुहूर्तकालपरिवर्तनं क्षायोपशमिकभावम्। यह ध्यान शुक्लतर लेश्याके बलसे होता है और अन्तर्मुहूर्त कालके बाद बदल जाता है। यह क्षायोपशमिकभाव है।

[३.] शुक्लध्यानोका स्वामित्व व फल

(१.) पृथक्त्ववितर्कवीचारका स्वामित्व

भ. आ./मू. १८८१ जम्हा सुदं वितक्कं जम्हा पुव्वगद अत्थ कुसलो य। ज्झायदि ज्झाणं एदं सवितक्कं तेण तं ज्झाणं । १८८१। इस ध्यानका स्वामी १४ पूर्वोके ज्ञाता मुनि होते हैं। (त.सू./९/२७) (म.पु/२१/१७४)

स.सि./९/४१/४५४/११ उभयोऽपि परिप्राप्तश्रुतज्ञानमिष्टेनारभ्ये ते इत्यर्थः। जिसने सम्पूर्ण श्रुत ज्ञान प्राप्त कर लिया है उसके द्वारा ही दो ध्यान आरम्भ किये जाते हैं। (रा.वा./९/४१/२/६३३/२०); (ज्ञा./४२/२२)।

ध. १३/५.४,२६/७८/७ उवसंतकसायवीय-
रायछदु मत्थो चोदस-दस-णवपुव्वहरो
पसत्थतिविहसंघडणो कसायकलंकत्तिण्णो तिसु
जोगेसु एकजोगहि वट्टमाणो।

ध. १३/५,४,२६/८१/८ ण च
खीणकसायद्धाए सव्वत्था
एयत्तविदक्कावीचारज्झाणमेव...। १.

चौदह, दस, नौ पूर्वोका धारी, प्रशस्त तीन संहननवाला, कषाय कलंकसे पारको प्राप्त हुआ और तीनों योगोंमें किसी एकमें विद्यमान ऐसा उपशान्त कषाय वीतरागछद्मस्थ जीव। २. क्षीणकषायगुणस्थानके कालमें सर्वत्र एकत्ववितर्क-अविचार ध्यान ही होता है ऐसा कोई नियम नहीं है। (अर्थात् वहाँ पृथक्त्ववितर्क ध्यान भी होता है। दे. शुक्लध्यान/३/३।

चा. सा./२०६/१ चतुर्दशदशनवपूर्वधरयति-
वृषभ-निषेव्यमुपशान्तक्षीणकषायभेदात्। चौदहपूर्व,

दशपूर्व अथवा नौपूर्वको धारण करनेवाले उत्तम मुनियोंके द्वारा सेवन करने योग्य है और उपशान्तकषाय तथा क्षीणकषायके भेदसे...

द्र.सं./टी./२०४/१ तञ्चोपशमश्रेणिविवक्षाया-
मपूर्वोपशमकानिवृत्त्युपशमकसूक्ष्मसाम्परा-
योपशमकोपशान्तकषायपर्यन्तगुणस्थानचतुष्टये
भवति । क्षपकश्रेण्यां पुनरपूर्वकरण क्षपका-
निवृत्तिकरणक्षपकसूक्ष्मसाम्परायक्षपकाभिधान-
गुणस्थानत्रये चेति प्रथमं शुक्लध्यानं व्याख्यातम्।
यह प्रथम शुक्लध्यान उपशमश्रेणिकी विवक्षामें
अपूर्वकरण, अनिवृत्तिकरण, सूक्ष्म-साम्परायउपशमक
तथा उपशान्तकषाय इन चार गुणस्थानोंमें होता
है। क्षपकश्रेणिकी विवक्षामें अपूर्वकरण,
अनिवृत्तिकरण व सूक्ष्मसाम्परायक्षपक इन तीन
गुणस्थानोंमें होता है।

(२.) एकत्ववितर्कअवीचार ध्यानका स्वामित्व

भ.आ./मू./२०९९/१८१२ तो सो खीणकसाओ
जायदि खीणासु लोभकिट्ठीसु। एयत्त
वितक्कावीचारं तो ज्झादि सो ज्झाणं । जब संज्वलन
लोभकी सूक्ष्मकृष्टि हो जाती है, और क्षीणकषाय
गुणस्थान प्राप्त होता है तब मुनिराज
एकत्ववितर्कध्यानको ध्याते हैं। (ज्ञा./४२/२५)।

दे. शुक्लध्यान/३/१ में. स. पूर्वोके ज्ञाताको ही
यह ध्यान होता है।

ध. १३/५,४,२६/७९/१२ खीणकसाओ सुक्कले-
स्सिओ ओघबलो ओघसूरो वज्जरिसहवइरणा-
रायणसरीरसंघडणो अण्णदरसंठाणो चोदसपुव्व-
हरो दसपुव्वहरो णवपुव्वहरो वा खइयसम्माइट्ठी
खविदासेसकसायवग्गो।

ध. १३/५,४,२६/८१/७ उवसंतकसायम्पि
एयत्तविदक्काविचारं। १. जिसके शुक्ल लेश्या है,
जो निसर्गसे बलशाली है। निसर्गसे शूर
वज्रत्रदृषभनाराचसंहननका धारी है, किसी एक
संस्थानवाला है, चौदह पूर्वधारी है, दश पूर्वधारी
है या नौ पूर्वधारी है, क्षायिकसम्यग्दृष्टि है और
जिसने समस्त कषायवर्गका क्षय कर दिया है
ऐसा क्षयिक सम्यग्दृष्टि ही समस्त कषायोंका क्षय
करता है। २. उपशान्तकषाय गुणस्थानमें एकत्व-
वितर्कअवीचार ध्यान होता है।

चा.सा./२०६ पूर्वोक्तक्षीणकषायावशिष्ट-
कालभूमिकम्...। पहिले कहे हुए क्षीणकषायके
समयसे बाकी बचे हुए समयमें यह दूसरा शुक्लध्यान
होता है।

द्र.सं./टी/४८/२०४/७ क्षीणकषायगुणस्थान-
सम्भवं द्वितीयं शुक्लध्यानम्। दूसरा शुक्लध्यान
क्षीणकषाय गुणस्थानमें ही सम्भव है।

(३.) उपशान्तकषायमें एकत्ववितर्क कैसे

ध. १३/५,४,२६/८१/७ उवसंतकसायम्पि
एयत्तविदक्क-वीचारसंते 'उवसंतो दु पुधत्तं' इच्छेदेण
विरोहो होदि त्ति णासंकण्णिज्जं, तत्थ पुधत्तमेवे
त्ति णियमाभावादो। ण च खीणक-सायद्धाए
सव्वत्था एयत्तविदक्कावीचारज्झाणमेव,
जोगपरावत्तीए एगसमयपरूवणण्णाहाणुववत्ति-
बलेण तदद्धादीए पुधत्तविदक्कवीचारस्स वि
संभवसिद्धीदो। प्रश्न- यदि उपशान्तकषाय
गुणस्थानमें एकत्ववितर्कवीचार ध्यान होता है तो
'उवसंतो दु पुधत्तं' इत्यादि गाथा वचनके साथ
विरोध आता है ? उत्तर- ऐसी आशंका नहीं
करनी चाहिए, क्योंकि उपशान्तकषायगुणस्थानमें

केवल पृथक्त्ववितर्कवीचार ध्यान ही होता है, ऐसा
कोई नियम नहीं है। और क्षीणकषायगुणस्थान
कालमें सर्वत्र एकत्ववितर्क ध्यान ही होता है, ऐसा
भी कोई नियम नहीं है, क्योंकि वहाँ योग परावृत्तिका
कथन एक समय प्रमाण अन्यथा बन नहीं सकता।
इससे क्षीणकषाय कालके प्रारम्भमें पृथक्त्व-
वितर्कवीचार ध्यानका अस्तित्व भी सिद्ध होता
है।

(४.) सूक्ष्मक्रियाअप्रतिपाती व समुच्छिन्न-
क्रियानिवृत्तिका स्वामित्व

त. सू./९/३८,४० परे केवलिनः ।३८।...
योगा-योगानाम्।४०।

स.सि./९/४०/४५४/७ काययोगस्य सूक्ष्म-
क्रियाप्रतिपाति, अयोगस्य व्युपरतक्रियानिवर्तीति।
काययोगवाले केवलिके सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यान होता
है और अयोगी केवलीके व्युपरतक्रियानिवर्तिध्यान
होता है। (स.सि ९/३८/४५३/९); (रा.वा./
९/३८,४०/१,२/८,२१)। दे. शुक्लध्यान/१/७,८
सयोगकेवली गुणस्थानके अन्तिम अन्तर्मूहूर्त कालमें
जब भगवान् स्थूल योगोंका निरोध करते सूक्ष्म
काययोगमें प्रवेश करते हैं तब उनको
सूक्ष्मक्रियाअप्रतिपाति नामका तीसरा शुक्लध्यान होता
है। और अयोग केवली गुणस्थानमें योगोंका पूर्ण
निरोध हो जानेपर समुच्छिन्नक्रियानिवृत्ति नामका चौथा
शुक्लध्यान होता है।

(५.) स्त्री को शुक्लध्यान सम्भव नहीं

सू. पा./मू./२६ चित्तासोहि ण तेसिं ढिल्लं
भावं तहा सहावेण। विज्जदि मासा तेसिं इत्थीसु
ण संकया झाणा ।२६।— स्त्रीके चित्तकी शुद्धि
नहीं, और स्वभावसे ही शिथिल परिणाम हैं। तथा

तिनके प्रतिमास रुधिरका स्राव होता है, उसकी शंका बनी रहती है इसलिए स्त्रीके ध्यानकी सिद्धि नहीं है। २६।

(६.) चारों ध्यानोका फल

१. पृथक्त्ववितर्कविचार

ध. १३/५, ४, २६/७९/१ एवं संवर-णिज्जरामरसुहफलं एदम्हादो णिव्वुइगमणाणु-वलंभादो। इस प्रकार इस ध्यानके फलस्वरूप संवर, निर्जरा और अमरसुख प्राप्त होता है, क्योंकि इससे मुक्तिकी प्राप्ति नहीं होती।

चा. सा./२०६/२ स्वर्गापवर्गगतिफलसंवर्त-नीयमिति। यह ध्यान स्वर्ग और मोक्षके सुखको देनेवाला है।

दे. धर्मध्यान/३/५/२ मोहनीयकर्मकी सर्वोपशमना होने पर उसमें स्थिति रखना पृथक्त्ववितर्कविचार नामक शुक्लध्यानका फल है।

ज्ञा/४२/२० अस्याचिन्त्यप्रभावस्य सामर्थ्यात्स प्रशान्तधीः। मोहमुन्मूलयत्येव शमयत्यथवा क्षणे १२०। इस अचिन्त्य प्रभाववाले ध्यानके सामर्थ्यसे जिसका चित्त शान्त हो गया है, ऐसा ध्यानी मुनि क्षणभरमें मोहनीयकर्मका मूलसे नाश करता है अथवा उसका उपशम करता है। १२०।

२. एकत्ववितर्कअवीचार

दे. धर्मध्यान/३/५/५ तीन घातीकर्मोंका नाश करना एकत्ववितर्कअवीचार शुक्लध्यानका फल है।

३. सूक्ष्मक्रियाअप्रतिपाती

ध. १३/५, ४, २६/गा. ७४, ७५/८६, ८७ तोयमिव णालियाए तत्तायसभायणोदरस्थं वा।

परिहादि कमेण तहा जोगजलं ज्झाणजलणेण १७४। तह बादरतणुविसयं जोगविसं ज्झाणमंतब-लजुत्तो। अमुभावम्मि णिरुंभदि अवणेदि तदो वि जिणवेज्जो १७६। जिस प्रकार नाली द्वारा जलका क्रमशः अभाव होता है या तपे हुए लोहेके पात्रमें क्रमशः जलका अभाव होता है, उसी प्रकार ध्यानरूपी अग्निके द्वारा योगरूपी जलका क्रमशः नाश होता है। १७४। ध्यानरूपी मन्त्रके बलसे युक्त हुआ वह सयोगकेवली जिनरूपी वैद्य बादरशरीरविषयक योगविषको पहले रोकता है और इसके बाद उसे निकाल फेंकता है। १७६।

४. सम्मुच्छिनक्रियानिवृत्ति

ध. १३/५, ४, २६/८८/१ सेलेसियअद्धाए ज्झीणाए सव्वकम्मविप्पमुक्को एगसमएण सिद्धि गच्छदि। शैलेशी अवस्थाके कालके क्षीण होनेपर सब कर्मोंसे मुक्त हुआ यह जीव एक समयमें सिद्धिको प्राप्त होता है।

[४.] शंका-समाधान

(१.) संक्रान्ति रहते ध्यान कैसे सम्भव है

स.सि./९/४४/४५५/१३ की टिप्पणी— संक्रान्तौ सत्यां कथां ध्यानमिति चेत् ध्यानसन्तानमपि ध्यानमुच्यते इति न दोषः। प्रश्न— संक्रान्तिके होनेपर ध्यान कैसे सम्भव है? उत्तर— ध्यानकी सन्ततिको भी ध्यान कहा जाता है इसमें कोई दोष नहीं है।

रा.वा./९/२७/१९, २१/६२६-६२७/३५ अथमेतत्- एकप्रवचनेऽपि तस्यानिष्टस्य प्रसङ्गतुल्य इति; तत्र; किं कारणम्। आभिमुख्ये सति पौनःपुन्येनापि प्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात्। अग्रं

मुखमिति ह्युच्यमानेऽनेकमुखत्वं निवर्तितं एकमुखे
तु संक्रमोऽभ्युपगत एवेति नानिष्टप्राप्तिः । ११।
अथवा अङ्गतीत्यग्रमात्मेत्यर्थः । द्रव्यार्थतयैक-
स्मिन्नतात्मन्यग्रे चिन्तानिरोधो ध्यानम् । ततः
स्ववृत्तित्वात् बाह्यध्येय-प्राधान्यापेक्षा निवर्तिता
भवति । १२। प्रश्न- यदि ध्यानमें अर्थ व्यंजन
योगकी संक्रान्ति होती है तो 'एकाग्र' वचन कहनेमें
भी अनिष्टका प्रसंग समान ही है? उत्तर— ऐसा
नहीं क्योंकि अपने विषयके अभिमुख होकर पुनः
पुनः उसीमें प्रवृत्ति रहती है। अग्रका अर्थ मुख्य
होता है, अतः ध्यान अनेकमुखी न होकर एकमुखी
रहता है और उस मुखमें ही संक्रम होता रहता
है। अथवा 'अङ्गतीति अग्रम् आत्मा' इसी व्युत्पत्तिमें
द्रव्यरूपसे एक आत्माको लक्ष्य बनाना स्वीकृत
ही है । ध्यान स्ववृत्ति होता है, इसमें बाह्य
चिन्ताओंसे निवृत्ति होती है।

ध. १३/५, ४, २६/गा. ५२/७६ अंतोमुहुत्परदो
चिन्ता-ज्झाणंतरं व होज्झाद्धि । सुचिरं पि होज्झ
बहुवत्थुसंकमे ज्झाणसंताणो । ५२।

ध. १३/५, ४, २६/७५/५ अत्थंतरसंचाले
संजादे वि चित्तंतरगमणाभावेण
ज्झाणविणासाभावादो । १. अन्त-मुहूर्तके बाद
चिन्तान्तर या ध्यानान्तर होता है, या चिरकाल
तक बहुत पदार्थोंका संक्रम होनेपर भी एक ही
ध्यान सन्तान होती है । ५२। २. अर्थान्तरमें गमन
होनेपर भी एक विचारसे दूसरे विचारमें गमन ही
होने से ध्यानका विनाश नहीं होता ।

ज्ञा./४२/१८ अर्थादिषु यथा ध्यानी संक्राम-
त्यविलम्बितम् । पुनर्व्यावर्त्तते तेन प्रकारेण स हि
स्वयम् । १८। जो ध्यानी अर्थ व्यंजन आदि योगोंमें

जैसे शीघ्रतासे संक्रमण करता है, वह ध्यानी
अपनेआप उसी प्रकार लौट आता है।

प्र.सा./ता. वृ./१०४/२६२/१२ अल्पकालत्वा-
त्परावर्त्तनरूपध्यानसन्तानो न घटते । अल्प
काल होनेसे ध्यान सन्तति की प्रतीति नहीं होती।

भा. पा./टी./७८/२२७/२१ यद्यप्यर्थव्यञ्जनादि-
संक्रान्ति-रूपतया चलनं वर्तते तथापि इदं
ध्यानम् । कस्मात् । एवंविधस्यैवास्य
विवक्षितत्वात् । विजातीयानेकविकल्परहितस्य
अर्थादिसंक्रमेण चिन्ताप्रबन्धस्यैव एतद्ध्या-
नत्वेनेष्टत्वात् । अथवा द्रव्यपर्यायात्मनो वस्तुन
एकत्वात् सामान्यरूपतया व्यञ्जनस्य योगानां
चैकीकरणादेकार्थचिन्तानिरोधोऽपि घटते ।
द्रव्यात्पर्यायं व्यञ्जनाद्व्यञ्जनान्तरं योगाद्योगान्तरं
विहाय अन्यत्र चिन्तावृत्तौ अनेकार्थता न द्रव्यादेः
पर्यायादौ प्रवृत्तौ । यद्यपि पृथक्त्ववितर्कवीचार ध्यानमें
योगकी संक्रान्ति रूपसे चंचलता वर्तती है फिर
भी यह ध्यान ही है क्योंकि इस ध्यानमें इसी
प्रकारकी विवक्षा है और विजातीय अनेक विकल्पों
से रहित तथा अर्थादिके संक्रमण द्वारा चिन्ता
प्रबन्धक इस ध्यानके ध्यानपना इष्ट है। अथवा
क्योंकि द्रव्य पर्यायात्मक वस्तुमें एकपना पाया जाता
है इसलिए व्यंजन व एकीकरण हो जानेसे एकार्थ
चिन्तानिरोध भी घटित हो जाता है । द्रव्यसे पर्याय,
व्यंजनसे व्यंजनान्तर और योगसे योगान्तर इन
प्रकारोंको छोड़कर अन्यत्र चिन्तावृत्तिमें अनेकार्थता
या द्रव्य व पर्याय आदिमें प्रवृत्ति नहीं है।

पं. ध./उ./८४९-८५१ ननु चेति प्रतिज्ञा
स्यादर्थादर्थान्तरे गतिः । आत्मनोऽन्यत्र तत्रास्ति
ज्ञानसञ्ज्ञेतनान्तरम् । ८४९। सत्यं हेतोर्विपक्षत्वे

वृत्तित्वाद् व्यभिचारिता । यतोऽत्रान्यात्मनोऽन्यत्र
स्वात्मनि ज्ञानचेतना । ८५०। किंच सर्वस्य
सदृष्टेर्नित्यं स्याज्ज्ञानचेतना । अव्युच्छिन्नप्रवाहेण
यद्वाखण्डैकधारया । ८५१। प्रश्न-यदि ज्ञानका
संक्रमणात्मकपना ज्ञानचेतना बाधक नहीं है तो
ज्ञान चेतनामें भी मतिज्ञानपनेके कारण अर्थसे
अर्थान्तर संक्रमण होनेपर आत्माके इतर विषयोंमें
भी ज्ञानचेतनाका उपयोग मानना पड़ेगा? उत्तर—
ठीक है कि हेतुकी विपक्षमें वृत्ति होनेसे उसमें
व्यभिचारीपना आता है। क्योंकि परस्वरूप परपदार्थसे
भिन्न अपने इस स्वात्मामें ज्ञान चेतना होती है।
तथा सम्पूर्ण सम्यग्दृष्टियोंके धाराप्रवाहमें अथवा
अखण्डधारासे ज्ञानचेतना होती है।

(२.) योगसंक्रान्तिका कारण

रा.वा. हिं/९/४४/७५८ उपयोग क्षयोपशम रूप
है सो मनके द्वारा होय प्रवर्तते है। सो मनका
स्वभाव चंचल है। एक ज्ञेयमें ठहरे नहीं। याही
तै इस पहिले ध्यान विषै, अर्थ, व्यंजन योगके
विषय उपयोगकी पलटनी बिना इच्छा होय है।

सङ्केतसूची

- अ.ग.श्रा. = अमितगतिश्रावकाचार
- अन. ध = अनगार धर्माभूत
- इ. उ. = इष्टोपदेश
- क.पा. = कषायपाहुड

- का. अ. = कार्तिकेयानुप्रेक्षा
- ज्ञा. = ज्ञानार्णव
- ज्ञा.सा. = ज्ञानसार
- चा.सा. = चारित्रसार
- त.अनु. = तत्त्वानुशासन
- त.सा. = तत्त्वार्थसार
- त.सू. = तत्त्वार्थसूत्र
- ति.प. = तिलोयपण्णत्ति
- द्र.सं. = द्रव्यसंग्रह
- ध. = धवला
- न.च.बृ. = नयचक्रबृहद्गाथा
- नि.सा. = नियमसार
- पं.का. = पञ्चास्तिकाय
- पं.ध. = पञ्चाध्यायी
- प.प्र. = परमात्मप्रकाश
- प्र.सा. = प्रवचनसार
- भ.आ. = भगवती आराधना
- भा.पा. = भावपाहुड
- म.पु. = महापुराण
- मूला. = मूलाचार
- मो.पा. = मोक्षपाहुड
- र.क.श्रा. = रत्नकरण्डकश्रावकाचार
- र.सा. = रयणसार
- रा.वा. = राजवार्तिक
- रा.वा.हि. = राजवार्तिकहिन्दी
- स.सा. = समयसार
- स.सि. = सर्वार्थसिद्धि
- सू.पा. = सूत्रपाहुड
- ह.पु. = हरिवंशपुराण

परिशिष्टम् - २३

प्रथमतृतीयपादेन ध्यानशतकगाथाऽकारादिक्रमः

गाथा	क्रम	गाथा	क्रम
अइकोहग्गहघत्थं	१९/३	इट्ठाणं विसयाईण	८/१
अट्टज्झाणोवगयस्सं	१४/३	इय करण-कारणाणुमइ	२३/१
अट्टज्झाणं संसार	१०/३	इय सव्वगुणाधाणं	१०५/१
अट्ठमि य ते	१३/३	इह-परलोयावाओ	५०/३
अट्ठं रुद्धं धम्मं	५/१	ईसा-विसाय-सोगा	१०३/३
अणिउणजणदुण्णयं	४६/३	उप्पाय-ट्टिइ-भंगाइ	७७/१
अणुवकयपराणुग्गह	४९/१	उप्पायट्टिइभंगाइ	५२/३
अण्णाण-मारुएरिय	५७/१	उप्पाय-ट्टिइ-भंगाइ	७९/३
अमणुण्णाणं सद्दाइ	६/१	उवओगलक्खणमणाइ	५५/१
अमियमजियं महत्थं	४५/३	एतेच्चिय पुव्वाणं	६४/१
अवहाऽसंमोह-विवेग	६०/१	एयं चउविहं राग	१०/१
अवियारमत्थ-वंजण	८०/१	एयं चउव्विहं राग	२४/१
अवियोगऽज्झवसाणं	८/३	एवं चिय वयजोगं	७६/१
अविरय-देसासंजय	२३/३	ओसारियेधणभरो	७३/१
अह खंति-मद्दवऽज्जव	६९/१	कालोऽवि सो च्चिय	३८/१
अहमं नियाणचित्तण	९/३	कावोय-नील-काला	२५/१
अंतोमुहुत्तपरओ	४/१	कावोय-नील-काला	१४/१
अंतोमुहुत्तमेत्तं	३/१	किं बहुणा सव्वं चिय	६२/१
अंबर-लोह-महीणं	९७/१	कुणओ व पसत्था	१२/१
आगमउवएसाऽऽणा	६७/१	खिइ-वल्लय दीव-सागर	५४/१
आरोद्धं मुणि-वणिआ	६०/१	गामंमि जणाइण्णे	३६/३
आलंबणाइ वायण	४२/१	चारित्तभावणाए	३३/३
आलंबणाई जेहिं	६९/३	चालिज्जइ बीभेइ य	६१/१
आलंबणं कमं	२८/३	चित्ताभावेवि सया	८६/१
आसवदारावाए	८८/१	छउमत्थाणं झाणं	३/३
आसवदारा संसार	६५/१	जच्चिय देहावत्था	३९/१
इट्ठाऽणिट्ठविओगा	१५/३	जह चिरसंचियमिधण	१०१/१

गाथा	क्रम	गाथा	क्रम
जह छउमत्थस्स मणो	८४/१	णिययमणुप्पेहाओ	८७/३
जह तं निव्वाणपुरं	६०/३	णेयगहणत्तणेण	४७/३
जह रोगास्स मणो	१००/१	तइयं च कायजोगे	८३/३
जह वा घणसंघायो	१०२/१	तत्तो पुणोऽवणिज्जइ	७१/३
जह सब्बसरीरगयं	७१/१	ततोऽणुप्पेहाओ	२९/१
जिणदेसियाइं लक्खण	५२/१	तत्थ य तिरयण	६१/१
जिणमयमणवेक्खंतो	१७/३	तत्थ य मइदोब्बलेणं	४७/१
जिण-साहुगुणुक्कित्तण	६८/१	तदविरय-देसविरया	१८/१
जियराग-दोस-मोहा	४९/३	तदसंपओगचिंता	७/३
जीवमरूविं कारिं	५५/३	तव-संजमपडियारं	१२/३
जीवोवओगसब्भावओ	८६/३	तस्सऽक्कंदण-सोयण	१५/१
जोईसरं सरणं	१/३	तस्स य सकम्मजणियं	५६/१
जोगाण समाहाणं	४१/३	तस्स य संतरणसहं	५८/१
जोगाणुभावजणियं	५१/३	तस्सेव य सेलेसी	८२/१
जं थिरमज्झवसाणं	२/१	तह कम्मामयसमणं	१००/३
जं पुण सुणिप्पकंपं	७९/१	तह कम्मिंधणममियं	१०१/३
झाइज्जा तदवत्थो	३९/३	तह केवल्लिणो काओ	८४/३
झाइज्जा निरवज्जं	४६/१	तह तिब्बकोह-लोहा	२१/१
झाण-जल्लऽणल-सूरा	९८/३	तह ताव-सोस-भेया	९९/३
झाणप्पडिवत्तिकमो	४४/१	तह तिहुयण-तणुविसयं	७२/१
झाण-पवणावहूया	१०२/३	तह विसइंधणहीणो	७४/१
झाणवरस्स फलाइं	९३/३	तह सूल-सीसरोगाइ	७/१
झाणसुनिच्चलचित्तो	१०४/३	तह सोज्झाइसमत्था	९८/१
झाणस्स भावणा	२८/१	ताओ य नाण-दंसण	३०/३
झाणोवरमेवि मुणी	६५/१	तावो सोसो भेओ	९९/१
झाणं च पहारणं	९६/३	तिहुयणविसयं कमसो	७०/१
झायइ सुनिप्पकंपो	७०/३	ते य विसेसेण	९४/१
झायारो नाणधणा	६३/३	तेसिं चिय हिंसाइसु	२६/३
ठाणं वियणं भणियं	३५/३	तो जत्थ समाहाणं	३७/१
णाणमयकण्णधारं	५८/३	तो देस-काल-चेट्ठा	४१/१
णाणे णिच्चब्भासो	३१/१	तोयमिव नालियाए	७५/१
णामाइभेयविहियं	५३/३		

गाथा	क्रम	गाथा	क्रम
तो सेलेसोव्व थिरो	७६/३	पुव्वगयसुयालंबण	८०/३
तं होज्ज भावणा	२/३	पुव्वप्पओगओ चिय	८५/१
थिरकयजोगाणं पुण	३६/१	पंचत्थिकायमइयं	५३/१
थिरयाजियसेलेसं	८९/३	भवकाले केवलिणो	४४/३
थोविंधणावसेसो	७३/३	भवसंताणमणन्तं	८८/३
देविंद-चक्कवट्ठित्ता	९/१	भावणं सदहणं	६७/३
देहविवित्तं पेच्छइ	९२/१	भूओवरोहरहिओ	३७/३
देहोवहिवोसगं	९२/३	मज्झत्थस्स उ मुणिणो	११/१
दोण्ह सजोगाजोगा	६४/३	मायाविणोऽइसंधण	२०/३
दोण्हं सुक्काण फलं	९४/३	राग-दोस-कसाया	५०/१
धणियं विओगचित्तण	६/३	रागो दोसो मोहो	१३/१
धम्मज्झाणोवगयस्स	६६/३	रोद्वज्झाणोवगयस्स	२५/३
धम्मं झाइज्ज मुणी	२९/३	रोद्वज्झाणं संसार	२४/३
न उ दिवस-निसा	३८/३	लिंगाइ तस्स उस्सण्ण	२६/१
न कसायसमुत्थेहि य	१०३/१	लिंगिज्जइ जेहिं मुणी	९०/३
नवकम्माणायाणं	३३/१	वत्थुस्सभावचित्तण	११/३
नाणगुणमुणियसारा	३१/३	वरकेवलाइलाभं	४०/३
नाणानयाणुसरणं	७७/३	वसणसयसावयमणं	५६/३
निञ्चं चिय जुवइ-पसू	३५/१	विसइंधणे निरुंभइ	७४/३
निव्वाणगमणकाले	८१/१	विसमंमि समारोहइ	४३/१
निव्वाणसाहणाइं	५/३	वीरं सुक्कज्झाणग्गि	१/१
निंदइ य नियकयाइं	१६/१	वेरग्गभावियमणो	३४/३
पढमं जोगे जोगेसु	८३/१	वेरग्गमग्गपडियं	५९/३
पत्थेइ तासु रज्जइ	१६/३	वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाइ	८२/३
पयइ-ठिइ-पएसा	५१/१	वोमाइपड्डाणं	५४/३
परदव्वहरणचित्तं	२१/३	सत्तवह-वेह-बंधण	१९/१
परमाणुंमि निरुंभइ	७२/३	सदत्थबहुत्ताओ तह	८५/३
परवसणं अहिणंदइ	२७/१	सद्दाइविसयगिद्धो	१७/१
परिहाइ कमेण जहा	७५/३	सद्दाइविसयसाहण	२२/१
पिसुणासब्भासब्भूय	२०/१	सवियारमत्थ-वंजण	७८/१
पुव्वकयब्भासो	३०/१	सव्वण्णुमयमवितहं	४८/३

गाथा	क्रम	गाथा	क्रम
सव्वनयसमूहमयं	६२/३	सुविदियजगस्सभावो	३४/१
सव्वप्पमायमूलं	१८/३	सुहुमकिरियाऽनियट्ठिं	८१/३
सव्वप्पमायरहिया	६३/१	सुहुमेसु न संमुज्झइ	९१/३
सव्वाभिसंकणपरो	२२/३	सोज्झावणयण-सोसे	९७/३
सव्वासु वट्टमाणा	४०/१	संकाइदोसरहिओ	३२/१
साभावियं निरुवमं	६१/३	संवरकयनिच्छिदं	५९/१
सामाइयाइयाइं	४२/३	संवर-विणिज्जराओ	९६/१
सीयाऽऽयवाइएहि य	१०४/१	संसारकारणाइ तओ	९५/३
सुअ-सीलसंजमरओ	६८/३	संसार-सागरमणोरपार	५७/३
सुक्कज्झाणसुभाविय	८७/१	हरिसिज्जइ कयपावो	२७/३
सुक्काए लेस्साए	८९/१	हेऊदाहरणासंभवे	४८/१
सुचिरं पि होज्ज	४/३	होइ असंमूढमणो	३२/३
सुणिउणमणाइणिहणं	४५/१	होइ पुहुत्तवितक्कं	७८/३
सुत्ताइकयालंबो	४३/३	होइ सुभावियचित्तो	६५/३
सुपसत्थं सद्धेयं	१०५/३	होति कमविसुद्धाओ	६६/१
		होति सुहासव-संवर	९३/१

પરિશિષ્ટમ્-૨૫

ધ્યાનશતકગાથાગતવિશિષ્ટશબ્દાઽકારાદિક્રમઃ

શબ્દ	સંસ્કૃત રૂપ	અર્થ	ગાથાઙ્ક
અકંદળ	આક્રન્દન	મોટા અવાજે ૨૩વું.	૧૫
અજોગી	અયોગિન્	શૈલેશી કેવલી.	૮૨
અજ્ઞવ	આર્જવ	માયાપૂર્ણ વ્યવહારનો ત્યાગ.	૬૯
અજ્ઞવસાળ	અધ્યવસાન	મન, એકાગ્રતાનું આલમ્બન.	૨
અટ્ટજ્ઞાણ	આર્તધ્યાન	સંકલેશરૂપ પરિણામ.	૫
અણજ્ઞ	અનાય	હેયધર્મપ્રવર્તક	૨૧
અણિચ્છાઈચિંતના	અનિત્યાદિચિન્તના	અનિત્યાદિ ભાવનાઓનું ચિન્તન.	૬૫
અણુચિંતા	અનુચિન્તા	ભૂલી ન જવાય તે માટે મનથીજ સૂત્રનું અનુસ્મરણ.	૪૨
અણુત્તરામર	અનુત્તરામર	અનુત્તર વિમાનવાસી દેવ	૯૪
અણુપેહા	અનુપ્રેક્ષા	સ્મૃતિરૂપ ધ્યાન થી ભ્રષ્ટ એવા જીવની ચિતવૃત્તિ	૨, ૨૯
અણુભાવ	અનુભાવ	કર્મવિપાક.	૫૧
અત્ય	અર્થ	દ્રવ્ય-પર્યાય.	૭૯
અમણ	અમન	મન વગરના કેવલી.	૭૦
અમણુણ	અમનોજ	અપ્રીતિકર	૨
અવહ	અવધ	પરીષદ કે ઉપસર્ગ આવે તો પણ ધ્યાનથી ચલાયમાન ન થવું કે ન ડરવું.	૯૦, ૯૧
અવાય	અવાય	અપાય, દુઃખ	૮૮
અવિચાર	અવિચાર	અર્થ, વ્યંજન અને યોગના સંક્રમણથી રહિત	૮૦
અવિરય	અવિરત	મિથ્યાદ્રષ્ટિ અથવા વ્રત વગરનો સમ્યગદ્રષ્ટિ જીવ	૧૮, ૨૩
અસભ્યવચન	અસભ્યવચન	અસભ્ય વચન, અપશબ્દ	૨૦
અસભ્યવચન	અસદ્ભૂતવચન	ત્રણ પ્રકારનું અસત્ય વચન.	૨૦
અસમ્મોહ	અસમ્મોહ	સૂક્ષ્મ પદાર્થો અથવા દૈવીમાયામાં ન મૂંઝાવું.	૯૦, ૯૧
અંકળ	અઙ્કન	ફૂતરા, અથવા શિયાળ વગેરેના પગલાંથી લાંછિત કરવા.	૧૯
અંતોમુહુત્ત	અન્તર્મુહૂર્ત	એક મુહૂર્તથી ઓછો કાળ.	૩, ૪
આગમ	આગમ	સૂત્ર	૬૭
આળા	આજ્ઞા	સૂત્રને અર્થ	૬૭
આમરણદોસ	આમરણદોષ	પોતાને કે બીજાને મોટી આપત્તિ આવે તો પણ કાલસૌકરિકની જેમ મરતા સુધી પશ્યાતાપ ન કરવો.	૨૬

परिशिष्टम्-२४

ध्यानशतकगाथा-उद्धृतानां ग्रन्थानां सूचिः

ग्रन्थनाम	ध्यानशतकगाथाक्रमः
१. स्थानाङ्गसूत्र, सूत्र -२४७ वृत्तौ	६-७-८-९-१५-१६-१९-२०-२१-२२-६७-७७- ७८-७९-८०-८१-८२-८८-९१-९२
२. योगशास्त्र, प्र. ११ वृत्तौ योगशास्त्र, प्र.-२/१७ योगशास्त्र, प्र.-३/९०	७७-७८-७९-८०-९३-९४ ४७, ४८, ४९ ९६
३. ध्यानविचारे	३१-३२-३३-३४
४. प्रवचनसारोद्धार, गा. २७१ वृत्तौ	३
५. अध्यात्ममतपरीक्षा, गा. ८५ वृत्तौ	११-१२
६. लोकप्रकाशे, सर्ग-३०	३-४-९-२०-२२-६७-७७-७८-७९-८० ८१-८२-९१-९२
७. चतुःशरणप्रकीर्णक, गा. २७, अज्ञातकर्तृक- बृहद्विवरणे -	१०१
८. पाक्षिकसूत्रे	३
९. उपदेशपद, गा. ५४३ वृत्तौ	७
१०. अध्यात्मकल्पद्रुमे अधि-१४, गा.४, धनविजयकृतटीकायाम्	१-२-३-५
११. विचारसारे, गाथा	२-३-४-५-१३-१७-१८-२३-३१-३२-३३-३४-४९-६२-६३

આચરિય	આચાર્ય	સૂત્રાર્થના જ્ઞાન માટે મુમુક્ષુઓ જેની સેવા કરે છે તે	૪૭
આલંબણ	આલમ્બન	ધર્મધ્યાન પર ચઢવા જેનો સહારો લેવાય છે તે.	૧૨, ૪૨, ૬૧
આસવ	આસ્રવ	કર્મબંધનના કારણભૂત મિથ્યાત્વ વગેરે	૫૦
આસવદારાવાય	આસ્રવદ્વારાપાય	મિથ્યાત્વ વગેરેથી ઉત્પન્ન થવાવાળું દુઃખ	૮૮
ઈસા	ઈર્ષ્યા	પ્રતિપક્ષીનો અભ્યુદય જોઈ મનમાં થતો માત્સર્યભાવ	૧૦
ઉદાહરણ	ઉદાહરણ	દૃષ્ટાન્ત	૪૮
ઉપ્પાય	ઉત્પાદ	ઉત્પાદ, ઉત્પત્તિ	૫૨, ૭૭, ૭૯
ઉવેસ	ઉપદેશ	સૂત્રમુજબ કહેવું	૬૭
ઉવોગ	ઉપયોગ	સાકાર (જ્ઞાન) અથવા નિરાકાર (દર્શન)	૫૫
ઉવસંગ	ઉપસર્ગ	ઉપસર્ગ, દેવ-મનુષ્ય વગેરે વડે કરાતો ઉપદ્રવ	૧૧
ઉવસંતમોહ	ઉપશાન્તમોહ	ઉપશામક નિર્ગ્ન	૬૩
ઉસ્સણ્ણદોસ	ઉત્સન્ન દોષ	હિંસાનુબંધી વગેરે કોઈપણ એક રૌદ્રધ્યાનમાં નિરન્તર પ્રવૃત રહેવું.	૨૬
એગત્તવિતક્કમવિચાર	એકત્વવિતર્ક- અવિચાર	જે ધ્યાનમાં ભેદથી રહિત વ્યંજન, અર્થ અથવા યોગના સંક્રમણથી રહિત શ્રુત હોય છે તે.	૮૦
કમ્મ	કર્મ	જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ પરિણામ પામેલ કાર્મણવર્ગણના પુદ્ગલ	૧
કમ્મવિવાગ	કર્મવિપાક	કર્મનું ફળ	૫૧
કલુસ	કલુષ	આત્માને કલુષિત કરનાર કષાય	૨૦
કાયકિરિય	કાયક્રિયા	ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસરૂપ શરીરની ક્રિયા	૮૧
કાયજોગ	કાયયોગ	ઔદારિક વગેરે શરીરથી યુક્ત જીવના વીર્યની પરિણતિવિશેષ	૩, ૭૬
કાલ	કાલ	કલાસમૂહ અથવા ચન્દ્ર-સૂર્ય વગેરેની ગમન- ક્રિયાથી જણાતા દિવસ-રાત્રિ વગેરે.	૩૮
કાલાલેસ્સા	કૃષ્ણલેશ્યા	કૃષ્ણલેશ્યા	૧૪, ૨૫
કાવોયલેસ્સા	કાપોતલેશ્યા	કાપોતલેશ્યા	૧૪, ૨૫
કિત્તણ	કીર્તન	સામાન્યથી જણાવવું	૬૮
કેવલી	કેવલિન્	કેવલજ્ઞાનથી યુક્ત	૪૪, ૭૬
ખંતિ	ક્ષાન્તિ	ક્ષમા-ક્રોધનો પરિત્યાગ	૬૯
ખિંઈ	ક્ષિતિ	ધર્મા વગેરે આઠ પૃથ્વીઓ	૫૪

ચીળમોહ	ક્ષીળમોહ	ક્ષપક નિર્ગન્થ	૬૩
ગમ	ગમ	‘ચતુર્વિંશતિદ્વૃક’ વગેરે	૪૬
ચક્કવટ્ટી	ચક્રવર્તિન્	ચક ને ધારણ કરનારા ભરતમહારાજા વગેરે ચક્રવર્તીઓ	૦
ચારિત	ચારિત્ર	ચારિત્ર, અશુભક્રિયાનો પરિત્યાગ, અનિન્દ્ય આચરણ	૩૩, ૫૮
ચારિતભાવણા	ચારિત્રભાવના	સમસ્ત સાવધયોગની નિવૃત્તિરૂપ ક્રિયાનો અભ્યાસ	૩૩
ચિત્ત	ચિત્ત	ભાવના, અનુપ્રેક્ષા અને ચિન્તા રૂપ ત્રણે પ્રકારનો અનવસ્થિત અધ્યવસાય	૨, ૩, ૭૯
ચિંતા	ચિન્તા	ભાવના, અને અનુપ્રેક્ષાથી રહિત મનની પ્રવૃત્તિ	૨, ૪
છઝમથ્થ	છદ્ધસ્થ	જ્ઞાનાદિ ગુણોના આવારક ઘાતિકર્મ રૂપ છદ્ધથી યુક્ત જીવો (અલ્પજ્ઞ)	૩, ૭૦, ૮૪
જિણ	જિન	તીર્થંકર, કેવલી-રાગ, દ્વેષ અને મોહને જીતનાર	૩, ૧૭, ૪૯, ૬૮, ૭૦
જિણમય	જિનમત	પ્રવચન, તીર્થંકરનો મત	૧૭, ૬૯
જિણાણમાણ	જિનાનામ્ આજ્ઞા	જિનાજ્ઞા, જિનવાણી	૪૬
જોઈસર	યોગેશ્વર,	યોગોથી પ્રધાન,	
	યોગીશ્વર,	યોગિઓથી અથવા યોગિઓના ઈશ્વર,	
	યોગિસ્મર્ય	યોગિઓ વડે ધ્યાન કરવા યોગ્ય	૧
જોગ	યોગ	ઔદારિક વગેરે શરીરોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થવાવાળા આત્મપરિણામનો વિશેષ વ્યાપાર.	૩, ૭૮, ૮૦
જોગણિરોહ	યોગનિરોધ	મન, વચન અને કાય યોગોનો વિનાશ	૩
જોગી	યોગિન્	ધર્મ અથવા શુક્લધ્યાનરૂપ યોગથી યુક્ત	૧, ૭૫
જ્ઞાઇયવ્વ	ધ્યાતવ્ય	ધ્યાન કરવા યોગ્ય આજ્ઞા વગેરે	૨૮
જ્ઞાણ	ધ્યાન	સ્થિર અધ્યવસાન, અન્તમુહૂર્ત કાલ સુધી એક વસ્તુમાં ચિત્તનું અવસ્થાન અથવા યોગનિરોધ	૨, ૩
જ્ઞાણજ્ઞયણ	ધ્યાનાધ્યયન	ધ્યાનને જણાવનાર અધ્યયન, પ્રકૃત ગ્રન્થનું નામ	૧
જ્ઞાણપ્પડિવત્તિકમ	ધ્યાનપ્રતિપત્તિક્રમ	મનોયોગ વગેરેના નિગ્રહરૂપ ધ્યાનપ્રાપ્તિનો ક્રમ	૪૪
જ્ઞાણસંતાણ	ધ્યાનસન્તાન	ધ્યાનનો પ્રવાહ	૪
જ્ઞાયાર	ધ્યાતૃ (ધ્યાતારઃ)	પ્રમાદ વગેરેથી રહિત ધ્યાતા	૨૮
ઠિઈ	સ્થિતિ	જ્ઞાનાવરણ વગેરેરૂપ કર્મપ્રકૃતિયોનો જઘન્ય વગેરે સ્વરૂપ રહેવાનો કાળ, ધર્માસ્તિકાય વગેરેનું દ્રવ્યરૂપમાં રહેવું તે	૫૧, ૫૨
જ્ઞાણ	જ્ઞાન	વસ્તુનો મતિજ્ઞાનાદિરૂપ બોધ	૩૧, ૫૮

ગાળાવરણ	જ્ઞાનાવરણ	જ્ઞાન ને ઢાંકનાર કર્મવિશેષ	૪૭
ગાળાવિહદોસ	નાનાવિધદોષ	ચામડીને છોલવી, આંખો ખેંચી કાઢવી વગેરે રૂપ હિંસા વગેરેના અનેક ઉપાયોમાં નિરંતર પ્રવૃત્તિશીલ રહેવું.	૨૬
ગિજ્જરા	નિર્જરા	બંધાયેલા કર્મનો નાશ	૧૩
તણુકાયકિરિય	તનુકાયક્રિય	ઉચ્છવાસ-નિઃશ્વાસાદિરૂપ સૂક્ષ્મ શરીરની ક્રિયા થી યુક્ત	૮૧
તવ	તપસ્	અનશન વગેરે સ્વરૂપ તપ	૧૨, ૫૧
તાડણ	તાડન	છાતી-માથું કુટવું, વાળો ખેંચવા વગેરે.	૧૫
તિરયણ	ત્રિરત્ન	જ્ઞાન, દર્શન અથવા ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્ન	૬૧
તિરિયગઙ	તિર્યગ્ગતિ	તિર્યંચ ગતિ	૧૦
થેજ્ઞ	સ્થેયં	જિનશાસનમાં સ્થિરતા	૩૨
દહણ	દહન	અગ્નિ વગેરેથી બાળવા	૧૧
દંસણસુદ્ધી	દર્શનશુદ્ધિ	શંકાદિ દોષોના ત્યાગપૂર્વક પ્રશમાદિ ગુણોથી યુક્ત હોવું.	૩૨
દાન	દાન	ભોજન વગેરે આપવું.	૬૮
દીવ	દ્વીપ	જંબૂદ્વીપ વગેરે	૫૪
દેવિંદ	દેવેન્દ્ર	દેવોનો રાજા ઈન્દ્ર	૯
દેસવિરય	દેશવિરત	એક-બે વગેરે અણુવ્રતોને ધારણ કરનાર	૧૮
દેસાસંજય	દેશાસંયત	આંશિક સંયમથી યુત	૨૩
દેહોવહિવોસગ્ગ	દેહોપધિવ્યુત્સર્ગ	દેહ અથવા ઉપધિનો ત્યાગ	૧૨
દોસ	દ્વેષ	પ્રીતિનો અભાવ	૬, ૪૯
ધમ્મ	ધર્મ, ધર્મ્ય	ધર્મ-દુર્ગતિમાં પડતા જીવને બચાવનાર ધર્મ્ય-શ્રુત અને ચારિત્રરૂપ ધર્મથી યુક્ત ધ્યાનવિશેષ ૫, ૧૭	
ધમ્મજ્ઞાણી	ધર્મધ્યાનિન્	ધર્મધ્યાનનું ધ્યાન કરનાર	૬૮
નય	નય	નૈગમ-સંગ્રહ વગેરેના ભેદથી અનેક પ્રકારના ભેદ ૪૬, ૬૨	
નરય	નરક	સીમન્તક વગેરે નરકાવાસો	૫૪
નિયાણ	નિદાન	આ તપ કે ત્યાગથી હું દેવેન્દ્ર કે ચક્રવર્તી થાઉં તેવી પ્રાર્થના.	૯
નિવ્વાણ	નિર્વાણ	નિર્વાણ, મોક્ષ	૫, ૬૦, ૮૧
નીલલેસ્સા	નીલલેશ્યા	લેશ્યાવિશેષ	૧૪, ૨૫
પણસ	પ્રદેશ	જીવપ્રદેશોની સાથે કર્મ-પુદ્ગલો નો સમ્બન્ધ	૫૧

પજ્જવ	પર્યાય	ઉત્પાદાદિરૂપ પર્યાય	૫૨
પણિહાણ	પ્રણિધાન	પ્રાણિહિંસાદિ ન કરવા છતાં પણ તેના પ્રત્યે દૃઢ અધ્યવસાય	૧૯, ૨૦
પમાણ	પ્રમાણ	સમસ્ત વસ્તુનું ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન	૪૬
પમાય	પ્રમાદ	મદ્યાદિ પ્રમાદ	૧૭, ૬૩
પમ્હલેસ્સા	પદ્મલેશ્યા	પીતલેશ્યાથી વિશુદ્ધ એક લેશ્યા	૬૬
પયઇ	પ્રકૃતિ	જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ આઠ કર્મપ્રકૃતિ	૫૧
પરમસુક્ક	પરમશુક્લ	શૈલેશીગત કેવલીનું ઉત્કૃષ્ટ શુક્લધ્યાન	૮૨, ૮૯
પરમસુક્કલેસ્સા	પરમશુક્લેશ્યા	સયોગીકેવલીની અતિશય વિશુદ્ધ લેશ્યા	૮૯
પરમાણુ	પરમાણુ	જેનો વિભાગ ન થઈ શકે એવો પુદ્ગલવિશેષ	૭૨
પરિદેવન	પરિદેવન	વારંવાર સંકલેશવાળું બોલવું તે	૧૫
પરિયટ્ટણા	પરાવર્તન	ભૂતકાળમાં ભણેલ સૂત્ર વગેરે ભૂલાઈ ન જાય તથા નિર્જરા માટે સૂત્ર વગેરેનો જે અભ્યાસ કરાય તે	૪૨
પરીસહ	પરીષહ	ભૂખ-તરસ વગેરેની વેદના	૯૧
પસમ	પ્રશ્રમ, પ્રશમ	સ્વદર્શન અને પરદર્શનના તત્ત્વવિષયક અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થવાવાળો પ્રકૃષ્ટ શ્રમ અથવા કષાયોના શમનરૂપ પ્રશમ	૩૨
પસંસણા	પ્રશંસના, પ્રશંસા	ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ	૬૮
પંચત્થિકાય	પચ્ચાસ્તિકાય	પ્રદેશના સમૂહવાળા ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચદ્રવ્ય	૫૩
પાયાલ	પાતાલ	અગાધ પાણીથી પરિપૂર્ણ લવણાદિ-સમુદ્રમાં રહેલ પાતાલ (ગર્તવિશેષ)	૫૬
પિસુણવચન	પિશુનવચન	અનિષ્ટસૂચક વચન	૨૦
પીયલેસ્સા	પીતલેશ્યા	પદ્મલેશ્યાથી કાંઈક ઓછી વિશુદ્ધ એક લેશ્યા	૬૬
પુચ્છણ	પ્રચ્છના, પ્રશ્ન	સૂત્ર વગેરેમાં શંકા થવાથી તેને દૂર કરવા માટે ગુરુને પૂછવું	૪૨
પુવ્વગયસુય	પૂર્વગતશ્રુત	ઉત્પાદપૂર્વ વગેરે સ્વરૂપ પૂર્વગત શ્રુત	૭૭, ૮૦
પુવ્વધર	પૂર્વધર	ઉપયોગ સહિત ચૌદ પૂર્વોના જ્ઞાતા	૬૪
પુહુત્તવિતક્ક-સવિચાર	પૃથક્ત્તવિતર્કસવિચાર	ભેદ અથવા વિસ્તારપૂર્વક શ્રુતથી યુક્ત એક શુક્લધ્યાન	૭૮
બહુલદોસ	બહુલદોષ	હિંસાનુબન્ધી વગેરે બધા રૌદ્રધ્યાનોમાં નિરન્તર પ્રવૃત્ત રહેવું.	૨૬

બંધન	બન્ધન	દોરડા કે સાંકળ વગેરેથી બાંધવું.	૧૧
બાહિરકરણ	બાહ્યકરણ	વચન અને કાય	૨૬
ભવ	ભવ	કર્મને વશ એવો જીવ જ્યાં ઉત્પન્ન થાય છે તે, જન્મમરણરૂપ સંસાર.	૫
ભવકાલ	ભવકાલ	મોક્ષગમનની નજીક શૈલેશી અવસ્થાની અન્તર્ગત અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાલ	૪૪
ભવળ	ભવન	ભવનવાસી દેવોના ભવન	૫૪
ભવસંતાળઅણંત	ભવસન્તાનઅનન્ત	શુક્લધ્યાનમાં વિચારણીય એક અનુપ્રેક્ષા	૮૮
ભંગ	ભંગ્ગ	ક્રમભેદ અને સ્થાનભેદથી ઉત્પન્નથવાવાળી ભેદ, દ્રવ્યની એક વિનાશરૂપ અવસ્થા	૪૬, ૫૨, ૭૭, ૭૯
ભાવળ	ભાવના	જ્ઞાન-દર્શનાદિ રૂપ ચાર ભાવના	૨૮
ભાવળ	ભાવના	ધ્યાનાભ્યાસની ક્રિયા	૨, ૩૦
ભૂયઘાયવચન	ભૂતઘાતવચન	છેદવું-ભેદવું વગેરે રૂપ પ્રાણિઘાતસૂચકવચન	૨૦
મજ્ઞત્થ	મધ્યસ્થ	રાગ-દ્વેષની વચમાં રહેલ (ઉદાસીન)	૧૧
મળોજોગ	મનોયોગ	ઔદારિક વૈક્રિય અને આહારક શરીરના વ્યાપારથી ગ્રહણ કરેલા મનોવર્ગજ્ઞાના કારણે થવાવાળો જીવનો વ્યાપાર	૭૬
મળોજોગળિગ્ગહ	મનોયોગનિગ્રહ	મનોયોગનો વિનાશ	૪૪
મળોધારળ	મનોધારળ	અશુભ વ્યાપારથી મનનું અવસ્થાન	૩૧
મહવ	માર્દવ	માનકષાયના ત્યાગસ્વરૂપ ધર્મવિશેષ	૬૧
મંત	મન્ત્ર	વિશિષ્ટ વર્ણોની આનુપૂર્વીરૂપ મંત્રવાક્ય	૭૧
માળસદુલ્લ	માનસિક દુઃલ્લ	માનસિક સંકલેશ	૧૦૩
માયાવી	માયાવિન્	માયાથી યુક્ત	૨૦
મારળ	મારળ	તલવાર વગેરેથી પ્રાણોનો નાશ કરવો.	૧૧
મુળિ	મુનિ	લોકની ત્રૈકાલિક અવસ્થાને માનવાવાળો સાધુ	૧૧, ૬૦
મુત્તિ	મુક્તિ	મુક્તિ, કર્મનો નાશ	૬૬
મોલ્લપહ	મોક્ષપથ	મોક્ષમાર્ગ (સંવર અને નિર્જરા)	૧૬
મોહ	મોહ	અજ્ઞાન	૪૧
રાગ	રાગ	વિષયાસક્તિ	૮, ૪૧
રુદ્ધ	રૌદ્ર	હિંસા વગેરેના વિષયવાળું અતિશય ક્રૂરતાયુક્ત રૌદ્રધ્યાન	૫, ૨૪
રોગાસયસમળ	રોગાશયશમન	રોગની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા	૧૦૦
લેલ્સા	લેશ્યા	સ્ફટિકમણિની જેમ કૃષ્ણ વગેરે દ્રવ્યને કારણે ઉત્પન્ન થનારો આત્માનો પરિજ્ઞામ	૧૪, ૨૫, ૬૬, ૮૧

લોગ	લોક	પાંચ અસ્તિકાયસ્વરૂપ લોક	૫૩
વણિય	વણિક્	આવક-જવકનું ધ્યાન રાખવાવાળો વેપારી.	૬૦
વત્થુ	વસ્તુ	જેમાં ગુણ-પર્યાય રહે છે તે	૩
વત્થુસંકમ	વસ્તુસંક્રમ	વસ્તુપરિવર્તન, અર્થસંક્રાન્તિ	૪
વત્થૂણં વિપરિણામ	વસ્તૂનાં વિપરિણામ	ચેતન-અચેતન વસ્તુઓનું વિરુદ્ધ પરિણામન, તેમની નશ્વરતા	૮૮
વયજોગ	વાગ્યોગ	ઔદારિક, વૈકિય અને આહારક શરીરના વ્યાપારથી ગ્રહણ કરેલા ભાષાવર્ગણના પુદ્ગલોથી થવાવાળો જીવનો વ્યાપાર.	૭૬
વલય	વલય	ધર્મા વગેરે સાત પૃથ્વીઓને ફરતે રહેલ મંડળ	૫૪
વહ	વધ	તાડન	૧૯
વંજણ	વ્યજ્ઞન	શબ્દ	૭૮, ૮૦
વાયણ	વાચના	વાચના-નિર્જરા માટે શિષ્યને સૂત્ર અને અર્થ ભણાવવા.	૪૨
વિડસ્સગ્ગ	વ્યુત્સર્ગ	દેહ અને ઉપધિ નો પરિત્યાગ	૯૦, ૯૨
વિણય	વિનય	અભ્યુત્થાન વગેરે	૬૮
વિમાણ	વિમાન	જ્યોતિષી વગેરે દેવોનું નિવાસસ્થાન	૫૪
વિરેયણોસહ	વિરેચનૌષધ	વિરેચક ઔષધિ, મળ કાઢનાર ઔષધ	૧૦૦
વિવેગ	વિવેક	શરીરથી આત્માને ભિન્ન માનવો	૯૦
વિસય	વિષય	જેમાં આસક્ત થઈ જીવ દુઃખને પ્રાપ્ત કરે છે	૬
વિસાય	વિષાદ	વિષાદ, વિકલતા	૧૦૩
વિસોસણ	વિશોષણ	અનશન વગેરે તપથી થનાર કર્મનું શોષણ (વિનાશ)	૧૦૦
વીર	વીર	વિશેષરૂપ થી કર્મને નાશ કરવાવાળા અથવા કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરવાવાળા	૧
વેજ્ઞ	વૈદ્ય	વૈદ્ય	૭૨
વેયણા	વેદના	વેદના, દુઃખનો-પીડાનો અનુભવ	૭
વેહ	વેધ	ખીલ્લા વગેરેથી નાક વગેરેને છેદવું.	૧૯
વોચ્છિન્નકિરિય-	વ્યુચ્છિન્નક્રિય-	ક્રિયાથી રહિત થઈ સ્થિરસ્વભાવવાળું	
અપ્પહિવાઈ	અપ્રતિપાતિ	શુકલધ્યાન	૮૨
સદાદિવિસય	શબ્દાદિવિષય	શબ્દ વગેરે ઇન્દ્રિયવિષય	૬
સદ્ધમ્માવસ્સય	સદ્ધર્માવશ્યક	વિધિપૂર્વક આસેવન કરાતાં ચારિત્રધર્મના સામાયિક વગેરે આવશ્યકો	૪૨

સમાહિ	સમાધિ	સમાધિ (સ્વસ્થતા)	૪૪
સમ્મદ્દંસણ	સમ્યગ્દર્શન	તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા	૫૮
સવિયાર	સવિચાર	અર્થ, વ્યંજન અને યોગની સંક્રાન્તિરૂપ વિચારથી યુક્ત	૭૮
સવ્વણ્ણુ	સર્વજ્ઞ	તીર્થંકર, અરિહંત	૪૮
સંકાઇદોસ	શક્કાદિદોષ	સમ્યગ્દર્શનના અતિચારભૂત શંકા-કાંક્ષા વગેરે.	૩૨
સંઘયણ	સંહનન	સંઘયણ-હાડકાઓનો બાંધો વિશેષ	૬૪
સંજમ	સંયમ	પ્રાણાતિપાત વગેરે પાપોથી અટકવું	૧૨, ૬૮
સંઠાણ	સંસ્થાન	જીવો વગેરેના શરીરની આકૃતિ	૫૨
સંવર	સંવર	મિથ્યાત્વ વગેરે આસ્રવોનો નિરોધ, અશુભ કર્મોને આવતા અટકાવવા	૫૯, ૯૩
સંસાર	સંસાર	જન્મ-મરણ વગેરેની પરમ્પરા	૫૭
સંસારહેઝ	સંસારહેતુ	સંસારના કારણરૂપ રાગ-દ્વેષ વગેરે	૧૩
સંસારાસુહાણુભાવ	સંસારાશુભાનુભાવ	શુક્લધ્યાનમાં વિચારણીય અનુપ્રેક્ષા વિશેષ	૮૮
સાગર	સાગર	લવણસમુદ્ર વગેરે	૫૪
સારીરદુક્ખ	શારીરિકદુઃખ	ઠંડી-ગરમી વગેરે શારીરિક દુઃખ	૧૦૪
સાવય	શ્વાપદ	જળચર જીવો.	૫૬
સાહૂ	સાધુ	મુનિ	૬૮
સિરોરોગ	શિરોરોગ	મસ્તક રોગ	૭
સીલ	શીલ	વ્રત વગેરેનું સમાધાન	૬૮
સીલંગ	શીલાઙ્ગ	પૃથ્વીકાયવિષયક સંરંભનો પરિત્યાગ વગેરે	૬૦
સુઅ	શ્રુત	સામાયિક વગેરે બિન્દુસાર (૧૪મું પૂર્વ) સુધીનું શ્રુત	૬૮
સુક્કઝાણ	શુક્લધ્યાન	શોકનો નાશ કરનાર અથવા આઠ પ્રકારના કર્મરૂપ મલ ને શુદ્ધ કરવાવાળું ધ્યાન	૧, ૫
સુક્કલેસ્સા	શુક્લલેશ્યા	પદ્મલેશ્યા થી વિશુદ્ધ લેશ્યાવિશેષ	૬૬
સુહાસવ	શુભાસ્રવ	પુણ્યાશ્રવ	૯૩
સુહુમકિરિયાડ-	સૂક્ષ્મક્રિય-	સૂક્ષ્મ ક્રિયાથી યુક્ત થઈ	
નિયટ્ટિ	અનિવર્તિ	નિવૃત્ત ન થવાવાળું શુક્લધ્યાન	૮૧
સૂલરોગ	શૂલરોગ	રોગવિશેષ	૭
સેલેસ	શૈલેશ	શૈલેશ-પર્વતોનો રાજા, મેરુ	૭૬
સેલેસી	શૈલેશી, શૈલર્ષિ,	સુમેરુની સમાન સ્થિરતા (શૈલેશી), અથવા	

	શીલેશ	સુમેરુ ની સમાન સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરનાર ઋષિ (શૈલર્ષિ), અથવા સર્વસંવરસ્વરૂપ શીલોની સ્વામિતા	૭૬
સેલેસીય	શૈલેશીગત	શૈલેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરનાર અયોગીકેવલી	૮૨
સોગ	શોક	શોક, દીનતા	૧૦૩
સોયણ	શોચન	આંસુપૂર્વકની આંખની દીનતા	૧૫
હેઝ	હેતુ	જિજ્ઞાસિત ધર્મથી યુક્ત પદાર્થો નો ગમક હેતુ	૪૮

—

परिशिष्टम् - २६

ध्यानशतकटीकागतविशिष्टशब्दाऽकारादिक्रमः

शब्द	गाथाङ्क	शब्द	गाथाङ्क
अज्ञान	५७	आहारकशरीर	५५, ७६
अणुव्रत	१८	इहलोकभय	३४
अधर्मास्तिकाय	५३	ईषत्प्राग्भार	५४
अनाकार-उपयोग	५५	उच्छ्वास-निःश्वास	३, ८१
अनित्यत्वानुप्रेक्षा	२९	उदाहरण	४८
अनुकम्पा	३२	उपधि	९२
अनुत्तरविमान	५४	उपयोग	५५
अनुयोगद्वार	४५	उपलक्षण	१८
अनेकान्त	४५	उमास्वातिवाचक	१८
अन्तर्मुहूर्त	३	उल्मुक	१९
अन्यदृष्टिप्रशंसा	३२	एकत्वभावना	६५
अपध्यान	५९	ओघ	२, १०, २४
अप्रतिष्ठान	५४	औदारिकशरीर	५५, ७६
अप्रमत्तसंयत	१८	कर्मप्रकृति	५१
अभूतोद्भावनवचन	२०	कर्मविपाक	५१
अर्थान्तराभिधान	२०	कर्बट	३६
अयोगी	८६	कल्पित-उदाहरण	४८
अर्हत्	७०	कषाय	५१
अवधलिङ्ग	९१	कायक्रिया	८१
अशरणभावना	६५	काययोग	७६
असम्मोहलिङ्ग	९१	काययोगनिग्रह	४४
असि	१९	कायिकध्यान	३७
आगमिक-श्रुतपाठी	८३	कायोत्सर्ग	३९
आज्ञा	२८	कारकहेतु	४८
आयतन	३२	काल	३८
आयु	३३	कालसौकरिक	२६
आवश्यक	४२	कांक्षा	३२
आश्रव	५०	कुतीर्थिक	२०
आश्रवक्रिया	५०	कुन्त	१९
आस्तिक्य	३२	कूटप्रयोग	२०

शब्द	गाथाङ्क	शब्द	गाथाङ्क
कृतयोग	३६	दण्डायत	३९
कृतयोगी	१२	दर्शन	३२
केवल	४५	दर्शनदीपकगुण	३२
केवली	४४	दावानल	५०
क्षपकश्रेणी	८५	द्यूतकार	३५
क्षयोपशम	३३	द्रव्यनिक्षेप	५३
क्षेत्रलोक	५३	द्रव्यार्थादेश	४५
खेट	३६	द्रव्यास्तिकनय	६२, ७७
गणधर	३५, ३८, ४६, ६३	द्वादशानुप्रेक्षा	६५
गम	४६	द्वादशाङ्गी	४५
गीतार्थ	१२	द्वीप	३८
गुणश्रेणि	७६	द्वेष	६, ४९
गोत्र	३३	धर्मध्यान	५, १२, २७, २९
घन	५४	नगर	३६
घनवात	५४	नमस्कारनिर्युक्ति	७६
घनोदधि	९	नय	४५, ६२
चतुर्दशपूर्वी	४५	नरक	५, २१
चतुर्विंशतिदण्डक	४६	नामकर्म	३३
चतुर्विंशतिस्तव	५३	नामनिक्षेप	५३
चमर	५, १७	निकाचित	५१
चरणधर्म	५, १७, ४२	निर्ग्रन्थ	६४
चरित-उदाहरण	४८	निर्जरा	४२
चारित्र	६९	निर्वेद	३२
चिलातीपुत्र	४५	नैगम	४५
चैत्यधन	२२	परममुनि	११
जिन	१७	परलोक	५०
जीव	५५	परसमय	३२
ज्योतिष्क-विमान	५४	परीषह	९१
ज्ञान	७६	पर्याप्त	७६
ज्ञानावरणीय	५१, ५५	पर्यायलोक	५३
तनुवात	५४	पञ्चास्तिकाय	५३
तप	१०	पाताल	५६
तिर्यग्गति	५, १३	पाषण्डप्रशंसा	३२
तीर्थकर	१७, ३५, ३८, ६३	पाषण्डसंस्तव	३२

शब्द	गाथाङ्क	शब्द	गाथाङ्क
पुद्गल	५३	मोह	४९
पुनरुक्तदोष	५३	योग	३, ३६
पुरुषवेद	३३	योगी	१, २६
पूर्ववित्	७७	रति	३३
प्रत्याख्यानाध्ययन	३२	रत्नापृथिवी	५४
प्रत्युपेक्षण	४२	राग	८, ४९
प्रभावना	३२	लब्धि	४५
प्रमाद	५१, ६३	लव	३
प्रवचन	१७	लान्तक	४५
प्रशम	३२, ५०	लोक	५३
प्रश्रम	३२	वणिक्	२०
प्राण	३	वाग्योग	३, ७६
बलदेव	९	वाग्योगनिग्रह	४४
बाह्यकरण	२६	वाचकमुख्य	५
भरत	९	वाचना	२८
भवनवासी	५४	वाचिकध्यान	३७
भावमन	८६	वाणिज्य	१६
भिन्नमुहूर्त	३, ४	विचार	७८
भूत	३७	विचिकित्सा	३२
भूतनिहववचन	२०	वितर्क	८०
भूतोपघातवचन	२०	विपाक	१९
मतिज्ञान	४५	विवेकलिङ्ग	९२
मत्वर्थ	५६	विषयसंरक्षणानुबन्धी	१९ (उ.)
मनःपर्याय	४०	वीरासन	३९
मनोयोग	३, ७६	वेदनीय	७६
मरुदेवी	६४, ७७	वैमानिक	४५
मिथ्यात्व	५०	व्यञ्जकहेतु	४८
मिथ्यादर्शन	५१	व्यवहारनय	२०
मिथ्यादृष्टि	१८	व्युत्सर्गलिङ्ग	९२
मुखवस्त्रिका	४२	शक्ति	१९
मुहूर्त	३, ३८	शिल्पकला	१६
मृषानुबन्धी	१८	शैलेश्य	४४
मृषावाद	२६	श्रावक	१८, २२, २३
मेरु	७६	श्रुतज्ञान	३१, ४५
मोक्ष	९, १२	श्रुतज्ञानी	४५

शब्द	गाथाङ्क	शब्द	गाथाङ्क
श्रुतधर्म	५, ४२	साकारोपयुक्त	७६
श्वापद	५६	सात	३३
षड्जीवनिकाय	४६	सामाचारी	४२
सन्निवेश	३६	सिद्धिगति	५
समय	३	सिंहमारक	२७
समुद्घात	७६	सीमन्तक	५४
सम्यक्त्व	३२, ३३	सूत्र	३१
सम्यग्दृष्टि	१८, २३, ३१, ४५	स्तुतिकार	४५
सर्वज्ञ	४८	स्तेयानुबन्धी	१८
सर्वसंयत	२३	स्तोक	३
सर्वार्थविमान	४५	स्वसमय	३२
संवेग	३२	हास्य	३३
संसार	५७	हिंसानुबन्धी	१८, २६
संहनन	३६, ६४	हेतु	४८
		ह्रस्वाक्षर	७६

परिशिष्टम्-२७

ध्यानशतकटीकागतनिरुक्तशब्दानि

शब्द	निरुक्ति	गाथा	शब्द	निरुक्ति	गाथा
अनुप्रेक्षा	अनु पश्चाद्भावे प्रेक्षणं प्रेक्षा, सा च स्मृतिर्ध्यानाद् भ्रष्टस्य चित्तचेष्टेत्यर्थः ।	२	सन्निवेशविशेषः ।		३६
असद्भूत	न सद्भूतमसद्भूतम्, अनृत- मित्यर्थः ।	२०	चक्रवर्ती	चक्रं प्रहरणम्, तेन विजया- धिपत्ये वर्तितुं शीलमेषां ते चक्रवर्तिनः भरतादयः ।	९
असंभ्य	सभायां साधु संभ्यम्, न संभ्य- मसंभ्यं जकार-मकारादि ।	२०	चारित्र	‘चर गति-भक्षणयोः’ इत्यस्य ‘अर्ति- लू-धू-सू-खन-सह चर इत्रः इतीत्रन्प्रत्ययान्तस्य चरित्रमिति भवति, चरन्त्यनिन्दितमनेनेति चरित्रं क्षयोपशमरूपम्, तस्य भावश्चारित्रम् । एतदुक्तं भवति-इहान्यजन्मोपात्ताष्ट- विधकर्मसञ्चयापचयाय चरणभावश्चारित्रमिति, सर्वसावद्ययोगविनिवृत्तिरूपा क्रिया इत्यर्थः ।	३३
अस्तिकाय	अस्तयः प्रदेशाः, तेषां काया अस्तिकायाः ।	५३	छद्मस्थ	छादयतीति छद्म पिधानम्, तच्च ज्ञानादिनां गुणानामावा- रकत्वाज्ज्ञानावरणादिलक्षणं घातिकर्म, छद्मनि स्थिताश्छ- द्मस्थाः, अकेवलिन इत्यर्थः ।	३
आचार्य	आचर्यतेऽसावित्याचार्यः, सूत्रार्था- वगमार्थं मुमुक्षुभिरासेव्यत इत्यर्थः ।	१४७	जगत्	जगन्ति जङ्गमान्याहुर्जगद् ज्ञेयं चराचरम् ।	३४
आज्ञा	कुशलकर्मण्याज्ञाप्यन्तेऽनया प्राणिन इत्याज्ञा ।	४६	जीव	जीवति जीविष्यति जीवितवान् वा जीव इति ।	५५
आर्त	ऋते भवमार्तम्, क्लिष्टमित्यर्थः ।	५	देव	दीव्यन्तीति देवाः भवनवा- स्यादयः ।	९
आर्य	आराद् यातं सर्वहेयधर्मभ्य इत्यार्यम् ।	२१			
आलम्बन	इह धर्मध्यानारोहणार्थमा- लम्ब्यन्त इत्यालम्बनानि ।	४२			
उपयोग	उपयुज्यतेऽनेनेत्युपयोगः साका- रानाकारादिः ।	५५			
कर्म	मिथ्यादर्शनाऽविरति -प्रमाद- कषाय-योगैः क्रियत इति कर्म ज्ञानावरणीयादि ।	१, ३३			
कुशील	कुत्सितं निन्दितं शीलं वृत्तं येषां ते कुशीलाः, ते च तथाविधा द्यूतकारादयः ।	३५			
ग्राम	ग्रसति बुद्ध्यादीन् गुणान्, गम्यो वा करादिनामिति ग्रामः,				

शब्द	निरुक्ति	गाथा	शब्द	निरुक्ति	गाथा
धर्म	दुर्गतौ प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मः ।	१७	योगीश्वर	दिना आत्मेति योगः धर्म- शुक्लध्यानलक्षणः ।	१
धर्म्यध्यान	श्रुत-चरणधर्मानुगतं धर्म्यम् ।	५	लोक	सः (योगः) येषां विद्यत इति योगिनः साधवः ।	१
ध्यान	ध्यायते चिन्त्यतेऽनेन तत्त्वमिति ध्यानम्, एकाग्रचित्तनिरोध इत्यर्थः ।	१	वस्तु	लोक्ष्यत इति लोकः । वसन्त्यस्मिन् गुण-पर्याया इति वस्तु चेतनादि ।	५३
पाप	पातयति नरकादिष्विति पापम् ।	४०	विषय	विषीदन्ति एतेषु सक्ताः प्राणिन इति विषया इन्द्रियगोचरा ।	३
प्रमाण	प्रमीयते ज्ञेयमेभिरिति प्रमाणानि द्रव्यादीनि ।	४६	वीर	‘ईर गति-प्रेरणयोः’ इत्यस्य विपूर्वस्याजन्तस्य, विशेषेण ईरयति कर्म गमयति याति वेह शिवमिति वीरः ।	६
प्रश्रम	प्रकर्षेण श्रमः प्रश्रमः खेदः, स च स्व-परसमयतत्त्वाधिगमरूपः ।	३२	शरण्य	शरणे साधुः शरण्यः तम्, रागादिपरिभूताश्रितसत्त्ववत्सलं रक्षकमित्यर्थः ।	१
भव	भवन्त्यस्मिन् कर्मवशवर्तिनः प्राणिन इति भवः संसार एव ।	५	शुक्ल	शुचं क्लमयतीति शुक्लम्, शोकं ग्लपयतीत्यर्थः ।	१
भावना	भाव्यत इति भावना, ध्याना- भ्यासक्रियेत्यर्थः ।	२	शुक्ल	शोधयत्यष्टप्रकारं कर्ममलं शुचं वा क्लमयतीति शुक्लम् ।	५
मध्यस्थ	मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थः, राग-द्वेषयोरिति गम्यते ।	११	हेतु	हिनोति गमयति जिज्ञासितधर्म- विशिष्टानर्थानिति हेतुः कारको व्यञ्जकश्च ।	४८
मनोज्ञ	मनसोऽनुकूलानि मनोज्ञानि, इष्टानीत्यर्थः ।	६			
मुनि	मन्यते जगतस्त्रिकालावस्था- मिति मुनिः, तस्य मुनेः साधोरि- त्यर्थः ।	११, ६०			
मुनि	मन्यन्ते जीवादीन् पदार्था- निति मुनयो विपश्चित्साधवः ।	३६			
योग	युज्यन्त इति योगाः मनोवा- क्कायव्यापारलक्षणाः X X X युज्यते वानेन केवलज्ञाना-				

परिशिष्टम्-२८

ध्यानशतकटीकागत-अवतरणवाक्यानि

अज्ञानं खलु कष्टं [आव. वृ.२२२ उद्धृतः]	५०	कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्	१४
अज्ञानान्धाचटुलवनिता	९	कोहो पीतीं (द.वै. ८/३८)	५०
अद्वेष्टेण तिरिक्खगई [द.वै.चूर्णि. अ. १/१]	५	कोहो य माणो य अणिग्गहीया (द. वै. ८/४०)	५०
अनुवादादरवीप्सा (द.वै.चूर्णि अ. १०)	५३	गीयत्थो जयणाए (बृ. क. भा. ४९४६)	१२
अन्योऽहं स्वजनात् परि (प्रशमरति. १५४)	६५	गुण-पर्यायवद् द्रव्यमिति (तत्त्वार्थ. सू/५-३७)	३१
अर्ति-लू-घू-सू-खन-सह-चर इत्रः (पा.३-२-१८४)	३३	घट-मौलि-सुवर्णार्थी (आप्तमी.)	५२
अशुचिकरणसामर्थ्या (प्रशमरति. १५५)	६५	जगन्ति जङ्गमान्याहुर्जगद् ज्ञेयं चराचरम्	३४
अहवा सेलुव्व इसी (विशेषा. ३६६४)	७६	जन्म-जरा-मरणभयै (प्रशमरति. १५२)	६५
आगमश्चोपपत्तिश्च (द.वै.चूर्णि पृ. १३७)	८५	जन्म मरणाय नियतं...	३४
आज्ञापाय-विपाक-संस्थानविचयाय धर्म्यम्		जं अण्णाणी कम्मं (बृ. क. भा. ११७०)	४५
(तत्त्वार्थ सू. ९/३७)	४४	जिणवयणमोदगस्स उ	४५
आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोग (तत्त्वार्थ सू. ९/३१-३४)	५	जीवाइवत्थुचित्तण	४५
इष्टजनसम्प्रयोगोद्भि (प्रशमरति. १५१)	६५	जीवानां पुद्गलानां च गत्युपग्रहकारणम्	५३
उजुसेहिं पडिवण्णो (विशेषा. ३७०८)	७६	जीवानां पुद्गलानां च धर्माधर्मास्तिकाययोः	५३
उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत् (तत्त्वार्थ सू. ५/२९)	५२	जीवानां पुद्गलानां च स्थित्युपग्रहकारणम्	५३
उववाओ लंतगमि	४५	जीवा पाविति इह	५०
एकस्य जन्म-मरणे (प्रशमरति. १५३)	६५	जूइयर सोलमेंठा	३५
एक्का य अणेगेसिं	१	जो किर जहण्णजोओ (विशेषा. ३६६१)	७६
एवंविहा गिरा मे (आव.नि. १४७७)	३७	ज्ञानात्मा सर्वभावज्ञो	५३
ओरालियाहिं सव्वाहिं (विशेषा. ३६८४)	७६	तणुरोहारंभाओ (विशेषा. ३६६७)	७६
औदारिकादिशरीरयुक्तास्यात्मनो वीर्यपरिणति-		तदसंखगुणविहीणे (विशेषा. ३६५८)	७६
विशेषः काययोग..... मनोयोगः इति	३	तयसंखज्जगुणाए (विशेषा. ३६८०)	७६
कल्पद्रुमः कल्पितमात्रदायी ( )	४५	तस्सोदइया भावा (विशेषा. ३६८५)	७६
कालो परमनिरुद्धो	३	तीसा य पन्नवीसा	५४
काहं अछित्तिं अदुवा (व्य. भा. १/८३,		तेषां कटतटभ्रष्टैः (विशेषा. स्वो. वृत्ति पृ.१८७)	४५
आव.चू.पृ.३४)	१२	थिरे णामेगे णो कयजोगे इत्यादि	३६
किरियासु वट्टमाणा	५०	दव्वओ सुयनाणी उवउत्ते सव्वदव्वाइं जाणई	४५
कूरावि सहावेणं	४५	दव्वमणोजोएणं	१
कृत्वा पूर्वविधानं	५१	दृष्ट्यादिभेदभिन्नस्य	५०

दोसानलसंसत्तो	५०	रिभियपयक्खरसरला	१
दर्व्वार्थादेशादित्येषा द्वादशाङ्गी	४५	रुंभइ स कायजोगं (विशेषा. ३६६२)	७६
द्वेषः सम्पद्यमानोऽपि	५०	लोकस्याधस्तिर्यग् (प्रशमरति. १६०)	६५
धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायस्स देसे धम्मत्थि-		वृद्धविवरण इह पयइभिन्नं..	५१
कायस्स पएसे (अनु. चू. पृ. १९९)	५२	शङ्का-काङ्क्षा-विचिकित्सा (तत्त्वार्थ. ७/१८)	३२
धर्मोऽयं स्वाख्यातो (प्रशमरति. १६१)	६५	सत्त पाणूनि से थोव	३
धी संसारो इत्यादि (द. वै. चूर्णि. पृ. ३४)	८८	सत्तेवय कोडीओ	५४
नर-नरय-तिरिय-सुरगण	४५	स द्विविधोऽष्ट-चतुर्भेदः (तत्त्वार्थ. २/९)	५५
नवि अत्थि मानुसाणं (धर्मो. विव.)	६१	स-परसमयकोसल्लं	३२
णामं ठवणा दविए (आव. नि. १०५७)	५३	समचउरंसे नग्गोहमंडले	५२
नो इहलोगट्टयाए नो परलोगट्टयाए	४६	सर्वव्यक्तिषु नियतं (तत्त्वा. भा. ५/२९)	५२
पज्जत्तमित्तबिंदिय (विशेषा. ३६५९)	७६	सर्वे जीवा न हन्तव्याः इत्यादि	४५
पज्जत्तमित्तसन्निरस्स (विशेषा. ३६५७)	७६	सव्वट्ठाणाणि असासयाणि इत्यादि	
पञ्चाश्रवात् इत्यादि (प्रशमरति. १७२)	६८	(द. वै. चू. पृ. ३४)	८८
पभूणं चोइसपुव्वी (व्या. प्र. ५/४/२४०)	४५	सव्वनदीणं जा	४५
पयोव्रतो न दध्यति (आप्तमी. का. ६०)	५२	सव्ववइजोगरोहं (विशेषा. ३६६०)	७६
परलोगंमि वि एवं	५०	सव्वसुरासुर-माणुस	४५
परिमंडले य वट्ठे	५२	सव्वसुरेहिंतो वि हु	१
पिशुनं सूचकं विदुः इति वचनात्	२०	सव्वं खवेइ तं पुण (विशेषा. ३६८१)	७६
पुव्वि खलु भो कडाणं...॥ (द.वै. चू.१)	११	सव्वेवि य सिद्धंता	४५
मज्जं विसय (उत्त. नि. १८०)	६३	संभवओ जिणणामं (विशेषा. ३६८३)	७६
मणुयगइ-जाइ (विशेषा. ३६८२)	७६	सीलं व समाहाणं (विशेषा. ३६६५)	७६
मतुयत्थंमि मुणिज्जह	५७	सुयणाणंमि नेउण्णं	४५
माता भूत्वा दुहिता (प्रशमरति. १५६)	६५	सुसमाहियकर-पायस्स	३७
मानुष्यकर्मभूम्या (प्रशमरति. १६२)	६५	सेलेसो किर मेरु (विशेषा. ३६६३)	७६
मिच्छत्तमोहियमई	५०	स्थितः शीतांशुवज्जीवः (यो. द.स. १८३)	१०२
मिथ्यादृष्टिरविरतः (प्रशमरति. १५७)	६५	स्पर्श-रस-गन्ध-वर्ण	५३
मोक्षे भवे च सर्वत्र (योगश. २० वृत्ति)	१२	हट्ठस्स अणवगल्लस्स	३
यद्वद्विशेषणादुपचित्तो (प्रशमरति. १५९)	६५	हस्सक्खराइं मज्झेण (विशेषा. ३६६६)	७६
या पुण्य-पापयोर- (प्रशमरति. १५८)	६५	हेट्ठा मज्जे उवरि	५२
रागः सम्पद्यमानोऽपि	५०	हेट्ठोवरि जोयणसय	५४
रागाद् वा द्वेषाद् वा (द. वै. वृ. पृ. ३३)	४९		

परिशिष्टम्-२९

टीकानुसारिपाठभेदाः

१. राग-द्वेष-मोहाङ्कितस्य, आकुलस्य वेति पाठान्तरम् । गा. २४
२. नियता इति परिच्छिन्नाः, पाठान्तरं वा जनिताः । गा. ३०
३. तत् प्रकान्तं निर्वाणपुरं सिद्धिपत्तनम्, परिनिर्वाणपुरं वेति पाठान्तरम् । गा. ६०
४. प्रधानतरमन्त्रयोगेन श्रेष्ठतरमन्त्रयोगेनेत्यर्थः, मन्त्र-योगाभ्यामिति च पाठान्तरं वा । गा. ७१

परिशिष्टम्-३०

टीकानुसारिमतभेदाः

१. अनेन किलानागतकालग्रह इति वृद्धा व्याचक्षते । गा. ८
२. अन्ये पुनरिदं गाथाद्वयं चतुर्भेदमप्यार्तध्यानमधिकृत्य साधोः प्रतिषेधरूपतया व्याचक्षते । गा. १३
३. अन्ये तु व्याचक्षते तिर्यगतावेव प्रभूतसत्त्वसम्भवात् स्थितिबहुत्वाच्च संसारोपचार इति । गा. १३
४. प्रकृति-स्थित्यनुभाव-प्रदेशबन्धभेदग्राहक इत्यन्ये । गा. ५०

परिशिष्टम्-३१

टीकागतग्रन्थनामोल्लेखादि

१. अनुज्ञातमेव पूर्वमुनिभिः । गा. १
२. उक्तं च भगवता वाचकमुख्येन । गा. ६
३. उक्तं च परमगुरुभिः—पुष्पिं खलु... । गा. ११
४. उक्तं च भगवतो मास्वातिवाचकेन—हिंसानृत-स्तेय-विषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रम् । गा. १८
५. महापद्गतोऽपि स्वतः महापद्गतेऽपि च परे आमरणादसञ्जातानुतापः कालसौकरिकवद् । गा. २६
६. हृष्यते तुष्यति कृतपापो निर्विर्तितपापः सन् सिंहमारकवत् । गा. २७
७. तेषां स्वरूपं च प्रत्याख्यानाध्ययने न्यक्षेण वक्ष्यामः । गा. ३२

८. श्रूयन्ते च बहवश्चिलातीपुत्रादयः एवंविधा इति । गा. ४५
९. तथा च स्तुतिकारेणाप्युक्तम्—कल्पद्रुमः कल्पितमात्रदायी... ।। गा. ४५
१०. प्रमाणानि-द्रव्यादीनि, यथानुयोगद्वारेषु । गा. ४६
११. गमाः चतुर्विंशतिदण्डकादयः, कारणवशतो वा किञ्चिद्विसदृशाः सूत्रमार्गा यथा षड्जीवनिकायादाविति । गा. ४६
१२. भावार्थः पुनः वृद्धविवरणादवसेयः X X X जहा कम्मपयडीए तहा विसेसेण विचिंतिज्जा X X X वित्थरओ य कम्मपयडीए भणियाणं कम्मविवागं विचिंतेज्जा । गा. ५१
१३. भावार्थश्चतुर्विंशतिस्तवविवरणादवसेयः । गा. ५३
१४. माषतुषमरुदेव्यादीनामपूर्वधराणामपि तदुपपत्तेः । गा. ६४
१५. भावार्थो नमस्कारनिर्युक्तौ प्रतिपादित एव । गा. ७६
१६. मरुदेव्यादीनां त्वन्यथा । गा. ७७
१७. तज्जागमिकश्रुतपाठिनः । गा. ८३

परिशिष्टम्-३२

टीकागतन्यायोक्तयः

१. उभयपदव्यभिचारे एकपदव्यभिचारे अज्ञातज्ञापनार्थं च शास्त्रे विशेषणाभिधानमनुज्ञातमेव । गा. १
२. यथोद्देशस्तथा निर्देश इति न्यायादार्तध्यानस्य स्वरूपाभिधानावसरः । गा. ५
३. एकग्रहणे तज्जातीयग्रहणमिति साध्व्याश्च योग्यं यतिनपुंसकस्य च । गा. ३५
४. एकग्रहणे तज्जातीयग्रहणाद् नगर-खेट कर्बटादिपरिग्रहः इति । गा. ३६
५. एकग्रहणे तज्जातीयग्रहणाद् अनृतादत्तादान-मैथुन-परिग्रहाद्युपरोधरहितश्च । गा. ३७
६. अनुवादादरवीप्साभृशार्थविनियोगहेत्वसूयासु । ईर्षत्सम्भ्रमविस्मयगणनास्मरणेष्वपुनरुक्तम् ।। गा. ५३
७. जातावेकवचनम् । गा. ५५

परिशिष्टम्-३३

विभिन्नग्रन्थाधारितध्यानशब्दस्य व्याख्या:

१. अंतोमुहुत्तकालं चित्तस्सेगगया, हवइ ज्ञाणं ।
तं पुण अट्ठं रूढं धम्मं सुक्कं च नायव्वं ॥१४६३॥ [आ.नि.]
२. ज्ञाणेण होइ लेसा, ज्ञाणंतरओ व होइ अन्नयरी ।
अज्झवसाओ उ दढो, ज्ञाणं असुभो सुभो वा वि ॥१६४०॥ [बृ. क.भा.]
३. सुदढप्पयत्तवावारणं, णिरोहो व विज्झमाणाणं ।
ज्ञाणं करणाण मयं, ण उ चित्तणिरोहमितागं ॥ [विशेषा. ३०७१]
४. जीवस्स एगगे जोगाभिनिवेसो ज्ञाणं, अंतोमुहुत्तं
तीव्रजोगपरिणामस्यावस्थानमित्यर्थः । [आव. चू.]
५. जं थिरमज्झवसाणं तं ज्ञाणं जं चलं तयं चित्तं ।
तं पुण अट्ठं रूढं धम्मं सुक्कं च नायव्वं ॥१४६३॥ [ध्या.श., सं.प्र.
ध्यानाधिकारे]
६. उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् ॥ ९/२७ ॥ [तत्त्वार्थ.]
७. ध्यातयो ध्यानानि, अन्तर्मुहूर्तमात्रं कालं चित्तस्थिरतालक्षणानि...॥ [स्था.सू. २४७ वृत्तौ]
८. ध्यानं पुनर्निश्चल एवाशुभः शुभो वा आत्मनः परिणामः । [बृ. क. वृ.]
९. अग्रम्-आलम्बनम् एकं च तदग्रं चेत्येकाग्रम्, एकालम्बनमित्यर्थः ।
एकस्मिन्नालम्बने चिन्तानिरोधः । चलं चित्तमेव चिन्ता,
तन्निरोधस्तस्यैकाग्रवस्थापनमन्यत्राप्रचारो निरोधः ॥ ९/२७॥ [तत्त्वार्थ. सिद्ध वृत्तौ]
१०. विशुद्धञ्च यदेकाग्रं चित्तं तद् ध्यानमुत्तमम् । [उपमिति. ८/७२८]
११. शुभैकालम्बनम् चित्तं ध्यानमाहुर्मनीषिणः ।
स्थिरप्रदीपसदृशं सूक्ष्माभोगसमन्वितम् ॥ ३६२ ॥ [यो.बि.]
१२. एकालम्बनसंस्थस्य सदृशप्रत्ययस्य च ।
प्रत्ययान्तरनिर्मुक्तः प्रवाहो ध्यानमुच्यते ॥ [षोड. १२/१४ वृत्तौ]
१३. ध्यानं शुभचित्तैकाग्रतालक्षणम् । [अष्टक, १/६ वृत्तौ]
१४. मुहूर्तान्तर्मनःस्थैर्यं ध्यानं छद्मस्थयोगिनाम् ।
धर्म्यं शुक्लं च तद् द्वेधा योगरोधस्त्वयोगिनाम् ॥ ११५ ॥ [यो. शा., प्र. ४]
१५. भवशतसमुपाचितकर्मवनगहनज्वलनकल्पमखिलतपःप्रकारप्रवर-
मान्तरतपः क्रियारूपं धर्मध्यानं शुक्लध्यानं च । [अष्टक प्र. ५/२ वृत्तौ]

१६. ध्यायते-चिन्त्यतेऽनेन तत्त्वम् इति ध्यानम्, एकाग्रचित्तनिरोध इत्यर्थः । [ध्या. श. १ वृत्तौ]
 १७. ध्यातिर्ध्यानं-अन्तर्मुहूर्तमात्रं चित्तैकाग्रता । [पंचा. १९/३ वृत्तौ]
 १८. ज्ञाणमिति ध्यायते-चिन्त्यते वस्त्वनेनेति ध्यातिर्वा ध्यानम्-
 अन्तर्मुहूर्तमात्रकालमेकाग्रचित्ताध्यवसानम् । [प्रव.सारो. वृत्तौ]
 १९. ध्यानं चिन्ताभावनापूर्वकः स्थिरोऽध्यवसायः । [ध्यानविचारे]
 २०. ध्यानं ध्येयविषया एकप्रत्ययसन्ततिः । [वीत.स्तो.१४/८ वृत्तौ]
 २१. स्थिरमध्यवसानं यत् तद् ध्यानं चित्तमस्थिरम् ।
 भावना चाप्यनुप्रेक्षा, चिन्ता वा तत् त्रिधा मतम् ॥ १ ॥ [अध्या. १६]
 २२. X X X ध्यानं चैकाग्र्यसंवित्तिः समापत्तिस्तदेकता ॥ २ ॥ [ज्ञान. ३०]
 २३. जो किर जयणापुव्वो वावारो सो ण ज्ञाणपडिक्खो ।
 सो चेव होइ ज्ञाणं जुगवं मणवयणकायाणं ॥ ८ ॥ [अ.म.प.]
 २४. उपयोगे विजातीयप्रत्ययाव्यवधानभाक् ।
 शुभैकप्रत्ययो ध्यानं सूक्ष्माभोगसमन्वितम् ॥ ११ ॥ [द्वा.द्वा. १८]
 २५. ध्यानमन्तर्मुहूर्तमात्रकालमेकाग्रचित्ताध्यवसायम् । [आ.प्र. पृ. १३३]
 २६. यत् स्थिरमध्यवसानं तद् ध्यानम् । [दर्शनरत्नरत्नाकरे]
 २७. ध्यानं नाम मनःस्थैर्यं यावदन्तर्मुहूर्तकम् । X X X ॥ [लो.प्र., सर्ग-३०/४११]
 २८. एकचिन्तानिरोधो यस्तद्ध्यानं भावनाः पराः ।
 अनुप्रेक्षार्थचिन्ता वा ध्यानसन्तानमुच्यते ॥ ६६ ॥ [ध्या.दी.]
 २९. दृढसंहननस्यापि मुनेरान्तर्मुहूर्तिकम् ।
 ध्यानमाहुरथैकाग्रचिन्तारोधो जिनोत्तमाः ॥ ६४ ॥ [ध्या.दी.]
 ३०. एगगं चिन्तानिरोहो ज्ञाणं, अगगसदो आलंबणे
 वट्टति, एगगो-एगालंबणो, आलंबणाणि
 विसेसेण भण्णिहिंति, एगगस्स चिन्ता
 एगगचिन्ता, एतं ज्ञाणं छउमत्थस्स, निरोहो केवलिणो जोगस्स । [दशवैकालिकचूर्णौ]
 ३१. ध्यातिर्ध्यानं-स्थिराध्यवसानम्, मनस एकाग्रावलम्बनमित्यर्थः । [धर्मसंग्रहे]
 ३२. ध्यातिर्ध्यानं-स्थिराध्यवसानम्, मनएकाग्रावलम्बनमित्यर्थः । [प्रतिक्रमणसूत्रपदविवृत्तौ]
 ३३. जीवतणो जे थिर परिणाम, कहीये ध्यान तेहनुं नाम X X X । [ध्यानस्वरूपणप्रबंधे]
 ३४. चिन्तारोध ते ध्यान छे, अपर भावना जाण X X X । [ध्यानदीपिकाचतुष्पदौ]
 ३५. उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमाऽन्तर्मुहूर्तात् । [महापुराणे, चारित्रसारे,
 प्रवचनसारे, तत्त्वानुशासने]
 ३६. चित्तविक्षेपत्यागो ध्यानम् । [सर्वार्थसिद्धौ]

परिशिष्टम्-३४

श्रीमद्ज्ञानभद्रगणिकक्षमाश्रमणविरचित-ध्यानशतकमहाग्रन्थसम्बन्धिग्रन्थानां
मुद्रितसाहित्यसूचिः

	टीकाकार	सम्पादक	प्रकाशक
१. ध्यानशतकसटीक	हरिभद्रसूरि	बालचन्द्रशास्त्री	वीर-सेवा मन्दिर
२. ध्यानशतकसटीक	हरिभद्रसूरि	सागरानन्दसूरि	आगमोदय समिति
आव. निर्यु. अन्तर्गत			
३. ध्यानशतकसटीक	हरिभद्रसूरि	हर्षविजय	विनयभक्तिसुन्दरचरणग्रन्थमाला
४. ध्यानशतक-टिप्पन	हेमचन्द्रसूरि [मलधारी]	हर्षविजय	विनयभक्तिसुन्दरचरणग्रन्थमाला
५. ध्यानशतकबृहद्वृत्ति- विषमपदपर्यायाः	अज्ञात	कीर्तियशसूरि	सन्मार्ग प्रकाशन
६. ध्यानशतक-अवचूर्णि	ज्ञानसागरगणि	मानविजय	देवचन्द लालभाई
७. ध्यानशतक-दीपिका	माणिक्यशेखरसूरि	मानविजय	विजयदानसूरीश्वरजीजैनग्रन्थमाला
८. ध्यानशतक-अवचूरि	धीरसुन्दसूरि	प्रमोदसागर	देवचन्द लालभाई
९. ध्यानशतक-अर्थलेश	पूर्वाचार्य	कीर्तियशसूरि	सन्मार्ग प्रकाशन
१०. ध्यानशतक-अवचूरि	शुभवर्धनगणी	कीर्तियशसूरि	सन्मार्ग प्रकाशन
११. ध्यानशतक-लघुटीका	तिलकाचार्यजी	कीर्तियशसूरि	सन्मार्ग प्रकाशन
१२. ध्यानशतक-सटीक विवेचन		अनु. पं. भानुविजय	जिनकृपा चेरि. ट्रस्ट
१३. ध्यानशतक - हिन्दी भावानुवाद		अनु. बालचन्द्रशास्त्री	वीर. सेवा मन्दिर
१४. ध्यानशतक-अनुवाद		सं. भव्यदर्शन विजय	
१५. ध्यानशतक हिन्दी अनुवाद		अनु. दुलहराज [तेरापन्थी]	
१६. ध्यानशतक-अनुवाद		अनु. तत्त्वविजय म.	
१७. ध्यानशतक-हिन्दी अनुवाद		अनु. जयकुमार जलज	हिन्दीग्रन्थकार्यालय, मुंबई
१८. ध्यानशतक-हिन्दी अनुवाद		अनु. कन्हैयालाल लोढा	प्राकृत भारती अकादमी, जयपुर
		डा. सुषमा सिंघवी	
१९. ध्यानशतक-प्रवचन		प्रव. मु. राजेन्द्रविजय	

परिशिष्टम्-३५

टीप्पन-परिशिष्टोपयुक्तग्रन्थावलि:

ग्रन्थनाम	कर्ता	टीकाकृतादि	प्रकाशक
१. अध्यात्ममतपरीक्षा	यशोविजयजी महो.	टी. यशोविजयजी महो.	गीतार्थगङ्गा
२. अध्यात्मसार	यशोविजयजी महो.	-	सन्मार्ग प्रकाशन
३. अनुयोगद्वार-चूर्णि	आर्यरक्षितसूरिजी	चू. जिनदासमहत्तर	ऋषभदेव केशरीमल
४. अष्टकप्रकरण	हरिभद्रसूरि	टी. जिनेश्वरसूरि	अरिहन्त आराधक ट्रस्ट
५. आचाराङ्गसूत्र-चूर्णि	सुधर्मास्वामीजी	चू. जिनदासमहत्तर	ऋषभदेव केशरीमल
६. आचाराङ्गसूत्र-निर्युक्ति	सुधर्मास्वामीजी	नि. भद्रबाहुस्वामीजी	मोतीलाल बनारसीदास
७. आत्मप्रबोध	जिनलाभसूरि	टी. जिनलाभसूरि	हरीचन्द करसनजी
८. आदिपुराण	जिनसेनाचार्य	-	भारतीय ज्ञानपीठ
९. आत्ममीमांसा	समन्तभद्र	-	गणेशवर्णी दिगम्बरजैन संस्थान
१०. आवश्यकसूत्र-चूर्णि	सुधर्मास्वामीजी	चू. जिनदाम्भसमहत्तर	ऋषभदेव-केशरीमल
११. आवश्यकनिर्युक्ति	भद्रबाहुस्वामीजी	टी. हरिभद्रसूरि	आगमोदय समिति
१२. आवश्यकनिर्युक्ति-अवचूरि	सुधर्मास्वामीजी	धीरसुन्दरगणि	द्वितीयभाग: अमुद्रितः
१३. आवश्यकनिर्युक्ति-अवचूर्णि	सुधर्मास्वामीजी	अ. ज्ञानसागरसूरि	मोतीचन्द मगनभाई
१४. आवश्यकनिर्युक्ति-दीपिका	सुधर्मास्वामीजी	दी. माणिक्यशेखरसूरि	दानसूरिग्रन्थमाला
१५. आवश्यकनिर्युक्ति-लघुटीका	सुधर्मास्वामीजी	तिलकाचार्यजी	सन्मार्ग प्रकाशन (द्वितीयभाग: अमुद्रितः)
१६. आवश्यकबृहद्वृत्ति-टिप्पनक	सुधर्मास्वामीजी	टी. हेमचन्द्रसूरि [मलधारी]	नगीनभाई घेलाभाई
१७. आवश्यकबृहद्वृत्ति- विषमपदपर्याया	सुधर्मास्वामीजी	पूर्वाचार्य	अमुद्रित
१८. उत्तराध्ययनसूत्र-टीका	सुधर्मास्वामीजी	टी. शांतिसूरीश्वरजी	देवचन्द लालभाई
१९. उत्तराध्ययनसूत्र-निर्युक्ति	सुधर्मास्वामीजी	नि. भद्रबाहुस्वामीजी	देवचन्द लालभाई
२०. उत्तराध्ययनसूत्र-मूल	सुधर्मास्वामीजी	-	देवचन्द लालभाई
२१. उपमितिभवप्रपञ्चाकथा	सिद्धर्षिगणि	-	अनेकान्त प्रकाशन
२२. औपपातिकसूत्र-मूल	सुधर्मास्वामीजी	-	पण्डीत हीरालाल कालीदास
२३. कर्मग्रन्थ-टीका	देवेन्द्रसूरि	टी. देवेन्द्रसूरि	जैन आत्मानन्द सभा
२४. कर्मग्रन्थ-मूल	देवेन्द्रसूरि	-	जैन आत्मानन्द सभा
२५. गुणस्थानकक्रमारोह-टीका	रत्नशेखरसूरि	टी. रत्नशेखरसूरि	हर्षपुष्पामृत ग्रन्थमाला
२६. गुणस्थानकक्रमारोह-मूल	रत्नशेखरसूरि	-	हर्षपुष्पामृत ग्रन्थमाला
२७. गुरुतत्त्वविनिश्चय	यशोविजयजी महो.	टी. यशोविजयजी महो.	जैन साहित्य विकास मंडल
२८. जैनेन्द्रसिद्धांतकोश	-	संपा. जिनेन्द्रवर्णी	भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन

२९. ज्ञानसार	यशोविजयजी महो.	-	मुक्तिचन्द्रसूरि स्मृति ग्रन्थमाला
३०. ज्ञानार्णव	शुभचन्द्राचार्य	-	परमश्रुतप्रभावक मण्डल
३१. तत्त्वानुशासन	नागसेनाचार्य	-	नवीनचन्द्र अम्बालाल
३२. तत्त्वार्थसूत्र-टीका	उमास्वातिजी म.	टी. सिद्धसेनगणि	श्रीपालनगर जैन श्वे. ट्र.
३३. तत्त्वार्थसूत्र-टीका	उमास्वातिजी म.	टी. हरिभद्रसूरि[अन्य]	ऋषभदेव-केशरीमल
३४. तत्त्वार्थसूत्र-भाष्य	उमास्वातिजी म.	भा. उमास्वातिजी	श्रीपालनगर जैन श्वे. ट्र.
३५. तत्त्वार्थसूत्र-मूल	उमास्वातिजी म.	-	श्रीपालनगर जैन श्वे. ट्र.
३६. तत्त्वार्थसूत्र-वार्तिक	उमास्वातिजी म.	वा. भट्टाकलंकदेव	भारतीय ज्ञानपीठ
३७. तत्त्वार्थसूत्र-सर्वार्थसिद्धिटीका	उमास्वातिजी म.	टी. पूज्यपादाचार्य	भारतीय ज्ञानपीठ
३८. त्रिषष्टिध्यानकथानककुलक	पूर्वाचार्य	-	सन्मार्गप्रकाशन
३९. दर्शनरत्नरत्नाकर	सिद्धांतसार	-	जैन साहित्य वर्धक सभा
४०. दशवैकालिक-चूर्णि	शय्यंभवसूरीजी	चू. जिनदासमहत्तर	प्राकृत टेक्ष सोसायटी
४१. दशवैकालिकसूत्र-टीका	शय्यंभवसूरि	टी. हरिभद्रसूरि	देवचन्द लालभाई
४२. दशाश्रुतस्कन्ध	भद्रबाहुस्वामीजी	-	पं. मणिविजयजी गणि ग्रन्थमाला
४३. द्वात्रिंशद्-द्वात्रिंशेका	यशोविजयजी महो.	टी. यशोविजयजी महो.	दिव्यदर्शन ट्रस्ट
४४. धर्मसङ्ग्रह	मानविजयजी महो.	मानविजयजी महो.	जिनशासन आराधना ट्रस्ट
४५. ध्यानचतुष्टयविचार	पूर्वाचार्य	-	सन्मार्ग प्रकाशन
४६. ध्यानदीपिका	सकलचन्द्र उपा.	-	शेठ प्रेमजी हीरजी
४७. ध्यानदीपिकाचतुष्पदी	श्रीमद् देवचन्द्र	-	अध्यात्मज्ञानप्रसारकमण्डल
४८. ध्यानविचार	अज्ञात.	-	जैन साहित्य विकास मण्डल
४९. ध्यानशतक-अर्थलेश	जिनभद्रगणिकक्षमाश्रमण	पूर्वाचार्य	सन्मार्ग प्रकाशन
५०. ध्यानस्तव	भास्करनंदी	-	वीर सेवामन्दिर
५१. ध्यानस्वरूपणप्रबन्ध	भावविजयजी उपा.	-	सन्मार्ग प्रकाशन
५२. नवतत्त्वप्रकरण	आत्मारामजी म.	-	
५३. पञ्चपरमेष्ठि मंत्रराजध्यानमाला	नेमिदासकवि	-	जैन साहित्य विकास मण्डल
५४. पञ्चवस्तु-टीका	हरिभद्रसूरि	टी. हरिभद्रसूरि	अरिहन्त आराधक ट्रस्ट
५५. पञ्चवस्तु-मूल	हरिभद्रसूरि	-	अरिहन्त आराधक ट्रस्ट
५६. पञ्चाशकप्रकरण	हरिभद्रसूरि	टी. अभयदेवसूरि	
५७. पाक्षिकसूत्रम्	सुधर्मास्वामीजी	यशोदेवसूरि	जिनशासन आराधना ट्रस्ट
५८. प्रतिक्रमणसूत्रपदविवृति	सुधर्मास्वामीजी	नेमिसाधु	
५९. प्रवचनसारोद्धार	नेमिचन्द्रसूरि	टी. सिद्धसेनसूरी	भारतीयप्राच्यतत्त्वप्रकाशन
६०. प्रशमरति	उमास्वातिजी म.	टी. हरिभद्रसूरि [बृहद्गच्छीय]	अरिहन्त आराधक ट्रस्ट

६१. बृहत्कल्पसूत्र-टीका	भद्रबाहुस्वामी	टी. मलयगिरिसूरि, क्षेमकीर्तिसूरि	जैन आत्मानन्द सभा
६२. बृहत्कल्पसूत्र-मूल	भद्रबाहुस्वामी	-	जैन आत्मानन्द सभा
६३. बृहत्कल्पसूत्र-लघुभाष्य	भद्रबाहुस्वामी	भा. सङ्घदासगणि	जैन आत्मानन्द सभा
६४. भगवतीसूत्र-टीका	सुधर्मास्वामीजी	टी. अभयदेवसूरि	आगमोदय समिति
६५. भगवतीसूत्र-मूल	सुधर्मास्वामीजी	-	महावीर जैन विद्यालय
६६. योगबिन्दु-टीका	हरिभद्रसूरि	टी. हरिभद्रसूरि	दीव्यदर्शन ट्रस्ट
६७. योगबिन्दु-मूल	हरिभद्रसूरि	-	दीव्यदर्शन ट्रस्ट
६८. योगशतक-टीका	हरिभद्रसूरि	टी. हरिभद्रसूरि	दीव्यदर्शन ट्रस्ट
६९. योगशास्त्र-टीका	हेमचन्द्रसूरि	टी. हेमचन्द्रसूरि	जैनसाहित्य विकास मन्दिर
७०. योगशास्त्र-मूल	हेमचन्द्रसूरि	-	जैनसाहित्य विकास मन्दिर
७१. लोकप्रकाश	विनयविजयजी उपा.	-	भेरुलाल कनै. को.री. ट्रस्ट
७२. श्राद्धदिनकृत्य	देवेन्द्रसूरि	देवेन्द्रसूरि	-
७३. विशेषावश्यकभाष्य-टीका	जिनभद्रगणि	टी. मलधारि हेमचन्द्रसूरि	दीव्यदर्शन ट्रस्ट
	क्षमाश्रमण		
७४. वीतरागस्तोत्र	हेमचन्द्रसूरि	टी. प्रभानन्दसूरि	सन्मार्ग प्रकाशन
७५. व्यवहारभाष्य	भद्रबाहुस्वामीजी	भा.संघदासगणी	जैन विश्व भारती, लाडनू
७६. विचारसार	देवचन्द्रगणि	संपा, बुद्धिसागरसूरि	अध्यात्मज्ञानप्रसारकमंडल
७७. श्राद्धप्रतिक्रमणसूत्र (अर्थदीपिका टीका)	सुधर्मास्वामीजी	टी. रत्नशेखरसूरि	देवचन्द लालभाई
७८. श्रावकाचार	अमितगति	-	-
७९. षट्खण्डागम-ध्वलाटीका	पुष्पदन्तभूतबलि	टी.वीरसेनाचार्य	जैन संस्कृति संरक्षक संघ
८०. षोडशकप्रकरण	हरिभद्रसूरि	टी. यशोविजयजी महो.	अंधेरी गुजराती जैन संघ
८१. संवेगरङ्गशाला	जिनचन्द्रसूरि	-	कांतिलाल मणिलाल झवेरी
८२. समवायाङ्गसूत्र	सुधर्मास्वामीजी	टी. अभयदेवसूरि	महावीर जैन विद्यालय
८३. सम्बोधप्रकरण	हरिभद्रसूरि	-	शास्त्र संदेश ग्रन्थमाला
८४. सम्मतितर्क-टीका	सिद्धसेनदिवाकरसूरि	टी. अभयदेवसूरि	गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर
८५. स्थानाङ्गसूत्र-टीका	सुधर्मास्वामीजी	टी. अभयदेवसूरि	आगमोदय समिति
८६. स्थानाङ्गसूत्र-मूल	सुधर्मास्वामीजी	-	महावीर जैन विद्यालय
८७. हरिवंशपुराण	जिनसेन	-	भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन
८८. हितोपदेश	प्रभानन्दसूरि	टी. परमानन्दसूरि	सन्मार्ग प्रकाशन

परिशिष्टम्-३६

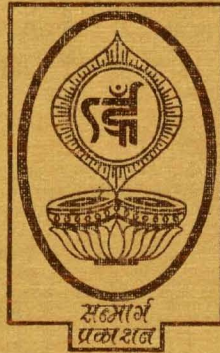
ग्रन्थसङ्केतसूचिः

अध्या.	- अध्यात्मसारप्रकरणम्	ध्या. दी.	- ध्यानदीपिका
अ.म.प.	- अध्यात्ममतपरीक्षा	ध्या. श.	- ध्यानशतकम्
अनु. चू.	- अनुयोगद्वारचूर्णि	पञ्चा.	- पञ्चाशकप्रकरणम्
अमि. श्राव.	- अमितगतिविरचितश्रावकाचारः	प्रव. सारो.	- प्रवचनसारोद्धारप्रकरणम्
अष्टक.	- अष्टकप्रकरणम्	प्रशम.	- प्रशमरतिः
आचा.नि.	- आचाराङ्गनिर्युक्तिः	पा.	- पाणिनीव्याकरणम्
आ. प्र.	- आत्मप्रबोधः	बृ. क. भा.	- बृहत्कल्पभाष्यम्
आव. चू.	- आवश्यकचूर्णिः	भग.	- भगवतीसूत्रम्
आव. टि.	- आवश्यक-बृहद्वृत्ति-टिप्पनकम्	मरण	- मरणसमाहिपयन्ना
आव. नि.	- आवश्यकनिर्युक्तिः	यो. बिं.	- योगबिन्दुः
आ. नि. हा.	- आवश्यकनिर्युक्ति हारीभद्रीयटीका	यो.शा.	- योगशास्त्रम्
उपमिति.	- उपमितिभवप्रपञ्चाकथा	लो. प्र.	- लोकप्रकाशः
औप.	- औपपातिकसूत्रम्	विशे. स्वो.	- विशेषावश्यकभाष्य, स्वोपज्ञवृत्तिः
ज्ञान.	- ज्ञानसारप्रकरणम्	विशेषा.	- विशेषावश्यकभाष्यम्
तत्त्वार्थ. सर्वार्थ.	- तत्त्वार्थसूत्रे सर्वार्थसिद्धिटीका	विशेषा. हेम.	- विशेषावश्यकभाष्ये हेमचन्द्रीया टीका
तत्त्वार्थ. सिद्ध.	- तत्त्वार्थसूत्रे सिद्धसेनीयाटीका	वीत. स्तो.	- वीतरागस्तोत्रः
द. वै.	- दशवैकालिकसूत्रम्	व्य.भा.	- व्यवहारसूत्रभाष्यम्
द.वै. चूर्णि	- दशवैकालिकसूत्रचूर्णिः	व्या. प्र.	- व्याख्याप्रज्ञप्तिसूत्रम्
द.वै.चू.	- दशवैकालिकचूलिका	षोड.	- षोडशकप्रकरणम्
द्वा. द्वा.	- द्वात्रिंशत्द्वात्रिंशिकाप्रकरणम्	सं. प्र.	- सम्बोधप्रकरणम्
धर्मो. वि.	- धर्मोपदेशविवरणम्	संवेग.	- संवेगरङ्गशाला
धवला.	- षट्खण्डागम-धवलाटीका	स्था.	- स्थानाङ्गसूत्रम्

पू.आ.श्रीविजयरामचन्द्रसूरिस्मृति-
संस्कृत-प्राकृतग्रन्थमाला

॥ प्रकाशकम् ॥
सहस्रार्ग प्रकाशन

ISBN-978-81-87-163-57-2